НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ

**ІНСТИТУТ СОЦІАЛЬНОЇ ТА ПОЛІТИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ**

# НАУКОВІ СТУДІЇ ІЗ СОЦІАЛЬНОЇ ТА ПОЛІТИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

## ЗБІРНИК СТАТЕЙ

Засновано в 1995 році

**Випуск 46 (49)**

**Київ 2020**

NATIONAL ACADEMY OF EDUCATIONAL SCIENCES OF UKRAINE

**INSTITUTE FOR SOCIAL AND POLITICAL PSYCHOLOGY**

# SCIENTIFIC STUDIOS ON SOCIAL AND POLITICAL PSYCHOLOGY

## COLLECTION OF ARTICLES

Founded in 1995

**Issue 46 (49)**

**Kyiv 2020**

УДК 32:159.9 (082)

**Засновник:**
Інститут соціальної та політичної психології НАПН України
Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
КВ № 22197-12097ПР від 08.07.2016 р.

Збірник входить до переліку фахових видань України, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата психологічних наук (рішення Атестаційної колегії МОН України від 02.07.2020 р., наказ МОН України № 886 від 02.07.2020 р.)

Рекомендовано до друку вченою радою
Інституту соціальної та політичної психології НАПН України
(протокол № 07/20 від 02.07.2020 р.)

Цей випуск збірника презентує актуальні наукові дослідження різних сфер соціальної практики. Представлено сучасні підходи до вивчення процесу націєтворення та пошуку шляхів досягнення громадянської злагоди. Особливу увагу приділено проблемам пандемії COVID-19 в контекстах розвитку демократичного громадянства, конструювання мережі соціальної підтримки, переживання втрат. Висвітлюється тематика сприймання засобів масової інформації, розглядаються персонологічні особливості приватності, громадянської ідентичності, самозвинувачення, пропонуються стратегії опанування складних соціальних ситуацій та стресових станів. Досліджуються можливості врегулювання соціальних конфліктів та соціокультурної взаємодії поколінь, особливості конструювання образів стигматизовуваних меншин. Порушуються проблеми реформування освіти та освітньої політики, соціальних практик володіння і конкурентоспроможності, побудови соціально-психологічної таксономії.

Для соціальних і політичних психологів, фахівців із суміжних наук, викладачів, аспірантів і студентів.

**Редакційна рада:**
*М. М. Слюсаревський* (голова), *В. Г. Кремень,*
*С. Д. Максименко, Т. М. Титаренко*

**Редакційна колегія:**
*В. І. Вус* – канд. психол. наук (голова);
*О. Є. Блинова* – д-р психол. наук (заст. голови);
*М. Левицька, О. Горбанюк (Польща)* – дійсні д-ри психології;
*О. Ю. Дроздов* – д-р психол. наук; *О. Молчанова (Киргизстан)* – д-р психіатрії та психотерапії; *А. Васкес-Ехеверрія (Уругвай), Е. Фраделос (Греція)* – д-ри філософії у галузі психології; *Ю. І. Гулий, М. С. Дворник* – канд. психол. наук

© Інститут соціальної та політичної психології НАПН України, 2020

**Адреса редакції:**

04070, Україна, м. Київ, вул. Андріївська, 15

тел.: +38(044) 425-24-08, e-mail: info@ispp.org.ua

UDC 32:159.9 (082)

**Founders:**
Institute for Social and Political Psychology
of National Academy of Educational Sciences of Ukraine

The collection is included in the list of professional editions of Ukraine in which the results of the dissertation works for obtaining the scientific degrees of doctor and candidate of psychological sciences can be published (decision of the Attestation Board of the Ministry of Education and Science of Ukraine from July 02, 2020, Order of the Ministry of Education of Ukraine No. 886 from July 02, 2020).

Recommended for print by the Academic Concil
of Institute for Social and Political Psychology, NAES of Ukraine
(protocol No. 07/20, 02.07.2020)

This issue of the collection presents current research on various areas of social practice. There are presented the approaches to study the nation-building process and to find ways to achieve civil harmony. The attention is focused on the problems of the COVID-19 pandemic in the context of democratic citizenship development, construction of a social support network, and loss experiences. The topics of mass media perception are covered, the personal features of privacy, civic identity, self-blame are considered, the strategies of difficult social situations' and stressful situations' overcoming are offered. There are investigated the possibilities to settle the social conflicts and socio-cultural interaction of generations, the features to construct the images of stigmatized minorities. There are raised the problems of education and educational policy reforming, social practices of ownership and competitiveness, challenges related to the construction of socio-psychological taxonomy.

Addressed to social and political psychologists, specialists of related sciences, teachers, Ph.D. students, and university students.

**Editorial Council:**
*M. M. Slyusarevskyy* (Head)*, V. H. Kremen,*
*S. D. Maksymenko, T. M. Tytarenko*

**Editorial Board Members:**
*V. I. Vus* – Ph. D. in Psychology (Head);
*O. E. Blynova* – Dr. of Sciences in Psychology (Deputy Head);
*M. Lewicka, O. Gorbaniuk* (Poland) – Drs. Hab. in Psychology;
*O. Yu. Drozdov* – Dr. of Sciences in Psychology; *E. Molchanova* (Kyrgyzstan) – MD, DCS;
*A. Vбsquez-Echeverrна* (Uruguay), *E. C. Fradelos (*Greece), *Yu. I. Guliy, M. S. Dvornyk* –
Ph.Ds. in Psychology

© Institute for Social and Political Psychology of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine, 2020

**Editorial office:**

04070, Ukraine, Kyiv, str. Andriivska, 15

tel.: +38(044) 425-24-08, e-mail: info@ispp.org.ua

# ЗМІСТ


**СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ТРАНСФОРМАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ В УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ**

**Татенко В. О.** Теоретико-методологічні засади соціально-психологічного дослідження процесу націєтворення: суб'єктно-вчинковий підхід.....9

**Духневич В. М.** Гібридна війна: "зони ризику" і виклики для побудови громадянської злагоди.....23

**ПАНДЕМІЯ COVID-19 У ПРОБЛЕМНОМУ ПОЛІ СОЦІАЛЬНОЇ ТА ПОЛІТИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ**

**Сидоркіна М. Ю.** Соціальний інтерес у структурі компетентностей демократичного громадянства в ситуації пандемії COVID-19.....32

**Ларіна Т. О.** Особливості персонологічного конструювання мережі соціальної підтримки в умовах пандемії коронавірусу COVID-19.....41

**Мирончак К**. В. Втрати під час пандемії: різновиди та особливості переживання.....50

**МЕДІАПСИХОЛОГІЯ ТА МЕДІАОСВІТА**

**Вознесенська О. Л., Бондаревська І. О., Кришовська О. О.** Соціальний оптимізм – умова довіри до новинних медіа?.....58

**Чаплінська Ю. С., Кравченко С. І.** Медіаобраз політика як чинник консолідації електоральних груп.....68

**Соснюк О. П., Олійник Г. І.** Психосемантичні особливості сприймання соціальної реклами про захист безпритульних тварин.....93

**Умеренкова Н. Ф., Дятел Н. Л.** Медіапрактики і здоров'я дітей: сучасні виклики діагностики.....106

**ПСИХОЛОГІЯ ОСОБИСТОСТІ**

**Хазратова Н. В.** Гендерні і вікові особливості фрустраційних реакцій на порушення приватності.....123

**Петровська І. Р.** Трирівнева структура громадянської ідентичності особистості.....130

**Хоржевська І. М.** Соціально-психологічні особливості образу майбутнього у вагітних жінок з різним рівнем самозвинувачення.....138

**Дишлова Н. В.** Особливості проживання та долання складних соціальних ситуацій усиновлювачами в груповій психологічній роботі.....145

**Лазоренко Б. П.** Навчально-методичний супровід опанування курсантами-психологами стресових станів: засоби само- та взаємодопомоги.....158

## ПСИХОЛОГІЯ МАС І СПІЛЬНОТ

**Петренко І. В.** Особливості комунікативно-технологічного врегулювання соціальних конфліктів у різних сферах суспільної практики.....167

**Довгань Н. О.** Соціокультурна взаємодія поколінь: дослідницькі ресурси дискурс-аналізу.....178

**Мяленко В. В.** Психологічні особливості конструювання образів ЛГБТ-людей у сприйнятті їхніх батьків та вчителів.....187

## ПРОБЛЕМИ ОСВІТИ І ВИХОВАННЯ У СОЦІАЛЬНОМУ ТА ПОЛІТИЧНОМУ ВИМІРАХ

**Бевз Г. М.** Реформа освіти та освітня політика: психологічні аспекти міждисциплінарних знань.....196

**Траверсе Т. М., Чуніхіна С. Л.** Стосунки довіри і сприймання громадськістю освітніх реформ.....209

**Кравчук С. Л.** Психологічні особливості ставлення студентів педагогічних спеціальностей до реформування загальної середньої освіти.....220

**Цукур О. Г.** Конструктивна поведінка учасників освітнього процесу в надзвичайній ситуації: проблема вибору критеріїв.....232

## ФОРУМ ІЗ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ ПРОБЛЕМАТИКИ

**Губеладзе І. Г.** Соціальні практики володіння як простір реалізації почуття власності….241

**Остафійчук Р. Ю.** Конкурентоспроможність як організаційний і особистісний феномен у дискурсі соціальної психології.....250

**Коваль Г. В.** До аналізу проблеми демаркації складових соціально-психологічної таксономії.....257

# CONTENTS


**SOCIO-PSYCHOLOGICAL PROBLEMS OF TRANSFORMATIONAL PROCESSES IN UKRAINIAN SOCIETY**

**Tatenko Vitaliy.** Theoretical-methodological fundamentals of socio-psychological research of the nation-building process: subjective-actional approach.....9

**Dukhnevych Vitaliy.** Hybrid war: "risk zones" and challenges for building civil consent.....23

**COVID-19 PANDEMIC IN THE PROBLEM FIELD OF SOCIAL AND POLITICAL PSYCHOLOGY**

**Sydorkina Maryna.** Social interest in the structure of competence for democratic citizenship during the COVID-19 pandemic.....32

**Larina Tetiana.** Peculiarities of personal designing of a social support network in conditions of the COVID-19 coronavirus pandemic.....41

**Myronchak Kateryna.** Losses during the pandemic: varieties and features of experience.....50

**MEDIA PSYCHOLOGY AND MEDIA EDUCATION**

**Voznesenska Olena, Bondarevskaya Irina, Kryshovska Irina.** Is social optimism a condition of trust in news media?.....58

**Chaplinskaya Yuliia, Kravchenko Sofia.** Media image of politician as a factor for electoral groups consolidation.....68

**Sosniuk Oleh, Oliinyk Halyna.** Psychosemantic features of perception of social advertisement for protection of homeless animals.....93

**Umerenkova Nataliia, Diatel Nadiia.** Media practices and children health: today's challenges of diagnostics.....106

**PSYCHOLOGY OF PERSONALITY**

**Khazratova Nigora.** Gender and age peculiarities of frustrative reaction to privacy violation.....123

**Petrovska Inha.** Three-level structure of civic identity.....130

**Khorzhevska Inna.** Socio-psychological peculiarities of the future's image of pregnant women with different level of self-blaming.....138

**Dyshlova Nataliia.** Features of living through and overcoming complex social situations by adopters in group psychological work.....145

**Lazorenko Boris.** Educational-methodical support of cadets-psychologists' stress states management: means of self- and mutual assistance.....158

## PSYCHOLOGY OF MASSES AND COMMUNITIES

**Petrenko Iryna.** Peculiarities of communication-technological settlement of social conflicts in various spheres of social practice.....167

**Dovhan Nataliia.** Sociocultural interactions of generations: research resources of the discourse analysis.....178

**Mialenko Victoria.** Psychological peculiarities of images constructing for lgbt people in the perception of their parents and teachers.....187

## PROBLEMS OF EDUCATION IN SOCIAL AND POLITICAL DIMENSIONS

**Bevz Halyna.** Education reform and educational policy: psychological aspects of interdisciplinary knowledge.....196

**Traverse Tetiana, Chunikhina Svitlana.** Relational trust and public perception of educational reforms.....209

**Kravchuk Svitlana.** Psychological features of the attitudes of pedagogical specialties' students towards the reform of general secondary education.....220

**Tsukur Olga.** Constructive behavior of the educational process participants in emergency situation: the problem of criteria choice.....232

## FORUM ON SOCIO-PSYCHOLOGICAL ISSUES

**Hubeladze Iryna.** Social practices of possession as a space for sense of ownership implementation.....241

**Ostafiichuk Romanna.** Competitiveness as an organizational and personal phenomenon in the discourse of social psychology.....250

**Koval Hennadiy.** To the issue of demarcation of socio-psychological taxonomy's components.....257

# СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ТРАНСФОРМАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ В УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ

УДК 32:314/316
DOI: https://doi.org/10.33120/ssj.vi46(49).152

**Татенко Віталій Олександрович**
член-кореспондент НАПН України,
доктор психологічних наук, головний науковий співробітник
лабораторії методології психосоціальних і політико-психологічних досліджень,
Інститут соціальної та політичної психології НАПН України,
м. Київ, Україна
ORCID ID 0000-0002-4364-7571
*vitat47@ukr.net*

## ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОЦЕСУ НАЦІЄТВОРЕННЯ: СУБ'ЄКТНО-ВЧИНКОВИЙ ПІДХІД

Представлена стаття завершує цикл публікацій, у яких знайшли відображення результати розробки теоретико-методологічних засад соціально-психологічного дослідження процесу націєтворення з позицій суб'єктно-вчинкового підходу. Здійснено теоретичний аналіз і синтез наукових уявлень щодо проблемних моментів у розумінні соціально-психологічної природи нації як великої соціальної групи, щодо визначення сутності ключових понятєвих конструктів, а саме: "націєтворення як колективна діяльність", "народ як колективний суб'єкт націєтворення", "функціональна структура процесу націєтворення", "соціально-психологічні механізми націєтворення" та ін. Розглянуто як одну з базових суперечність між науковим уявленням про спонтанну природу, об'єктивний характер перебігу процесу націєтворення і уявленням про можливість цілеспрямованого, організованого творення нації певною спільнотою як колективним суб'єктом суспільного життя. Звернуто увагу на необхідність розрізнення та узгодження понять "становлення нації", з його невиразною суб'єктністю, і "націєтворення", яке більш виразно вказує на діяча, творця, суб'єкта. Методологічною основою проведеного дослідження обрано суб'єктно-вчинковий підхід, адаптований до наукового пізнання соціально-психологічних явищ. З огляду на означені теоретичні і методологічні підходи розроблено гіпотетичну соціально-психологічну концептуальну модель процесу націєтворення, що складається із шести структурно-функціональних блоків, а саме: блоку мотивації націєтворення і відповідного цілепокладання, інструментального блоку, блоку прийняття рішення про перехід від проєктування до практичної реалізації націєтворчої мети, блоку практичного виконання прийнятого рішення, блоку оцінки результатів націєтворення, блоку творчого узагальнення досвіду націєтворення як основи для переходу на більш високий рівень організованої колективної націєтворчої діяльності. Встановлено, що відпрацювання кожного структурно-функціонального блоку передбачає досягнення певного групового психологічного ефекту, зокрема щодо першого блоку – формування в учасників не просто думки чи віри, а саме переконаності в істинності і значущості ідеї націєтворення, здатності і готовності словом і ділом, власне вчинково, відстоювати свої переконання. Тому ключову роль в організації соціально-психологічного супроводу націєтворчої діяльності

колективного суб'єкта відведено пропозитивному механізму переконування. На підставі формування цілісного концептуального уявлення про структуру, функції, механізми та логіку організації процесу націєтворення як цілеспрямованої суб'єктно-вчинкової активності його учасників (народу на чолі з духовною елітою) сформульовано ряд теоретико-методологічних засад його соціально-психологічного дослідження.

**Ключові слова:** народ; нація; процес націєтворення; колективний суб'єкт націєтворення; концептуальна модель націєтворення; соціально-психологічні механізми націєтворення; теоретико-методологічні засади дослідження процесу націєтворення; суб'єктно-вчинковий підхід.

# THEORETICAL-METHODOLOGICAL FUNDAMENTALS OF SOCIO-PSYCHOLOGICAL RESEARCH OF THE NATION-BUILDING PROCESS: SUBJECTIVE-ACTIONAL APPROACH

**Vitaliy O. Tatenko**
Corresponding Member of NAES of Ukraine,
Doctor of Psychological Sciences, Chief Research Associate,
Laboratory of Methodology of Psychosocial and Political-Psychological Researches,
Institute for Social and Political Psychology, NAES of Ukraine,
Kyiv, Ukraine
ORCID: 0000-0002-4364-7571
*vitat47@ukr.net*

The presented article completes the series of publications, which reflect the results of the development of theoretical-methodological foundations for socio-psychological research of the nation-building process from the standpoint of the subject-actional approach. It is made the theoretical analysis and synthesis of scientific ideas on the socio-psychological nature of the nation as a large social group, to determine the essence of a number of key conceptual constructs, namely: "nation-building as a collective activity", "people as a collective subject of nation-building", "functional structure of the nation-building process", "socio-psychological mechanisms of nation-building", etc. It is considered as one of the basic ones the contradiction between the scientific idea of spontaneous nature, the objective nature of the nation-building process, and the idea of the possibility of purposeful, organized creation of a nation by a certain community as a collective subject of social life. Thus, attention is drawn to the need to distinguish and reconcile the concepts of "nation-building" with its vague subjectivity, and "nation-building", which more clearly involves the actor, creator, subject. As a methodological basis of the study was chosen a subject-actional approach, adapted to the scientific knowledge of socio-psychological phenomena. Due to the above theoretical-methodological approaches, a hypothetical socio-psychological conceptual model of the nation-building process is developed. It consists of six structural-functional blocks, namely: block of the motivation of nation-building and corresponding goal-setting; instrumental block; block of decision-making on the transition from designing to the practical realization of nation-building goal; block of practical implementation of decision-making; block of nation-building results' evaluation; block of creative generalization of nation-building experience as a basis for the transition to higher-level activities. It is established that working out of each structural-functional block presupposes achievement of a certain group psychological effect, in particular, concerning the first block – formation in participants of not simply thought or faith, but belief in truth and significance of nation-building idea, ability, and readiness by word and deed to defend these beliefs. Therefore, the key role in the organization of socio-psychological support of the nation-building activity of the collective subject here is given to the propositional mechanism of persuasion. Thus, the formation of a holistic conceptual idea of the structure, functions, mechanisms, and logic of the nation-building process as purposeful subject-action activity of its participants (people led by the spiritual elite) provided an opportunity to formulate a number of theoretical and methodological foundations of its socio-psychological research.

**Keywords:** people; nation; nation-building process; collective subject of nation-building; conceptual model of nation-building; socio-psychological mechanisms of nation-building; theoretical-methodological principles of nation-building process' research; subject-actional approach.

**Постановка проблеми.** Актуальність розробки теоретичних і методологічних засад соціально-психологічного дослідження націтворчого процесу полягає насамперед у тому, що в різних науках, зокрема і в соціальній психології, поряд з цінними напрацюваннями є чимало суперечностей і білих плям саме в питаннях теорії і методології дослідження природи того, що позначається словами "нація", "національна свідомість", "національний характер", "національна ідентичність", а також "становлення нації", "національне відродження" і, звичайно, словом "націтворення". Звертає на себе увагу те, що питання націтворення постає сьогодні переважно як предмет дискусій (наприклад, щодо змісту української національної ідеї), а не у форматі цілеспрямованої розробки відповідних проєктів, їх обговорення, узгодження з громадською думкою та упровадження в практику суспільного життя. Водночас серед чинників, що визначали і нині визначають соціально-політичну ситуацію в Україні, міру її гостроти, вибухонебезпечності, особливе місце посідають ті, що мають спільний корінь зі словом "нація". У цьому плані цікаво порівняти поняття "націтворення", або "творення нації", і "становлення нації" з огляду на те, що саме останнє сьогодні набуває популярності в наукових колах. Можна, звичайно, погодитися з тим, що поняття "становлення" є доволі широким і глибоким, а проте обмеженим щодо своєї онтології. Тобто поняття "становлення" означає процес поступового перетворення об'єкта Х в об'єкт Х (1, 2, 3…) під впливом різноманітних чинників. Власне, це слово фіксує динаміку стану, зміну кількісних і якісних характеристик даного об'єкта, а тому питання Хто?, Як?, Навіщо?, Свідомо чи ні? організовував і здійснював такі впливи, а отже, мусить нести за це персональну чи групову відповідальність, не є коректними. Процес становлення нації ми асоціюємо з такими ознаками, як переважно спонтанність, стихійність, незалежність від волі людини, певна індиферентність щодо морального знака чинників, які впливають на цей процес. У такому випадку цілком логічно (хоча принизливо) дякувати Росії за її агресію як зовнішній чинник, що сприяв зростанню національної самосвідомості українських громадян, і з почуттям гордості – українській збірній з футболу за виграні матчі міжнародного рівня. Інша справа – поняття "націтворення", яке, по-перше, передбачає отримання якісно нового, оригінального проєкту і відповідного продукту, що відповідає критерію розвитку. По-друге, воно передбачає не тільки процес, діяльність, а й суб'єктну активність діяча, творця, готового відповісти за свої діла. Отже, розв'язання означеної проблеми вбачається в тому, щоб від констатації того, що відбувається в процесі "становлення нації", рухатися в бік націтворення – свідомого, цілеспрямованого, максимально креативного процесу побудови чи розбудови української нації як унікального феномену, неповторного сущого, належність до якого викликає почуття гордості, а у світового товариства – почуття захоплення. Проте реалізація такого прагнення передбачає наукове обґрунтування – проведення відповідних, зокрема прикладних, соціально-психологічних досліджень, що, зі свого боку, мають спиратися на відповідні теоретико-методологічні засади.

**Аналіз останніх досліджень і публікацій.** Нині, як і в минулі роки, не вщухає інтерес дослідників до проблеми націтворення. Особлива увага приділяється питанням історії і теорії українського націтворення, проблемам формулювання національної ідеї і формування націй як етнокультурних і політичних утворень, а також національної ідентичності громадян у добу глобалізації, аналізу чинників процесу націтворення. Обґрунтовується можливість і необхідність визнання не тільки духовної еліти, лідерів суспільної думки, а й широких народних мас колективними суб'єктами соціальних перетворень. Обговорюється доцільність визначення нації як суб'єкта політики. Знаходяться пояснення феномену консолідаційно-деконсолідаційної поліритмії як характерної ознаки українського націтворення (Україна..., 2011; Українська..., 2012; Яцків, Бублик, & Канигін, 2002; Кремень, & Ткаченко, 2013; Сміт,

2009; Слюсаревський, 2019; Колодій, 1997; Суший, 2018 та ін.). Водночас є розуміння, що слід більше уваги приділяти науково-прикладним дослідженням процесу націєтворення, результати яких наближають науку до практики. Зрозуміло, що така спрямованість вимагає відповідного теоретико-методологічного забезпечення. Якщо конкретизувати сказане, то огляд наукових джерел, близьких за тематикою, не виявив спеціальних розробок, які були б присвячені теоретико-методологічним засадам соціально-психологічного дослідження процесу націєтворення з позицій суб'єктно-вчинкового підходу. Але в сучасних публікаціях, утім, знайшла підкріплення низка позицій, покладених в основу розроблення концептуальної моделі процесу націєтворення і теоретико-методологічних засад його дослідження. Зокрема, ідеться про думку А. Колодій щодо того, що суспільні трансформації відбуваються як спонтанно, так і завдяки свідомій волі і цілеспрямованим зусиллям певних дійових осіб. Їхня свідомість та дії становлять суб'єктивні передумови формування націй і відповідають на питання: хто (духовно-інтелектуальні та політичні еліти, державні структури, національні лідери) і яку (просвітницьку, організаторську, регулятивну) проводив свідому роботу, що сприяла згуртуванню, консолідації цих великих спільнот (Колодій, 1997). Однак залишається відкритим питання про те, як співіснують і як можуть доповнювати одне одного ці два формати перетворювальної активності соціуму. Суттєвою теоретико-методологічною підтримкою для наших наукових пошуків стала розроблена і переконливо обґрунтована М. Слюсаревським позиція щодо суб'єктної активності неорганізованих угруповань, позначених словами "маси", "натовпи" тощо. Дослідник пропонує розрізняти поняття маси і сконцентрованої маси, а останнє диференціює на уявлення про безладно сконцентровану масу (БСМ) і масовий суб'єкт спільної активності (МССА). На його думку, поведінка масового суб'єкта спільної активності може бути конструктивною або деструктивною, "але вона завжди є функцією колективної суб'єктності" (Слюсаревський, 2019, с. 178). Отож запропонований підхід відкриває можливість розглядати народ, громадянське суспільство не тільки як "джерело влади", а і як реально дієвих колективних суб'єктів соціальних перетворень, зокрема процесу націєтворення.

Як відомо, успішність наукового дослідження тих чи інших, а особливо таких складних за своєю природою соціальних феноменів, як нація, суттєво залежить від того, наскільки чіткими і несуперечливими є їхнє визначення і коректним – практичне застосування. Особливо прикро, якщо означена термінологічна проблемність відображається навіть у документах найвищого, державного рівня. Так, у преамбулі до тексту Конституції України (1996) знаходимо такий фрагмент: "Верховна Рада України від імені Українського народу – громадян України всіх національностей, виражаючи суверенну волю народу, спираючись на багатовікову історію українського державотворення і на основі здійсненого українською нацією, усім Українським народом права на самовизначення…". Як можна переконатися, у наведеному фрагменті поняття "українська нація" мислиться вузько порівняно з поняттям "народ", фактично зводиться до етнокультурного поняття національності, що, як і інші національності, входить до складу Українського народу. Напевно, саме тому словосполучення "Український народ" починається з великої літери, а "українська нація" – з малої. Викликає запитання і те, як автори цього тексту збираються вирізнити "здійснене українською нацією" від здійсненого Українським народом? Навіть зважаючи на те, що досі немає усталеного визначення поняття нації, за умови такого його суперечливого застосування фактично втрачається сенс націєтворчої діяльності.

**Мета статті.** Ця стаття завершує цикл публікацій (Татенко, 2017; 2018а; 2018б та ін.), у яких представлено результати розроблення теоретико-методологічних засад соціально-психологічного дослідження процесу націєтворення з позицій суб'єктно-вчинкового підходу.

**Виклад основного матеріалу дослідження.** Перш ніж приступити до висвітлення результатів проведеного дослідження, звернімо увагу на один цікавий науково-лінгвістичний парадокс, що стосується співвідношення понять "теорія" і "методологія". Так, одні автори публікацій і розробники програм навчальних курсів із психології використовують словосполучення "теоретичні і методологічні" (проблеми психології), а інші чомусь міняють

означені терміни місцями. Ще хтось схиляється до написання їх через дефіс («теоретико-методологічні»), але при цьому чомусь ніхто не формулює ці проблеми як "методолого-теоретичні". Реально припустити, що такі перестановки можуть бути викликані прагненням авторів підкреслити особливу значущість у своєму дослідженні теоретичного чи методологічного аспектів. А це є можливим через те, що теорія і методологія є відносно незалежними одна від одної сферами наукового пізнання. Також не виключено, що автори, які використовують написання цих понять через дефіс, вважають за потрібне зробити наголос на їх тісному зв'язку. Але чому все-таки видається неприйнятним використання словосполучення "методологічно-теоретичні" (проблеми психології)? Напевно, справа в тому, що є базове наукове уявлення про теорію, яка, образно кажучи, відповідає на питання "Що є об'єктом і предметом дослідження?", і про методологію, яка відповідає на питання "Як, у який спосіб, за яких умов можна (і чи можна взагалі) здійснити таке дослідження?". І цілком очевидно, що питання "Як?" не може передувати питанню "Що?". Інша річ, що розвиток методології, зокрема парадигм, принципів, підходів, методичного інструментарію, на якомусь етапі становлення наукового пізнання може випереджати і певним чином стимулювати розвиток теорії. Завершуючи цей ліричний відступ, зазначимо, що саме таке, самоочевидне, на наш погляд, співвідношення теорії і методології, їх суперечлива єдність, а подекуди і неможливість протиставлення спричинили в нашому випадку вибір варіанта "через дефіс". Тобто далі мова піде саме про теоретико-методологічні засадничі положення соціально-психологічного дослідження процесу націєтворення.

Щоб визначити теоретико-методологічні засади соціально-психологічного дослідження процесу націєтворення, що стало головною метою проведеного дослідження, потрібно було створити наукове уявлення про сам цей масштабний, багаторівневий, поліфункціональний, почасти самодетермінований і суперечливий феномен. Тому було зроблено спробу побудувати з позицій суб'єктно-вчинкового підходу соціально-психологічну концептуальну модель цього процесу і шляхом наукової інтерпретації основних структурно-функціональних характеристик визначити й сформулювати вищезгадані засади.

***Перше засадниче теоретико-методологічне положення*** акцентує увагу на необхідності чіткого соціально-психологічного визначення ключових понять дослідження. У нашому випадку такими є поняття нації, націєтворення і колективного суб'єкта націєтворення. Отже, "нація" є поняття соціальної психології, що позначає вищий, порівняно з поняттям "народ", рівень становлення спільноти як великої соціальної групи. Тобто націю стає народ, який у процесі "соціального діалогу" (О. Кочубейник) зміг піднятися до рівня колективної рефлексії себе як окремого унікального сущого, до переживання його більшістю почуття Ми, до усвідомлення себе суб'єктом, готовим до спільного вчинку націєтворення. У результаті отримуємо нову ідентичність, коли, наприклад, громадяни України всіх національностей на питання "Хто Ми?" щиро відповідають: "Ми – українці!", при цьому не забуваючи про своє походження і маючи можливість безперешкодно розвивати свою національну культуру. Поняття "націєтворення" не зводиться до уявлення про спонтанно-стихійне "виростання", природне формування нації на базі моно- чи поліетнічного утворення, а є, певною мірою, процесом і результатом свідомої, цілеспрямованої, творчої, відповідальної суб'єктно-вчинкової активності народу, що у своїй більшості усвідомив значущість для себе таких перетворень і готовий боротися, а за необхідності і жертвувати собою заради досягнення цієї високої мети. Поняття колективного суб'єкта націєтворення конструюється на основі наукового соціально-психологічного уявлення про те, що не тільки малі і середні, але й великі соціальні групи, такі як громада мегаполісу, народ, нація, а, за умов планетарної загрози, навіть людство, можуть набувати статусу колективного суб'єкта. При цьому суб'єктна активність таких великих груп може виявлятися у формі стихійних масових рухів, а може здійснюватись організовано, шляхом обрання лідерів, вождів, створення партій, громадських організацій, органів національної державної влади. Знову ж таки, процес націєтворення може ініціюватися і скеровуватися державою, а може – духовними лідерами, зокрема тоді, коли репутація інститутів влади у народу є низькою. В

останньому випадку народ на чолі з духовною елітою, за дієвої підтримки з боку націєтворчої інтелігенції, політичних сил і громадських організацій можна розглядати як колективний суб'єкт націєтворення. Таке розуміння сутності понять нації, процесу націєтворення і його колективного суб'єкта дозволяє вести мову про пріоритетність (зокрема для України) формату свідомо керованого, ініціативно, креативно і відповідально здійснюваного процесу націєтворення, що передбачає розроблення і постійне оновлення його цільового проєкту, збагачення інструментальної бази, а також організацію активної участі в обговоренні і реалізації останнього широких народних мас, націєтворчої інтелігенції, лідерів суспільної думки, представників духовної еліти, української діаспори, різних політичних сил, громадських організацій, релігійних конфесій тощо.

До речі, є думка, що суб'єктна орієнтація здавна була притаманна вітчизняним дослідникам феноменів, позначених словами, однокореневими зі словом "нація". Як зазначає А. Заводовський, "ставлення до українського "наріду" як головного суб'єкта історичного процесу було перейнято М. Грушевським із творів М. Максимовича, В. Антоновича, М. Костомарова і відповідало поширеній серед слов'янських істориків Південної і Східної Європи початку XX ст. концепції "національного відродження". У XX ст. той же підхід до процесів українського націєтворення у своїх наукових розвідках застосували І. Крип'якевич, Д. Яворницький, В. Грабовецький, Н. Полонська-Василенко та ін. У два перші десятиліття після здобуття Україною незалежності колишня відносна згуртованість істориків навколо методології досліджень процесів українського націєтворення була втрачена через отриману можливість використовувати надбання світової націології. У цей час в українській історичній науці найбільше "списів ламалося" навколо процесів, які представники "старої" школи продовжували називати "національним відродженням", а "нової" – "націєтворенням". Попри таку значну кількість дискусій і до сьогодні серед істориків є серйозні розбіжності щодо визначення понять "етнос" і "нація" – за висловом історика Г. Касьянова, "хаос дефініцій" (Заводовський, 2015, с. 41-42). Отже, перше засадниче теоретико-методологічне положення, з одного боку, враховує історичну тенденцію, а з другого – пропонує шлях конструктивного розв'язання суперечностей щодо питань націєтворення, які є сьогодні.

Як уже зазначалося, головна стратегія нашого дослідження передбачала побудову і використання концептуальної моделі процесу націєтворення для розроблення теоретико-методологічних засад соціально-психологічного дослідження цього процесу з позицій суб'єктно-вчинкового підходу. Тому ***другим засадничим теоретико-методологічним положенням*** в організації дослідження має стати процес націєтворення як діяльність колективного суб'єкта, що має свою структуру, функціональними компонентами якої можуть бути: блок мотивації і цілепокладання, інструментальний блок, блок прийняття рішення про перехід до практичних дій, блок практичного виконання прийнятого рішення, блок оцінки процесу і результатів націєтворення, блок синтезу набутого досвіду і переходу колективного суб'єкта на більш високий рівень націєтворення. Як можна зрозуміти, функція останнього блоку доповнює таку функціональну структуру націєтворчої діяльності колективного суб'єкта його здатністю до саморозвитку, що надає їй ознак системи типу "структура – функція – розвиток". Важливим соціально-психологічним моментом є те, що процес реалізації поблокових завдань передбачає спільну діяльність індивідуальних і групових суб'єктів, які утворюють колективний суб'єкт процесу націєтворення. Це означає, що в межах кожного блоку і в переходах між ними має місце інтенсивна комунікативна активність у горизонтальному (між окремими учасниками процесу націєтворення) і вертикальному (між колективним суб'єктом як цілим і його частинами) напрямках, що передбачає досягнення узгодженої позиції щодо визначення мети спільної роботи, обрання засобів її досягнення і т. ін., що потребує застосування особливого для кожного блоку соціально-психологічного механізму, а в разі необхідності – професійного соціально-психологічного супроводу.

***Третє засадниче теоретико-методологічне положення*** стосується мотивації націєтворення. Сутність його полягає в необхідності врахування на етапі організації

соціально-психологічного дослідження процесу націєтворення різновекторної, різнорівневої, динамічної і суперечливої картини мотивації і цілепокладання. Так, мотивація громадян щодо необхідності творення нації, а також участі в цьому процесі може бути позитивною, негативною, амбівалентною, індиферентною. Різна мотивація лежить в основі ставлення спільноти до творення нації як чогось самоцінного, як до мети і як до засобу досягнення інших соціально та індивідуально значущих цілей. Якщо в першому випадку тема націєтворення повинна бути постійним пунктом порядку денного органів законодавчої і виконавчої влади, установ науки, культури і освіти, партійних і громадських організацій, духовних лідерів, то в другому випадку, зокрема коли народ збирається під одним національним прапором через загрозу втрати незалежності чи територіальної цілісності, мотивація націєтворення може виникати, а потім зникати, як тільки ситуація покращується і стабілізується. Знову ж таки, хтось розглядає націєтворчий процес під кутом зору його вигоди для себе, а хтось вважає для себе за честь і бачить своїм громадянським обов'язком бути його учасником.

Мотивація націєтворення може суттєво відрізнятися у представника малого бізнесу і олігарха, простого селянина, фермера і латифундиста (особливо після зняття мораторію на продаж землі), робітника і представника творчої інтелігенції тощо. При цьому загальна по країні соціально-психологічна картина мотиваційних виборів і, відповідно, суб'єктних сил, готових прилучитися до процесу націєтворення, постійно змінюється під впливом цілої низки зовнішніх і внутрішніх чинників.

З огляду на те, що процес націєтворення може відбуватися стихійно, мимовільно, непомітно для нашої свідомості, а може здійснюватися свідомо, цілеспрямовано, то, власне, у другому випадку є сенс говорити про мотивацію взагалі і, зокрема, про формування "позитивної" мотивації націєтворення, ознаками якої є історична пам'ять, почуття "свободи для", свідоме прагнення його суб'єктів до утвердження та відстоювання своєї унікальної національної ідентичності, розкриття нових можливостей існування і розвитку в статусі окремої нації, але з орієнтацією на співробітництво з іншими національними утвореннями.

У цьому випадку творення нації постає як активність бажана, ініціативна, творча, як відносно самостійна цінність і мета, як внутрішній мотив, що надає смислу індивідуальному і спільному існуванню певного соціуму. Це той рівень, на якому народ як колективний суб'єкт націєтворення пишається творінням рук своїх, ідентифікує себе як національне Ми, виявляє готовність до відстоювання ідеалів свого національного буття.

Водночас слід бути готовими вчасно угледіти небезпеку й уникнути соціально-психологічних пасток, турботливо розставлених руками ворогів або породжених власною безвідповідальністю, самовпевненістю, а ще такою девіацією, як колективний нарцисизм – емоційно-почуттєва залежність від захоплення і визнання з боку інших (Т. Адорно), що є одним із соціально-психологічних чинників націоналізму в поганому розумінні цього слова. Цілком актуальним також є застереження, пов'язане з існуванням і активною дією окремих політичних сил, які в боротьбі за владу намагаються шляхом майстерних маніпуляцій використати результати націєтворчої діяльності народу та його духовних авторитетів для задоволення своїх егоїстичних потреб.

Важливо взяти до уваги і те, що ключовим соціально-психологічним механізмом формування, узгодження, актуалізації та корекції індивідуальних і групових мотивів націєтворення є пропозитивний механізм переконування. А річ у тім, що ні вмовити, ні змусити окрему людину, тим більше – велику групу людей, захотіти розбудовувати націю неможливо в принципі. Залишається спробувати її переконати за допомогою аргументів на користь істинності і значущості особисто для неї участі в цьому проєкті.

***Четверте засадниче теоретико-методологічне положення*** покликане зорієнтувати дослідника процесу націєтворення у проблемі засобів, способів, шляхів досягнення поставленої мети. При цьому найбільш суттєвим в інструментальній теорії націєтворення є питання відповідності засобів націєтворчої діяльності її цілям, що, на перший погляд, видається самоочевидним, а насправді ця очевидність може порушуватись, зокрема у випадку підгонки

мети під засіб або взагалі злочинним шляхом, що має гаслом сумнозвісне "Цілі виправдовують засоби". Проте, знову ж таки, некоректною є абсолютизація визначальної ролі цілей щодо засобів їх досягнення, оскільки трапляються випадки, зокрема в науці, коли розроблення методичного інструментарію випереджає рух у системі цілепокладання і виходить, що нові інструментальні можливості стимулюють перехід на новий, більш високий рівень цілепокладання. Також звертає на себе увагу і до чого має бути готовий дослідник процесу націєтворення, так це іноді – безмежно широкий діапазон уявлень про засоби, які в ньому використовуються. Так, у певному розумінні держава може розглядатися в ролі "засобу інституціалізації і соціалізації націй". Дехто засобом трансформації "народу" в "націю" вважає демократизацію державної політики, залучення дедалі ширших мас населення в культурно-політичне життя, становлення громадянського суспільства тощо.

Інструментальний складник процесу націєтворення може бути представлений уявленням про еліту, як засіб соціально-психологічних самоперетворень у руках народу, а також уявленням про націю як результат більш-менш свідомої і цілеспрямованої політизації етно-культурної спільноти (народу), що, в кінцевому підсумку, трансформується в процес розбудови нації. Оскільки, як уже зазначалося, процес націєтворення може мати різні цілі: первинне формування нації, національне відродження, подальшу розбудову нації чи її перебудову, відповідним чином має вирішуватися питання щодо шляхів, способів і засобів їх досягнення. Різні соціально-психологічні засоби і способи застосовуються залежно від того, чи є творення нації захисною реакцією спільноти на ті або інші загрози, чи воно викликане прагненням народу до досконалості і розвитку, бажанням утвердитися та реалізуватися у своїй унікальності (М. Вебер), відбутися як нація тощо. Є підстави розрізняти більш мирний, ненасильницький, дорадчий, компромісний, демократичний спосіб, шлях націєтворення через реформи, референдуми, вибори, демонстрації, мітинги, марші, агітацію і пропаганду тощо і альтернативний йому варіант прояву непокори у формі страйків, різного роду блокувань, а в крайніх випадках – у формі терактів, збройних повстань, що можуть перерости в революцію – спробу організованої, радикальної, докорінної, якісної зміни способу життя соціуму.

Особливий інтерес викликають спроби психологічної інтерпретації процесу становлення нації і, відповідно, тих засобів, які для цього віднаходяться. Прикладом тому теорія уявних спільнот Б. Андерсона, в якій основним засобом націєтворення мислиться така психічна функція, як уява, або думка англійського історика Г'ю Сетона-Вотсона, що нація існує тоді, коли значна кількість громадян вважає, що вони складають націю, або коли ці люди поводяться таким чином, начебто вони її справді складають. Ці та інші психологічні чинники, безумовно, повинні братися до уваги в дослідженні інструментальних аспектів процесу націєтворення, але за умови досягнення наукової обґрунтованості і визначеності в питанні об'єктивності існування нації. Отож науково обґрунтованими, власне соціально-психологічними, засобами націєтворення можна вважати різні форми зближення, об'єднання, мобілізації, консолідації, відстоювання своєї унікальності, а також, звичайно, формування спільності Ми. Спеціальну увагу необхідно приділяти засобам соціально-психологічного супроводу і методичного забезпечення націєтворчої діяльності колективного суб'єкта, зокрема організації моніторингу його соціально-психологічного стану, динаміки мотивації, рівня компетентності, відповідальності, креативності, згуртованості, а також засобам завчасної профілактики і своєчасної корекції виявлених негараздів. Підпорядкувати вибір засобів, способів, шляхів творення нації його меті, узгодити позиції різних учасників процесу націєтворення щодо цього вибору, сформувати у них потрібні компетенції дає змогу застосування як базового прескриптивного соціально-психологічного механізму вимоги, оскільки таке підпорядкування вимагається. В іншому випадку мета націєтворення не буде досягнута взагалі або ж буде досягнута частково. Тому з усіх поглядів хибною є позиція, згідно з якою цілі виправдовують засоби.

***П'яте засадниче теоретико-методологічне положення*** своїм змістом співвідноситься з третім блоком представленої в нашій концепції функціональної структури

діяльності колективного суб'єкта націєтворення, коли останній повинен приймати рішення про можливість, безпечність і перспективність здійснення визначеного в просторі і часі переходу до практичної реалізації відповідного проєкту. І, одна справа, коли рішення про те, на яку годину чи на який день, за яких зовнішніх і внутрішніх обставин варто ризикнути і розпочати втілювати в життя виплеканий проєкт, приймає окрема людина, і зовсім інша – прийняття такого рішення соціальною групою. Цілком зрозуміло, що в другому випадку левову частину часу і сил можуть забрати спочатку безуспішні спроби дійти згоди, а надалі – суперечки, з'ясування стосунків, аж поки якась авторитетна особа (чи група), яку по-справжньому поважають і якій по-справжньому довіряють, не втрутиться і не організує цивілізовані дебати, які можуть завершитися досягненням компромісу і прийняттям спільного рішення, підтриманого більшістю учасників. Ще складніше приймати такі рішення в масштабі великих соціальних груп, коли немає навіть самої можливості безпосередньої комунікації між її членами. Отже, сутність цього засадничого положення полягає в тому, що дослідникові процесу націєтворення як цілеспрямованої діяльності колективного суб'єкта варто взяти до уваги можливість і необхідність існування структурно-функціонального блоку, який розділяє і водночас поєднує, з одного боку, блок мотивації та інструментальний блок, а з другого – блок практичної реалізації націєтворчого проєкту. Основна ж інтрига полягає в неможливості врахувати те, наскільки сприятливою буде ситуація на момент переходу до практичної реалізації спільно визначеної мети спільно обраними засобами, що може викликати в колективного суб'єкта переживання невпевненості в собі, нерішучість, а тому й небажане зволікання в здійсненні процесу націєтворення. При цьому проблема не тільки в невизначеності ситуації, неможливості стовідсотково спрогнозувати її динаміку, а й у необхідності узгодити процес прийняття рішення про такий перехід між учасниками націєтворчого процесу – духовною елітою, політичними лідерами, націєтворчою інтелігенцією, громадськими активістами і більшістю народу. І, як показало проведене дослідження, найбільш підходящим для розв'язання цих проблем може бути пропозитивний соціально-психологічний механізм сугестії (контр-контрсугестії, за Б. Поршнєвим), оскільки ні переконати людину, ні змусити її прислухатися до думки більшості чи думки лідера про те, що процес націєтворення слід розпочинати, скажімо, завтра зранку чи наступного понеділка, знову ж таки неможливо в принципі. Залишається одне – досягти того, щоб вона довірилася думці авторитетних для неї спеціалістів, експертів і свідомо прийняла рішення про перехід до практичної реалізації поставленої мети обраними засобами. Варто тільки пам'ятати, що згаданий механізм у нечесних руках може легко перетворитися в знаряддя маніпулювання суспільною думкою.

***Шосте засадниче теоретико-методологічне положення*** розкриває сутність і визначає соціально-психологічну специфіку практичної реалізації націєтворчого проєкту. Почнімо з того, що намагатися перетворити внутрішнє, суб'єктивне, уявне, умоглядне у фрагмент дійсності, об'єктивної реальності і нести за це справжню відповідальність перед людьми і власним сумлінням значно складніше, ніж мріяти, фантазувати, уявляти, теоретизувати, будувати плани, розробляти проєкти тощо. Практичні дії на відміну від теоретичних викликають реальний спротив з боку об'єктивної реальності – і тим більший, чим ці дії є оригінальнішими, креативнішими, вчинковішими чи просто не є популярними. Складність практичної виконавської діяльності пов'язується з тим, що її суб'єкт повинен постійно утримувати в голові і за необхідності актуалізувати не тільки інформацію про свою мотивацію і поставлену мету, про віднайдені засоби її досягнення, про ситуацію, що склалася на момент прийняття рішення про перехід до практичних дій, а й вносити потрібні корективи в процесі цієї практичної діяльності. І справа суттєво ускладнюється, якщо суб'єкт – груповий, оскільки практичні спільні дії вимагають їх узгодження не тільки в безмежному часі і просторі умоглядної активності, а й у часі і просторі, обмеженому кордонами реального індивідуального і суспільного життя. А ще практичні дії, на відміну від теоретичних, умоглядних, можуть мати незворотний характер. Проте заради справедливості

слід визнати, що саме в процесі теоретичної діяльності ми отримуємо більше можливостей для переживання мук творчості.

Оскільки на цьому етапі розгортання націтворчого процесу від його колективного суб'єкта очікується насамперед психологічна готовність до сумлінного, відповідального, вчинково-жертовного виконання прийнятого рішення про перехід до практичних дій, то в разі, якщо ці очікування не справджуються, цілком логічним є застосування як стимулятора прескриптивного соціально-психологічного механізму санкціонування (заохочення і покарання). Проте застосування цього механізму не є виправданим, якщо суб'єкти націтворчого процесу з тих чи інших причин не визначилися належним чином щодо його мети і засобів її досягнення, якщо свої функціональні ролі вони виконували під зовнішнім тиском чи "за компанію", а не на основі власного вільного рішення.

***Сьоме засадниче теоретико-методологічне положення*** логічно і за змістом пов'язане з блоком оцінки процесу і результатів націтворення. Як показав аналіз проблемних моментів, що припадають на цей блок, основною тут є проблема досягнення консенсусу між фахівцями щодо визначення базових понять, зокрема і насамперед таких, як "народ", "нація", "націтворення", про які йшлося в першому теоретико-методологічному положенні. Тобто складно, а то й неможливо дати узгоджену оцінку результату і процесу творення нації, якщо відповідне поняття знаходить різне, а часом і протилежне тлумачення. Знову-таки, якщо концепт націтворення (а також відродження, побудови, розбудови, становлення, розвитку) нації не утворює сутнісне ядро національної ідеї, то питання оцінювання процесу і результату націтворення втрачає сенс. Оцінювання результатів націтворення й активності суб'єктів, що беруть участь у цьому процесі, має виходити з того, у який спосіб відбувалося формування нації – спонтанно чи організовано. Оцінка зробленого може і, напевно, повинна враховувати зміну умов діяльності, яку неможливо було передбачити. Тоді оцінюється міра зробленого за таких умов. Своя межа є також для відхилень між запланованим, розрахованим, бажаним, очікуваним і тим, що вдалося реально зробити. За цією межею отриманий результат не визнається, мета діяльності вважається недосягнутою або досягнутою частково. Відтак приймається рішення – виявити та усунути причину неуспіху і повторити спробу. Цілком реально вплинути на оцінку зробленого можуть взаємні претензії організаторів і виконавців націтворчого проєкту, його індивідуальних і групових учасників одне до одного з приводу неналежного рівня мотивації, браку компетентності, організованості, відповідальності тощо. Потребують уваги і такі соціально-психологічні чинники, як вплив на оцінку людиною результатів індивідуальної чи спільної з іншими діяльності міри значущості, референтності для неї цих інших, залежність від думки лідера, а також властиві їй навіюваність, конформність тощо. Певний, а іноді досить значний вплив на оцінку результатів реалізації націтворчого проєкту його учасниками може мати позиція "друзів" і "ворогів" на міжнародній арені. Так, історично склалося, що одна частина українських громадян бажає, щоб Україна стала членом Євросоюзу, інша ж – приховано або відкрито віддає свої голоси за союз із Росією, що, зі свого боку, може викликати невдоволення з боку США. Зрозуміло, що в кожному з цих випадків процес оцінювання результатів становлення української нації буде мати свою специфіку.

Отже, результат націтворчого процесу залежить не тільки від кількості і якості зробленого його учасниками, а й від того, на які критерії оцінювання вони спираються, наскільки узгодженими є ці критерії. Адже якщо одна значна частина колективного суб'єкта буде, наприклад, у своїх оцінках враховувати міру відповідності використаних засобів меті націтворення, а друга, не менш значна, вважатиме це зайвим, то ситуація оцінювання може набути патового характеру. Тому пропонується взяти до уваги такі дві теоретико-методологічні диспозиції: а) якщо дослідження процесу націтворення спирається на положення суб'єктно-вчинкового підходу, то цілком логічно для оцінки його ефективності та участі в ньому індивідуальних і групових суб'єктів, народу в цілому як колективного суб'єкта застосовувати такий сутнісний критерій, як їхня готовність до спільного вчинку творчої активності і самопожертви заради успішного здійснення цього соціально значущого

проєкту; б) консолідувати думки учасників процесу націєтворення щодо критеріїв оцінювання одних і тих самих подій без застосування маніпуляцій, а також прескриптивних механізмів впливу можливо, якщо в основу такого узгоджувального процесу буде покладено пропозитивний соціально-психологічний механізм наслідування живих прикладів самовідданого служіння ідеалам суспільного буття.

***Восьме засадниче теоретико-методологічне положення*** звертає увагу дослідників процесу націєтворення на категорію досвіду (індивідуального і колективного). А пояснюється це тим, що згідно з розробленою концептуальною моделлю останній, шостий, блок структури націєтворчої діяльності передбачає як основні функції накопичення, критичного аналізу і творчого синтезу (поняття В. Вундта) досвіду цієї колективної роботи, з'ясування можливостей переходу і сам перехід на більш високий її рівень. Відповідно, покладаються більш високі цілі, які потребуватимуть більш досконалих засобів, – і так далі за спіраллю розвитку та згідно з логікою структури націєтворчої діяльності. Тобто, якщо п'ятий структурний блок відповідає за оцінку вже зробленого, то шостий пов'язує минуле і теперішнє процесу націєтворення з його майбутнім, виводить його колективного суб'єкта на шлях самоорганізації, самовдосконалення і саморозвитку.

Але про формування якого, власне, досвіду може і повинно йтися? Насамперед про усвідомлений колективний позитивний і негативний досвід спільної цілеспрямованої націєтворчої діяльності. Колективний досвід є продуктом функціонування колективної свідомості, яка, зі свого боку, може більшою чи меншою мірою взаємодіяти з колективним несвідомим і доповнюватися відповідним досвідом. Крім того, колективний досвід, як і колективна свідомість (за Е. Дюркгаймом), перевищує в сутнісному і якісному розумінні арифметичну суму індивідуальних і групових свідомостей та досвідів, оскільки є атрибутом і здобутком колективного суб'єкта, який теж становить своєрідну соціально-психологічну цілісність, котра не зводиться до суми індивідуальних і групових суб'єктностей. Другий аспект стосується формування та усвідомлення учасниками процесу націєтворення досвіду добровільного поєднання своїх суб'єктно-вчинкових ресурсів. Це також досвід суб'єктно-суб'єктної взаємодії та участі в спільному вчинку націєтворення. Оскільки до складу колективного суб'єкта націєтворення входять суб'єкти різного масштабу з різним соціальним статусом (духовна еліта, лідери суспільної думки, націєтворча інтелігенція, громадські активісти, народна маса), завдання творчого синтезу їхнього досвіду суттєво ускладнюється, що вимагає обрання відповідного соціально-психологічного механізму.

Здійснена в цьому напрямку теоретико-методологічна розвідка дала змогу зробити висновок, що найкраще цю відповідальну функцію може виконати соціально-психологічний механізм обміну досвідом між учасниками процесу націєтворення. Специфічною особливістю останнього є його умовно прескриптивний характер. Так, мало кому захочеться витрачати сили й час на те, щоб цілеспрямовано накопичувати, синтезувати і використовувати досвід як ресурс для подальшого зростання. Краще б це робилося за велінням Золотої рибки. Проте, як зазначалося, відсоток директивності цього механізму не надто високий, особливо якщо учасникам процесу націєтворення є чим поділитися одне з одним. Сам процес такого обміну несе в собі певний мотиваційний заряд, а отже, не потребує надмірної зовнішньої стимуляції. Крім того, у процесі обміну досвідом кожний з учасників націєтворчого проєкту отримує можливість порівняти свій досвід з досвідом інших, уточнити свої враження та оцінки, запозичити найкраще або, навпаки, опонувати тому, з чим не згоден. У такий спосіб відбувається збагачення досвідом націєтворення кожного з учасників цього процесу і всіх разом узятих, що й створює соціально-психологічну передумову для їх самоудосконалення і саморозвитку.

***Дев'яте засадниче теоретико-методологічне положення*** орієнтує дослідника щодо питань аналізу проблемних моментів, що можуть виникати в процесі націєтворення. Так, якщо, скажімо, мотивація націєтворення не сформована належним чином в окремих учасників цього процесу, а тим більше – у колективного суб'єкта загалом, уся подальша націєтворча активність може втрачати сенс. Якщо така мотивація сформована належним

чином і це виявило себе у формулюванні відповідної мети, але вибір засобів не був їй необхідною мірою підпорядкований, то кінцевий результат може бути дуже далеким від очікуваного. І навіть якщо все успішно зроблено на етапі реалізації блоку мотивації, інструментального блоку, блоку прийняття рішення про перехід до практичних дій і блоку виконання останнього, але в оцінці зробленого бракувало самостійності, самокритичності, адекватності, принциповості, то не виключено, що біле буде оцінено як чорне. Крім того, процедура оцінювання взагалі може стати неможливою через неузгодженість критеріїв, якими керуються ті, що беруть у ній участь. Не кращим є варіант, коли позитивна оцінка досягається шляхом підгонки мети під отриманий реальний результат.

Отже, логічно вести мову про різні, більш чи менш типові для певного колективного суб'єкта націєтворчої діяльності проблемні моменти у функціонуванні якогось одного чи одразу кількох її структурних блоків, що негативно впливає на роботу інших блоків і погіршує загальний результат. Відтак у процесі дослідження феномену націєтворення видається доцільним здійснити спеціальну розробку діагностичної, профілактичної і корекційної стратегій його соціально-психологічного супроводу. При цьому кожна із стратегій може передбачати як різні, так і спільні для них тактики. Зокрема, спільною є тактика з умовною назвою "Сім варіантів", що передбачає послідовну діагностику, профілактику і корекцію функцій кожного блоку, зважаючи на те, що похибка в роботі першого блоку породжує похибки у функціонуванні наступних п'яти блоків, похибка в роботі другого блоку породжує похибки в роботі чотирьох наступних блоків і так далі, а сьомий варіант передбачає безпроблемне функціонування всіх шести блоків структури націєтворчої діяльності колективного суб'єкта. Додатково може використовуватися тактика "Реагування на запит", коли служба соціально-психологічного супроводу отримує сигнал від учасників націєтворчого процесу про ті чи інші негаразди, порушення, неумисні помилки чи умисне шкідництво та вживає відповідних заходів. Зрозуміло, що можливі й інші – як більш прості (метод спроб і помилок), так і більш складні – підходи до визначення якісної і кількісної специфіки проблемних ситуацій у становленні нації, викликаних впливом суб'єктивних і об'єктивних, індивідуально-психологічних і соціально-психологічних чинників, що є породженням несприятливих умов та обставин тощо. Але це має бути предметом спеціального, зокрема теоретико-методологічного, дослідження.

***Десяте засадниче теоретико-методологічне положення*** певним чином інтегрує всі попередні, оскільки закладає сутнісно-смислову основу як для побудови згаданої концептуальної моделі процесу націєтворення, так і для визначення теоретико-методологічних засад соціально-психологічного дослідження останнього. Як можна здогадатися, ідеться про суб'єктно-вчинковий підхід, адаптований нами для дослідження соціально-психологічних феноменів.

Згідно з цим підходом, дослідник соціально-психологічних проблем процесу націєтворення може визначитися у філософсько-психологічному питанні щодо його джерел і рушійних сил, включивши до переліку останніх наукове уявлення про народ та його актив (духовну еліту, лідерів суспільної думки, націєтворчу інтелігенцію, громадян, готових узяти участь у цій справі тощо) як колективного суб'єкта суспільних перетворень. Тим самим розуміння процесу становлення нації як чогось спонтанно-стихійного доповнюється його розумінням як процесу усвідомленого, цілеспрямованого, організованого, за результати якого колективний суб'єкт бере на себе відповідальність.

Діяльність колективного суб'єкта націєтворення передбачає активну комунікацію між індивідуальними і груповими суб'єктами, які входять до його складу, що породжує необхідність прийняття спільних рішень, узгодження позицій щодо розуміння сутності поняття нації, доцільності її творення в умовах глобалізації, щодо засобів, способів, шляхів націєтворення, критеріїв оцінювання його ефективності тощо. Ці контакти можуть будуватися на об'єктно-об'єктній, об'єктно-суб'єктній, суб'єктно-об'єктній основі. Проте, як стверджує методологія соціальної психології, найбільш продуктивною є орієнтація на принцип суб'єктно-суб'єктної взаємодії як у горизонтальному, так і вертикальному її векторах.

Як відомо, вирішення питань, пов'язаних з національним будівництвом, часто-густо набуває значного загострення і в крайніх випадках перетворюється на боротьбу зі зброєю в руках, кількість учасників і жертв якої налічує десятки і сотні тисяч. Тобто, коли йдеться про відстоювання народом своїх прав і свобод, а мірою жертовності стає людське життя, реальної актуальності набуває категорія вчинку (героїчного вчинку, подвигу), що, по суті, означає ніщо інше, як внутрішню готовність індивідуального і колективного суб'єкта до свідомого прояву самовідданої активності і навіть самопожертви. Але якщо загроза свободі і незалежності зникає, чи може це спричинювати зниження рівня вчинкової активності? Напевно, що так, але в тому разі, якщо активність ця має переважно характер захисної реакції.

Інша річ, коли відстоювання своїх прав і свобод поєднується з мотивацією націєтворення чи переростає в неї та передбачає насамперед усвідомлення й утвердження народом своєї поліетнічної і полікультурної унікальності. Тут начебто немає безпосередньої загрози свободі і незалежності, але є не менше підстав для проявів вчинкової активності, зокрема в боротьбі із шовінізмом і ксенофобією, з ідеологією радикального націоналізму, перегинами в розумінні глобалізаційних процесів, а також із проявами зневіри, байдужості громадян у питаннях творення нації та участі в цьому процесі. Якщо знову згадати про націєтворення як процес, сповнений комунікацій, то тут може йтися про взаємний вчинок або вчинково-вчинкову взаємодію і відповідний методологічний принцип дослідження, а також про принцип спільного вчинку, коли мала або велика група, прагнучи досягти спільної мети, виявляють внутрішню готовність до самовідданої активності і самопожертви заради суспільного блага.

**Висновки та перспективи подальших досліджень.** Отже, маємо підстави вважати, що мета виконаної наукової роботи загалом досягнута, а відтак констатувати доцільність застосування суб'єктно-вчинкового підходу для розроблення концептуальної моделі націєтворчого процесу, а також евристичність використання останньої для визначення теоретико-методологічних засад його соціально-психологічного дослідження. Хочеться сподіватися, що в цьому випадку нам вдалося зробити крок у напрямку до прикладного за своїм характером дослідження, спрямованого на здобуття і використання знань, потрібних для практики суспільного життя. Тому перспективу соціально-психологічних досліджень з означеної тематики ми вбачаємо в подальшій конкретизації і технологізації представленого в концептуальній моделі алгоритму націєтворчої діяльності її колективного суб'єкта, а також у подальшому розвитку теоретико-методологічних засад прикладних соціально-психологічних досліджень процесу націєтворення.

## Список використаних джерел

Заводовський, А. А. (2015). Сучасна українська методологія досліджень процесів українського націєтворення: історіографічний канон, модерн, метаісторія. *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету ім. Івана Огієнка. Історичні науки*, 8, 40–47.

Колодій, А. (1997). *Рукопис брошури "Нація як суб'єкт політики"*. Львів: Кальварія.

Конституція України (1996). *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 30, 141. Взято з https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80.

Кремень, В., & Ткаченко, В. (2013). *Україна: ідентичність у добу глобалізації (начерки метадисциплінарного дослідження)*. Київ: Т-во "Знання" України.

Слюсаревський, М. М. (2019). *Несходимі терени Психеї: маршрути наукового пізнання: вибрані праці*. Київ: Талком.

Сміт, Е. (2009). *Нації та націоналізм у глобальну епоху*. Київ: Ніка-Центр.

Суший, О. В. (2018). Консолідаційно-деконсолідаційна поліритмія українського націєтворення. *Психологічні науки: проблеми і здобутки,* 1(11), 209–237.

Татенко, В. О. (2017). Процес націєтворення у суб'єктно-вчинковому вимірі: спроба концептуалізації. *Психологічні науки: проблеми і здобутки*, 10, 55-73.

Татенко, В. О. (2018а). До проблеми мотивації націєтворення: соціально-психологічний аспект. *Психологічні науки: проблеми і здобутки*, (1)11, 153–175.

Татенко, В. О. (2018б). Соціально-психологічне дослідження інструментальних аспектів проблеми національного будівництва. *Психологічні науки: проблеми і здобутки*, 2 (12), 153–175.

*Україна. Процеси націєтворення* (2011). Київ: К.І.С.

*Українська політична нація: проблеми становлення* (2012). Київ: НІСД.

Яцків, Я., Бублик, С., & Канигін, Ю. (2002). Розвиток науки в Україні в контексті української національної ідеї. *Універсум*, 7-8 (105-106). Взято з http://universum.lviv.ua/magazines/universum/2002/3/cont.html.

## References

Kolodiy, A. (1997). *Rukopys broshury "Natsiia yak subiekt polityky"* [Manuscript of the brochure "Nation as a subject of politics»]. Lviv: Kalvariia. (in Ukrainian)

Konstytutsiia Ukrainy [Constitution of Ukraine] (1996). *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy (VVR)* [Information of the Verkhovna Rada of Ukraine (IVR)], 30, 141. Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80. (in Ukrainian)

Kremen, V., & Tkachenko, V. (2013). *Ukraina: identychnist u dobu hlobalizatsii (nacherky metadystsyplinarnoho doslidzhennia)* [Ukraine: identity in the age of globalization (sketches of metadisciplinary research)]. Kyiv: Tovarystvo "Znannia" Ukrainy. (in Ukrainian)

Slyusarevskyy, M. M. (2019). *Neskhodymi tereny Psykhei: marshruty naukovoho piznannia: vybrani pratsi* [Descendant areas of the psyche: routes of scientific knowledge: selected works]. Kyiv: Talkom. (in Ukrainian)

Smith, E. (2009). *Natsii ta natsionalizm u hlobalnu epokhu* [Nations and nationalism in the global era]. Kyiv: Nika-Tsentr. (in Ukrainian)

Sushyi, O. V. (2018). Konsolidatsiino-dekonsolidatsiina polirytmiia ukrainskoho natsiietvorennia [Consolidation-deconsolidation polyrhythm of Ukrainian nation-building]. *Psykholohichni nauky: problemy i zdobutky*, 1(11), 209–237. (in Ukrainian)

Tatenko, V. O. (2017). Protses natsiietvorennia u subiektno-vchynkovomu vymiri: sproba kontseptualizatsii [The process of nation-building in the subject-action dimension: an attempt at conceptualization]. *Psykholohichni nauky: problemy i zdobutky*, 10, 55–73. (in Ukrainian)

Tatenko, V. O. (2018a). Do problemy motyvatsii natsiietvorennia: sotsialno-psykholohichnyi aspekt [To the problem of motivation of nation-building: socio-psychological aspect]. *Psykholohichni nauky: problemy i zdobutky*, (1)11, 153–175. (in Ukrainian)

Tatenko, V. O. (2018b). Sotsialno-psykholohichne doslidzhennia instrumentalnykh aspektiv problemy natsionalnoho budivnytstva [Socio-psychological study of instrumental aspects of the problem of nation-building]. *Psykholohichni nauky: problemy i zdobutky*, 2 (12), 153–175. (in Ukrainian)

*Ukraina. Protsesy natsiietvorennia* [Ukraine. Nation-building processes] (2011). Kyiv: K.I.S. (in Ukrainian)

*Ukrainska politychna natsiia: problemy stanovlennia* [Ukrainian political nation: problems of formation] (2012). Kyiv: NISD. (in Ukrainian)

Yatskiv, Ya., Bublyk, S., & Kanyhin, Yu. (2002). Rozvytok nauky v Ukraini v konteksti ukrainskoi natsionalnoi idei [Development of science in Ukraine in the context of the Ukrainian national idea]. *Universum*, 7-8 (105-106). Retrieved from http://universum.lviv.ua/magazines/universum/2002/3/cont.html. (in Ukrainian)

Zavodovskyy, A. A. (2015). Suchasna ukrainska metodolohiia doslidzhen protsesiv ukrainskoho natsiietvorennia: istoriohrafichnyi kanon, modern, metaistoriia [Modern Ukrainian methodology of research of Ukrainian nation-building processes: historiographical canon, modernism, meta history]. *Visnyk Kamianets-Podilskoho natsionalnoho universytetu im. Ivana Ohiienka. Istorychni nauky*, 8, 40–47. (in Ukrainian)

УДК159.9:32 + 316.6:342.7
DOI: https://doi.org/10.33120/ssj.vi46(49).153

**Духневич Віталій Миколайович**
кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник,
завідувач лабораторії психології політико-правових відносин,
Інститут соціальної та політичної психології НАПН України,
м. Київ, Україна
ORCID ID 0000-0003-0115-5517
*greyeyed76@gmail.com*

# ГІБРИДНА ВІЙНА: "ЗОНИ РИЗИКУ" І ВИКЛИКИ ДЛЯ ПОБУДОВИ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ЗЛАГОДИ

Презентовано основні положення соціально-психологічної концепції запобігання та протидії негативним психологічним явищам у політико-правовій сфері, пов'язаним зі збройним протистоянням на сході країни. Представлено головні внутрішні і зовнішні фактори, які призводять до виникнення і поширення негативних психологічних явищ у політико-правовій сфері країни або породжують відповідні причини та умови. Визначено основні тенденції прояву таких явищ: 1) зростання маргіналізації суспільства внаслідок розмивання загальноукраїнської ідентичності; 2) наростання труднощів у побудові програм перспективного майбутнього; 3) посилення взаємозв'язку негативних психологічних явищ у політико-правовій сфері та криміналізації побутових конфліктів; 4) підвищення сенситивності громадян до маніпулятивних впливів (у тому числі через ЗМК) з боку агресора; 5) посилення маніпулятивних впливів з боку агентів внутрішньої політики задля досягнення парціальних політичних цілей; 6) поширення настроїв, які перешкоджають інтеграційним процесам у суспільстві; 7) посилення комбінованого впливу різних внутрішніх і зовнішніх – соціальних, політичних, економічних та інших – факторів на виникнення й поширення негативних психологічних явищ у політико-правовій сфері. Запобігання негативним психологічним явищам слід розуміти як розроблення комплексу рекомендацій, прийомів та дій суб'єктів громадянського суспільства, спрямованих на запобігання прояву (профілактику) та зменшення можливих наслідків впливу цих явищ на суспільні та політико-правові процеси. Протидію негативним психологічним явищам запропоновано тлумачити як комплекс рекомендацій, прийомів та дій, спрямованих на припинення, мінімізацію та (або) ліквідацію наслідків проявів негативних наслідків у політико-правовій сфері. Представлено ключові напрями запобігання та протидії таким негативним психологічним явищам. Окреслено групи завдань: 1) щодо запобігання наслідкам прояву негативних психологічних явищ у політико-правовій сфері, 2) щодо боротьби з ними та 3) щодо їх мінімізації та (або) ліквідації. Запропоновано бачення основних заходів щодо запобігання таким явищам (їх профілактики). Визначено ресурсність громадянської злагоди як механізму пошуку та відновлення миру і паритетності між суб'єктами. Означено підходи до використання ідей громадянської злагоди для побудови образу спільного перспективного майбутнього та пошуку узгодженої позиції громадян та груп, що мають різні погляди і переконання.

**Ключові слова:** політико-правова свідомість; ідентичність; злагода; примирення; негативні психологічні явища; конфлікт.

# HYBRID WAR: "RISK ZONES" AND CHALLENGES FOR BUILDING CIVIL CONSENT

**Vitalii M. Dukhnevych**
Ph. D. in Psychology, Senior Researcher,
Head of the Laboratory of Psychology of Politico-Legal Relationships,

Institute for Social and Political Psychology, NAES of Ukraine,
Kyiv, Ukraine
ORCID ID 0000-0003-0115-5517
*greyeyed76@gmail.com*

The main provisions of the socio-psychological concept of prejudice and counteraction to negative psychological phenomena in the politico-legal sphere related to the armed confrontation in the East of Ukraine are presented. The main tendencies of the following phenomena are identified: 1) the increase of the marginalization of society due to the erosion of the national identity; 2) increasing difficulties in building programs for the future; 3) strengthening the interconnection of negative psychological phenomena in the political and legal sphere and criminalization of domestic conflicts; 4) increase of sensitivity to manipulative influence (including mass media) of the aggressor; 5) increasing manipulation by domestic policy agents in order to achieve partial political goals; 6) growth of attitudes that impede integration processes in society; 7) strengthening the combined influence of various internal and external social, political, economic and other factors on the emergence and spread of negative psychological phenomena in the politico-legal sphere. Prevention of negative psychological phenomena should be understood as the development of a set of recommendations, techniques and actions of civil society actors aimed at preventing the manifestation (prophylaxis) and reducing the possible consequences of the impact of these phenomena on social and politico-legal processes. It is proposed to interpret the opposition to the negative psychological phenomena as a set of recommendations, techniques, and actions aimed at stopping, minimizing, and (or) eliminating the consequences of manifesting negative consequences in the politico-legal sphere. The directions of prevention and counteraction of negative psychological phenomena in the politico-legal sphere are presented. The groups of tasks are defined 1) to prevent the consequences of the manifestation of negative psychological phenomena in the politico-legal sphere, 2) to combat them, and 3) to minimize and (or) eliminate them. The vision of the main measures for prevention (prophylaxis) of such phenomena is offered. The resource of civic consent as a mechanism for finding and restoring peace and parity between subjects is identified. Approaches to the use of ideas of civic consent for the construction of the image of the common perspective future and the search for the consent of citizens and groups with different views and beliefs are outlined.

**Keywords:** politico-legal consciousness; identity; harmony; reconciliation; negative psychological phenomena; conflict.

**Постановка проблеми.** Очевидно, що гібридне протистояння на території України, яке використало керівництво РФ для анексії АР Крим та створення осередку воєнних дій на сході України, розпочалося значно раніше, ніж революційні події на Майдані незалежності у Києві в кінці 2013 – на початку 2014 року. Ефективність та спроможність будь-якої держави визначається, зокрема, й тим, як розгортається і реалізується просування тих чи інших ідей та образів перспективного майбутнього. І, відповідно, кожна держава розробляє та реалізує, в ідеалі, свою систему противаг, щоб запобігти діяльності (як зовні, так і всередині країни) тих організованих та індивідуальних суб'єктів, що поширюють деструктивні ідеї в соціумі та руйнують його єдність.

Пропаганда "російського світу", активно розгорнута в російських ЗМК (на телебаченні, у друкованих та в інтернет-виданнях), у соціальних мережах та через різного роду "громадські" організації "патріотичного" спрямування, власне, тільки активізувалася з початком окупації Криму та воєнних дій на сході. Активно використовувалися чутки та інші міфологеми, що презентували альтернативну модель світу, без "бандерівців, що прийшли за рабами", і без "націоналістів, що розпинають дітей". У ситуації невизначеності така пропаганда була спрямована на руйнування загальноукраїнської ідентичності і мала показувати переваги "стабільного та надійного російського світу".

Не заступаючи на територію професійної компетенції політологів, медійників, політиків, представників органів державної влади та інших фахівців, зазначимо, що розроблення цілісних програм протидії таким впливам є завжди актуальним завданням,

зокрема й для психології, оскільки саме до сфери психологічної науки та практики належать питання розроблення і верифікації рекомендацій щодо зміцнення загальноукраїнської ідентичності та відновлення соціальної злагоди й порозуміння в часи соціальних потрясінь. Анексія Росією Криму, воєнні дії на території Донецької та Луганської областей, умовний поділ суспільства на тих, хто вважає ці події інспірованими зсередини, і на тих, хто шукає винуватців зовні, є саме тими маркерами, що визначають необхідність усебічного вивчення та узагальнення тих психологічних реалій, що супроводжують гібридне протистояння на території України.

**Аналіз останніх досліджень і публікацій, виокремлення нерозв'язаних частин загальної проблеми.** З'ясуванню витоків і причин розвитку воєнного конфлікту присвячені праці вітчизняних дослідників Є. Головахи, І. Кононова, І. Рущенка та І. Дубровського, І. Семиволоса та ін. Політико-правовий аспект ситуації на сході нашої країни вивчають відомі фахівці в політичній, правовій, економічній та соціальній галузях, зокрема В. Горбулін, В. Брехуненко, М. Дем'яненко, П. Гай-Нижник, С. Ільченко, В. Трегубов та ін. Окремі психологічні дослідження стосуються проблематики ПТСР (Т. Титаренко з колегами), громадянської компетентності (І. Жадан, С. Позняк, І. Остапенко та ін.), спільнот в умовах воєнних дій (В. Васютинський, Л. Коробка та ін.) тощо.

Співробітники лабораторії психології політико-правових відносин ІСПП НАПН України провели масштабне дослідження проблематики негативних психологічних явищ, що супроводжують воєнні дії на сході країни. Загалом дослідженням у 2017–2019 роках було охоплено понад 1700 осіб. Зацікавлений читач може ознайомитися з його результатами у відповідних публікаціях (Духневич, 2018; 2019; Кочубейник, 2017; Осадько, 2017). У межах цієї статті ми спробуємо представити певні узагальнення, зроблені під час розроблення соціально-психологічної концепції запобігання та протидії негативним психологічним явищам у політико-правовій сфері, пов'язаним із збройним протистоянням на сході країни.

**Мета статті** полягає у визначенні ключових напрямів протидії негативним психологічним явищам у політико-правовій сфері в умовах воєнного конфлікту та окресленні зон ризику для досягнення громадянської злагоди.

**Виклад основного матеріалу дослідження.** Анексія Росією Криму та воєнні дії на сході України актуалізували цілий комплекс негативних психологічних явищ у політико-правовій сфері, що стоять на заваді поширенню ідей громадянської злагоди та єдності, гальмують формування загальноукраїнської ідентичності громадян. Негативні психологічні явища в політико-правовій сфері, пов'язані зі збройним протистоянням на сході країни, визначено як явища індивідуальної свідомості та суспільної життєдіяльності, що проявляються в процесах взаємодії особистості та груп із соціумом під час вирішення складних, проблемних питань політико-правового змісту. Раніше ми вже презентували наше бачення певних аспектів таких явищ та їх групування за соціально-психологічною і політико-правовою ознаками (Духневич, 2018). Тож спробуємо відтак тезово викласти запропоновані колективом лабораторії психології політико-правових відносин ІСПП основні положення соціально-психологічної концепції запобігання та протидії негативним психологічним явищам у політико-правовій сфері, пов'язаним зі збройним протистоянням на сході країни, а також показати можливості використання ідеї громадянської злагоди для створення умов єднання громадян, що мають різні політичні переконання та погляди на природу подій на сході України.

Важлива ремарка. Ми свідомі того, що окремі положення запропонованої концепції мають мультидисциплінарний характер. Фіксація лише на суто психологічних реаліях, на наш погляд, не є ефективною, оскільки запобігання та протидія, за визначенням, повинні мати цілісний характер, щоб бути дієвими. Відповідно, окремі аспекти пропонованої нами концепції адресовані не лише психологам, проте можуть бути наповнені психологічним змістом за рахунок розроблення в подальшому відповідних програм психологічного супроводу тих чи інших управлінських рішень, спрямованих на досягнення громадянського порозуміння та злагоди.

Аналіз публікацій, присвячених проблематиці воєнних дій, узагальнення результатів практичних досліджень на основі використання якісної методології (фокус-групи та глибинні інтерв'ю) дали змогу визначити *основні тенденції* негативних психологічних явищ у політико-правовій сфері у зв'язку з воєнними діями на сході: 1) зростання маргіналізації суспільства внаслідок розмивання загальноукраїнської ідентичності; 2) наростання труднощів у побудові програм перспективного майбутнього; 3) посилення взаємозв'язку негативних психологічних явищ у політико-правовій сфері та криміналізації побутових конфліктів; 4) підвищення сенситивності громадян до маніпулятивних впливів (у тому числі через ЗМК) з боку агресора; 5) посилення маніпулятивних впливів з боку агентів внутрішньої політиків задля досягнення парціальних політичних цілей; 6) поширення настроїв, які перешкоджають інтеграційним процесам у суспільстві; 7) посилення комбінованого впливу різних внутрішніх і зовнішніх – соціальних, політичних, економічних та інших – факторів на виникнення і поширення негативних психологічних явищ у політико-правовій сфері.

Виникнення і поширення негативних психологічних явищ у політико-правовій сфері країни має певні політико-історичні передумови, пов'язані як із внутрішніми економічними, політичними, соціальними, міжнаціональними, конфесійними суперечностями, так і із зовнішніми факторами. На нашу думку, основними *внутрішніми факторами,* які зумовлюють виникнення і поширення негативних психологічних явищ або породжують відповідні причини та умови для цього, є: 1) міжетнічні, регіональні та інші соціальні суперечності (що через певні обставини систематично не вирішуються на державному рівні або використовуються окремими політичними суб'єктами для досягнення вузькокорпоративних політичних інтересів); 2) наявність умов (політико-правових, соціальних, економічних тощо) для діяльності радикально налаштованих осіб та об'єднань; 3) труднощі з упровадженням у систему загальноосвітньої та вищої школи спеціальних групових (зокрема тренінгових) форм роботи, що давали б змогу молоді навчатися ефективно розв'язувати суспільні супеечності, обстоювати свої інтереси, слухати інших та аргументувати власну точку зору; 4) невиробленість серед громадян і політиків узгодженого бачення щодо основних (визначних) подій української державності та її історії (зокрема невиробленість бачення засад і принципів, на яких має будуватися таке узгоджене бачення); 5) використання політиками наявних світоглядних, етнічних та інших суперечностей для мобілізації свого електорату та симпатиків; 6) недостатня ефективність політичних, інформаційних та інших заходів щодо протидії негативним психологічним явищам у політико-правовій сфері; 7) неналежний контроль з боку держави за поширенням ідей радикалізму, сепаратизму, пропаганди насильства і жорстокості в інформаційному просторі України; 8) недостатньо ефективна боротьба з організованою злочинністю і корупцією, незаконним обігом зброї, боєприпасів і вибухових речовин; 9) брак державних цільових програм, спрямованих на пошук примирення та відновлення соціальної злагоди.

Основні *зовнішні фактори*, які призводять до виникнення і поширення негативних психологічних явищ у політико-правовій сфері, такі: 1) наявність у сусідніх державах радикально налаштованих проти України політиків та державних діячів, що мають упереджене ставлення до Української держави, підтримка ними різних мілітаризованих об'єднань (на кшталт російського "казачества»); 2) потужна пропаганда ідей федералізації країни, "нелегітимності" української влади і т. ін. у російськомовних ЗМК, у тому числі створених на окупованих територіях під контролем з боку РФ і для реалізації поставлених нею політичних цілей; 3) поширення ідей сепаратизму, радикалізму, правового нігілізму тощо щодо України через інформаційно-телекомунікаційну мережу Інтернет, соціальні медіа та ЗМК; 4) фінансова підтримка екстремістських організацій та угруповань, що діють на території України, з боку РФ; 5) використання РФ так званих "відпусників", "зелених чоловічків" (насправді – військових-контрактників) на сході України (та в Криму на початку 2014 року); 6) розпалювання міжетнічної ворожнечі, зокрема через продукування новинних фейків, штучно сконструйованих мемів та меседжів, що викривлюють дійсність та формують

відповідні упередження, негативні настановлення та оцінки щодо України та її громадян; 7) прагнення низки іноземних держав ослабити нашу державу і її позиції у світі, нав'язати свій політичний, економічний чи інший вплив як в окремих регіонах, так і в країні загалом; ж) невиробленість у міжнародному співтоваристві єдиного підходу до визначення причин виникнення і поширення воєнного конфлікту на сході України.

*Запобігання негативним психологічним явищам* слід розуміти як розроблення комплексу рекомендацій, прийомів та дій для суб'єктів громадянського суспільства, спрямованих на запобігання прояву (профілактику) та зменшення можливих наслідків впливу цих явищ на суспільні та політико-правові процеси. *Протидію негативним психологічним явищам* запропоновано тлумачити як створення комплексу рекомендацій, прийомів та дій, спрямованих на припинення, мінімізацію та (або) ліквідацію наслідків проявів негативних наслідків у політико-правовій сфері. Запобігання та протидія негативним психологічним явищам у політико-правовій сфері мають бути спрямовані на захист територіальної цілісності країни, основних прав та свобод людини і громадянина, забезпечення й збереження загальнонаціональної ідентичності, соціальної солідарності та справедливості.

Метою запобігання та протидії негативним психологічним явищам у політико-правовій сфері в умовах воєнного конфлікту є захист особистості, громад та спільнот від деструктивних впливів пропаганди, руйнації єдності українського суспільства, забезпечення громадянської єдності та злагоди. Основними завданнями щодо запобігання та протидії негативним психологічним явищам у політико-правовій сфері є: 1) виявлення та усунення причин і умов, що призводять до виникнення і поширення таких явищ; 2) протидія поширенню ідеології сепаратизму та активізація роботи з інформаційно-психологічного забезпечення інтеграційних процесів у країні.

Протидія негативним психологічним явищам у політико-правовій сфері має здійснюватися за такими напрямами: 1) запобігання виникненню таких явищ (їх профілактика); 2) боротьба з ними; 3) мінімізація та (або) ліквідація їхніх наслідків.

Запобігання негативним психологічним явищам у політико-правовій сфері (їх профілактика) потребує роботи за такими напрямами: 1) створення системи протидії ідеології сепаратизму, радикалізму та іншим релевантним явищам; 2) здійснення заходів психологічного характеру, спрямованих на забезпечення захищеності населення. Запобігання негативним психологічним явищам (їх профілактика) у політико-правовій сфері передбачає вирішення низки завдань, серед яких: 1) розроблення і здійснення заходів щодо усунення причин та умов, що призводять до виникнення і поширення негативних психологічних явищ; 2) протидія поширенню ідеології сепаратизму, правовому нігілізму та іншим деформаціям політико-правової свідомості, що руйнують загальноукраїнську ідентичність, шляхом розроблення заходів, спрямованих на зменшення чутливості громадян до маніпулятивних впливів в інформаційному просторі; удосконалення системи інформаційної протидії інтервенціям, що викривлюють реальні факти та події; 3) забезпечення скоординованої роботи органів державної влади завдяки участі громадських та релігійних організацій (об'єднань), інших інститутів громадянського суспільства і громадян задля досягнення громадянської злагоди; 4) проведення моніторингових соціально-психологічних досліджень громадської думки щодо проблем, які можуть мати значний протестний потенціал; полемічних та дискутивних питань, що розділяють суспільство, не можуть мати єдиного, взаємоприйнятного рішення, досягнення порозуміння та згоди щодо яких може бути лише компромісним; 5) проведення круглих столів та групових дискусій із залученням лідерів думок. Такі групові форми роботи повинні йти знизу вгору та масштабуватися від рівня окремої територіальної громади до загальнонаціонального масштабу; 6) проведення інформаційних роз'яснювальних кампаній (зокрема через електронні та друковані ЗМК та соціальні мережі) серед громадян щодо найбільш проблемних, дискутивних питань із залученням місцевих лідерів думок; 7) посилення кримінальної відповідальності за

поширення ідей сепаратизму, радикалізму, правового нігілізму тощо через інформаційно-телекомунікаційну мережу Інтернет, соціальні медіа та ЗМК.

Боротьба з негативними психологічними явищами в політико-правовій сфері передбачає вирішення таких завдань: 1) створення відповідних реєстрів негативних психологічних наслідків, спричинених воєнними діями на сході країни; 2) розроблення та реалізація загальнонаціональної програми примирення та пошуку соціальної злагоди і солідарності (як уже зазначалося, така програма має бути побудована за принципом "знизу-вгору»); 3) проведення відповідних круглих столів та групових дискусій із залученням лідерів думок з метою збереження та розвитку загальнонаціональних цінностей та ідентичності, зниження рівня конфліктності щодо соціально чутливих тем; 4) підготовка та забезпечення функціонування спеціальних команд переговорників, діяльність яких спрямована на примирення сторін конфлікту, пошук громадянської й соціальної злагоди та конструктивне вирішення завдань у ситуаціях, коли соціальне невдоволення досягає критичної межі; 5) залучення міжнародної спільноти, зокрема міжнародних правозахисних організацій та міжнародних судів, до правової оцінки ситуації, що склалася на окупованих територіях.

Мінімізація та (або) ліквідація наслідків проявів негативних психологічних явищ у політико-правовій сфері передбачає вирішення таких завдань: 1) розроблення та реалізація психологічних програм супроводу реінтеграційних процесів для громадян, що нині перебувають на окупованих територіях, біля лінії розмежування; 2) розроблення та реалізація комплексів заходів, спрямованих на зниження рівня мілітаризації суспільної свідомості; 3) розроблення заходів, спрямованих на збереження й розвиток загальнонаціональних цінностей та ідентичності, зниження рівня політичних, соціальних, національних і конфесійних суперечностей, які можуть призвести до посилення конфліктної ситуації; 4) створення системи організаційних, правових та інших заходів, спрямованих на реінтеграцію громадян, що нині перебувають на окупованих територіях та отримали паспорти РФ, в український політико-правовий та соціокультурний простір, зокрема психологічне забезпечення відповідних розробок та проведення таких заходів.

Діяльність із мінімізації і (або) ліквідації наслідків проявів негативних психологічних явищ у політико-правовій сфері має бути спрямована на вирішення таких основних завдань: 1) недопущення (мінімізація) людських втрат, виходячи з пріоритету життя і здоров'я людини над матеріальними і фінансовими ресурсами; 2) мінімізація наслідків та їхнього несприятливого морально-психологічного впливу на суспільство або окремі соціальні групи.

Серед основних заходів щодо запобігання негативним психологічним явищам (їх профілактики) у політико-правовій сфері такі: 1) нормалізація соціально-політичної ситуації в країні, зокрема шляхом формування та розвитку політичної культури (вплив на прийняття рішень та соціально-політичну ситуацію соціально-конструктивними засобами – через реалізацію механізмів вибору, діалог і т. ін.); 2) зниження рівня соціально-політичної напруженості; 3) скорочення масштабів маргіналізації суспільства, його соціального та майнового розшарування та диференціації; 4) забезпечення соціального захисту населення; 5) інформаційні дії (роз'яснення суті ідеології сепаратизму, насильства, радикалізму та інших негативних психологічних явищ у політико-правовій сфері, формування стійкого неприйняття громадянами силових сценаріїв урегулювання суспільних суперечностей); 6) культурно-освітні дії (пропаганда соціально значущих цінностей і створення умов для мирного діалогу з політичних, національних, соціальних та інших питань, що мають широкий резонанс або багатозначне тлумачення).

Викладені вище положення дали змогу зробити наступний крок та визначити ресурсність громадянської злагоди як механізму пошуку й відновлення миру та паритетності між суб'єктами, що мають різні погляди на природу воєнних дій на сході, можливості їх завершення та відновлення територіальної цілісності держави. Категорія злагоди, як відомо, має три визначення. Це: 1) мирні, дружні взаємовідносини; 2) взаємна домовленість, угода про спільні дії; згода; 3) узгодженість, гармонія в чому-небудь; злагодженість. Відповідно,

суб'єктом громадянської злагоди є особа в її економічному, соціокультурному, політико-правовому та психологічному вимірах.

Цілком природно, що оформлення солідарного "Ми" можливе там і тоді, коли людина стає активним суб'єктом соціально-політичної дійсності, а значить долучається до формування спільних інтересів як базису для досягнення згоди та знаходження виходу з будь-якого становища. Саме спільність у солідарному "Ми" блокує можливості протистояння та актуалізує необхідність пошуку спільного узгодженого рішення щодо того чи іншого проблемного питання. Саме тому одним із наріжних елементів запропонованої вище концепції є організація і проведення групових обговорень, круглих столів та групових дискусій із залученням лідерів думок за принципом масштабування – від окремої громади до загальнонаціональних обговорень.

Громадянську злагоду варто розглядати у двох ракурсах. З одного боку, ідея громадянської злагоди може стати фундаментом для об'єднання людей з різними поглядами на актуальну соціально-політичну дійсність (наприклад, ідейних супротивників) у зв'язку з необхідністю узгодження образу спільного перспективного майбутнього. З другого боку, ідеї соціальної злагоди можуть стати підсумковим образом досягнення порозуміння між різними групами інтересів та політичних суб'єктів[1], тією чи іншою мірою залучених до проблематики інтеграції тимчасово окупованих територій в український соціокультурний та політико-правовий простір.

Проте громадянська злагода як феномен людського буття має і дві групи недоліків. Перші пов'язані з тим, що громадянська злагода орієнтується на більшість, а значить завжди є і буде меншість, яку не задовольнить те чи інше рішення. Це, зрозуміло, може призводити до непорозумінь, проявів амбіцій, виникнення осередків конфліктів і, в кінцевому підсумку, до ослаблення спільноти, де меншість виявляється заручником більшості. Друга група недоліків пов'язана із самою суттю громадянської злагоди: вона досягається через діалог у системі суб'єктно-суб'єктних стосунків і спирається на принципи довіри, компромісу і толерантності. Проте діалог може бути засобом відстрочення рішення, довіра легко втрачається, компроміс може бути порушений, а толерантність кожен може розуміти по-своєму.

А в ситуації воєнних дій, неготовності політичних акторів (політиків, партій тощо) домовлятися між собою можна однозначно стверджувати, що зазначені недоліки будуть максимально використані різними групами впливу для досягнення власних політичних цілей. Очевидно, що тут потрібна чітка і виважена позиція всіх суб'єктів, що представляють владу, оскільки навіть один вислів такого суб'єкта може спровокувати конфлікт. Яскравий тому приклад – події 12 березня 2020 року, коли радник секретаря РНБО з реінтеграції та відновлення Донбасу Сергій Сивохо не зміг провести презентацію національної платформи примирення і єдності. Як відомо, ветерани полку "Азов" виштовхали Сивохо з його власної презентації. Причиною конфлікту стало те, що пан Сивохо у своєму виступі говорив про внутрішній конфлікт в Україні, а не про війну з Росією (до слова, за результатами соціологічних досліджень (Консолідація…, 2016), така думка не є поодинокою).

Ми не ставили собі за мету спеціально диференціювати всі виклики, що заважають досягненню громадянської злагоди. Очевидно, що вони перегукуються з основними ризиками ідентичності у зв'язку з воєнними діями на сході (Духневич, 2019). Проте вже зараз можна припустити, що *виклики* для побудови громадянської злагоди у зв'язку з воєнними діями на сході країни можуть по-різному конфігуруватися на різних рівнях. На *індивідуальному рівні* вони проявляються через складні комплекси індивідуальних патернів поведінки й дій та залежно від індивідуальних стилів розв'язання суб'єктивних труднощів і

[1] Тут політичних суб'єктів ми тлумачимо в широкому розумінні: політичним суб'єктом є як різні політичні партії та політики, так і представники державних, громадських, волонтерських та інших організацій, а також окремі громадяни, залучені в дискурс цілісності Української держави, ОРДЛО та Криму.

суперечностей. В основі таких патернів та комплексів найчастіше лежать жага помсти, прагнення реваншу, бажання за всяку ціну знищити супротивника або перемогти, невміння і неготовність, небажання вести діалог та домовлятися, мотивація виграшу, різноманітні упередження та настановлення тощо.

На *груповому (спільнотному) рівні* до перелічених викликів додається відстоювання/позиціювання тільки інтересів чи цінностей однієї групи без їх узгодження з інтересами та цінностями іншої сторони; неефективна комунікація представників органів місцевої влади, місцевого самоврядування, громадського сектору, лідерів думок; незалученість до обговорення людей, що мають різні точки зору та представляють різні групи інтересів тощо.

На *суспільному рівні* до викликів додаються ще декілька. Це 1) неефективне визначення лідерів думок або їхня нездатність впливати на аудиторію, щоб презентувати цінності спільності і показати, як парціальні цінності можуть бути інтегровані в ці загальні цінності; 2) неспроможність політичних еліт використати можливості суспільного діалогу для вироблення узгоджених чи компромісних рішень у зв'язку з воєнними діями на сході України та окупацією Криму Російською Федерацією.

Загалом, ми вважаємо, що ідея громадянської злагоди може стати основою створення умов для єднання громадян, що мають різні політичні переконання та погляди на природу подій на сході України. Можуть бути використані різні ***підходи,*** що забезпечать результативність на кожному з рівнів:

– *співробітницький,* за якого на перший план виступають необхідність самовизначення сторін та повага до свободи і людської гідності;

– *відновний,* коли на рівні громад відбувається вироблення та узгодження принципів обговорення наслідків тих чи інших подій, вчинків, злочинів тощо окремих громадян (або категорій громадян) і приймається рішення про способи виправлення завданої шкоди та запобігання подібним ситуаціям у майбутньому. Наприклад, цей підхід може бути використаний для обговорення відповідальності тих, хто взяв до рук зброю та брав участь у тих чи інших формах протистояння на початку заворушень у Донецькій та Луганській областях чи в збройному протистоянні тощо;

– *підхід, заснований на правах людини,* що ґрунтується на принципах максимального залучення громадян до обговорення ситуації, можливих рішень та передбачає розподіл відповідальності між усіма суб'єктами громадянського суспільства.

**Висновки та перспективи подальших досліджень**. Воєнні дії на сході України рано чи пізно припиняться, і актуальною стане "війна правд", що нині, поки тривають бойові дії, ще не так сильно привертає увагу пересічних громадян. Проте й зараз таке відстоювання "своєї правди" більшою чи меншою мірою знаходить вияв у суспільних процесах – як це було, наприклад, коли ветерани полку "Азов" не дали С. Сивохо презентувати Національну платформу примирення і єдності; коли, знову ж таки, ветерани блокують ті чи інші інфраструктурні об'єкти, залучаються до локальних конфліктів із забудовниками; коли громадяни, що не можуть відстояти "свою правду", блокують дороги, або коли ті, хто втратив майно, близьких у результаті воєнних дій чи окупації Криму, не готові до компромісів з питань повернення Криму і Донбасу та багато іншого. А є ще й ті, хто змушений був залишитися на окупованих територіях чи повернутися за лінію розмежування; або ті, хто отримав російські паспорти, хто так само втратив майно, хто весь цей час слухав потужну російсько-«гебельсівську" пропаганду; ті, хто має свої погляди на природу воєнних дій на сході і чиї вподобання та очікування намагаються задовольнити окремі політики чи політичні сили. Це означає, що розроблення і реалізація відповідних програм забезпечення примирення, пошук соціальної злагоди та порозуміння є одним із наріжних завдань сучасної психологічної науки та практики на найближчу перспективу.

Здійснені нами спроби визначити природу і зміст негативних психологічних явищ у політико-правовій сфері в умовах воєнного конфлікту на сході країни, запропоновані підходи до визначення заходів, спрямованих на запобігання таким явищам, а також їх

подолання, дали змогу окреслити ресурсність громадянської злагоди як механізму пошуку та відновлення миру і паритетності між різними суб'єктами громадянського суспільства. Запропоновані матеріали, сподіваємось, допоможуть у подальшому організовувати відповідні майданчики для суспільного обговорення та ухвалення рішень щодо мінімізації наслідків воєнних дій на сході. Варто також пам'ятати, що більшість завжди має забезпечувати можливість парціальних рішень, створювати умови прозорості в діалозі, сприяти виконанню окреслених вище принципів побудови громадянської злагоди та забезпечувати конструювання та розвиток образу спільного перспективного майбутнього для всіх громадян.

## Список використаних джерел

Духневич, В. М. (2019). Негативні психологічні явища в політико-правовій сфері і ризики ідентичності. *Наукові студії із соціальної та політичної психології*, 43(46), 38–46.

Духневич, В. М. (2018). Психологічні наслідки воєнного конфлікту на Сході: теоретичний аналіз явищ політико-правової сфери. *Наукові студії із соціальної та політичної психології*, 41(44), 31–45.

*Консолідація українського суспільства: шляхи, виклики, перспективи. Інформаційно-аналітичні матеріали до фахової дискусії.* (2016). Взято з http://razumkov.org.ua/images/Material_Conference/12_16_2016/Identi-2016.pdf.

Кочубейник, О. М. (2017). Правовий нігілізм: трансвербальні компоненти в дискурсі "верхів" і в дискурсі "низів". *Проблеми політичної психології*, 5(19), 190–200.

Осадько, О. Ю. (2017). Проблема вибору особистістю способів політико-правового самовизначення в ситуації соціальних потрясінь. *Наукові студії із соціальної та політичної психології*, 40(43), 13–23.

## References

Dukhnevych, V. M. (2019). Nehatyvni psykholohichni yavyshcha v polityko-pravovii sferi i ryzyky identychnosti [Negative psychological phenomena in the political and legal sphere and risks of identity]. *Naukovi studii iz sotsialnoi ta politychnoi psykholohii*, 43(46), 38–46. (in Ukrainian)

Dukhnevych, V. M. (2018). Psykholohichni naslidky voiennoho konfliktu na ckhodi: teoretychnyi analiz yavyshch polityko-pravovoi sfery [Psychological Consequences of the Military Conflict in the East: A Theoretical Analysis of Political and Legal Phenomena]. *Naukovi studii iz sotsialnoi ta politychnoi psykholohii,* 41(44), 31–45. (in Ukrainian)

Kochubeinyk, O. M. (2017). Pravovyi nihilizm: transverbalni komponenty v dyskursi "verkhiv" i v dyskursi "nyziv" [Legal nihilism: transverbal components in the discourse of "tops" and in the discourse of "bottoms»]. *Problemy politychnoi psykholohii*, 5(19), 190–200. (in Ukrainian)

*Konsolidatsiia ukrainskoho suspilstva: shliakhy, vyklyky, perspektyvy. Informatsiino-analitychni materialy do fakhovoi dyskusii* [Consolidation of Ukrainian society: ways, challenges, perspectives. Information and analytical materials for the Professional discussion]. (2016). Retrieved from http://razumkov.org.ua/images/Material_Conference/12_16_2016/Identi-2016.pdf. (in Ukrainian)

Osadko, O. Yu. (2017). Problema vyboru osobystistiu sposobiv polityko-pravovoho samovyznachennia v sytuatsii sotsialnykh potriasin [The problem of personal choice of ways of political and legal self-determination in the situation of social upheaval]. *Naukovi studii iz sotsialnoi ta politychnoi psykholohii*, 40(43), 13–23. (in Ukrainian)

# ПАНДЕМІЯ COVID-19 У ПРОБЛЕМНОМУ ПОЛІ СОЦІАЛЬНОЇ ТА ПОЛІТИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

УДК 316.614
DOI: https://doi.org/10.33120/ssj.vi46(49).154

**Сидоркіна Марина Юріївна**
кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник
лабораторії психології політичної поведінки молоді,
Інститут соціальної та політичної психології,
м. Київ, Україна
ORCID ID 0000-0002-8303-8762
*marina.sidorkina@gmail.com*

## СОЦІАЛЬНИЙ ІНТЕРЕС У СТРУКТУРІ КОМПЕТЕНТНОСТЕЙ ДЕМОКРАТИЧНОГО ГРОМАДЯНСТВА В СИТУАЦІЇ ПАНДЕМІЇ COVID-19

Статтю присвячено теоретичному аналізу місця соціального інтересу в структурі громадянських компетентностей у ситуації пандемії COVID-19. Методологічним підгрунтям роботи стали теоретичні положення концепції соціального інтересу А. Адлера, а також погляди щодо громадянської компетентності М. Мюнклера і Ф. Одіже. Розглянуто громадянські компетентності, які сприяють подоланню загроз та знаходженню відповідей на виклики, породжені пандемією. Серед цих загроз названо ті, які зумовлені стрімким поширенням вірусу, ризиком надмірного навантаження на систему охорони здоров'я, слабким матеріально-технічним забезпеченням системи охорони здоров'я, психологічним навантаженням на медичний персонал, що працює на передовій боротьби з коронавірусом, а також загрози, зумовлені низьким рівнем згуртованості у спільнотах. Визначено, що соціальний інтерес є психологічним чинником компетентної громадянської поведінки, спрямованої на подолання зазначених загроз. Зроблено висновок щодо компетентностей, які зумовлені соціальним інтересом та відіграють важливу роль у подоланні загроз та знаходженні відповідей на виклики, породжені пандемією. До них віднесено: свідому здатність громадян іти на поступки заради спільного блага; свідомі та конструктивні дії (чи цілеспрямоване уникнення певної діяльності), спрямовані на усунення ризиків та/або покращення ситуації на рівні локальної чи ширшої громади; здатність до конструктивної та ефективної взаємодії з іншими, спрямованої на консолідацію спільних зусиль. Соціальний інтерес розглянуто як визначальний щодо таких груп компетентностей демократичного громадянства, як ціннісні компетентності та соціальні компетенції (здатність до взаємодії). Результати можуть бути використані для створення навчальних програм, спрямованих на розвиток компетентностей демократичного громадянства, а також розроблення інформаційних кампаній, скерованих на уповільнення поширення COVID-19, та стратегій розвитку потенціалу громад задля подолання наслідків пандемії.

**Ключові слова**: громадянська компетентність; демократичне громадянство; соціальний інтерес; пандемія COVID-19; відповідальність; спільне благо.

# SOCIAL INTEREST IN THE STRUCTURE OF COMPETENCE FOR DEMOCRATIC CITIZENSHIP DURING THE COVID-19 PANDEMIC

**Maryna Yu. Sydorkina**
Ph.D., Senior Research Associate,
Laboratory of Psychology of Political Behavior of Youth,
Institute for Social and Political Psychology, NAES of Ukraine,
Kyiv, Ukraine
ORCID ID 0000-0002-8303-8762
*marina.sidorkina@gmail.com*

The article is aimed at the theoretical analysis of the place of social interest in the structure of civic competencies during the COVID-19 pandemic. The methodology of the presented scientific research is based on the theoretical provisions of the concept of social interest offered by Alfred Adler and further developed by his followers, as well as on the views on civic competence of M. Munkler and F. Audizhe. Civic competencies that contribute to addressing threats and pandemic challenges are examined. Among these threats are those caused by the rapid spread of the virus, the risk of an overload on the health care system, poor logistical support for the health care system, psychological stress on advanced health care personnel, and low-level community cohesion. Social interest is considered as a psychological factor of competent civic behavior aimed at overcoming these threats. The manifestation of civic competence in a pandemic situation is considered. The author outlines the competencies predetermined by the social interest that play a key role in overcoming challenges and fighting the threats created by the COVID-19 pandemic. They include the conscious ability of citizens to promote the common good; conscious and constructive actions (or deliberate avoidance of specific activities) aimed at eliminating risks and/or improving the situation at the local or wider community level; the ability to engage in constructive and effective interaction with others, aimed at consolidating joint efforts. Social interest is seen as decisive for such groups of competencies for democratic citizenship as value competencies and social competencies (ability to interact). The results can be used in the development of educational programs aimed at the formation of competencies for democratic citizenship, as well as in the development of information campaigns aimed at slowing the spread of COVID-19, and in community development strategies to address the effects of the pandemic.

**Keywords:** civic competence; democtratic citizenship; social interest; COVID-19 pandemic; responsibility; common good.

**Постановка проблеми.** У ситуації пандемії перед багатьма країнами та суспільствами постають нові виклики, пов’язані з прагненням уникнути стрімкого зростання втрат населення та перевантаження медичної системи. Громадянам демократичного суспільства притаманні демократичні чесноти та усвідомлення їхньої відповідальності за розвиток суспільства (Himmelmann, 2013, p. 4). У ситуації суспільної чи глобальної загрози це проявляється передусім у модифікації громадянами власної поведінки відповідно до викликів, зумовлених загрозою, а також у готовності організовуватися та брати участь в ініціативах, спрямованих на подолання загрози, зокрема взаємодіяти із владою, державними та неурядовими організаціями з метою покращення ситуації на локальному чи глобальному рівні. Глобальним суспільним благом у період пандемії COVID-19 та смислотворчим лейтмотивом, який акумулює зусилля всіх свідомих громадян та державних, а також низки міжнародних інституцій не лише в Україні, а по всьому світу, є припинення чи хоча б уповільнення поширення коронавірусної хвороби задля збереження здоров’я та життя мільйонів людей. Важливим завданням психологічної науки стає аналіз громадянських практик та компетентностей, які сприяють оптимальному функціонуванню суспільства в період пандемії та досягненню означених цілей. Значний інтерес становить вивчення психологічних чинників, які є базисом формування громадянських компетентностей, що визначають поведінку громадян, а відповідно, і вектор розвитку суспільства в цей кризовий період.

**Аналіз останніх досліджень і публікацій, виокремлення нерозв'язаних частин загальної проблеми.** Європейська рада з питань освіти визначає громадянську компетентність як сукупність *знань, умінь, поглядів та цінностей*, які дають людині змогу *виконувати реальні завдання* в процесі громадянського залучення, що передбачає використання комунікативних навичок, навичок розв'язання проблем, критичного і творчого мислення, прийняття рішень, підвищення відповідальності, поваги до інших цінностей, зокрема усвідомлення різноманітності, ставлення та цінностей солідарності, прав людини, рівності та демократії. Слідом за Х. Мюнклером ми визначаємо *громадянську компетентність* як сукупність якостей і кваліфікаційних характеристик, які зумовлюють партиципативну здатність і партиципативну готовність, інтерес до примноження не лише особистих, а й спільних надбань, тобто орієнтацію на суспільне благо або почуття солідарності, що свідчить про готовність до вчинків, дій, зусиль, щодо яких не передбачається матеріальної компенсації або ж вона є незначною (Münkler,1997). B. Hoskins і R. Crick (2010) зазначають, що громадянська компетентність стосується "здатності ефективно взаємодіяти з іншими людьми у громадській сфері та показувати солідарність і зацікавленість у розв'язанні проблем, що стосуються місцевої та ширшої громади" (p. 126).

Постає потреба у вивченні психологічних детермінант, які визначають компетентну громадянську поведінку, спрямовану на подолання наслідків та загроз, зумовлених пандемією коронавірусу. Наразі бракує досліджень, які б аналізували місце соціального інтересу в структурі компетентностей демократичного громадянства в ситуації пандемії COVID-19.

**Метою статті** є розгляд соціального інтересу як чинника розвитку компетентностей демократичного громадянства в контексті подолання загроз та знаходження відповідей на виклики, зумовлені пандемією COVID-19.

**Виклад основного матеріалу дослідження.** У ситуації пандемії (як і в багатьох інших кризових ситуаціях) громадянська компетентність проявляється у свідомій здатності громадян іти на поступки заради спільного блага; свідомих і конструктивних діях (чи цілеспрямованому уникненні певної діяльності), спрямованих на усунення ризиків та/або покращення ситуації на рівні локальної чи ширшої громади; у здатності до конструктивної та ефективної взаємодії з іншими (громадянами, організаціями, органами влади), спрямованої на консолідацію спільних зусиль; у здатності до критичного аналізу інформації та власних дій і стратегій взаємодії з іншими; в обгрунтованій, заснованій на достовірній інформації та компетентній оцінці дій влади, спрямованих на подолання загроз та вихід із кризи, а також в обранні конструктивних стратегій висловлення власної позиції щодо дій влади. У контексті нашого дослідження інтерес становить запропонований Ф. Одіже підхід до розгляду структури громадянської компетентності, у якій він виокремлює когнітивні, етичні та соціальні компетентності (Audigier, 2000). Ми дещо доповнимо зміст виокремлених ним груп компетентностей, а також додамо до них групу рефлексивних компетентностей. (У підході Ф. Одіже рефлексивні компетентності не виокремлено в окрему групу, при цьому вони наскрізним чином представлені в інших групах компетентностей). *Громадянські компетентності* ми розглядаємо як компетенції демократичного громадянства. Кожна із груп компетентностей забезпечує ті чи ті аспекти здатності громадян до компетентного розв'язання актуальних проблем, які виникають у демократичному суспільстві.

До групи *когнітивних компетентностей* відносимо: усвідомлення себе громадянином; правову і політичну освіченість громадян, зокрема знання та розуміння принципів і цінностей прав людини та демократичної взаємодії, розуміння принципів функціонування громадянського суспільства, розуміння механізмів захисту прав людини на всіх рівнях, знання громадянином власних обов'язків, знання державної символіки. У ситуації пандемії ця компетентність визначає здатність громадян комплексно оцінювати актуальні глобальні та локальні проблеми, а також частково зумовлює здатність обирати конструктивні (з погляду правового контексту) стратегії їх вирішення; визначає здатність аналізувати або обирати компетентні джерела оцінки змін у правовому полі, зумовлених пандемією.

*Соціальні компетентності* (група компетентностей, що визначають здатність до взаємодії) зумовлюють спроможність громадян жити з іншими, реалізовувати себе в суспільному житті, ініціюючи та/або долучаючись до спільних проєктів, проявляючи ініціативу та беручи відповідальність за вирішення певних аспектів актуальних суспільних проблем (Audizhe, 2000). Значною мірою ця група компетентностей забезпечує здатність громадян до ефективної взаємодії та координації зусиль у процесі підготовки та реалізації волонтерських інціатив, спрямованих на подолання наслідків надзвичайних ситуацій та загроз, зокрема й зумовлених пандемією COVID-19 (див.: patients.org.ua, volunteer.country/covid_help тощо). Важливим критерієм розвитку цієї групи компетентностей є здатність обирати конструктивні стратегії взаємодії, такі як співпраця з іншими, обговорення, розв'язання конфліктів відповідно до принципів демократичного права. Важко не погодитись із В. Тимофієвим, який у структурі громадянських компетентностей особливим чином підкреслює значущість здатності громадян прогнозувати та вирішувати конфлікти. Ця здатність передбачає такі компетентності: комунікативну – здатність налагоджувати ефективну взаємодію, командність – здатність ефективно й неупереджено діяти під час командної роботи, лідерство – як здатність впливати та особисто скеровувати дії громадян у процесі реалізації певних позицій та інтересів, ухвалювати узгоджені результативні рішення і переконувати в їх дієвості відповідальних виконавців (керівників соціальних проєктів) (Тимофієв, 2016, с. 273).

Група *етичних компетентностей* (мотиваційно-ціннісний аспект громадянської компетентності) відображає ціннісне підґрунтя громадянської взаємодії, зокрема цінності "свободи", "рівності" та "солідарності" (Audizhe, 2000), "відповідальності", "життя та благополуччя інших людей"; почуття патріотизму; повагу до правових засад функціонування держави та суспільства. Етичний вимір охоплює й емоційне підґрунтя людських вчинків у межах громадянської взаємодії, поведінки та позиціонування себе індивідом у власній картині світу. Індикаторами етичного виміру громадянських компетентностей є значущість для громадянина означених цінностей, повага та довіра до себе та інших, бажання дослухатися до партнерів по взаємодії, прагнення знаходити конструктивні стратегії розв'язання проблем та конфліктів (Audizhe, 2000), інтерес до участі у вирішенні актуальних суспільно-політичних питань; інтерес до політичних подій у країні та світі тощо.

До групи *рефлексивних компетентностей* відносимо здатність аналізувати, критично осмислювати інформацію суспільно-політичного характеру, а також результати різноманітних форм громадянської активності та власних внесків у процес та результат громадянської взаємодії; здатність до рефлексивного осмислення власної громадянської ідентичності, мотивації громадянської взаємодії та відповідних цінностей.

Серед детермінант розвитку громадянської компетентності І. Жадан виокремлює такі: готовність до громадянської активності, спрямованої на спільне благо, яка базується на аналізі ситуації і прогнозуванні наслідків своїх дій; прагнення змінювати і контролювати власне життя та ініціювати зміни в найближчому оточенні; готовність і здатність підтримувати тих, хто впроваджує нове і прагне підвищувати ефективність діяльності; адекватне сприйняття власної ролі і ролі інших у функціонуванні спільнот та суспільства в цілому; адекватність уявлень про лідерство, відповідальність, взаємодію, рівність, участь, добробут, демократію (Жадан, 2019). Зазначені чинники, з позицій індивідуальної психології, значною мірою зумовлюються рівнем розвитку *соціального інтересу* особистості.

Перейдімо відтак до розгляду сутності феномену соціального інтересу. А. Адлер, автор концепції соціального інтересу, вважав, що в його основі лежить почуття спільності з іншими. Він розглядав соціальний інтерес як головну спонукальну силу, що визначає поведінку людини, її бажання кооперуватися з іншими заради спільного блага (Адлер, 1997). У широкому розумінні соціальний інтерес визначається як "інтерес в інтересах людства" або "сприяння добробуту людства". Соціальний інтерес також проявляється у здатності розуміти потреби та переживання інших завдяки ототожненню з ними (Yuen, 2010, p. 2048). Х. Мозак, один з послідовників А. Адлера, зазначав, що соціальний інтерес передбачає готовність

брати відповідальність за себе та інших (Mosak, 1991, p. 312). Соціальний інтерес є комплексним поняттям, частиною декількох психологічних категорій (Miller, 2007) та охоплює такі аспекти: почуття належності (до сім'ї, громади тощо); емпатію («бачити очима іншого, чути вухами іншого, відчувати серцем іншого»); просоціальне (альтруїстичне) ставлення – здатність цінувати інтереси та добробут інших людей, навіть якщо вони не пов'язані з особистою користю (Chamarro, & Oberst, 2012, p. 160). Серед прикладів прояву соціального інтересу в ситуації пандемії – сприйняття себе як частини людства, яке постало перед спільною проблемою; готовність та прагнення робити свій внесок у спільне благо з метою покращення ситуації; взяття на себе відповідальності за обрання конструктивних стратегій подолання спільної загрози; заохочення і підтримка інших людей; турбота про них; прагнення людини робити те, що від неї залежить, та конструктивне співробітництво заради покращення ситуації тощо.

Проаналізуймо деякі глобальні загрози, а також актуальні психологічні і суспільні виклики, пов'язані з пандемією COVID-19, та з'ясуймо, як соціальний інтерес визначає компетентну громадянську поведінку та відповідні громадянські компетентності, від яких залежать можливі стратегії їх подолання.

Перша загроза, зумовлена пандемією COVID-19, про яку вже було згадано вище, пов'язана з *ризиком загибелі багатьох людей у випадку, якщо поширення вірусу не буде уповільнено чи призупинено, та загрозою перевантаження медичної системи*. До появи вакцини єдиною стратегією усунення цієї загрози є *дотримання "соціальної дистанції" (СД)*, тобто уникнення безпосереднього фізичного контакту (ФК) з іншими. Це знижує ймовірність того, що інфікована людина (яка може навіть не знати про те, що вона інфікована) поширюватиме коронавірус (Zhang et al., 2020). Відповідно, це сприятиме уповільненню поширення хвороби (зокрема знижуватиме ймовірність зараження тих, хто належить до груп ризику) і, значить, зменшуватиме ризик надмірного навантаження на систему охорони здоров'я, що загалом сприятиме забезпеченню ефективного лікування найбільш вразливих пацієнтів. Це і є просоціальною поведінкою, адже допомагає захищати інших людей, особливо тих, хто є найбільш уразливим до вірусу. В основі цієї поведінки лежить просоціальна мотивація (співпереживання щодо тих, хто найбільш уразливий до вірусу). Парадокс ситуації, яка виникла, у тому, що соціальний інтерес та солідарність можна виявити, дотримуючись передусім ФД, щоб уповільнити поширення хвороби. Це сприятиме розтягуванню в часі її впливу на всі сфери життя людей, функціонування суспільства та держави. Наразі готовність жертвувати певними благами (задоволенням, фінансами, реалізацією певних планів та проєктів тощо) заради спільного блага є ознакою не лише особистісної зрілості, а й проявом громадянської компетентності. Інакше неминучі численні людські втрати, які неможливо компенсувати, а також значні економічні збитки і суспільні наслідки. Лідери багатьох країн покладаються на свідомість громадян, закликають усіх до виконання їхнього громадянського обов'язку, який наразі полягає в дотриманні СД, тобто уникненні будь-яких ФК, які не є життєво необхідними, а також вводять жорсткі обмеження з вимогами дотримання карантину. Ангела Меркель у зверненні до німецької нації 18 березня 2020 р. зазначила, що ситуація, яка склалася, вимагає "наших спільних солідарних дій", а також висловила впевненість у тому, що Німеччина впорається з цією проблемою, якщо "всі громадяни справді сприймуть її як свою". Те саме можна сказати і про інші держави. Загрозою є те, що частина громадян намагається обрати поведінку "безбілетника". Це проявляється в їхній схильності очікувати, що вони зможуть споживати суспільне благо (яке наразі полягає в стримуванні поширення вірусу) за рахунок того, що інші люди "платитимуть за нього ціну" (дотримуватимуться СД, сидітимуть удома, уникатимуть ФК з іншими людьми). При цьому самі "безбілетники" ухиляються від сплати за користування спільним благом (і далі займаються звичними справами, які передбачають соціальну взаємодію, опосередковану ФК з іншими, зустрічаються з друзями тощо).

Отже, першочерговий *психологічний виклик*, який постає перед кожним суспільством, *полягає в усвідомленні громадянами взаємозв'язку між індивідуальним і спільним благом, а*

*також в актуалізації просоціальної мотивації громадян.* (Тут варто зазначити, що в багатьох наших громадян та громадян інших країн просоціальна мотивація є яскраво вираженою і реалізується в численних волонтерських та благодійних ініціативах, спрямованих на допомогу вразливим верствам населення, медичним працівникам тощо). Результати кроскультурного дослідження (Pfattheicher, Nockur, Böhm, Sassenrath, & Petersen, 2020), вибірка якого становила 2192 особи – громадян США, Великобританії та Німеччини, підтверджують, що *емпатія є основною мотивацією дотримання ФД; актуалізація емпатії до тих, хто найбільш уразливий до вірусу, сприяє посиленню мотивації дотримуватися ФД*. Емпатія, яка є проявом соціального інтересу, визначає ціннісний аспект громадянських компетентностей, від її розвитку залежить поведінка громадян, критична в контексті запобігання погіршенню ситуації та подолання пандемії.

Говорячи про загрозу перевантаження медичної системи, слід враховувати ще низку викликів, відповідь на які стає до певної міри можливою також завдяки соціальному інтересу. Один із них – *надмірне психологічне навантаження на медичний персонал*, що впливає на якість їхнього життя та роботи. За даними дослідження китайських науковців (учасниками якого стали 8082 медичних працівники з усіх провінцій Китаю), не тільки широка громадськість, а й медичний персонал зіткнувся з *погіршенням психологічного стану*. Це зумовлено небезпекою, пов'язаною з COVID-19, а також значним фізичним та психоемоційним перевантаженням. (Такі ж тенденції спостерігаються в інших країнах). Було виявлено, що лікарі та медсестри мали більше психологічних симптомів (таких як тривога, депресія та розлади сну) у період захисту від епідемії порівняно з попереднім періодом – до захисту. Дослідники виявили, що *чим більше лікарі та медсестри, які працювали на передовій* боротьби з коронавірусом (з найбільш важкими випадками), *отримували соціальної підтримки, тим менше вони мали симптомів тривоги, депресії та розладів сну*. Зрозуміло, що надання допомоги родичами та друзями хоч і зумовлено рівнем розвитку соціального інтересу і є проявом людяності, проте не є проявом громадянської компетентності. Водночас ініціювання кампаній, спрямованих на надання допомоги медичному персоналу на волонтерських засадах, пошук коштів на покращення забезпечення засобами захисту є проявом громадянської компетентності (особливо етичних та соціальних компетентностей). Надання підтримки теж є просоціальною поведінкою, значною мірою зумовленою рівнем розвитку соціального інтересу та емпатії. У масштабному дослідженні американських учених (Metzger et al., 2018), вибірка якого становила 2467 осіб віком 12-20 років, було виявлено, що ті, в кого *більше розвинена емпатія*, схильні до більшої соціальної відповідальності, більш схильні надавати неформальну допомогу, у них краще розвинені громадянські навички, навички волонтерства. Дослідники з'ясували, що надавати неформальну допомогу більш схильні ті, хто краще *вміє регулювати власні емоції*, у кого більш розвинені *просоціальні моральні міркування* (там само). Це дослідження показало, що підлітки та молодь, у яких краще розвинені такі прояви соціального інтересу, як здатність до співпереживання іншим, навички емоційної саморегуляції, просоціальні моральні міркування, більш схильні долучатися до численних різновидів потенційної громадянської поведінки, а також вони вище оцінюють власні громадянські навички, що є ознакою більш високого рівня самоефективності і передумовою розвитку громадянської компетентності (адже саме по собі громадянське залучення сприяє її розвитку завдяки можливості вдосконалювати компетентності в процесі громадянської взаємодії).

Ще один виклик, пов'язаний із загрозою *перевантаження системи охорони здоров'я*, зумовлений *недостатнім рівнем її матеріально-технічного забезпечення*. Звісно, це завдання насамперед має вирішуватися на державному рівні. Частина громадян спрямували свої зусилля на забезпечення хоча б часткового розв'язання цієї проблеми, ініціюючи певні заходи або долучаючись до ініціатив зі збирання коштів та організації закупівлі і постачання медичного обладнання (апаратів штучної вентиляції легень тощо). Соціальний інтерес проявляється в бажанні громадян, які є учасниками чи організаторами цих ініціатив, зробити

внесок у спільне благо, а також в їхній здатності до ефективного співробітництва в процесі підготовки та реалізації цих ініціатив.

Іще одна суспільна загроза зумовлена *низьким рівнем довіри до влади та слабкою згуртованістю у громадах, що є чинниками формування відособленості та психологічної ізоляції громадян* і чинниками, які можуть спонукати громадян обирати позицію "*кожен за себе"* (Dayrit, & Mendoza, 2020). За результатами наших попередніх досліджень, що більше молода людина вмотивована у своїй політичній взаємодії *мотивацією особистої вигоди та безпеки, то менше вона схильна до об'єднання з іншими громадянами заради відстоювання спільних суспільно-політичних інтересів*, а навпаки, більш схильна обирати позицію "*моя хата скраю"* (Сидоркіна, 2016). Профілактикою превалювання такої мотивації та чинником розвитку мотивації громадянської відповідальності і суб'єктності є сприяння формуванню та розвитку соціального інтересу, адже його складовими є почуття спільності з іншими та почуття відповідальності. Визначення чинників, які зумовлюють рівень довіри до влади та обговорення стратегій подолання, пов'язаних із цим викликів, є предметом окремих досліджень. Стратегією усунення передумов для психологічної ізоляції громадян є консолідація зусиль з метою збільшення соціальної згуртованості, що передбачає зміцнення соціальних відносин, взаємодії та зв'язків, зменшення нерівності та соціальної ізоляції. Сприяють цьому численні громадянські ініціативи, які також є прикладом свідомих внесків у спільне благо, зокрема створення груп сусідів у соціальних мережах; волонтерські ініціативи з організації постачання їжі, медикаментів і товарів першої необхідності вразливим категоріям населення тощо.

Є чимало інших викликів та загроз, зумовлених пандемією COVID-19, відповідь на які значною мірою зумовлюється рівнем розвитку у громадян компетентностей демократичного громадянства. Серед них – економічні загрози, закриття та неможливість продовження роботи значної кількості підприємств та організацій, втрата багатьма громадянами прибутку, втрата громадянами джерел фінансового забезпечення базових потреб; зростання рівня соціальної напруженості; загрози, зумовлені зростанням контролю громадян з боку держави, тощо. Соціальний інтерес не є, на наш погляд, основним чинником, що визначає громадянські компетентності, необхідні для реалізації можливих стратегій подолання цих загроз і викликів (хоча він значною мірою зумовлює цінності та мотивацію, що лежить в основі бажання докладати зусилля задля пошуку стратегій розв'язання цих проблем, а також частково визначає здатність до ефективної реалізації відповідних стратегій, бо зумовлює здатність до конструктивної взаємодії, що є неодмінною умовою будь-яких масштабних ініціатив). При цьому розроблення представниками громадянського суспільства стратегій подолання цих загроз передбачає високий рівень розвитку у них когнітивих громадянських компетентностей (які, на нашу думку, меншою мірою залежать від соціального інтересу), а в багатьох випадках, на додаток, вимагає високої кваліфікації в галузях юриспруденції, економіки, бізнес-менеджменту.

**Висновки та перспективи подальших досліджень.** У ситуації, яка склалася у зв'язку з пандемією COVID-19, рівень розвитку соціального інтересу кожної людини наразі значною мірою є критерієм її впливу на здоров'я та життя великої кількості інших людей. Громадянська компетентність молоді та інших ініціативних верств населення, яка реалізується в компетентній громадянській поведінці, є джерелом протидії низці породжених COVID-19 загроз. Серед цих загроз – ті, які зумовлені стрімким поширенням вірусу, ризиком надмірного навантаження на систему охорони здоров'я, слабким матеріально-технічним її забезпеченням, психологічним навантаженням на медичний персонал, що працює "на передовій", а також загрози, зумовлені низьким рівнем згуртованості в спільнотах. Соціальний інтерес є визначальним щодо таких груп компетентностей демократичного громадянства, як ціннісні компетентності та соціальні компетентності (здатність до взаємодії). Звісно, він до певної міри зумовлює і рефлексивні компетентності (адже частково визначає призму, крізь яку суб'єкт осмислює власну роль у громадянській взаємодії,

суспільно-політичну інформацію та події), і найменшою мірою – когнітивні компетентності (хоча може опосередковувати мотивацію до їх розвитку).

Перспективним видається проведення подальшого емпіричного дослідження соціального інтересу як чинника розвитку громадянських компетентностей молоді в ситуації пандемії COVID-19, а також вивчення потенціалу розвитку соціального інтересу молоді як чинника консолідації громад з метою знаходження відповідей на посталі виклики часу та подолання наслідків пандемії COVID-19.

## Список використаних джерел

Адлер, А. (1997). *Наука жить.* Киев: Port-Royal.

Жадан, І. В. (2019). Комунікативний потенціал розвитку громадянської компетентності студентської молоді. *Наукові студії із соціальної та політичної психології*, 43(46), 67–82.

Сидоркіна, М. Ю. (2017 *)*. Мотивація політичної взаємодії і політична самоідентифікація студентської молоді. *Політична картина світу студентської молоді: психологічні проблеми формування* : колект. монографія. В. Д. Бондаренко та І. В. Жадан (ред.), Київ: Міленіум. (с. 177–214). Взято з https://ispp.org.ua/2020/05/10/politichna-kartina-svitu-studentsko%d1%97-molodi-psixologichni-problemi-formuvannya/

Тимофієв, В. Г. (2016). Прогнозування та попередження конфліктів як складові громадянських компетентностей. В *Актуальні питання формування та розвитку громадянських компетентностей в Україні.* Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю "Розвиток громадянських компетентностей в Україні" (с. 273–276). Київ: НАДУ.

Audigier, F. (2000). *Basic concepts and core competencies for education for democratic citizenship*. Strasbourg: Council of Europe Publishing.

Chamarro, A., & Oberst, U. (2012). Emotional Intelligence and Social Interest: are they related constructs? *Aloma: Revista de psicologia, ciències de l'educació i de l'esport Blanquerna,* 30(1), 159–166.

Dayrit, M., & Mendoza, R. (2020). *Social Cohesion vs COVID-19*. Взято з https://ssrn.com/abstract=3555152.

Himmelmann, G. (2013). Competences for teaching, learning and living democratic citizenship. In *Civic education and competences for engaging citizens in democracies* (pp. 1–7). Brill Sense.

Hoskins, B., & Crick, R. (2010). Competences for learning to learn and active citizenship: Different currencies or two sides of the same coin? *European Journal of Education,* 45(1), 121–137.

Lv, Y., Yao, H., Xi, Y., Zhang, Z., Zhang, Y., Chen, J., ... & Luo, G. Q. (2020). *Social Support Protects Chinese Medical Staff from Suffering Psychological Symptoms in COVID-19 Defense*. Взято з https://ssrn.com/abstract=3559617.

Metzger, A., Alvis, L. M., Oosterhoff, B., Babskie, E., Syvertsen, A., & Wray-Lake, L. (2018). The intersection of emotional and sociocognitive competencies with civic engagement in middle childhood and adolescence. *Journal of youth and adolescence*, 47(8), 1663–1683.

Miller, D. J. (2007). *A correlational validity study of select scales of the Basic Adlerian Scales for Interpersonal Success–Adult Form (BASIS-A)* (Doctoral dissertation). Kent State University.

Mosak, H. (1991). "I don't have social interest": Social interest as construct. *Individual Psychology*, 47, 30–320.

Münkler, H. (1997). Der kompetente Bürger. In A. Klein, R. SchmalzBruns (Eds.), *Politishe Beteiligung und Burgerengagement in Deutschland Möglichkeiten und Grenzen* (pp. 153–172). Bonn: Bundeszentrale für politische Bildung.

Pfattheicher, S., Nockur, L., Böhm, R., Sassenrath, C., & Petersen, M. (2020). The emotional path to action: Empathy promotes physical distancing during the COVID-19 pandemic. Retrieved from https://psyarxiv.com/y2cg5.

Yuen, T. (2010). Counseling with adolescents in Hong Kong: an effective groupwork revisited. *Procedia Social and Behavioral Sciences*, 5, 2047–2057.

Zhang Y., Jiang B., Yuan J., & Tao Y. (2020). The impact of social distancing and epicenter lockdown on the COVID-19 epidemic in mainland China: A data-driven SEIQR model study. Retrieved from https://www.medrxiv.org/content/10.1101/2020.03.04.20031187v1.

## References

Adler, A. (1997). *Science to live.* Kyiv: Port-Royal. (in Russian)

Audigier, F. (2000). *Basic concepts and core competencies for education for democratic citizenship*. Strasbourg: Council of Europe Publishing. (in English)

Chamarro, A., & Oberst, U. (2012). Emotional Intelligence and Social Interest: are they related constructs? *Aloma: Revista de psicologia, ciències de l'educació i de l'esport Blanquerna,* 30(1), 159–166. (in English)

Dayrit, M., & Mendoza, R. (2020). *Social Cohesion vs COVID-19*. Retrieved from https://ssrn.com/abstract=3555152. (in English)

Himmelmann, G. (2013). Competences for teaching, learning and living democratic citizenship. In *Civic education and competences for engaging citizens in democracies* (pp. 1–7). Brill Sense. (in English)

Hoskins, B., & Crick, R. (2010). Competences for learning to learn and active citizenship: Different currencies or two sides of the same coin? *European Journal of Education,* 45(1), 121–137. (in English)

Lv, Y., Yao, H., Xi, Y., Zhang, Z., Zhang, Y., Chen, J., ... & Luo, G. Q. (2020). *Social Support Protects Chinese Medical Staff from Suffering Psychological Symptoms in COVID-19 Defense*. Retrieved from https://ssrn.com/abstract=3559617. (in English)

Metzger, A., Alvis, L. M., Oosterhoff, B., Babskie, E., Syvertsen, A., & Wray-Lake, L. (2018). The intersection of emotional and sociocognitive competencies with civic engagement in middle childhood and adolescence. *Journal of youth and adolescence*, 47(8), 1663–1683. (in English)

Miller, D. J. (2007). *A correlational validity study of select scales of the Basic Adlerian Scales for Interpersonal Success–Adult Form (BASIS-A)* (Doctoral dissertation). Kent State University. (in English)

Mosak, H. (1991). "I don't have social interest": Social interest as construct. *Individual Psychology*, 47, 309–320. (in English)

Münkler, H. (1997). Der kompetente Bürger [The competent citizen]. In A. Klein, R. SchmalzBruns (Eds.), *Politishe Beteiligung und Burgerengagement in Deutschland Möglichkeiten und Grenzen* (pp. 153–172). Bonn: Bundeszentrale für politische Bildung. (in German)

Pfattheicher, S., Nockur, L., Böhm, R., Sassenrath, C., & Petersen, M. (2020). The emotional path to action: Empathy promotes physical distancing during the COVID-19 pandemic. Retrieved from https://psyarxiv.com/y2cg5. (in English)

*Sydorkina ,* M. Yu. (2017*).* Motyvatsiya politychnoyi vzayemodiyi i politychna samoidentyfikatsiya studentskoyi molodi [Motivation of political interaction and political self-identification of stidents' youth]. In *Politychna kartyna svitu studentskoyi molodi: psykholohichni problem formuvannya: coll. monograph* V. D. Bondarenko & I. V. Zhadan (Eds.), Kyiv: Milenium . (pp. 177–214). Retrieved from https://ispp.org.ua/2020/05/10/politichna-kartina-svitu-studentsko%d1%97-molodi-psixologichni-problemi-formuvannya/ (in Ukrainian)

Tymofiyev, V. H. (2016). Prohnozuvannia ta poperedzhennia konfliktiv yak skladovi hromadianskykh kompetentnostei [Predicting and preventing conflicts as a part of civic competence]. In *Aktualni pytannia formuvannia ta rozvytku hromadianskykh kompetentnostei v Ukraini: materialy Vseukrainskoi naukovo-praktychnoi konferentsii z mizhnarodnoiu uchastiu "Rozvytok hromadianskykh kompetentnostei v Ukraini"* (pp. 273–276). Kyiv: NADU. (in Ukrainian)

Yuen, T. (2010). Counseling with adolescents in Hong Kong: an effective groupwork revisited. *Procedia Social and Behavioral Sciences*, 5, 2047–2057. (in English)

Zhadan, I. V. (2019). Komunikatyvnyi potentsial rozvytku hromadyanskoi kompetentnosti studentskoi molodi [Communication potential of student youth civic competence development]. *Naukovi studii iz sotsialnoi ta politychnoi psykholohii* [Scientific studios on social and political psychology], 43(46), 67–82. (in Ukrainian)

Zhang Y., Jiang B., Yuan J., & Tao Y. (2020). The impact of social distancing and epicenter lockdown on the COVID-19 epidemic in mainland China: A data-driven SEIQR model study. Retrieved from https://www.medrxiv.org/content/10.1101/2020.03.04.20031187v1. (in English)

УДК 159.9 316.6
DOI: https://doi.org/10.33120/ssj.vi46(49).155

**Ларіна Тетяна Олексіївна**
кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник,
старший науковий співробітник лабораторії
соціальної психології особистості,
Інститут соціальної та політичної психології
НАПН України,
м. Київ, Україна
ORCID ID0000-0001-8975-3348
*larinatetyna.olex@gmail.com*

# ОСОБЛИВОСТІ ПЕРСОНОЛОГІЧНОГО КОНСТРУЮВАННЯ МЕРЕЖІ СОЦІАЛЬНОЇ ПІДТРИМКИ В УМОВАХ ПАНДЕМІЇ КОРОНАВІРУСУ COVID-19

Метою статті є визначення специфіки конструювання соціальної підтримки в системі міжособистісного спілкування в умовах пандемії коронавірусу COVID-19. Для вирішення дослідницьких завдань було застосовано метод моделювання комунікативних світів (ММКС), запропонований В. Кабріним. На його основі розроблено емпіричні показники конструювання саногенного комунікативного простору особистості в умовах пандемії та створено опитувальник визначення динамічних та психосемантичних характеристик комунікативно-ментального світу особистості в умовах пандемії коронавірусу COVID-19. Алгоритм обробки результатів дослідження полягав у виявленні провідних тенденцій щодо вектора переживань опитуваних (невербальні показники комунікативного стресу) та подальшому контент-аналізі вербальних показників комунікативного простору. Отримані результати дослідження показали, що позитивні і негативні переживання респондентів під час карантину є досить врівноваженими. Це може свідчити про загалом задовільну стійкість до комунікативного стресу та керованість комунікативними ризиками. Стійкість до комунікативному стресу може бути зумовлена необхідністю опановувати нові форми праці, навчання, організації дозвілля та саморозвитку. Зануреність у саморозвиток та опанування дистанційних форм праці й навчання може також давати особистості час, необхідний для рефлексії та вироблення критичного ставлення до таких ризкогенних тем, як втрата здоров'я, страхи щодо пандемії, карантинні обмеження та фінансові проблеми. Визначено мережу соціальної підтримки, найближче коло підтримки досліджуваних: діти, партнери і подружжя, друзі та приятелі. Висловлено думку, що друзі та приятелі виконують об'єднувальну роль, поєднуючи мікро- і макроструктури міжособистісних відносин у складних життєвих ситуаціях. Встановлено, що онлайн-простір сприймається респондентами як певна "реальна локація" для організації міжособистісного спілкування. До обмежень дослідження можна віднести те, що переважна частина вибірки складалася з працівників освіти (29,8%) та психологів (28%), які є представниками допомагальних професій. (Отже, отримані результати відображають тенденції конструювання мережі соціальної підтримки в умовах пандемії коронавірусу COVID-19 саме серед представників зазначених професій). Як напрям подальших досліджень виокремлено вивчення значущості впливу професійної діяльності на особливості конструювання комунікативного простору в умовах пандемії коронавірусу COVID-19.

**Ключові слова:** соціальна підтримка; комунікативний стрес; комунікативний ризик.

# PECULIARITIES OF PERSONAL DESIGNING OF A SOCIAL SUPPORT NETWORK IN CONDITIONS OF THE COVID-19 CORONAVIRUS PANDEMIC

**Tetiana O. Larina**
Ph.D. in Psychology, Senior Researcher, Senior Research Associate,
Laboratory of Social Psychology of Personality,
Institute for Social and Political Psychology, NAES of Ukraine,
Kyiv, Ukraine
ORCID ID 0000-0001-8975-3348
*larinatetyna.olex@gmail.com*

The aim of the article is to determine the specifics of constructing social support in the system of interpersonal communication in a coronavirus COVID-19 pandemic. The method of modeling communicative worlds (MMCS) proposed by V. Kabrin was used to solve research problems. Based on it, empirical indicators of sanogenic communicative space construction of personality in a pandemic were developed and a questionnaire was created to determine the dynamic and psychosemantic characteristics of the communicative-mental world of a person in a pandemic of coronavirus COVID-19. The algorithm for processing the results of the study was to identify the leading trends in the vector of respondents' experiences (non-verbal indicators of communicative stress) and further content analysis of verbal indicators of communicative space. The results of the study showed that the positive and negative experiences of respondents during quarantine are quite balanced. This may indicate a generally satisfactory resistance to communicative stress and manageable communication risks. Resistance to communicative stress may be due to the need to master new forms of work, study, leisure, and self-development. Immersion in self-development and mastering distance forms of work and learning can also give an individual the time to reflect and develop a critical attitude to risky topics such as loss of health, fears of a pandemic, quarantine restrictions, and financial problems. It is determined the network of social support, the closest circle of support of the respondents: children, partners and spouses, friends, and acquaintances. It is believed that friends and acquaintances play a unifying role, combining micro- and macrostructures of interpersonal relationships in difficult life situations. It is established that the online space is perceived by respondents as a certain "real location" for the organization of interpersonal communication. Limitations of the study include the fact that the majority of the sample consisted of educators (29.8%) and psychologists (28%), who are representatives of helping professions. As a direction of further research, it is outlined the study on the significance of the influence of professional activity on features of construction of communicative space in the conditions of coronavirus COVID-19 pandemic.

**Keywords:** social support; communicative stress; communication risk.

**Постановка проблеми**. Соціальна підтримка є своєрідним буфером, коли йдеться про збереження та зміцнення комунікативного здоров'я особистості, особливо в складних, надзвичайних життєвих ситуаціях. Сьогодні надзвичайна медико-санітарна ситуація, викликана пандемією коронавірусу COVID-19, породжує страхи, ризики, невизначеність та втрати для кожної людини і, як наслідок, тривале, надмірне стресове навантаження, що, безперечно, вносить свої корективи в національні, професійні та міжособистісні форми комунікації. Отже, ті комунікативні ризики, які зазвичай супроводжують буденний плин життя кожної людини, у ситуації тривалого стресу стрімко виснажують її саногенний потенціал. За таких умов украй актуальною стає здатність людини організовувати свій комунікативний простір, конструювати мережі прийнятної соціальної взаємодії.

**Аналіз останніх досліджень і публікацій, виокремлення нерозв'язаних частин загальної проблеми**. Українські дослідники роблять тільки перші кроки в науковому вивченні впливу соціальної підтримки на особистість. Так, Н. Бондаренко розглядає соціальну підтримку як загальнолюдську потребу. Результати її дослідження доводять, що

задоволення потреб у соціальній та емоційній підтримці (емоційних потреб) сприяє ресоціалізації та соціальній інтеграції особистості, підтверджують цінність і значущість взаємодії, яка уможливлює довірливі стосунки, незважаючи на наявність або відсутність проблем із психічним здоров'ям (Бондаренко, 2016).

У зарубіжних дослідженнях головна увага приділяється феномену сприйняття підтримки – Perceived Support. Сприйняття соціальної підтримки асоціюється з покращенням психологічного благополуччя. Отже, соціальна підтримка підвищує позитивні психологічні результати, наприклад задоволеність життям, і знижує негативні, такі як депресія. Учені підкреслюють, що соціальна підтримка може стимулювати рефлексію, співчуття до себе, почуття власної гідності та розширювати можливості для отримання задоволення від життя (Wilson, Weiss, & Shook, 2020). Наприклад, під час вивчення ролі соціальної підтримки в лікуванні військових із симптомами ПТСР доведено, що якість сприйняття соціальної підтримки є фактором, що передує послабленню симптомів ПТСР, отже, покращення якості сприйняття соціальної підтримки може бути одним із шляхів допомоги, зокрема зменшення хворобливих симптомів (Bourassa et al., 2020).

Вивчаючи диференційний вплив сприйняття соціальної підтримки на формування надії у дітей, науковці зауважують, що для підлітків провідним джерелом соціальної підтримки є підтримка батьків, яка й формує позитивне ставлення до себе в дорослому житті. Причому соціальна підтримка з боку батьків має домінантне значення для формування надії у підлітків порівняно з тією підтримкою, яку вони отримують з боку вчителів та друзів (Archer, Jiang, Thurston, & Floyd, 2019).

Дослідження гендерних відмінностей соціальної підтримки показало, що різні джерела сприйняття та отримання підтримки від матері, батька або близького друга впливають на засвоєння та екстерналізацію проблем і проявляються в самооцінці у дорослому житті. Виявилося, що соціальна підтримка, отримувана від батька, опосередковано впливала на засвоєння та екстерналізацію проблем через самооцінку у жінок (але не у чоловіків). Значна соціальна підтримка з боку друзів у період становлення зрілості може прямо або опосередковано приносити користь саме жінкам у колективі (Szkody, & McKinney, 2019).

Сьогодні науковці все більше уваги приділяють дослідженню особливостей конструювання соціальної підтримки в соціальних мережах. Так, у США проведено дослідження, метою якого було встановити, чи є емоційна підтримка на основі соціальних мереж (SM) продовженням, а чи вона є іншою конструкцією емоційної підтримки безпосередньо одним одного (Face To Face). У результаті факторного аналізу виявлено незалежні зв'язки між шкалами емоційної підтримки і ризиком депресії. Було отримано дві різні конструкції. Отже, емоційна підтримка "Face To Face" зменшує шанси щодо виникнення депресії, а підтримка на основі соціальних мереж пов'язана з більш високими шансами щодо депресії. З огляду на це наковці пропонують лікарям, які лікують депресію, уважно ставитися до джерел отримання емоційної підтримки (Shensa et al., 2020).

Ще одне дослідження щодо особливостей надання підтримки через соціальні мережі було спрямоване на визначення соціально-психологічних факторів, що впливають на спроби мобілізації проблемних питань між ідеологічно протилежними групами в соціальних мережах. Науковці, зокрема, оцінювали модель опосередковного впливу на сприйняття конгруентності думок у власній мережі та передбачення ефективності участі в підтримці або непідтримці проблеми ЛГБТ у Facebook. Результати показали, що в соціальних мережах відбувається складний процес мікромобілізації, на який впливають позиції проблемних груп та динаміка контргруп. З'ясувалося, що сприйняття ефективності участі є найсильнішим пояснювальним фактором прояву підтримки. Прояви підтримки маркувались як коментування, симпатія, обмін інформацією (Nekmat, & Ismail, 2019).

Опосередкованість впливу соціальної підтримки вивчали і китайські вчені. Зважаючи на велику поширеність розладів, пов'язаних з інтернет-іграми (internet gaming disorder), серед китайських студентів було проведено дослідження з метою виявлення факторів захисту

студентів від ігрової залежності. Під час дослідження робилися два заміри з інтервалом в один рік. Результати перехресного аналізу показали, що передусім мета в житті, а не соціальна підтримка передбачала меншу кількість симптомів "internet gaming disorder". Причому соціальна підтримка і життєві цілі з часом демонстрували кореляції між собою. Показано, що життєва мета є ефективним значущим фактором проти "internet gaming disorder", а вплив соціальної підтримки може бути опосередкованим. Науковці пропонують вводити у шкільну програму щодо профілактики "internet gaming disorder" позитивні психологічні інтервенції, що сприяють пошуку та досягненню життєвих цілей (Zhang et al., 2019).

Сьогодні новим викликом для всього людства стала надзвичайна медико-санітарна ситуація в контексті пандемії коронавірусу COVID-19. Досвід вимушеної соціальної ізоляції є фактором ризику для сімейної, соціальної та масової комунікації. Під загрозою опиняються звичні для нас форми взаємодії у всіх сферах життєдіяльності людини. Вимушена різка зміна соціальної взаємодії неодмінно позначається на перформатуванні, стрімкій адаптації комунікативного простору особистості задля збереження його саногенності. Отже, наразі потребують вирішення питання щодо особливостей конструювання та функціонування підтримувальної взаємодії в умовах надзвичайної медико-санітарної ситуації в контексті пандемії коронавірусу COVID-19.

**Метою статті** є визначення специфіки конструювання соціальної підтримки в системі міжособистісного спілкування в умовах пандемії коронавірусу COVID-19.

**Виклад основного матеріалу дослідження**. Актуальність нашого дослідження зумовлена тим, що під впливом ризиків вимушеної соціальної ізоляції актуалізується відчуття втрати соціального контакту, що несе із собою болісні для великої кількості людей, а іноді й нестерпні, переживання, страхи та розлади. Інтенсивність та небезпечність таких ризиків можуть призводити до швидкого психоемоційного виснаження особистості, появи в неї панічних настроїв та деструктивних форм поведінки. Отже, в умовах пандемії 2020 року для збереження як соматичного, так і психологічного здоров'я людині необхідна соціальна підтримка, яка має бути спрямована на запобігання негативним проявам та коригування комунікативних ризиків у системі міжособистісного спілкування. В умовах карантину головною небезпекою стає некерованість та непрогнозованість комунікативних ризиків саме в системі міжособистісного спілкування. Вимушена ізоляція, необхідність "24/7" перебувати в постійному контакті з іншими, нехай навіть тільки з рідними і близькими, підвищує ризики зазіхання на зону особистісної автономії, на особистісний та інтимний простір людини. Необхідність дотримання карантинних обмежень часто ставить людей в умови, коли об'єктивно не можна зберегти прийнятну для стабілізації власного психологічного стану просторову та вербальну дистанцію.

Так, філологи, що вивчають особливості національних стилів комунікації, наголошують, що для збереження дистанції у вербальній комунікації англійці використовують конвенціональні стратегії, спрямовані на демонстрацію співрозмовнику визнання своєї незалежності, особистої автономії. Ці стратегії спрямовані на соціальне дистанціювання, на створення комунікативних бар'єрів, на те, щоб не допустити зближення, показати наявність дистанції поміж співрозмовниками і таким чином продемонструвати повагу одне до одного (Ларина, 2009).

Отже, завдання нашого дослідження – з'ясувати, як саме вимушена самоізоляція, депривація звичних для багатьох форм офлайн-комунікації позначаються на конструюванні прийнятної та безпечної комунікативної мережі особистості. Депривація звичних форм офлайн-комунікації підвищує небезпеку зіткнення особистості з інформаційними ризиками, фейками, комунікативними бар'єрами, що веде до викривленого інтерпретування подій і, врешті-решт, до комунікативного стресу (К-стресу, за В. Кабріним). На відміну від психофізіологічного стресу, К-стрес переживається в ментальних проєкціях. Отже, суб'єкти комунікації здатні "безневинну" ситуацію переживати як стресову, а до реальної небезпеки ставитися досить безтурботно.

Щоб вирішити дослідницькі завдання, ми скористалися методом моделювання комунікативних світів (ММКС), який розробив В. Кабрін. Ця методика призначена для визначення динамічних і психосемантичних характеристик комунікативно-ментального світу особистості. Автор методики означив базові координати життєвого світу особистості: комунікативний простір (внутрішній і зовнішній) та комунікативний час (ретроспектива, актуальність, перспектива). Внутрішній комунікативний простір представлений як "інтереси та проблеми", а зовнішній – як "партнери і їхні суттєві характеристики" для респондента (Кабрин, Березина, & Карнаухов, 2004). Ми модифікували питання ММКС, щоб дослідити загальні просторові вектори конструювання комунікативного світу під час жорсткого карантину. Отже, було визначено такі *емпіричні критерії:*

– внутрішній комунікативний простір (актуальні інтереси та проблеми під час карантину);

– зовнішній комунікативний простір (партнери, з якими під час карантину людина почувається комфортно, зацікавлено та в безпеці);

– комунікативний час (ретроспектива до карантину, актуальність, перспектива після карантину);

– умови для конструювання підтримувальної комунікації під час карантину (місця, де найчастіше людина взаємодіє з тими, з ким їй комфортно, цікаво та безпечно).

На наступному етапі було розроблено опитувальник "Комунікативний простір особистості", який містив такі питання:

1. Які інтереси та проблеми (найбільш актуальні теми) наповнюють Ваше життя під час запровадження обмежувальних заходів в Україні у зв'язку з пандемією COVID-19?

2. Оцініть, будь ласка, які переживання у Вас викликають перераховані вище теми? (де -3 – "дуже неприємні переживання", +3 – "дуже приємні переживання", 0 – нейтральні переживання) [у минулому (до карантину)], [у сьогоденні], [у майбутньому (після карантину)].

3. З ким із Вашого реального кола спілкування (батьки, брати, сестри, діти, колеги, друзі та ін.) Ви почуваєтьсяособливо комфортно, зацікавлено та в безпеці під час карантину?

4. Де найчастіше під час карантину Ви стикаєтеся з людьми, з якими почуваєтеся особливо комфортно, зацікавлено та в безпеці?

Дослідження проводилося з 3 травня по 22 травня 2020 року на основі платформи Google Forms. Усього в дослідженні взяли участь 57 осіб, серед них 84,2% жінок та 15,8% чоловіків; з вищою освітою – 89,5%, а 10,5% – особи, що мають незакінчену вищу або середню спеціальну освіту. Середній вік опитаних становив 40 років.

Для обробки результатів використовувався запропонований В. Кабріним алгоритм аналізу даних (Кабрин, 2005). Ми обчислили провідний невербальний параметр стратегії стрес-трансформації особистості під час упровадження карантину COVID-19, тобто, за В. Кабріним, "вектор зростання" (ВЗ). "Вектор зростання" – це шкальний тип, який є конфігурацією оцінок минулого, теперішнього і майбутнього з максимальною частотою прояву. Для наших респондентів ВЗ обчислювався як алгебраїчна сума різниць модальних оцінок переживань: («майбутнє" - "минуле») + («майбутнє" -«теперішнє») + («теперішнє" - "минуле»). Ми виявили, що для наших респондентів модальна оцінка переживань у "минулому" становить "6", у "теперішньому" – "2", у "майбутньому" – "6". З огляду на ці показники ВЗ=(6-6)+(6-2)+(2-6)=0. Результати показали, що респонденти демонструють достатню стійкість до стресу, викликаного пандемією COVID-19. Це може свідчити про мінімальний ризик негативних трансформацій в особистісному житті респондентів після завершення карантину. Обчислення сумарного показника позитивних і негативних переживань не виявило провідних тенденцій щодо вектора переживань опитаних. Загальні рівні задоволеності і незадоволеності за невербальними показниками комунікативного стресу суттєво не відрізнилися.

Результати контент-аналізу вербальних показників комунікативного простору особистості дали змогу виділити домінантні теми для респондентів у період запровадження обмежувальних заходів в Україні у зв'язку з пандемією COVID-19 (табл. 1).

*Таблиця 1*

**Найбільш актуальні теми в період запровадження обмежувальних заходів в Україні у зв'язку з пандемією COVID-19**

| Актуальні теми і проблеми | Семантичні одиниці (%) |
|---|---|
| 1. Робота, навчання, адаптація до дистанційної роботи та навчання | **23,3%** "організація якісної роботи онлайн", "адаптація до дистанційної роботи", "робота онлайн", "як розрахувати свій час для ефективної роботи", "можливість працювати вдома", "дистанційне навчання» |
| 2. Здоров'я, безпека, пандемічні страхи | **22,3%** "думки про здоров'я своїх батьків", "безпека здоров'я", "психологічне перевантаження через пандемію", "поширення коронавірусу". "страх захворіти", "питання імунітету організму", "здорове харчування", "як уберегтись від вірусу?", "що відбувається насправді?", "яким буде життя після карантину?", "як не збожеволіти?", "як пережити ізоляцію без стресу?» |
| 3. Карантинні обмеження, організація життя під час карантину | **20,4%** "неможливість для рідних відвідувати лікарню", "поточні побутові питання", "зупинка транспорту", "неможливість мандрувати", "виїзд в іншу область", "обмеження в пересуванні", "зачинені дитячі садочки", "проблеми дефіциту живого спілкування» |
| 4. Саморозвиток, самоосвіта | **17,5%** "навчальні курси онлайн", "можливість саморозвитку", "розвиток особистості", "професійний розвиток", "саморозвиток", "психологія і психотерапія", "професійне зростання", "просвіта", "підвищення професійної кваліфікації", "самоосвіта» |
| 5. Організація дозвілля та відпочинку | **11,6%** "читання книг", "тренування", "спілкування з друзями через інтернет", "дивлюся кіно", "спілкування з рідними", "спорт", "йога", "нові знайомства". |
| 6. Фінансові проблеми, економічна криза | **8,7%** "фінансова нестабільність у країні", "виплата іпотеки за квартиру", "економічна криза", "як прогодувати сім'ю, де взяти гроші", "крах малого та середнього бізнесу» |

Отже, позитивні і негативні переживання респондентів під час карантину виявилися досить урівноваженими, що може свідчити про цілком задовільну стійкість до К-стресу та керованість комунікативними ризиками. На нашу думку, така стійкість до К-стресу зумовлена пріоритетністю тем та проблем (див. табл. 1), до яких були залучені респонденти, а також зануреністю в опанування нових форм праці, навчання, організації дозвілля та саморозвитку. Зануреність у саморозвиток та опанування дистанційних форм праці й навчання може також давати особистості час, необхідний для рефлексії та критичного осмислення свого ставлення до таких ризкогенних тем, як втрата здоров'я, страхи щодо пандемії, карантинні обмеження та фінансові проблеми.

Подальший аналіз отриманих результатів полягав у визначенні диференціації бажаної прийнятної структури міжособистісних стосунків в умовах карантину. Як виявилося, найбільш привабливий соціальний статус за критерієм комфортного та безпечного спілкування мають діти, партнери, подружжя та друзі, приятелі (табл. 2). Висока привабливість для спілкування пов'язується також з родичами, батьками, братами та сестрами. Можна припустити, що в умовах вимушеної ізоляції друзі та приятелі разом із

найближчим колом спілкування (діти і партнери) поєднують мікро- і макроструктури міжособистісних відносин.

*Таблиця 2*

**Коло комфортного та безпечного спілкування в період запровадження обмежувальних заходів в Україні у зв'язку з пандемією COVID-19**

| Партнери для комфортного та безпечного спілкування | Частота згадувань, % |
|---|---|
| діти, донька, син | **18** |
| партнер, чоловік, дружина | **18** |
| друзі, приятелі, друзі-колеги | **17** |
| сім'я, родина, родичі, рідні | **12** |
| батьки | **11** |
| брати і сестри | **7** |
| з усіма | **5** |
| колеги | **5** |
| наодинці, ні з ким | **2** |
| знайомі | **1** |
| сусіди | **1** |
| онуки | **1** |
| молодь | **1** |

На наступному етапі аналізу даних було визначено характеристики найбільш прийнятних умов для конструювання підтримувальної комунікації під час карантину (табл. 3). Отримані відповіді виявилися досить очікуваними, утім, цікавою видається певна диференціація каналів зв'язку для комунікації: Skype, Zoom, Discord. Це може свідчити про те, що віртуальний простір сприймається як певна реальна "локація" для міжособистісного спілкування.

*Таблиця 3*

**Розподіл відповідей на питання "Де найчастіше під час карантину Ви стикаєтеся з людьми, з якими почуваєтеся особливо комфортно, зацікавлено та в безпеці?»**

| Місце спілкування | Частота згадувань, % |
|---|---|
| удома (спальня, кухня, кабінет) | **57** |
| інтернет, онлайн-зв'язок, Skype, Zoom, Discord, на відеоконференціях | **11,4** |
| на подвір'ї в будинку, на дачі | **5,7** |
| ніде (усі ізольовані) | **5,7** |
| телефоном | **2,8** |
| у батьків удома | **2,8** |
| у магазині | **2,8** |
| на роботі | **2,8** |
| на вулиці, в парку | **2,8** |
| у пам'яті і мріях | **1.4** |
| скрізь | **1,4** |
| по-різному | **1,4** |

**Обмеження дослідження**. Отримані нами результати дослідження не можна вважати цілком репрезентативними, але вони важливі для розуміння змістових характеристик стрес-трансформаційних процесів особистості в надзвичайній ситуації. Структура вибірки мала певну специфіку, чим можна пояснити виявлені закономірності в здатності керувати комунікативними ризиками. (Вона складалася переважно з працівників освіти (29,8%) та психологів (28%), які є представниками допомагальних професій і досить добре обізнані щодо форм соціальної підтримки та самодопомоги в стресових ситуаціях).

**Висновки та перспективи подальших досліджень**. В умовах карантину соціальна підтримка є своєрідним буфером, коли йдеться про збереження та зміцнення комунікативного здоров'я особистості, адже вона забезпечує зниження напруженості в системі міжособистісного спілкування та керованість комунікативними ризиками. Емпіричними показниками конструювання саногенного комунікативного простору особистості в умовах пандемії є поєднання просторових, часових та ситуаційних умов спілкування. Отримані невербальні параметри стрес-трансформації свідчать про те, що респонденти демонструють достатню стійкість до стресу, викликаного пандемією COVID-19. Це говорить певною мірою про мінімальний ризик негативних трансформацій в особистісному житті респондентів після завершення карантину. Позитивні і негативні переживання респондентів під час карантину виявилися досить урівноваженими, що дає підстави говорити про загалом задовільну стійкість до комунікативного стресу (К-стресу) та керованість комунікативними ризиками. Стійкість до К-стресу може бути зумовлена необхідністю опановувати нові форми праці, навчання, організації дозвілля та саморозвитку. Також зануреність у саморозвиток та опанування дистанційних форм праці й навчання може давати особистості час, необхідний для рефлексії та розвитку критичного ставлення до таких ризикогенних тем, як втрата здоров'я, страхи щодо пандемії, карантинні обмеження та фінансові проблеми.

Вважаємо, що в умовах вимушеної ізоляції друзі і приятелі поряд із найближчим оточенням (діти і партнери) певним чином поєднують мікро- і макроструктури міжособистісних відносин. Як показало наше дослідження, віртуальний простір (програми Skype, Zoom, Discord) сприймається як певна "реальна локація" для міжособистісного спілкування.

Серед напрямків подальшого дослідження доцільним видається вивчення значущості впливу професійної діяльності на особливості конструювання комунікативного простору в умовах пандемії коронавірусу COVID-19.

## Список використаних джерел

Бондаренко, Н. Б. (2016). Соціальна підтримка як загальнолюдська потреба в контексті вирішення завдань соціальної роботи з особами із проблемами психічного здоров'я. *Науковий вісник Ужгородского національного університету: Серія: Педагогіка. Соціальна Робота*, 1(38), 58–62.

Кабрин, В. И. (2005). *Ментальная структура и динамика коммуникативного мира личности: методология, методы, эмпирические исследования*. Томск: ТГУ. Взято из http://window.edu.ru/catalog/pdf2txt/693/46693/22987?p_page=6

Кабрин, В. И., Березина, Е. М., & Карнаухов, Д. А. (2004). Метод моделирования коммуникативных миров в исследованиях ментальности. *Вестник Самарского государственного университета. Серия "Гуманитарные науки",* 2, 40–46. Взято из http://elibrary.lt/resursai/ Uzsienio%20leidiniai/Voronezh/hum/2004-2/hum0402_07.pdf.

Ларина, Т. В. (2009). Формирование межкультурной коммуникативной компетенции через обучение национальному стилю коммуникации. *Русистика*, 4, 64–73.

Archer, C. M., Jiang, Xu., Thurston, I. B., & Floyd, R. G. (2019). The Differential Effects of Perceived Social Support on Adolescent Hope: Testing the Moderating Effects of Age and Gender. *Child indicators research,* 12(6), 2079–2094.

Bourassa, K. J., Smolenski, J., Edwards-Stewart, A., Campbell, S. B., Reger, G. M., & Norr, A. M. (2020). The impact of prolonged exposure therapy on social support and PTSD symptoms. *Journal of affective disorders,* 260(1), 410–417.

Nekmat, E., & Ismail, I. (2019). Issue-based micromobilization on social media: Mediated pathways linking issue involvement and self-network opinion congruity to expressive support. *Computers in human behavior,* 101(12), 51–59.

Shensa, A., Sidani, J. E., Escobar-Viera, C. G., Switzer, G. E., Primack, B. A., & Choukas-Bradley, S. (2020). Emotional support from social media and face-to-face relationships: Associations with depression risk among young adults. *Journal of affective disorders,* 260(1), 38–44.

Szkody, E., & McKinney, C. (2019). Indirect Effects of Social Support on Psychological Health Through Self-Esteem in Emerging Adulthood, *Journal of family issues,* 40(17), 2439–2455.

Wilson, J. M., Weiss, A., & Shook, N. J. (2020). Mindfulness, self-compassion, and savoring: Factors that explain the relation between perceived social support and well-being. *Personality and Individual Differences,* 152(1). https://doi.org/10.1016/j.paid.2019.109568.

Zhang, M. X., Wang, X., Yu, Shu. M., & Wu, A. M. S. (2019). Purpose in life, social support, and internet gaming disorder among Chinese university students: A 1-year follow-up study. *Addictive behaviors*, 99(12). https://doi.org/10.1016/j.addbeh.2019.106070.

## References

Archer, C. M., Jiang, Xu., Thurston, I. B., & Floyd, R. G. (2019). The Differential Effects of Perceived Social Support on Adolescent Hope: Testing the Moderating Effects of Age and Gender. *Child indicators research,* 12(6), 2079–2094. (in English)

Bondarenko, N. B. (2016). Sotsialna pidtrymka yak zahalnoliudska potreba v konteksti vyrishennia zavdan sotsialnoi roboty z osobamy iz problemamy psykhichnoho zdorovia [Social support as a universal need in the context of solving problems of social work with people with mental health problems]. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu: Seriia: Pedahohika. Sotsialna robota,* 1(38), 58–62. (in Ukrainian)

Bourassa, K. J., Smolenski, J., Edwards-Stewart, A., Campbell, S. B., Reger, G. M., & Norr, A. M. (2020). The impact of prolonged exposure therapy on social support and PTSD symptoms. *Journal of affective disorders,* 260(1), 410–417. (in English)

Kabrin, V. I. (2005). *Mentalnaya struktura i dinamika kommunikativnogo mira lichnosti: metodologiya, metody, empiricheskiye issledovaniya* [The mental structure and dynamics of the communicative world of the individual: methodology, methods, empirical research]. Tomsk: TGU. Retrieved from http://window.edu.ru/catalog/pdf2txt/693/46693/22987?p_page=6. (in Russian)

Kabrin, V. I., Berezina, Ye. M., & Karnaukhov, D. A. (2004). Metod modelirovaniya kommunikativnykh mirov v issledovaniyakh mentalnosti [A method of modeling communicative worlds in the study of mentality]. *Vestnik Samarskogo gosudarstvennogo universiteta. Seriya "Gumanitarnyye Nauki",* 2, 40–46. Retrieved from http://elibrary.lt/resursai/Uzsienio%20leidiniai/Voronezh/hum/2004-2/hum0402_07.pdf. (in Russian)

Larina, T. V. (2009). Formirovaniye mezhkulturnoy kommunikativnoy kompetentsii cherez obucheniye natsionalnomu stilyu kommunikatsii. *Rusistika*, 4, 64–73. (in Russian)

Nekmat, E., & Ismail, I. (2019). Issue-based micromobilization on social media: Mediated pathways linking issue involvement and self-network opinion congruity to expressive support. *Computers in human behavior,* 101(12), 51–59. (in English)

Shensa, A., Sidani, J. E., Escobar-Viera, C. G., Switzer, G. E., Primack, B. A., & Choukas-Bradley, S. (2020). Emotional support from social media and face-to-face relationships: Associations with depression risk among young adults. *Journal of affective disorders,* 260(1), 38–44. (in English)

Szkody, E., & McKinney, C. (2019). Indirect Effects of Social Support on Psychological Health Through Self-Esteem in Emerging Adulthood, *Journal of family issues,* 40(17), 2439–2455. (in English)

Wilson, J. M., Weiss, A., & Shook, N. J. (2020). Mindfulness, self-compassion, and savoring: Factors that explain the relation between perceived social support and well-being. *Personality and Individual Differences,* 152(1). https://doi.org/10.1016/j.paid.2019.109568. (in English)

Zhang, M. X., Wang, X., Yu, Shu. M., & Wu, A. M. S. (2019). Purpose in life, social support, and internet gaming disorder among Chinese university students: A 1-year follow-up study. *Addictive behaviors*, 99(12). https://doi.org/10.1016/j.addbeh.2019.106070. (in English)

УДК 159.9
DOI: https://doi.org/10.33120/ssj.vi46(49).156

**Мирончак Катерина Володимирівна**
кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник
лабораторії соціальної психології особистості,
Інститут соціальної та політичної психології НАПН України,
м. Київ, Україна
ORCID ID 0000-0002-1378-0494
*katerynamyronchak@gmail.com*

# ВТРАТИ ПІД ЧАС ПАНДЕМІЇ: РІЗНОВИДИ ТА ОСОБЛИВОСТІ ПЕРЕЖИВАННЯ

Завданням дослідження було окреслити процеси ускладнення особистісних втрат людини під час поширення пандемії COVID-19 та виокремити актуальні для цього періоду різновиди втрат. Основні методи дослідження – частотний аналіз, синтез, узагальнення. Наслідки переживання втрат визначено як психологічні дефіцитарні стани, які руйнують цілісність життєвого світу особистості. З'ясовано, що за умови несвоєчасного опрацювання втрати, використання практики її уникнення і заперечення виникає ціла низка можливих негативних наслідків: зменшення індивідуальних ресурсів особистості, зниження загальної якості життя, послаблення функціонування психологічних механізмів захисту та контролю, уповільнення життєвої активності, активація різноманітних "мутацій" та викривлення в процесах самоідентифікації, формуванні життєвих планів і перспектив, фіксація на об'єкті втрати і неможливість її прийняття, загострення кризових станів. Визначено основні різновиди втрат, які переживає людина під час пандемії. Виділено три найпоширеніші види втрат: втрата можливостей, на які очікували і сподівалися, втрата впевненості в майбутньому та втрата спокою. Визначено помірно поширені втрати: втрата відпочинку, грошей, хорошого сну, втрата впевненості у собі та втрата значущого спілкування. З'ясовано, що під час пандемії імовірність втрати довіри до інших є значно вищою, ніж втрата довіри до себе. Представлені результати щодо актуальних різновидів втрат під час пандемії та особливості їх проживання можуть бути використані фахівцями для своєчасної діагностики типу втрати, а прицільне опрацювання її негативних наслідків дасть змогу інтегрувати біль від втрати в цінний, екзистенційний досвід особистості. Перспективою подальших досліджень є розроблення системи заходів і методів соціально-психологічного супроводу особистості, що переживає той чи інший різновид втрати.

**Ключові слова:** переживання втрати; різновиди втрат; пандемія COVID-19; негативні наслідки; ізоляція.

# LOSSES DURING THE PANDEMIC: VARIETIES AND FEATURES OF EXPERIENCE

**Kateryna V. Myronchak**
Ph.D. in Psychology, Senior Research Associate,
Laboratory of Social Psychology of Personality,
Institute for Social and Political Psychology, NAES of Ukraine,
Kyiv, Ukraine
ORCID ID 0000-0002-1378-0494
*katerynamyronchak@gmail.com*

The purpose of the study was to outline the processes of complication of personal losses during the spread of the COVID-19 pandemic and to identify the types of losses relevant for this

period. The main research methods are frequency analysis, synthesis, generalization. The consequences of loss experiencing are defined as psychological deficit voids that destroy the integrity of the individual's lifeworld. It is found that in case of belated processing of loss, of its avoidance and denial practices there are a number of possible negative consequences: reduction of individual resources, reduction of overall quality of the life, weakening of psychological mechanisms of protection and control, slowing down of vital activity, activation of various "mutations", and distortion in the processes of self-identification, perception of space and time, the formation of life plans and prospects, fixation on the object of loss, and the impossibility of its acceptance, exacerbation of crisis states. There are identified the current types of losses experienced by a person during a pandemic. There are three most common losses: loss of opportunities that were expected (53.4%), loss of confidence in the future (44.8%), and loss of serenity (39.7%). Moderately spread losses are also determined: loss of the rest (29.3%), loss of money (24.1%), loss of good sleep (22.4%), loss of self-confidence (22.4%), and loss of meaningful communication (22.4%). It is found that during the pandemic, the probability of trust in others loss (15.5%) is much higher than the loss of trust in oneself (1.7%). The presented results on the actual types of losses during the pandemic and the peculiarities of their experience can be used by specialists for well-timed diagnosis of the loss type, and targeted treatment of its negative consequences will integrate the pain of loss into valuable, existential personal experience. The prospect of further research is to develop a system of measures and methods of socio-psychological support of the individual experiencing one or another type of loss.

**Keywords:** loss experience; types of losses; COVID-19 pandemic; negative consequences; isolation.

**Постановка проблеми.** У період різноманітних карантинних обмежень є загроза накопичення психологічного стресу через його пролонгованість у часі та невизначеність часових перспектив завершення пандемії. За версією видавців тлумачних словників англійської мови Collins English Dictionary, словом 2020 року названо "локдаун", що походить з тюремної лексики і вживається в контексті заборони ув'язненим виходити з камер за порушення. "Ув'язнений вірусом" 2020-й рік вносить корективи в значення цього слова, що здебільшого представлене у свідомості людей як необхідний захід для збереження здоров'я. Попри значне смислове навантаження на означене поняття за тривалих умов соціального дистанціювання й ізоляції відбувається зменшення індивідуальних ресурсів особистості, зниження загальної якості життя, послаблення функціонування психологічних механізмів захисту та контролю, уповільнення життєвої активності. Унаслідок численних втрат відбуваються різноманітні "мутації" та викривлення в процесах самоідентифікації, сприйманні простору та часу, формуванні життєвих планів і перспектив тощо. Усе це може загострювати чи поглиблювати депресивні стани, стани тривоги, неспокою, апатії до повсякденного життя, депресії, посттравматичні розлади.

Люди здебільшого намагаються уникати болючих тем, застосовуючи механізми захисту щодо власних страхів. Через неготовність відкрито говорити про свої переживання людина відчуває негативні наслідки активного використання практик уникнення і заперечення втрати (підтримка ілюзорності цілісності вже зруйнованої дійсності, фіксація на об'єкті втрати і неможливість її прийняття, виникнення панічного страху, брак готовності і ресурсів для розмов про наболіле, загострення кризових станів тощо). Такий фоновий емоційний тиск може спричиняти серйозні психологічні проблеми. Втрата, хоч і не завжди за своїм призначенням, однак за своєю природою є дефіцитарним явищем. Тобто те, що "випадає" (зникає, втрачається) з нашої психічної реальності через різні причини, природно утворює тимчасову (пролонговану, або фіксовано стійку) порожнечу. Коли людина переживає втрату, яка супроводжується відчуттям спустошеності, їй хочеться швидше цю порожнечу чимось заповнити, поєднати розірвані втратою частини життя, відновити неперервність життєвого шляху, повернути рівновагу в життя, "стабілізуватися".

Поняття дефіцитарності більше прижилося в психіатрії, де воно позначає мінус-симптоми, появу шкідливої симптоматики, вади, недосконалості психічної діяльності на різних її рівнях. Якщо така негативно заряджена симптоматика досить довго зберігається, то

з часом, природно, вона може провокувати виникнення того чи іншого психічного дефекту. Якщо термін "дефект" розуміти широко, то йдеться про функціональний дефект (порушення основних функцій життєдіяльності особистості), що за умови несвоєчасного опрацювання може перерости в тяжкі, невротичні стани. Ступінь вираженості негативної симптоматики може варіюватися в досить широкому континуумі: від не дуже помітного послаблення загального життєвого тонусу, зниження рівня самоефективності та працездатності до серйозних психічних порушень, що руйнують цілісність особистості.

Як зазначає Девід Кесслер, у горя, як і у болю, немає ієрархії – біль є біль (Kessler, 2019). Інтенсивність болю від втрати людина переживає так, як вона сама її, відповідно, оцінює і суб'єктивно переживає. Одні втрати можуть викликати у нас сильний гнів і розпач, інші ж можуть пройти майже непоміченими. Кожен рухається через переживання втрати у своєму ритмі, своїм унікальним способом (Mancini, & Bonanno, 2011). Часто людина схильна замовчувати свої переживання щодо втрати, боячись осуду, нерозуміння чи помилкових надмірних очікувань з боку оточення, тим самим підвищуючи внутрішній емоційний тиск цих непрожитих, непроявлених, заархівованих емоцій. Через бажання якомога швидше позбутися болісних переживань з приводу втрати, витіснити їх багато людей блокують процес пошуку сенсу цієї втрати, що в разі своєчасного опрацювання дало б змогу інтегрувати біль від втрати в найбільш глибокий, екзистенційний досвід особистості.

**Аналіз останніх досліджень і публікацій, виокремлення нерозв'язаних частин загальної проблеми.** Більшість психологічних досліджень втрати пов'язані зі смертю близької людини, з її психологічними наслідками, зокрема переживанням страждань, болю, горя, скорботи (С. Бохнер, Д. Боулбі, Ф. Ю. Василюк, А. Лорі, Р. А. Неймеєр, С. Паркес, Х. Г. Прігерсон, Д. Хелл, Н. Хоган). Низка наукових досліджень також показали, що переживання важких психологічних станів, зокрема переживання горя, актуалізуються не лише після фізичної втрати (смерті), а й унаслідок втрат з різною модальністю (соціальних, психологічних, географічних), що якісно змінюють життя людини, наприклад, таких як розлучення або втрата роботи (Papa, Lancaster, & Kahler, 2014).

Останнім часом дослідження втрат, пов'язаних з пандемією COVID-19, привертають все більшу увагу. Особливо цікавими видаються дані щодо впливу пандемії на психічне здоров'я людини (Rajkumar, 2020). Коли йдеться про пандемію COVID-19, очевидними є втрати людей, які безпосередньо уражені вірусом або пережили страждання від смерті близьких людей. Однак більшість людей переживають іншого роду втрати, які торкаються колективних процесів горювання. Останні представлені як наслідок втрати звичного, нормального стану, спричиненої частково заходами стримування, придушення тих чи інших індивідуальних потреб. Ідеться про втрату нормальності своєї усталеної буденності і горювання з приводу того, що вже неможливо повернути. Усе це може призвести до відчуття порожнечі і навіть втрати сенсу життя (Berinato, 2020; Taha, 2020). Деякі дослідники припускають, що заходи повної ізоляції тривалістю понад 10 днів можуть призвести до посттравматичного стресового розладу (Schippers, 2020) і мати низку серйозних наслідків для психічного здоров'я людини (Fegert, Vitiello, Plener, & Clemens, 2020; Schippers, 2020). Загалом, дослідники, насамперед китайські (Wang et al., 2020), вказують на значно вищий рівень стресу, тривоги, паніки, депресії, порушення сну та симптомів посттравматичного стресового розладу.

**Мета статті** – виділити актуальні різновиди втрат під час пандемії серед українського населення і з'ясувати особливості їх переживання.

**Виклад основного матеріалу дослідження.** Ми провели онлайн-дослідження за допомогою відкритої платформи Google Forms. Головним методичним інструментарієм стала анкета-опитувальник, сконструйована з відповідних блоків. Перша частина анкети містить питання, що дають змогу дослідити втрати, які є актуальними на сьогодні, визначити емоційне тло в процесі переживання втрати, зони ураження втратою життєвого світу та способи відновлення втрачених ресурсів. Друга частина опитувальника спрямована на дослідження особливостей соціально-психологічного супроводу під час переживання втрати.

До онлайн-вибірки увійшли 58 респондентів (48 жінок, 10 чоловіків) з досить широким віковим діапазоном (від 19 до 70 років).

У цій статті висвітлено лише окремі частини дослідження, а саме – поширеність різновидів втрат під час пандемії. Одним із ключових питань анкети було питання "Яку саме втрату за останні пів року Ви переживали (переживаєте) в умовах пандемії?". Досліджуваним пропонувалося вибрати відповідь із 20 запропонованих варіантів або варіант з відкритою відповіддю, якщо із запропонованих конструкцій респондент не знайде відповідного для себе. Відповідей можна було давати декілька, з урахуванням того, що модальність втрат досить різна і людина може переживати одночасно декілька їх видів. До остаточного списку різновидів втрат увійшли ті, які найчастіше траплялися під час психотерапевтичної практики, зокрема роботи з людьми, які постраждали тією чи іншою мірою від початку пандемічного періоду. Ідеться про участь у волонтерському проєкті "ОНЛАЙН-КОЛО", присвяченому темі психологічного здоров'я під час пандемії COVID-19 (Слюсаревський, 2020). Нижче графічно представлено розподіл різновидів втрат, які є актуальними сьогодні (рис.).

Першу позицію займають втрати можливостей, на які респонденти очікували і сподівалися (53,4%). Коли чогось дуже хочеш, мрієш про це, очікуєш моменту реалізації і втілення задуманого, а в результаті нічого не отримуєш, з'являється розчарування. Розчарування – це одна з найпоширеніших емоційних реакцій людини на ситуації, коли очікування і реальність не збігаються, а часом навіть суперечать одне одному. Розчарування, як показує психотерапевтична практика, є поверхневим шаром почуття. За цим шаром часто приховані відчуття внутрішнього застою чи безпорадності, нездатності змусити події відбуватися так, як хтось того хоче. Тобто втрата можливостей, на які очікували і сподівалися, є найпоширенішим різновидом втрат під час пандемії, що є досить серйозним фрустраційним фактором, який часто супроводжується почуттями роздратованості і гніву через невирішені проблеми, невиконані обіцянки, зруйновані плани, заблоковані цілі, відтерміновані завдання, "заморожені" бажання або нереалізовані потреби. Емоційний супровід втрати можливостей, на які очікували, має негативний аспект ще й через те, що людина в ситуації вимушеної, контрольованої пролонгованої паузи нічого вдіяти не може, а докладання будь-яких зусиль видається марним або неефективним. Втрата важливих, а часом і ключових у житті людини можливостей може поглиблювати відчуття розчарування, образи, невдоволеності собою та іншими, пригніченості і зневіри щодо появи в майбутньому нових шансів і перспектив.

На другому місці – втрата впевненості в майбутньому (44,8%). В умовах пандемічної небезпеки і ймовірної загрози смерті впевненість у майбутньому поступається більш сильній емоції – страху перед майбутнім. Задля того щоб вижити, страх активує природний інстинкт виживання в організмі, спонукаючи нас до дії, мобілізує в організмі стани настороженості і надмірної напруженості. У сучасному суспільстві страх перед майбутнім зростає під тиском перевантаженого стресом життя. Такими стресовими факторами можуть бути абсолютно різні ситуації, події, які безпосередньо не піддаються контролю особистості. Невизначеність і "невідомість" щодо майбутнього лише поглиблюють страх, який може стати непідконтрольним особистості, змінюючи і підпорядковуючи під себе її життєві цілі, траєкторії, наміри і плани. Боячись наслідків важкопрогнозованих ризиків, людина радше буде обирати стратегію уникання всього сумнівного, небезпечного, незнайомого, чужорідного. Таким чином, люди схильні замикатися в обмеженому колі своїх напрацьованих і перевірених життєвих завдань, намагаючись не виходити за межі дозволеного і звичного, уникаючи усіляких змін, ризиків, експериментів, викликів, не наважуючись змінитись або приміряти ролі, про які вони потайки продовжують мріяти, а відтак страждають через неможливість їх реалізації. Це може призвести до посилення відчуття власної безпорадності, знедоленості і нездатності творити своє життя, як того бажає сама людина, до чого вона тяжіє і прагне. Втрата впевненості в майбутньому посилюється також через низку страхів, які в період пандемії виходять на перші позиції: страх захворіти

на термінальну хворобу, страх залишитися без грошей або джерела доходу (грошових втрат зазнали 24,1% опитуваних), страх втратити свою теперішню роботу, страх втратити кохану людину. Тобто втрата впевненості в майбутньому підкріплена не так реальними втратами, як страхом потенційних втрат.

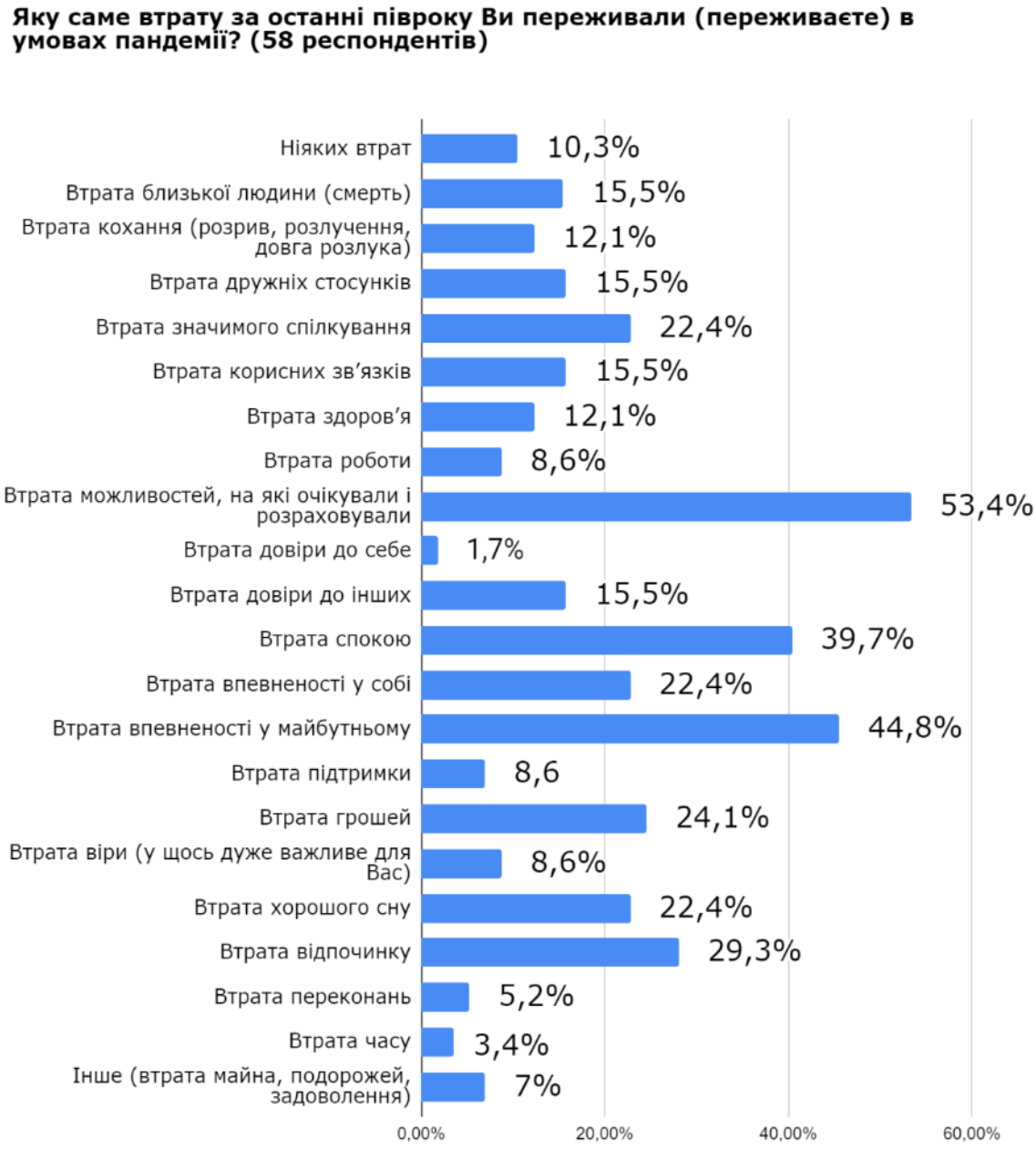


*Рис*. Розподіл різновидів втрат за період з травня по листопад 2020 р.

Трійку лідерів замикає втрата спокою (39,7%). Очевидно, що кожна людина час від часу переживає кризові періоди в житті, які супроводжуються втратою спокою. Однак цей різновид втрати є особливо небезпечним в умовах пандемії через свою тривалість. Абсолютно природно хвилюватися через ті чи інші причини, коли це ситуаційно, локалізовано в часі. І зовсім інший ефект від хвилювання, коли стан неспокою стає хронічним, щоденно відтворюючи у свідомості чи підсвідомості людини ситуацію можливої небезпеки чи загрози. Хронічний стан неспокою – це тривалий, неконтрольований стрес, що заважає організму повернутися до нормального стану. Через неможливість швидко

стабілізуватися і відновитися після вичерпання життєвих резервів (ресурсів) організму (фізичних чи психічних) людина з часом починає помічати серйозні порушення здоров'я та гормональних функцій, механізмів саморегуляції окремих життєво важливих систем. Поширеною симптоматикою хронічного неспокою є порушення сну (втрата хорошого сну – 22,4%), підвищена тривожність, відчуття слабкості і безпорадності (втрата впевненості у собі – 22,4%), проблеми з концентрацією уваги, погіршення пам'яті, зниження швидкості мислення, знервованість, бажання все контролювати, нездатність розслабитися і відпочити (втрата відпочинку – 29,3%).

Окремо торкнемося втрати значущого спілкування (22,4%). Як зазначалося вище, жорсткі форми соціальної ізоляції, наприклад необхідність дотримання дистанції в декілька метрів від інших людей, брак спілкування, уникання будь-яких контактів, можуть призводити до вкрай неприємних наслідків. Найбільш вразливі – люди похилого віку. Багато хто з них з віком зменшує свою активність (фізичну і соціальну), коло їхніх близьких звужується, імовірність смерті близьких друзів та членів сім'ї зростає. Попри загальну тенденцію підвищення рівня інформаційної і технологічної компетентності серед людей поважного віку все ж значна їхня частина рідко є активними користувачами соціальних мереж, куди перемістилася велика частина соціального життя. Не маючи необхідних цифрових навиків для підтримання спілкування, а часом і бажання освоювати їх, люди у віці схильні почуватися більш самотніми і покинутими. Масштабне дослідження впливу соціальної дистанції на смертність провела психолог Джуліанна Холт-Ланстад. У 2015 р. вона з колегами здійснила метааналіз 70 досліджень з понад 3,4 мільйонами учасників. За ними спостерігали в середньому протягом 7 років. За цей час імовірність смерті тих, хто почувався самотніми, виросла на 26%, тих, хто мав мало соціальних контактів, – на 29%, а тих, хто жив самотньо, – на 32% (Holt-Lunstad et al., 2015). Деякі люди витримують соціальну ізоляцію краще за інших. Однак не варто ігнорувати нові онлайн-форми соціальності, які допоможуть пережити ізоляцію з меншими втратами.

Звернімо відтак увагу на ще одну цікаву особливість у розподілі різновидів втрат (див. рис.). Виявилося, що під час пандемії люди частіше втрачають довіру до інших (15,5%), ніж довіру до себе (1,7%). З одного боку, втрата довіри до інших може бути похідною від переживання інших втрат у сфері міжособистісних стосунків (втрата кохання – 12,1%, втрата дружніх стосунків – 15,5%, втрата корисних зв'язків – 15,5%). З другого боку, у ситуаціях хаосу, невизначеності і невідомості людині властиво покладатися на себе і власні сили як на щось відносно унормоване, стійке і знайоме. Адже ситуація пандемії в Україні – це порівняно нова, екстремальна, ризикогенна ситуація, в якій людина може проявлятися по-різному, неочікувано для себе і для інших. Відомо, що в екстремальних ситуаціях, коли захисні соціальні ролі не спрацьовують належним чином, людина схильна діяти і поводитися інстинктивно, необдумано, імпульсивно. Таким чином, у нетиповій ситуації може проявитися нетипова поведінкова реакція, здатна шокувати, розчарувати, обурити чи, навпаки, здивувати, приємно вразити. В екзистенційному підході такі кризові або складні життєві ситуації (наприклад, висока мортальна загроза під час пандемії) є неодмінною умовою для прояву справжньої природи людини і можливостей її зростання. А от яка природа проявиться, буде залежати від того, який внутрішній зміст і наповненість у її носія.

**Висновки та перспективи подальших досліджень.** Наслідки переживання втрат визначено як психологічні дефіцитарні стани, які руйнують цілісність життєвого світу особистості. Визначено актуальні різновиди втрат, які переживає людина під час пандемії. До першої трійки увійшли: втрата можливостей, на які очікували і сподівалися, втрата впевненості в майбутньому та втрата спокою. З'ясовано, що під час пандемії імовірність втрати довіри до інших є значно вищою, ніж втрата довіри до себе. Найбільш вразливі щодо втрати значущого спілкування за умови соціальної ізоляції люди похилого віку, схильні переживати одночасно різні види втрат.

Перспективою подальших досліджень є розроблення системи заходів і методів соціально-психологічного супроводу особистості, що переживає втрату. Своєчасна

діагностика різновиду втрат та опрацювання їх негативних наслідків дасть змогу інтегрувати біль від втрати в найбільш глибокий, екзистенційний досвід особистості, спрямований на особистісне зцілення і посттравматичне зростання.

## Список використаних джерел

Слюсаревський, М. М. (2020). "ОНЛАЙН-КОЛО": досвід психологічної підтримки і допомоги населенню під час пандемії COVID-19. *Вісник Національної академії педагогічних наук України*, 2(1). Взято з https://visnyk.naps.gov.ua/index.php/journal/article/

Berinato, S. (2020). That discomfort you're feeling is grief. *Harvard Business Review.* Retrieved from https://hbr.org/2020/03/that-discomfort-youre-feelingis-grief.

Davis, S. (2020). Perezhivanie, Art, and Creative Traversal: A Method of Marking and Moving Through COVID and Grief. *Qualitative Inquiry.* Retrieved from https://journals.sagepub.com/doi/ 10.1177/1077800420960158

Fegert, J. M., Vitiello, B., Plener, P. L., and Clemens, V. (2020). Challenges and burden of the coronavirus 2019 (COVID-19) pandemic for child and adolescent mental health: a narrative review to highlight clinical and research needs in the acute phase and the long return to normality. *Child Adolesc. Psychiatry Ment. Health,* 14, 1–11. doi: 10.1186/s13034-020-00329-3

Holt-Lunstad, J., Smith, T. B., Baker, M., Harris, T., & Stephenson, D. (2015). Loneliness and social isolation as risk factors for mortality: a meta-analytic review. *Perspectives on psychological science*, 10(2), 227–237.

Kessler, D. (2019). *Finding Meaning: The Sixth Stage of Grief*, New York: Scribner.

Mancini, A., & Bonanno, G. (2011). Loss and grief: The role of individual differences. In S. Southwick, B. Litz, D. Charney, & M. Friedman (Eds.), *Resilience and Mental Health: Challenges Across the Lifespan* (pp. 189-199). Cambridge: Cambridge University Press. doi:10.1017/CBO9780511994791.015

Papa, A., Lancaster, N. G., and Kahler, J. (2014). Commonalities in grief responding across bereavement and non-bereavement losses. *J. Affect. Disord,* 161, 136–143. doi: 10.1016/j.jad.2014.03.018

Rajkumar, R. P. (2020). COVID-19 and mental health: A review of the existing literature. *Asian Journal of Psychiatry*, 52, 102066. http://dx.doi.org/10.1016/j.ajp.2020.102066 Retrieved from https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S1876201820301775

Schippers, M. (2020). For the greater good? The devastating ripple effects of the lockdown measures. SSRN [Preprint]. doi: 10.2139/ssrn.3612622

Taha, N. (2020). Veel stress en angst om coronacrisis: "Mensen ervaren emoties die sterk lijken op rouw". Algemeen Dagblad. Retrieved from https://www.ad.nl/binnenland/ veel-stress-en-angst-om-coronacrisis-mensen-ervaren-emoties-die-sterk-lijken-oprouw://www.google.com/ (September 25, 2020).

Wang, C., Pan, R., Wan, X., Tan, Y., Xu, L., Ho, C. S., & Ho, R. C. (2020). Immediate psychological responses and associated factors during the initial stage of the 2019 coronavirus disease (COVID-19) epidemic among the general population in China. *International Journal of Environmental Research and Public Health,* 17,1729.http://dx.doi.org/10.3390/ijerph17051729. Retrieved from https://www.mdpi.com/1660-4601/17/5/1729/htm

## References

Berinato, S. (2020). That discomfort you're feeling is grief. *Harvard Business Review.* Available at: https://hbr.org/2020/03/that-discomfort-youre-feelingis-grief (September 25, 2020). (in English)

Davis, S. (2020). Perezhivanie, Art, and Creative Traversal: A Method of Marking and Moving Through COVID and Grief. *Qualitative Inquiry*. Retrieved from https://journals.sagepub.com/doi/10.1177/ 1077800420960158. (in English)

Fegert, J. M., Vitiello, B., Plener, P. L., and Clemens, V. (2020). Challenges and burden of the coronavirus 2019 (COVID-19) pandemic for child and adolescent mental health: a narrative review to highlight clinical and research needs in the acute phase and the long return to normality. *Child Adolesc. Psychiatry Ment. Health* 14, 1–11. doi: 10.1186/s13034-020-00329-3 (in English)

Holt-Lunstad, J., Smith, T. B., Baker, M., Harris, T., & Stephenson, D. (2015). Loneliness and social isolation as risk factors for mortality: a meta-analytic review. *Perspectives on psychological science*, 10(2), 227–237. (in English)

Kessler, D. (2019). *Finding Meaning: The Sixth Stage of Grief*, New York: Scribner. (in English)

Mancini, A., & Bonanno, G. (2011). Loss and grief: The role of individual differences. In S. Southwick, B. Litz, D. Charney, & M. Friedman (Eds.), *Resilience and Mental Health: Challenges Across the Lifespan* (pp. 189–199). Cambridge: Cambridge University Press. doi:10.1017/CBO9780511994791.015 (in English)

Papa, A., Lancaster, N. G., and Kahler, J. (2014). Commonalities in grief responding across bereavement and non-bereavement losses. *J. Affect. Disord.* 161, 136–143. doi: 10.1016/j.jad.2014.03.018 (in English)

Rajkumar, R. P. (2020). COVID-19 and mental health: A review of the existing literature. *Asian Journal of Psychiatry*, 52,102066.http://dx.doi.org/10.1016/j.ajp.2020.102066 (in English)

Schippers, M. (2020). For the greater good? The devastating ripple effects of the lockdown measures. SSRN [Preprint]. doi: 10.2139/ssrn.3612622 (in English)

Sliysarevskyy, M. M. (2020). "ONLAIN-KOLO": dosvid psykholohichnoi pidtrymky i dopomohy naselenniu pid chas pandemii COVID-19. *Visnyk Natsionalnoi akademii pedahohichnykh nauk Ukrainy,* 2(1). Retrieved from https://visnyk.naps.gov.ua/index.php/journal/article/. (in Ukrainian)

Taha, N. (2020). Veel stress en angst om coronacrisis: "Mensen ervaren emoties die sterk lijken op rouw". Algemeen Dagblad. Available at: https://www.ad.nl/binnenland/ veel-stress-en-angst-om-coronacrisis-mensen-ervaren-emoties-die-sterk-lijken-oprouw://www.google.com/ (September 25, 2020). (in Dutch)

Wang, C., Pan, R., Wan, X., Tan, Y., Xu, L., Ho, C. S., & Ho, R. C. (2020). Immediate psychological responses and associated factors during the initial stage of the 2019 coronavirus disease (COVID-19) epidemic among the general population in China. *International Journal of Environmental Research and Public Health,* 17,1729.http://dx.doi.org/10.3390/ijerph17051729. (in English)

# МЕДІАПСИХОЛОГІЯ ТА МЕДІАОСВІТА

УДК 159.96+316.6
DOI: https://doi.org/10.33120/ssj.vi46(49).157

**Вознесенська Олена Леонідівна**
кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник
лабораторія психології масової комунікації та медіаосвіти,
Інститут соціальної та політичної психології НАПН України,
член Ради правління ГС "Національна психологічна асоціація",
президент ВГО "Арт-терапевтична асоціація",
м. Київ, Україна
ORCID ID 0000-0002-1273-0049
*voznesenska@gmail.com*

**Бондаревська Ірина Олегівна**
кандидат психологічних наук, доцент, старший науковий співробітник
лабораторія психології масової комунікації та медіаосвіти,
Інститут соціальної та політичної психології НАПН України,
доцент кафедри психології управління ДЗВО "Університет менеджменту освіти", голова Правління ГО "Центр особистісних та соціальних трансформацій",
м. Київ, Україна
ORCID ID 0000-0002-7006-0979
*bondarevskaya@ua.fm*

**Кришовська Олександра Олександрівна**
кандидат психологічних наук,
м. Київ, Україна
ORCID ID 0000-0001-5973-025X
*3664488@gmail.com*

## СОЦІАЛЬНИЙ ОПТИМІЗМ – УМОВА ДОВІРИ ДО НОВИННИХ МЕДІА?

Мета дослідження – вивчення соціального оптимізму як чинника профілактики та подолання наслідків медіатравматизації. В основу дослідження покладено модель диспозиційного соціального оптимізму. Для його оцінки принциповою є громадянська активність людини. Висунуто гіпотезу щодо наявності зв'язку між медіатизованими соціальним оптимізмом і соціальним песимізмом (МСО і МСП) як патернами взаємодії з медіа та готовністю людини до громадянської активності опору і довірою до новинних медіа. Для вимірювання соціального оптимізму в медіаконтексті застосовувався авторський тест МСО, побудований на основі тесту LOT-R І. К. Чанга. Використовувалися також шкала "Довіра до новинних медіа", створена на основі методики вимірювання скептицизму щодо новинних медіа А. Максл, С. Ешлі і С. Крафт; шкала "Громадянська активність опору", що відповідає польському опитувальнику громадянської поведінки А. Залевської і Б. Кршівош-Ринкевич; шкала "Медіатворчість" (медіатворчість розглядається як вища форма медіаактивності), що містить субшкали "Створення власного контенту", "Поширення власного контенту" і "Мотивація медіатворчості". Опитування, проведене в межах

всеукраїнського експерименту "Стандартизація наскрізної соціально-психологічної моделі масового впровадження медіаосвіти у вітчизняну педагогічну практику" (1439 старшокласників з усієї України), показало значущі відмінності в ставленні до медіа та громадянської активності "оптимістів" і "песимістів". Було доведено наявність зв'язку між шкалами "Довіра до новинних медіа" та "МСО" (r=0,363, p≤0,01). З'ясовано, що громадянська активність опору та довіра до новинних медіа статистично значуще відрізняються в осіб з різним рівнем МСО: люди з високим рівнем МСО схильні більш, ніж інші, довіряти новинним медіа і демонструють найбільшу громадянську активність опору; люди з високим рівнем МСП менше, ніж "оптимісти", довіряють ЗМІ, але готові стати рушійною силою суспільних змін – і в інформаційному просторі, і в реальному житті. Високий рівень медіатворчості розглядається як показник більшої довіри до новинних медіа і готовності до громадянської активності. Результати дослідження поглиблюють розуміння феномену соціального оптимізму в інформаційному суспільстві, підтверджують його зв'язок з громадянською активністю. У перспективі подальших досліджень – отримання відповіді на питання щодо наслідків формування довіри до новинних медіа, що може призвести до ще більшої поляризації суспільства та зменшення критичності сприймання медіаконтенту.

**Ключові слова:** медіа; соціальний оптимізм; громадянська активність; новинні ЗМІ; довіра.

# IS SOCIAL OPTIMISM A CONDITION OF TRUST IN NEWS MEDIA?

**Olena L. Voznesenska**
Ph.D. in Psychology, Senior Research Associate,
Laboratory of Psychology of Mass Communication and Media Education,
Institute for Social and Political Psychology, NAES of Ukraine,
Member of Board of Directors National Psychological Association,
President of Ukrainian Art-therapy Association,
Kyiv, Ukraine
ORCID ID 0000-0002-1273-0049
*voznesenska@gmail.com*

**Irina O. Bondarevskaya**
Ph.D. in Psychology, Associate Professor,
University of Educational Management, NAES of Ukraine,
Senior Staff Researcher,
Laboratory of Psychology of Mass Communication and Media Education,
Institute for Social and Political Psychology, NAES of Ukraine,
Head of the Board, NGO Center for Personal and Social Transformations,
Kyiv, Ukraine
ORCID ID 0000-0002-7006-0979
*bondarevskaya@ua.fm*

**Oleksandra O. Kryshovska**
Ph.D. in Psychology,
Kyiv, Ukraine
ORCID ID 0000-0001-5973-025X
*3664488@gmail.com*

The goal of the research is to scrutinize social optimism as a factor of prophylaxis and overcoming the consequences of media traumatization. The model of dispositional social optimism is constituted as the basis of research. The citizenship activity of a person is principal in the estimation of dispositional social optimism. The hypothesis concerns the connection between mediatized social optimism and pessimism as patterns of interaction with media and readiness for

citizenship activity of resistance and trust in news media. In order to estimate social optimism in the media context, we used the author's questionnaire of mediatized social optimism which was constructed on the basis of the LOT-R test. "Trust in news media" scale was constructed on the basis of media skepticism towards news media questionnaire by A. Maksl, S. Ashley, S. Craft. "Citizenship activity of resistance" scale corresponds Polish questionnaire of citizenship behavior by A. M. Zalewska and B. Krzywosz-Rynkiewicz. The scale of "Media creativity" which is considered as the highest form of media activity contains the following sub-scales: "Creation of personal media content", "Dissemination of personal media content" and "Motivation of media creativity". The research was conducted as a part of an all-Ukrainian experiment "Standardization of socio-psychological model of mass media education implementation in Ukrainian educational practice" (1439 high school pupils from all over Ukraine). It showed significant differences in attitudes to media and in citizenship activity of resistance among "optimists" and "pessimists". The connection between scales "Trust in news media" and "Mediatized social optimism" was substantiated ($r=0,363$, $p\leq0,01$). Citizenship activity of resistance and trust in news media is significantly different among people with different levels of mediatized social optimism. People with a high level of mediatized social optimist are more apt to trust in news media than others. They also demonstrate the highest citizenship activity of resistance. People with a high level of mediatized social pessimism trust in mass media less than optimists though pessimists are ready to become a "moving force" for social changes both in information space and in reality. A high level of media creativity is a predictor for higher trust in news media and readiness for citizenship activity. Results of the research deepen understanding of the phenomenon of social optimism in the information society, confirm its connection with citizenship activity. Perspectives for further research cover answering questions regarding consequences of trust in news media formation which can lead to enhancement of social polarization and decrease in the criticality of media-content perception.

**Keywords:** media; social optimism; citizenship activity; news media; trust.

**Постановка проблеми.** Актуальність дослідження зумовлюється як розвитком засобів масової комунікації, новітніх мультимедійних технологій, так і формуванням нових соціальних умов існування людини – зміною побуту, діяльності, освіти і суспільних практик, унаслідок чого змінюється сама людина – її сприйняття, уява, поведінка. Сучасні діти та дорослі люди не бачать свого життя без медіа, які визначають їхнє спілкування, копінг-стратегії, поведінкові патерни тощо. ЗМІ, зокрема соціальні мережі, є засобом конструювання соціальної реальності суспільства – вони вже не просто пропонують новини, а формують сенси та цінності.

Постійний інформаційний потік, перенасичений маніпуляціями, дезінформацією, негативно забарвленими емоційними повідомленнями, "битвами" інформаційної війни, призводить до дестабілізації суспільної ситуації на макросоціальному рівні і справляє руйнівний вплив на психіку людини на індивідуальному рівні через загострення внутрішніх конфліктів та медіатравматизацію. В умовах панування "*зради"* люди потерпають від втрати перспективи, глибокого безвір'я, скепсису, песимізму, духовної розчарованості, які транслюються медіа. "Ненавмисні" (за В. Д. МакГьюаром) медійні впливи, зумовлені особливостями взаємодії людини з медіа, можуть викликати агресію, страх, недовіру (Metcalf, 2018). У контексті полярності медійного простору, множинної інтерпретації фактів, яскравої вираженості в інформаційному контенті позицій "зрада" і "перемога" сконструйована соціальна реальність викликає недовіру. Водночас з розвитком інформаційного суспільства постала необхідність вивчення системи умов і феноменів сучасної інформаційної епохи, що впливають на формування суспільних настроїв.

Саме тому у фокусі нашої уваги опинився такий феномен як соціальний оптимізм, визначальний для розуміння основних механізмів соціальних процесів – соціальної адаптації, соціалізації, соціального діалогу тощо. Він є надважливим у кризові періоди, під час реформування старих суспільних систем – при втраті відчуття безпеки і довіри, в умовах дефіциту правдивої інформації, поширення соціальної агресії та страхів. Соціальний оптимізм є соціально-психологічним підґрунтям для суспільних змін, він може стати основою трансформації та розвитку суспільства, способом протистояння психотравматичним

впливам медіа, підтримкою і опорою в індивідуальному психічному просторі.

**Аналіз останніх досліджень і публікацій, виокремлення нерозв'язаних частин загальної проблеми**. Як світоглядні феномени, оптимізм і песимізм досі були предметом філософського осмислення та психологічного аналізу (Л. Абрамсон, Ч. С. Карвер, Р. А. Камісс, Х. Ністіко, К. Петерсон, М. Селігман, Дж. Тісдейл, М. Ф. Шейер та ін.). Ми ж зосередилися на дещо іншому аспекті – вивченні диспозиційного оптимізму як узагальнених очікувань від майбутнього. Дослідники визначили такі його складові: упевненість, віра, переконаність, надія, ціннісні орієнтації, загальна спрямованість (Боташева, 2002). Учені виявляють підвищений інтерес до соціального оптимізму і песимізму, як правило, коли йдеться про вивчення електорату. Російські дослідники розглядають соціальний оптимізм як захисний фактор особистості та суспільства від дистресу і значущий фактор прогнозування суб'єктивного благополуччя (Петрова, & Ениколопов, 2009). У сфері соціології визначено фактори, що впливають на формування соціального оптимізму: соціально-психологічні, соціокультурні та соціополітичні (Рижских, 1999). Ми вважаємо, що є ще одна група факторів – індивідуально-психологічні, які в інформаційну епоху безумовно, пов'язані із взаємодією з медіа. Інформаційне суспільство породило нові способи комунікації, коли саме медіа визначають настрої та емоційні стани особистості, але наукою наразі недостатньо розроблено розуміння соціального оптимізму в медіаконтексті.

Крім цього, сучасні дослідження свідчать про зростання недовіри до новинних медіа в різних країнах світу, що позначається на формуванні суспільних настроїв. Наприклад, у Канаді довіру до новинних медіа підтвердили 51% респондентів, у Великий Британії – 41%, у США – 38%, у Греції – лише 19% (Newman, Fletcher, Kalogeropoulos, Levy, & Nielsen, 2017). В Україні ж спостерігаємо боротьбу з пропагандою, залякування журналістів і недостатній доступ до інформації, що знижує довіру до новинних медіа (Metcalf, 2018). Досі нерозв'язаним залишається питання зв'язку між соціальним оптимізмом, з одного боку, і довірою до медіа та громадянською активністю, яку ми вважаємо підґрунтям соціального оптимізму, – з другого.

**Метою** статті є виявлення зв'язку між соціальним оптимізмом і довірою до новинних медіа та громадянською активністю опору.

**Виклад основного матеріалу дослідження.** Ми розглядаємо *соціальний оптимізм* як позитивні очікування людини, групи, суспільства, які поширюються на суспільне життя (віра в прогрес, розвиток суспільства) і які підкріплені активною громадянською позицією, готовністю діяти на благо суспільства та усвідомленням себе як суспільно значущої сили. Суспільна активність людини є принциповою для оцінки соціального оптимізму. Оптимістичні настрої людини зростають у ситуаціях, коли вона покладається на дії та почувається відповідальною за результат. В умовах інформаційного суспільства активність людини проявляється не лише в реальних діях, а й у медіаактивності. *Медіаактивність* ми розглядаємо як показник медіакомпетентності особистості і, зокрема, як фактор її становлення та описуємо через такі критерії: контактний, комунікативний, когнітивний, творчий (Вознесенська, 2011). Найвищим рівнем медіаактивності є медіатворчість.

В авторській (О. Вознесенська) моделі протидії та подолання наслідків деструктивних інформаційних впливів і медіатравматизації соціальний оптимізм є важливою складовою фактора особистісної стійкості. Медіаактивність визначає другий фактор – саморегуляцію, і водночас сприяє формуванню соціального оптимізму як засобу протидії медіавпливам. Оптимісти мають ефективні копінг-стратегії, вірять у значущість власних зусиль та наполегливості, сприймають життя як виклик, отримуючи задоволення від вирішення складних завдань та подолання труднощів. Соціальний оптимізм мобілізує активну частину населення на самовиховання, самовдосконалення, подолання старих, деструктивних для суспільства моделей поведінки та стосунків суб'єктів соціально-політичного життя, утілення суспільно значущих завдань, зокрема економічних, як ми це бачили під час Революції Гідності в Україні.

Ми розглядаємо медіатизовані соціальний оптимізм та соціальний песимізм як два

різних феномени, які не є полюсами одного континуума, та інтерпретуємо їх як поведінкові стратегії обробки інформації, здатність сприймати медіаконтент певним чином, тобто визначений патерн взаємодії з медіа.

Для вимірювання соціального оптимізму як чинника профілактики та подолання наслідків деструктивних інформаційних впливів і медіатравматизації розроблено авторський (О. Вознесенська) *тест медіатизованого соціального оптимізму* (МСО), побудований на основі тесту LOT-R (Life Orientation Test Revised) І. К. Чанга (адаптація і валідизація) (див. Гордеева, Сычев, & Осин, 2010). Заснований на двофакторній моделі оптимізму, тест вимірює оптимізм та песимізм як узагальнені очікування людини від життя взагалі.

Наш тест складається з 12 тверджень, які пропонується оцінити за шкалою Лайкерта від 1 до 5 балів (1 – зовсім не згоден, 2 – скоріше не згоден, ніж згоден, 3 – важко відповісти, 4 – скоріше не згоден, ніж згоден, 5 – повністю згоден). Питання авторського тесту містять посилання на взаємодію з медіа як засобом чи джерелом інформаційних впливів (три шкали: медіатизованого соціального оптимізму (МСО), медіатизованого соціального песимізму (МСП) і нейтрального настановлення). Ще два доданих до "материнського" тесту твердження пов'язані з реактивною медіаактивністю особистості та емоційною складовою соціального оптимізму – поширення контенту з емоційно забарвленим змістом.

Апробація та валідизація тесту МСО проводилася в межах всеукраїнського масового опитування, в якому взяли участь 1439 старшокласників з усіх регіонів України (вибірка гомогенна за показником віку і збалансована за показниками статі та географії проживання). Наші респонденти – учасники всеукраїнського експерименту "Стандартизація наскрізної соціально-психологічної моделі масового впровадження медіаосвіти у вітчизняну педагогічну практику", який проводить лабораторія психології масової комунікації та медіаосвіти Інституту соціальної та політичної психології НАПН України.

Під час математичної обробки даних, що проводилася за допомогою програми SPSS, відповіді перекодовувалися в дихотомічні шкали. Для полегшення аналізу даних було зроблено переклад "сирих" балів у стандартні (стени) з використанням лінійної стандартизації за традиційною методикою. Відтак було визначено відповідні тестові норми, розраховані для осіб старшого шкільного віку.

Стандартні психометричні процедури перевірки підтвердили, що тест МСО відповідає критеріям валідності та надійності, які висуваються до такого інструментарію. Аналіз даних апробації тесту МСО показав внутрішню узгодженість шкал тесту (перевірено з використанням коефіцієнта альфа Кронбаха, який для шкали МСО становить 0,7, для шкали МСП – 0,69). Нормальність розподілу визначалася за допомогою критерію Колмогорова – Смирнова; для визначення кореляційних зв'язків застосовувався непараметричний коефіцієнт кореляції Спірмена. Доведено ретестову надійність тесту МСО.

У межах того ж самого опитування вивчалася і ***довіра до новинних медіа***. До цієї шкали увійшли модифіковані твердження з більш розширеної методики вимірювання скептицизму щодо новинних медіа А. Максл, С. Ешлі і С. Крафт (Maksl, Ashley, & Craft, 2015). Респондентам було запропоновано оцінити ступінь згоди з твердженнями за 5-бальною шкалою Лайкерта, як і в тесті МСО. Питання шкали було сформульовано так: "Я довіряю новинним медіа"; "Я вважаю новинні медіа чесними"; "Я вважаю новинні медіа точними"; "Я стежу за новинними медіа". Внутрішня узгодженість шкали довіри до новинних медіа – 0,87 (застосовувався коефіцієнт альфа Кронбаха).

Крім того, в межах описаного дослідження вивчалися *медіатворчість* старшокласників як вища форма медіаактивності і *громадянська активність опору* (шкала відповідає польському опитувальнику громадянської поведінки А. Залевської і Б. Кршівош-Ринкевич (див. Zalewska, & Krzywosz-Rynkiewicz, 2011), який було перекладено українською мовою та адаптовано з урахуванням воєнної ситуації в Україні (Бондаревська, 2019)).

Аналіз результатів дослідження довів наявність позитивних *кореляційних зв'язків* між шкалами *"Довіра до новинних медіа"* і *"Громадянська активність опору"* (на рівні значущості $p \leq 0,01$). Тобто на вибірці старшокласників простежується певна залежність: чим

вищий рівень довіри до новинних медіа, тим вища громадянська активність опору (Бондаревська, 2019). Водночас виявлено слабкий інтерес і низьку довіру до новинних медіа в цій віковій категорії: негативні відповіді становили близько 40-45% на всі питання, позитивні – близько 20 %, не змогли відповісти на питання щодо новинних медіа близько третини респондентів (Бондаревська, 2019).

Ми також отримали дані щодо *зв'язку медіатизованого соціального оптимізму і медіатворчості* (найвиразнішими були кореляції із субшкалами "Створення власного медіаконтенту" та "Мотивація медіатворчості») (Voznesenska, 2019). Виявилося, що респонденти з розвинутим соціальним песимізмом схильні до поширення негативної інформації, яка викликає біль, смуток, гнів, і навпаки: старшокласники з розвинутим соціальним оптимізмом під час взаємодії в мережах схильні поширювати інформацію позитивну, що викликає радість, гордість, відчуття втіхи і задоволення тощо. Тобто "зрада" поширюється так само, як і "перемога".

Згідно з однією із наших *гіпотез,* довіра до новинних медіа є умовою формування соціального оптимізму, отже, мають бути позитивні зв'язки між шкалами "Довіра до новинних медіа" і "Медіатизований соціальний оптимізм".

Для початку було вирішено визначити кореляції між шкалами "МСО", "МСП", "Медіатворчість" – з одного боку, і "Довіра до новинних медіа" та "Громадянська активність" – з другого (табл. 1). Нормальність розподілу вимірювалася за допомогою критерію Колмогорова – Смирнова; для визначення кореляційних зв'язків застосовувався непараметричний коефіцієнт кореляції Спірмена. Як видно з таблиці, простежуються слабкі зв'язки на високому рівні значущості між багатьма із вказаних шкал, але найсильніше пов'язані шкала "Довіра до новинних медіа" та шкала "Соціальний оптимізм" ($r=0{,}363$, $p\leq 0{,}01$).

*Таблиця 1*

**Кореляції відповідей на питання шкал "МСО", "МСП", "Медіатворчість" і "Довіра до новинних медіа" та "Громадянська активність"**

| | **Медіатизований соціальний оптимізм** | **Медіатизований соціальний песимізм** | **Медіа-творчість** |
|---|---|---|---|
| Довіра новинним медіа | 0,363** | 0,193** | 0,220** |
| Громадянська активність опору | 0,242** | 0,040 | 0,196** |

Примітка. ** Кореляція, значуща на рівні 0,01.

Було також висунуто гіпотезу, що є ще один стиль взаємодії з медіа, який не передбачає стійких патернів настановлень щодо майбутнього – ані оптимістичних, ані песимістичних. Тому ми вирішили з'ясувати, чи є відмінності в параметрах "Довіра до новинних медіа" та "Громадянська активність опору" у респондентів з високим рівнем МСО, високим рівнем МСП і у тих, хто має одночасно низькі значення і за шкалою "Медіатизований соціальний оптимізм", і за шкалою "Медіатизований соціальний песимізм".

Отже, щоб пояснити особливості цих відмінностей, ми виділили з загального масиву дані трьох груп респондентів: 1) тих, у кого низькі показники МСО і МСП (нижчі від середнього, N=188); 2) тих, у кого високий рівень МСО (25 % верхніх значень, верхній квартиль, і водночас значення МСП нижчі від середнього, N=162); 3) тих, у кого високий рівень МСП (25 % верхніх значень, верхній квартиль, і водночас значення МСП нижчі від середнього, N=125). Застосування методу Краскела – Волліса дало змогу довести статистичну значущість відмінностей у показниках шкал "Громадянська активність опору" та "Довіра до новинних медіа" у всіх трьох груп респондентів. Відтак ми порівняли показники у цих трьох груп (табл. 2). Виявилося, що найбільшу громадянську активність опору та довіру до новинних медіа демонструють респонденти з високим рівнем медіатизованого соціального оптимізму і низьким – медіатизованого соціального песимізму.

Цікаво, що високий рівень медіатизованого соціального оптимізму зумовлює більшу схильність до громадянської активності опору, тобто оптимісти більш схильні змінювати реальність навколо себе, вірять у власну спроможність впливати на суспільні процеси, і не лише за допомогою медіа, а й зі зброєю в руках (Бондаревська, 2019).

*Таблиця 2*

**Порівняння показників за шкалами "Громадянська активність опору" та "Довіра до новинних медіа"** у трьох груп респондентів

| | | **Громадянська активність опору** | **Довіра до новинних медіа** |
|---|---|---|---|
| **Респоденти з низькими показниками МСО і МСП** | середнє значення | **6,29** | **4,36** |
| | кількість осіб | 184 | 186 |
| | стандартне відхилення | 4,757 | 3,597 |
| | медіана | 6 | 4 |
| **Респоденти з високим рівнем МСО, низьким МСП** | середнє значення | **8,66** | **7,47** |
| | кількість осіб | 161 | 162 |
| | стандартне відхилення | 4,721 | 3,696 |
| | медіана | 9 | 8 |
| **Респоденти з високим рівнем МСП, низьким МСО** | середнє значення | **5,4** | **5,14** |
| | кількість осіб | 123 | 123 |
| | стандартне відхилення | 4,63 | 3,26 |
| | медіана | 5 | 5 |

Далі ми порівняли значущість відмінностей відповідей на питання шкал "Громадянська активність опору" та "Довіра до новинних медіа" в осіб з різним рівнем МСО і МСП (застосовувався тест Вілкоксона). З'ясувалося, що громадянська активність опору і довіра до новинних медіа статистично значуще відрізняються в осіб з різним рівнем МСО, причому в осіб з різним рівнем МСП відрізняються лише показники довіри до новинних медіа, а громадянська активність опору від нього не залежить. Дані середніх значень та медіан наведено в таблиці 3, де жирним шрифтом позначено найбільш значущі, а курсивом – найменш значущі відмінності. Отже, в осіб з високим рівнем медіатизованого соціального оптимізму майже вдвічі вищі показники довіри до новинних медіа порівняно з тими, хто має низький рівень МСО, що підтверджується також кореляцією між МСО і довірою до новинних медіа (див. табл. 1). Тобто людина-оптиміст вважає отриману зі ЗМІ інформацію більш достовірною, аніж той, хто має низький рівень МСО. Зауважимо, що й особи з високим рівнем медіатизованого соціального песимізму теж ставляться з більшою довірою до новинних медіа, ніж особи з низьким рівнем, але в цілому вони довіряють ЗМІ менше, ніж "оптимісти". Можемо припустити, що формування довіри до новинних медіа буде сприяти підвищенню як рівня медіатизованого соціального оптимізму, так і рівня медіатизованого соціального песимізму.

Водночас, хоча й відмінності в показниках респондентів з високим і низьким рівнями медіатизованого соціального песимізму незначущі, з таблиці 3 видно, що й відмінності в показниках респондентів з високими рівнями МСО і МСП так само незначущі. Тобто "песимісти" з будь-яким рівнем медіатизованого соціального песимізму готові стати "рушійною силою" суспільних змін, у тому числі й чинити спротив інформаційній війні, і "голосувати ногами", і брати в разі потреби в руки зброю.

Крім цього, було виявлено високу статистичну значущість відмінностей у відповідях на питання шкал "Громадянська активність опору" та "Довіра до новинних медіа" у респондентів з різним рівнем медіатворчості (застосовувався тест Вілкоксона). Для кращого розуміння особливостей цих відмінностей ми виділили із загального масиву дані двох груп респондентів: тих, у кого високий рівень медіатворчості (25 % верхніх значень, верхній квартиль), і тих, у кого він низький (25 % нижніх значень) (табл. 4). Усі показники, як бачимо, мають статистично значущі відмінності. Найбільші відмінності спостерігаються у

відповідях на питання шкали "Довіра до новинних медіа" в групах з низькими і високими балами за субшкалами "Створення власного контенту" та "Мотивація медіатворчості" шкали "Медіатворчість". Відповіді за параметром "Громадянська активність опору" відрізняються лише за субшкалою "Створення власного контенту". Отже, ті, хто створює більше медіаконтенту, проявляють і більшу громадянську активність. Довіра до новинних медіа вища у тих, хто займається медіатворчістю – створює більше контенту, активніше його поширює і сильніше мотивований.

*Таблиця 3*

**Порівняння середніх значень за шкалами "Громадянська активність опору" і "Довіра до новинних медіа" у людей з низьким і високим рівнями медіатизованих соціальних оптимізму** та песимізму

| | | | **Громадянська активність опору** | **Довіра до новинних медіа** |
|---|---|---|---|---|
| МСО | низький рівень | середнє значення | 5,71 | **4,51** |
| | | кількість осіб | 326 | **328** |
| | | стандартне відхилення | 4,644 | **3,404** |
| | | медіана | 6 | **4** |
| | високий рівень | середнє значення | 8,81 | **8,84** |
| | | кількість осіб | 360 | **363** |
| | | стандартне відхилення | 4,8 | **4,282** |
| | | медіана | 9 | **8** |
| МСП | низький рівень | середнє значення | 7 | 5,536 |
| | | кількість осіб | 379 | 385 |
| | | стандартне відхилення | 4,681 | 3,981 |
| | | медіана | 7 | 6 |
| | високий рівень | середнє значення | 7,65 | 8 |
| | | кількість осіб | 367 | 371 |
| | | стандартне відхилення | 5,07 | 4,522 |
| | | медіана | 8 | 7 |

*Таблиця 4*

**Порівняння середніх значень за шкалами «Громадянська активність опору" і "Довіра до новинних медіа" у респондентів з низьким і високим рівнем медіатворчості**

| | | | **Громадянська активність опору** | **Довіра до новинних медіа** |
|---|---|---|---|---|
| **Медіа-творчість** | група з **низьким** рівнем | середнє значення | 6,05 | 5,36 |
| | | кількість осіб | 388 | 389 |
| | | стандартне відхилення | 4,419 | 3,892 |
| | | медіана | 6 | 5 |
| | група з **високим** рівнем | середнє значення | 8,35 | 7,77 |
| | | кількість осіб | 385 | 386 |
| | | стандартне відхилення | 5,014 | 4,388 |
| | | медіана | 8 | 8 |

Раніше ми вже описували зв'язок шкал "Медіатворчість" та "Соціальний оптимізм" (Voznesenska, 2019). Отже, ті, хто має високий рівень медіаактивності та застосовує медіатворчість у взаємодії з медіа, схильні більше довіряти новинним медіа і більш готові до громадянської активності. Це також підтверджує нашу теоретичну модель протидії деструктивним інформаційним впливам і медіатравматизації та подолання їхніх наслідків, у якій соціальний оптимізм є важливою складовою фактора особистісної стійкості, а медіаактивність визначає другий фактор – саморегуляцію – і є запорукою формування соціального оптимізму.

**Персональний внесок авторів**. О. Л. Вознесенська – 60 % (ідея, розробка методичного інструментарію, інтерпретація результатів, текст статті), І. О. Бондаревська – 20 % (ідея, розробка методичного інструментарію, текст статті), О. О. Кришовська – 20 % (статистична обробка даних дослідження).

**Висновки та перспективи подальших досліджень.** В умовах трансформаційних процесів в інформаційному суспільстві медіа формують суспільні настрої, але довіра до медіа є низькою. Соціальний оптимізм – основа для побудови копінг-стратегій особистості, профілактики та подолання наслідків медіатравматизації. Медіатизовані соціальний оптимізм і соціальний песимізм є патернами взаємодії з медіа.

Емпіричне дослідження дало змогу виявити певні відмінності громадянської поведінки в осіб з високими і низькими рівнями медіатизованих соціального оптимізму та соціального песимізму. Люди з високим рівнем соціального оптимізму схильні більше, ніж інші, довіряти новинним медіа. Вони вважають отриману зі ЗМІ інформацію більш достовірною, аніж ті, хто має низький рівень МСО, і демонструють найбільшу громадянську активність опору. Тобто так звані "оптимісти" більше за інших схильні змінювати реальність навколо себе, вірять у власну спроможність впливати на суспільні процеси, і не лише за допомогою медіа, а й зі зброєю в руках.

Люди з високим рівнем медіатизованого соціального песимізму теж виявляють певну довіру до новинних медіа, але вони довіряють ЗМІ менше, ніж "оптимісти". Ті, у кого низький рівень і МСО, і МСП, довіряють медіа найменше і так само найменше вони готові до громадянської активності. Люди, у яких немає стійких настановлень щодо майбутнього (ані оптимістичних, ані песимістичних), не готові до участі в трансформаційних процесах і є найбільш пасивною частиною суспільства. Водночас "песимісти" з будь-яким рівнем соціального песимізму готові стати рушійною силою суспільних змін, у тому числі опиратися інформаційній війні, "голосувати ногами" і брати в разі необхідності в руки зброю.

У тих, хто має високий рівень медіаактивності та застосовує медіатворчість у взаємодії з медіа, більше довіри до новинних медіа і вища готовність до громадянської активності. Громадянська активність опору суттєво вища в тих, хто створює більше медіаконтенту. Довіра до новинних медіа вища у тих, хто повноцінно займається медіатворчістю – створює більше контенту, активніше його поширює і сильніше мотивований.

Чи дають результати дослідження підстави стверджувати, що розвиток довіри до новинних медіа є умовою підвищення рівня медіатизованого соціального оптимізму, а не медіатизованого соціального песимізму? Чи все ж таки формування довіри до новинних медіа в умовах демократичного суспільства призведе до ще більшої поляризації суспільства, представники якого віритимуть різним медіа, зокрема й з ворожим інформаційним контентом, в умовах інформаційної війни? Чи варто розвивати соціальний оптимізм, якщо він може спричинитися до "сліпої віри" інформаційним ресурсам і зменшення критичності сприймання? Чи треба формувати у молодого покоління настановлення на майбутній розвиток (або стагнацію) суспільства, а чи нехай краще молоді залишаться "реалістами»?

Результати дослідження, як бачимо, поставили більше питань, ніж їх було на початку. І пошук відповідей на них є перспективним запитом суспільства до соціальних наук в умовах війни.

## Список використаних джерел

Бондаревська, І. (2019). Довіра новинним медіа, національна ідентичність та громадянська активність опору серед підлітків. *Проблеми сучасної психології*, 1(15), 16–22.

Боташева, Ш. (2002). *Социальный оптимизм и пессимизм как философская антропологема* (Автореф. дис. д-ра филос. наук). Северо-Кавказский гос. техн. ун-т, Ставрополь.

Вознесенська, О. (2011). Медіа-активність як фактор становлення особистості сучасного студента. В *ІІ Міжнародна науково-практична конференція "Генеза буття особистості"*. Т. 2 (с. 18–25). Київ: Інформаційно-аналітичне агентство.

Гордеева, Т. О., Сычев, О. А., & Осин, Е. Н. (2010). Разработка русскоязычной версии Теста диспозиционного оптимизма (LOT). *Психологическая диагностика*, 2, 36–64.

Петрова, Е. А., & Ениколопов, С. Н. (2009). Оптимизм как одна из составляющих субъективного благополучия. *Вопросы психологии*, 1, 51–58.

Рижских, А. Ю. (1999). *Социальный оптимизм учащейся молодежи в современном российском обществе* (Дис. канд. социол. наук). Южно-Российский гос. техн. ун-т, Новочеркасск. Взято из http://cheloveknauka.com/sotsialnyy-optimizm-uchascheysya-molodezhi-v-sovremennom-rossiyskom-obschestve#ixzz4UpjwhJYd.

Maksl, A., Ashley, S., & Craft, S. (2015). Measuring News Media Literacy. *The National Association for Media Literacy Education's Journal of Media Literacy Education*, 6 (3), 29–45.

Metcalf, K. N. (2018). Post-conflict reconstruction of trust in the media. In Sayapin S., Tsybulenko E. (Eds.), *The Use of Force against Ukraine and International Law* (pp. 425–445). Netherlands: The Hague.

Newman, N., Fletcher, R., Kalogeropoulos, A., Levy, D. A. L., & Nielsen, R. K. (2017). *Digital News Report 2017*. Reuters Institute & University of Oxford.

Voznesenska, O. (2019). Media creativity as a way to develop social optimism in the context of destructive informational influences. In *VII international seminar "Political and economic self-constitution: Media, citizenship activity and political polarization"*. Padua.

Zalewska, A. M., & Krzywosz-Rynkiewicz, B. (2011). *Psychologiczne portrety młodych obywateli*. Warszawa: Wydawnictwo SWPS Academica.

## References

Bondarevskaya, I. (2019). Dovira novynnym media, natsionalna identychnist ta hromadianska aktyvnist oporu sered pidlitkiv [Trust in the news media, national identity and civic resistance among adolescents]. *Problems of modern psychology*, 1(15), 16–22. (in Ukrainian)

Botasheva, Sh. (2002). *Sotsialnyy optimizm i pessimizm kak filosofskaya antropologema* [Social optimism and pessimism as a philosophical anthropologem] (Abstract of Ph. D. dissertation). Stavropol, Russia. (in Russian)

Gordeeva, T. O., Sychev, O. A., & Osin, E. N. (2010). Razrabotka russkoyazichnoy versii Testa dispozitsionnogo optimizma (LOT) [Development of the Russian-language version of the Dispositional Optimism Test (DOT)]. *Psychological diagnosis*, 2, 36–64. (in Russian)

Maksl, A., Ashley, S., & Craft, S. (2015). Measuring News Media Literacy. *The National Association for Media Literacy Education's Journal of Media Literacy Education*, 6 (3), 29–45. (in English)

Metcalf, K. N. (2018). Post-conflict reconstruction of trust in the media. In Sayapin S., Tsybulenko E. (Eds.), *The Use of Force against Ukraine and International Law* (pp. 425–445). Netherlands: The Hague. (in English)

Newman, N., Fletcher, R., Kalogeropoulos, A., Levy, D. A. L., & Nielsen, R. K. (2017). *Digital News Report 2017*. Reuters Institute & University of Oxford. (in English)

Petrova, E. A., & Enikolopov, S. N. (2009). Optimizm kak odna iz sostavlyayushchikh subyektivnogo blagopoluchiya [Optimism as one of the components of subjective well-being]. *Voprosy psikhologii*, 1, 51–58. (in Russian)

Rizhskikh, A. Yu. (1999). *Social optimism of student youth in modern Russian society* [Sotsialnyy optimizm uchashcheysya molodezhi v sovremennom rossiyskom obshchestve] (Ph. D. Thesis). Novocherkassk, Russia. Retrieved from http://cheloveknauka.com/sotsialnyy-optimizm-uchascheysya-molodezhi-v-sovremennom-rossiyskom-obschestve#ixzz4UpjwhJYd. (in Russian)

Voznesenska, O. (2019). Media creativity as a way to develop social optimism in the context of destructive informational influences. In *VII international seminar "Political and economic self-constitution: Media, citizenship activity and political polarization"*. Padua. (in English)

Voznesenskaya, O. (2011). Media-aktyvnist yak faktor stanovlennya osobystosti suchasnoho studenta [Media activity as a factor in the formation of the personality of a modern student]. In *II International scientific-practical conference "Genesis of personality"*. Vol 2 (pp. 18–25). Kyiv: Information and Analytical Agency. (in Ukrainian)

Zalewska, A. M., & Krzywosz-Rynkiewicz, B. (2011). *Psychologiczne portrety młodych obywateli* [Psychological portraits of young citizens]. Warszawa: Wydawnictwo SWPS Academica. (in Polish)

УДК 316.6: 323.2
DOI: https://doi.org/10.33120/ssj.vi46(49).158

**Чаплінська Юлія Сергіївна**
докторант, кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник
лабораторії психології масових комунікацій та медіаосвіти,
Інститут соціальної та політичної психології НАПН України,
м. Київ, Україна
ORCID ID 0000-0002-8105-8954
*artemis9977@gmail.com*

**Кравченко Софія Ігорівна**
аспірант факультету психології, кафедра соціальної психології,
Київський національний університет імені Тараса Шевченка,
м. Київ, Україна
ORCID ID 0000-0001-7676-9906
*sophi6378@gmail.com*

# МЕДІАОБРАЗ ПОЛІТИКА ЯК ЧИННИК КОНСОЛІДАЦІЇ ЕЛЕКТОРАЛЬНИХ ГРУП

Розкривається роль медійного образу політика як провідного чинника консолідації електорату. Основними завданнями дослідження були: введення та представлення поняття консолідації через окреслення ступеня розробленості проблеми в сучасних західних дослідженнях, визначення її структури і чинників формування, а також розкриття ролі медіаобразу політика на основі аналітичного дослідження його складових, а саме: візуальної, психологічної та комунікативної. У дослідженні використовувалися підходи сучасних наукових галузей: еволюційної, психологічної, соціологічної, антропологічної, політичної. Презентовано авторську концептуальну модель структури консолідації, яка складається із трьох компонентів: 1) когнітивного: політична ціннісно-орієнтаційна єдність (де політичні цінності є особисто значущими для членів групи), спільна мета. спільні уявлення про способи досягнення консолідації; 2) категоріального: політична ідентичність, відчуття єдності з групою, прихильності до неї; відчуття "ми"; 3) акціонально-комунікативного: готовність до діалогу та пошуку консенсусних рішень щодо оптимальних способів вирішення завдань, що постають перед групою; до спільних дій з метою досягнення конкретних цілей. Виокремлено рівні і види консолідації, що дає змогу вивчати її і як локальне (групове), і як суспільне (у тому числі і національне) явище. З'ясовано, що консолідація як характеристика групи дає їй більше шансів на успішне відстоювання власних інтересів і трансформацію навколишньої дійсності. Консолідацію представлено як складне і багатогранне явище, формування та посилення якого вимагає відповідних соціальних умов та специфічних чинників; описано сім базових із них: економічний чинник, соціальна довіра, почуття громадянського обов'язку, самоефективність, минулий досвід участі в колективних діях політичного спрямування, інформаційний простір та образ типового представника опозиційної групи. Проаналізовано низку досліджень під кутом зору компонентів медіаобразу політика: візуального, психологічного та комунікативного. Порушено питання політичного іміджу та визначено елементи ефективного медіаобразу політика, який може консолідувати навколо себе електорат, а саме: зовнішня привабливість та комунікабельність; "звичайність" (такий, як і всі інші громадяни); символічність, або архетипність, основи образу; відповідність позиції "служителя суспільства"; активне використання медіа (як традиційних, так і новітніх) для формування парасоціальної взаємодії з електоратом; чутливість щодо актуальних запитів суспільства та її громадян, опора у своїй риториці саме на них; апелювання до ціннісних основ, декларування спільних з народом уявлень про політичну реальність; формування відкритої, довірливої, діалогічної комунікації як з електоратом, так і з опозиційними силами;

актуалізація відчуття “ми” та мотивування до усвідомлення важливості колективних дій, спрямованих на розв’язання певної проблеми чи досягнення поставленої мети. “Вузьким” місцем дослідження визнано обмеженість опису групової консолідації, оскільки в політичній сфері є також рівні суспільної і національної консолідації, зміст яких може містити нові компоненти і не містити при цьому наявні в презентованій структурі. Тож той вид консолідації, який подано в статті, не є універсальним для всіх її різновидів, а узгодження цього питання потребує окремої роботи, організованої в подальші дослідження. Результати дослідження наближають до більш повноцінного розуміння механізмів об’єднання політичних груп, що наразі стають усе більш дієвими суб’єктними одиницями на політичній арені. Зауважимо, що воно, однак, не дає вичерпної відповіді щодо технологій консолідації електоральних груп, адже автори не ставили собі за мету вивчення ролі інших чинників та їх паралельної ефективності поряд із чинником “медіаобраз політика”. Невиробленість консолідаційної державної ідеї породжує в суспільствах явище локальних типів єдності, з якими важливо вміти працювати та розуміти психологічні основи, що лежать в основі їх формування. Висловлюється думка, що цінність роботи є навіть ширшою за цінність ефективної взаємодії лише з електоральними групами. Результати можуть бути використані для консолідування різних політичних груп (зокрема електоральних) – як для організації окремого об’єднання громадян навколо політичного діяча, так і для зниження рівня напруженості в суспільстві та примирення його окремих радикально налаштованих груп. Презентовано авторську модель консолідації, де вона представлена як цілісна, складноорганізована соціально-психологічна структура, що дає змогу в подальшому розширювати спектр механізмів впливу на електорат та спрямовувати таким чином процеси організації електоральної групи навколо політичного лідера. Дослідження медіаобразу політика представлено як виконане, детально описане завдання, актуальне в контексті політичних трансформацій 2019–2020 років, зокрема з урахуванням нових вимог сучасних технологій до комунікації в політиці.

**Ключові слова:** політика; консолідація; електорат; медіаобраз; парасоціальні стосунки.

# MEDIA IMAGE OF POLITICIAN AS A FACTOR FOR ELECTORAL GROUPS CONSOLIDATION

**Yuliia S. Chaplinskaya**
Postdoctoral Researcher, Ph.D. in Psychology, Senior Research Associate,
Laboratory of Psychology of Mass Communication and Media Education,
Institute for Social and Political Psychology, NAES of Ukraine,
Kyiv, Ukraine
ORCID ID 0000-0002-8105-8954
*artemis9977@gmail.com*

**Sofia I. Kravchenko**
Ph.D. Student, Faculty of Psychology,
Taras Shevchenko National University of Kyiv,
Kyiv, Ukraine
ORCID ID 0000-0001-7676-9906
*sophi6378@gmail.com*

It is revealed the role of the politician`s media image as a leading factor in the process of electorate consolidation. The main objectives of the research were to introduce and present the concept of consolidation by outlining the level of the problem’s elaboration in modern Western studies, defining its structure, identifying factors that take part in shaping its formation, and revealing the role of the media image of politicians through an analytical study of its components, namely visual, psychological, and communicative. The study is based on the approaches of modern scientific fields: evolutionary, psychological, sociological, anthropological, and political ones. It is presented the author’s conceptual model of the structure of consolidation, which consists of three

components: 1) cognitive one: political value-orientation unity (where political values are personally meaningful to group members); a common purpose; a common understanding of ways to achieve consolidation; 2) categorical one: political identity, sense of unity with the group, attachment to it; a sense of "us"; 3) action-communicative one: readiness for dialogue and finding consensual solutions on the optimal ways of solving the tasks facing the group; to take joint action to achieve specific goals. The levels and types of consolidation are singled out, which makes it possible to study it both as a local (group) and as a social (including national) phenomenon. It is found that consolidation as a characteristic of a group gives it a better chance to defend successfully its own interests and transform the surrounding reality. Consolidation is a complex and multifaceted phenomenon, the formation and strengthening of which requires appropriate social conditions and specific factors. There are described seven basic factors: an economic one, social trust, sense of public duty, self-efficacy, past experience in participating in collective actions of the political domain, information space, and the image of a typical representative of the opposition group. One of the leading factors in the consolidation's formation of political (in particular electoral) groups is the image of a politician. Parasocial relationships provided the basis for building consolidation around the media image. The article briefly describes their basic features. A number of studies are analyzed to define components of the media image of the politician: visual, psychological, and communicative ones. The question of political image and its constituents is raised. There are identified eight elements of an effective media image of a politician that is capable to consolidate the electorate. Namely: external attractiveness and sociability; "commonality" (such as other citizens); the symbolic or archetypal basis of the image; matching the position of "public servant"; active use of media (both traditional and new) to form parasocial interaction with the electorate; to "hear" the actual requests of the society and its citizens, relying on them in the rhetoric; appeal to value basis, creation of the idea of political reality shared with the people; forming open, trusting, dialogical communication with both the electorate and the opposition forces; actualization of the sense of "us" and motivation to realize the importance of collective actions aimed at solving a particular problem or achieving objectives. The study is limited by the description of group consolidation, as in the political sphere there are also levels of social and national consolidation, the content of which may contain new components and not contain existing ones in the presented structure. Therefore, the type of consolidation presented in the article is not universal for all its varieties, and the harmonization of this issue requires a separate work, planned for further research. The results of the study bring us closer to a better understanding of the mechanisms of political groups' unification, which are now becoming more and more effective subject units in the political arena. Note that, however, it does not provide a comprehensive answer to the technology of consolidation of electoral groups, because the authors did not aim to study the role of other factors and their parallel effectiveness along with the factor of "media image of politics". The undeveloped idea of consolidation creates in societies the phenomenon of local types of unity, with which it is important to be able to work and understand the psychological foundations underlying their formation. It is believed that the value of work is even broader than the value of effective interaction only with electoral groups. The results can be used to consolidate various political groups (including electoral ones) – both to organize a separate association of citizens around a politician and to reduce tensions in society and reconcile its individual radical groups. The author's model of consolidation is presented as a holistic, complex socio-psychological structure, which allows to furtherly expand the range of mechanisms of influence the electorate and thus direct the processes of organizing an electoral group around a political leader. The study of the media image of politics is presented as a completed, detailed task, relevant in the context of political transformations in 2019-2020, in particular, taking into account the new requirements of modern technologies for communication in politics.

**Keywords:** politics; consolidation; electorate; media image; parasocial relationships.

**Постановка проблеми.** Проблема єдності та консолідації поставала перед українцями з певною мірою регулярності протягом усієї новітньої історії незалежної держави. Надзвичайної гостроти ця тема набувала в періоди революційних збурень (особливо під час подій на Майдані 2014 року), анексії Криму та початку війни на сході України. Означені події супроводжувалися наростанням поляризації позицій та думок у суспільстві, а також різним баченням громадянами подальшого вектора розвитку країни. Наразі, на нашу думку, в Україні домінують деконсолідаційні процеси з періодичним загостренням на тлі

актуалізації питань про мову, території, політичні відносини з іншими країнами, ставлення до війни на сході та політичних лідерів. Зауважимо, що саме останнім (політичним лідерам) відводиться значна роль у консолідаційному державному процесі.

Як показали президентські вибори в Україні 2019 року, уміло сформований медійний образ політика має неабиякий потенціал для консолідації електорату (73,23% голосів виборців, за результатами обробки 100% бюлетенів, набрав Володимир Зеленський). Звісно, окрім медійної кампанії, були й інші чинники такої приголомшливої перемоги, але на них наразі зупинятися не будемо.

На жаль, досить часто представники політичної еліти нехтують своїм консолідаційним потенціалом, не використовують його повною мірою, а навіть, навпаки, часом розколюють суспільство. Конструювання політичного медіаобразу часто-густо стає деструктивною маніпулятивною технологією, а не демократичним способом примирення та консолідації громадян. Тому постає необхідність аналізу практик конструювання медіаобразу політика, обґрунтування доречності заміни або трансформації деяких із практик, що дало б змогу більш продуктивно використовувати такий консолідаційний потенціал. Дослідження ролі медіаобразу політика в процесі формування узгоджених цілей та готовності політичних, у тому числі електоральних, груп до спільних дій, відстоювання спільних інтересів є особливо актуальним питанням у період трансформації сучасного українського суспільства, оскільки більше шансів на реалізацію поставленої мети має цілеспрямована і згуртована спільнота людей.

Незважаючи на зростання останнім часом інтересу наукової спільноти до поняття "консолідація", воно не є наразі достатньою мірою розробленим. Його психологічний зміст та пов'язані з ним явища залишаються поза увагою дослідників і представлені неповно, фрагментарно. Вітчизняна психологія, на жаль, не має у своєму арсеналі ґрунтовних і повноцінних досліджень явища консолідації. Тому у своїй розвідці ми спиралися передусім на доробок зарубіжних дослідників, де політичній психології електорату приділяється окрема увага. Отож ми хотіли б презентувати структурну модель політичної консолідації, відвівши в ній особливе місце медіаобразу політика. Саме розроблення медійного образу лежить в основі різноманітних політичних технологій – візуальних, комунікативних, які спонукають людей підтримувати певного політичного кандидата, створювати навколо нього об'єднання, солідарні спільноти. Консолідація – явище, що вимагає конкретного підґрунтя та активізації чинників, які сприяють його формуванню або підсиленню. Одним із таких чинників є медіа, оскільки вони відіграють значну роль у сучасному світі, зокрема допомагають репрезентувати політичні постаті в комунікативному просторі для сприйняття їх електоратом. У зв'язку з цим вважаємо, що конструювання медіаобразу політика, навколо якого об'єднуються громадяни, потребує окремої уваги і є актуальним.

**Аналіз останніх досліджень і публікацій, виокремлення нерозв'язаних частин загальної проблеми.** На Заході поняття "консолідація" поряд з іншими, що розкривають єдність суспільства і груп, має досить тривалу історію вивчення. А проте наразі ще не сформовано єдиного, узгодженого понятійного апарату у сфері дослідження єдності, навіть у межах одного психологічного підходу. Є різні варіації теоретико-методологічного конструкта явища, які, однак, не можуть претендувати на статус наукової вичерпності (Chayinska, Minescu, & McGarty, 2017; Cortland et al., 2017; Delhey et al., 2018; Neufeld, Starzyk, & Gaucher, 2019).

В Україні, попри констатацію актуальності дослідження єдності українського суспільства (темі було присвячено два круглі столи у 2018 і 2019 роках, організовані Інститутом соціальної та політичної психології НАПН України), усе ж залишаються невизначеними теоретичні основи дослідження такого специфічного типу єдності, як консолідація. У політичному, соціологічному, філософському та психологічному контекстах її розглядають крізь призму функціоналу саме виділеної, специфічної площини. У своєму дослідженні ми враховували міждисциплінарні акценти, намагаючись зробити психологічний конструкт консолідації продуктивним доповненням до міждисциплінарної

мережі її вивчення. Оскільки модернізація соціально-політичного контексту та переживання глобалізаційних процесів вимагають переосмислення традиційних підходів до вивчення як самого явища, так і чинників, що його підсилюють, ми презентуємо авторську структурну модель консолідації, створену на основі аналізу західних наукових джерел.

**Метою статті** є представлення медіаобразу політика як провідного чинника консолідації електорату. Основним нашим завданням було введення та представлення поняття консолідації на основі вивчення ступеня розробленості проблеми консолідації в сучасних західних дослідженнях, визначення її структури і чинників формування, а також розкриття ролі медіаобразу політика для консолідації електоральних груп на підставі результатів аналітичного дослідження його складових, а саме: візуальної, психологічної та комунікативної.

**Виклад основного матеріалу дослідження.** Для вирішення поставлених завдань використано комплекс загальнонаукових теоретичних методів дослідження, серед яких: аналіз, синтез, порівняння, систематизація, наукова інтерпретація, а також порівняння та узагальнення для аналізу основних понять, що стосуються предмета дослідження. Наша робота базувалася на низці наукових підходів: еволюційному, антропологічному, соціологічному, політичному, психологічному, що дало змогу врахувати багатокомпонентність досліджуваного явища. Під *консолідацією* ми будемо розуміти вид єдності, який полягає в наявності у групи спільної ціннісно-ідейної основи та групової ідентичності, які реалізуються в готовності до спільних з однодумцями дій. Функціонально схоже визначення пропонує, зокрема, C. Kirke (2010).

Уперше концепт консолідації (солідарності) був презентований у соціології як соціальна гармонія та інтеграція (Конт, 2001), за якої розподіл праці був проявом солідарного суспільства. Подальший розвиток поняття дістало у працях М. Вебера – як норми і зобов'язання (Weber, 1978) та Е. Дюркгайма – як соціальна інтеграція (Дюркгейм, 1893); А. Грамші збагатив солідарність психологізмом, заклавши в її основу категорію цінностей. Е. Дюркгайм та О. Конт вивчали консолідацію на макрорівні як ідею об'єднання суспільства (Дюркгейм, 1893; Конт, 2001). Вебер досліджував її прояви на мікрорівні, де консолідація функціонує на рівні соціальних взаємин (класових, групових) (Weber, 1978). Такий розподіл консолідації за рівнями усталився і в сучасній політичній психології:

1) *макрорівень* – пошук точок дотику між локальними типами єдності всередині суспільства та інтеграції в цілісну систему на основі спільних цінностей, позицій, бачень вирішення певної суспільної або політичної проблеми (Ariely, 2013; Delhey et al., 2018; Кочубейник, 2018);

2) *мікрорівень* – консолідація окремих груп (особливо електоральних), закріплення відмінностей між ними, що посилює непримиримість, а разом з тим і більшу залученість до політичного життя, що має на меті відстояти ідеї або програми конкретних політичних персон, що їх представляють (Fiorina, Abrams, & Pope, 2008; Baray, Postmes, & Jetten, 2009; Abramovitz, & Webster, 2016; Chayinska et al., 2017; Fletcher, & Jenkins, 2019).

На основі знань про рівні функціонування консолідації було виділено також і її види. Через обмежені обсяги статті ми представимо їх схематично. Так, Ф. Шміттер розглядає національний, суспільний і груповий види консолідації. У сучасних дослідженнях види консолідації (солідарності) виокремлюють у більш диференційований спосіб: локальна, соціальна, глобальна (Kankaraš, & Moors, 2009); або субнаціональна, національна, транснаціональна (Radtke, 2007). Ми ж зосередили увагу на *груповій консолідації.* Для дослідження актуальних політичних процесів групова консолідація, на наш погляд, є досить важливою, адже дає змогу зсередини вивчати сутність поляризаційних процесів в Україні, що полягають також і в локальних (групових) об'єднаннях громадян.

У дослідженнях, присвячених консолідаційним процесам, досить поширений підхід від "супротивного": коли йдеться не лише про єдність, а й про відмінності, що є потенційно точками розколу. Тому доречно ввести поняття "поляризація", що допоможе з'ясувати, чим консолідація не є і таким чином збагатити концептуальну модель.

Як і консолідацію, поляризацію розглядають і як стан, і як процес:

1) стан, коли позиції людей тяжіють до екстремальних протилежних точок;

2) процес, за якого ставлення людей розщеплюються і розходяться до полюсів (Fletcher, & Jenkins, 2019, p. 9).

Поляризація і консолідація є взаємопов'язаними протилежностями: загострення уваги на відмінностях позицій (поляризація) активізує участь суб'єктів, що їх відстоюють (консолідація на мікрорівні), тоді як нейтральність залишає людей рівною мірою байдужими. Варіанти політичних позицій та їхній зміст не є чітко диференційованими у свідомості суб'єкта, вони представлені "згладжено", тому не можуть бути суттєвим спонукальним механізмом до їх відстоювання. Отже, поляризація позитивно впливає на готовність членів групи до спільних дій, спрямованих на захист власних позицій (Lelkes, & Westwood, 2017). Поляризація стосунків між групами призводить до зниження толерантності щодо протилежних позицій і до прагнення збільшити дистанцію, підкреслити істотність відмінностей між сторонами – між власними поглядами і протилежними їм. Тому поляризація має дихотомічний потенціал: на макрорівні поляризація деконсолідує, а на мікрорівні посилює консолідацію.

Як уже зазначалося, аналіз підходів до вивчення консолідації свідчить про невиробленість щодо неї єдиного в психологічній науці бачення. Деякі з них, на нашу думку, є надто загальними і не висвітлюють функціональних механізмів, що лежать в основі цього явища. Наприклад, К. Кортланд з колегами розглядає консолідацію як підтримку і допомогу групі у вирішенні завдань чи проблем, які в неї виникають (Cortland et al, 2017). Проте ми вважаємо, що це не є повноцінним і тим паче єдиним критерієм для оцінки міри консолідованості групи. Виносити судження лише на основі проявів, доступних зовнішньому спостереженню, не є коректним, оскільки при цьому поза увагою дослідника залишаються ціннісно-мотиваційні спонуки, що схиляють до цих дій. Якщо брати до уваги дослідження консолідації тільки на діяльнісному рівні, то уявлення про це явище спотворюється, адже в основу консолідованих дій можуть бути закладені деконсолідаційні мотиви, і тоді ми матимемо справу з консолідацією за формою і з протилежним їй явищем за змістом. Так, Д. Балтман з колегами, які досліджували консолідацію у військових групах, наголошують на різниці мотивів людей, що виконували зовнішньо узгоджені, нормативні дії (Bultmann, 2018, p. 610). Зрозуміло, що не для всіх членів такої групи провідною мотивацією є захист власної країни – вона може полягати в особистому інтересі: отримати визнання, винагороду, державну протекцію тощо. Група з настільки різними мотивами не є консолідованою – вона мобілізована зовнішньою умовою, зі зникненням якої зникне і єдність.

Т. Ямагіші і Н. Міфуне вважають позитивне ставлення до своєї групи провідним елементом консолідації (Yamagishi, & Mifune, 2009). Але, на нашу думку, як позитивне ставлення, так і відчуття прихильності більш продуктивно розглядати як прояви групової ідентичності, що стає єднальною ланкою для всіх несуттєвих як елементів консолідації проявів. Зводячи консолідацію лише до позитивного ставлення, ми отримуємо доволі нестійкий і ненадійний показник. По-перше, позитивне ставлення може бути позитивно-нейтральним і рівномірно розподіленим серед інших видів груп і течій. По-друге, воно може бути ситуативним та емоційно зумовленим, а отже швидкозмінюваним. Позитивне ставлення не є суттєвою умовою готовності брати участь у спільних заходах щодо захисту інтересів групи. Для залучення до колективних дій необхідне конструювання колективної ідентичності, а позитивне ставлення до групи і прихильність є одними з її проявів. Отже, без основ прихильності складно, а то й неможливо передбачати динаміку перебігу групової поведінки та прогнозувати дії членів групи. Не знаючи основ формування прихильності (чи випливає вона зі сформованої групової ідентичності, чи є певним видом нейтралітету), ми отримуємо виміри показника, що в разі відсутності інших системотвірних компонентів консолідації є малоінформативним.

Так, наприклад, уводячи ідентичність як структурний елемент консолідації, матимемо більш стійку конструкцію явища, що проявляється в закріплених у структурі особистості

утвореннях. Інші представлені нами компоненти консолідації так само визначатимуться за принципом їхньої ґрунтовності і здатності пояснити та охопити інші виділені дослідниками елементи. Ми, як і К. Нойфельд, К. Старзюк та Д. Гошер, обстоюємо підхід, згідно з яким консолідація є багатокомпонентним явищем і має кілька складових, що дають змогу продуктивно пояснювати реальність (Neufeld, Starzyk, & Gaucher, 2019).

На основі аналізу класичних соціологічних і сучасних психологічних досліджень ми створили *авторську модель структури політичної консолідації* (рис.).

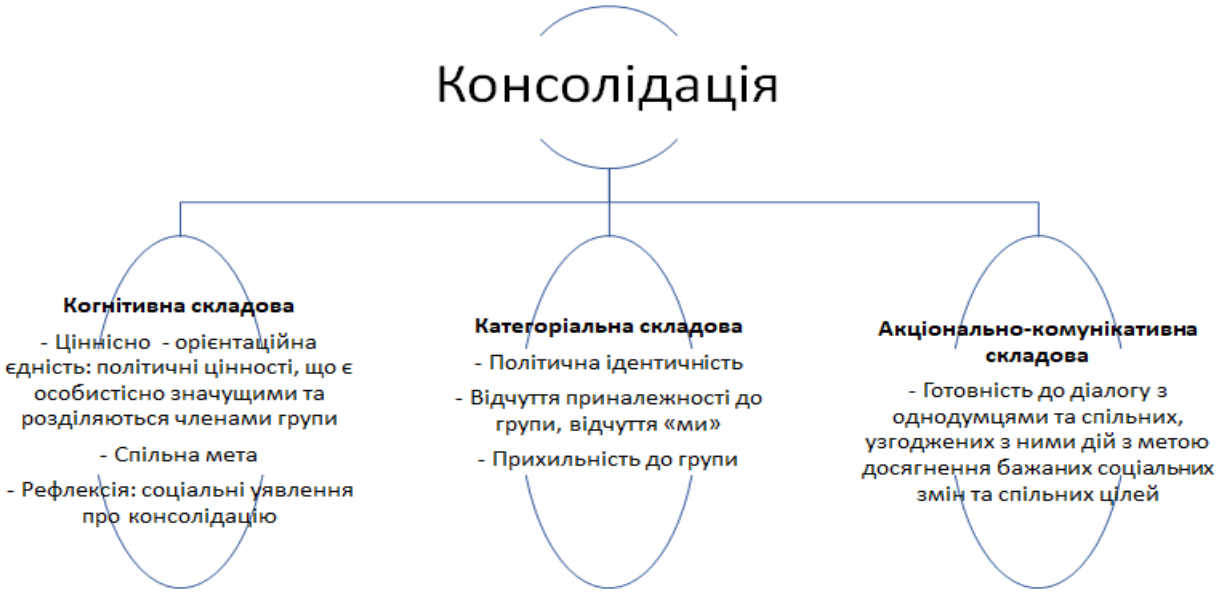


*Рис.* Структура консолідації як соціально-психологічного явища

Як бачимо, консолідація – це конструкт, що складається з трьох компонентів.

Перший компонент – це умовно названа ***когнітивна складова,*** яка включає політичну ціннісно-орієнтаційну єдність (при цьому політичні цінності є особисто значущими для членів групи), спільну мету, спільні соціальні уявлення щодо самої консолідації та способів її досягнення. Іноді консолідацію розглядають як об'єднання проти того, що сприймається групою як неправильне чи несправедливе, як прагнення до змін (Subašić, Reynolds, & Furner, 2008). Це передбачає наявність спільної системи ціннісних координат, що допомагають членам груп інтерпретувати та оцінювати події в одному ключі. Узгоджені оцінні судження формуються на основі узгоджених ціннісних орієнтирів. Цінності класифікуються відповідно до смислових та інституційних сфер (Schwartz, Caprara, & Vecchione, 2010). А оскільки ми вивчаємо політичні групи, то цінності, що належать до когнітивного компонента консолідації, мають бути категорією цінностей політичної сфери. Соціальні конструктивісти, висвітлюючи причини утворення політичних об'єднань, фокусуються на процесах взаємодії і творення спільних смислів, що стають внутрішнім фактором стимуляції участі в соціальних рухах. У цьому контексті політичні цінності слід розглядати як оцінну систему координат, яка формує ставлення і стає предикатом політичної поведінки.

Політичні цінності розглядають як більш стабільний порівняно, наприклад, з партійною ідентичністю елемент, що з більшою силою (як у контексті консолідації, так і поляризації) визначає ідентичність (Evans, & Neundorf, 2018), аніж навпаки. Дотримуючись такої логіки, політичні цінності дають громадянам змогу залишатися конгруентними в прийнятті рішень навіть за умов контексту, що швидко змінюється. На думку Ф. Саніна і Е. Вуд, ідеологія допомагає систематизувати уявлення в групі, сприяє узгодженості,

закріпленню бажання виступати за власну групу та мати хоч і не чіткий, але все ж план дій задля досягнення спільних групових цілей (Sanín, & Wood, 2014). Особистісна значущість цінностей робить їх ієрархічно вищими в ціннісній системі особистості. Вони стають провідними і більш впливовими у визначенні людиною пріоритетів та прийнятті рішень. Ціннісно-орієнтаційна єдність свідчить про справжність консолідації, основи якої є глибокими, суттєвими та досить стабільними.

Елемент рефлексії, представлений соціальними уявленнями про консолідацію та способами її досягнення, є авторським включенням, тому його обґрунтування в структурі консолідації стане завданням подальших емпіричних досліджень. Спираючись на аналіз явища консолідації в зарубіжних джерелах, ми дійшли висновку, що упущено суттєвий момент – те, як сама людина бачить консолідаційний процес і які шляхи його досягнення є, на її думку, найбільш ефективними. Припускаємо, що частково висновки про уявлення можна робити на основі уже включених у конструкт консолідації політичних цінностей (роль держави та еліт у консолідаційному процесі, урахування інтересів меншості, ставлення до примусу як способу консолідації тощо), проте виокремлення уявлень в окрему категорію дає змогу конкретизувати їхній зміст та, встановлюючи конгруентність уявлень щодо цінностей, розширювати також і їх розуміння як теоретичного соціально-психологічного конструкта.

Другий компонент – це узагальнені в ***категоріальну складову*** політична ідентичність, відчуття єдності з групою, прихильність до неї, відчуття "ми". Виносячи в назву категоризацію, ми закладаємо тим самим ідею про процес і стан самокатегоризації суб'єкта, уявлення про себе як про члена групи. Я. Г. Джанмат і Р. Браун пропонують вивчати солідарність саме як належність і прихильність до групи (Janmaat, & Brown, 2009; Ferrera, & Burelli, 2019). Прихильність справді є невід'ємним проявом консолідації, оскільки вона виростає зі змін у структурі загальної ідентичності особистості, у якій своє особливе місце займає політична ідентичність (Fiorina et al., 2008). Дж. Тернер і К. Рейнольдс говорять про те, що Я-концепція людини частково визначається її членством у референтних групах і що оцінка групи, до якої належить людина, є особисто значущою і тісно пов'язана із самооцінкою особистості (Turner, & Reynolds, 2012). Підтримка позитивного іміджу своєї групи, з членами якої людина поділяє відчуття "ми", прямо пов'язана із самоставленням та самооцінкою і є внутрішньо мотивованим процесом (людина і для себе, і для оточення підтримує позитивний імідж групи). При цьому сильна політична ідентичність провокує більш інтенсивні прояви упередженості, активності, агресії та злості щодо кандидата, якого підтримує опозиційна група (Mason, 2015). Це супроводжується бажанням збільшити умовну дистанцію між своєю та іншою групою, відчуття "ми-вони" стає більш диференційованим.

Групова ідентичність формується завдяки усвідомленню себе як частини певного утворення (чогось більшого, ніж я сам). П. Горен визначає саме партійну (групову) ідентичність як первинну щодо формування політичних цінностей (тобто цінності формуються на основі партійної ідентичності) (Goren, 2005). Ідентичність як структурний компонент консолідації ми представимо в межах підходу соціальної ідентичності, який закладає в її визначення активність: ким людина є і що вона відстоює (Zomeren van, Postmes, & Spears, 2008). Часом можна натрапити на обґрунтування спроби звести до ідентичності все явище консолідації, тому в деяких працях ці поняття розглядають як взаємозамінні (Baray et al., 2009; Willer, Flynn, & Zak, 2012; Williams et al., 2016), а іноді вважають синонімічними (Leach et al., 2008). Проте ми не поділяємо такий підхід до вивчення – ідентичність є важливим, проте не єдиним компонентом консолідації.

Змістове навантаження третього компонента – ***акціонально-комунікативної*** складової – полягає в готовності членів групи узгоджено діяти з нею (через діалог, пошук рішень) заради досягнення соціальних змін (Starzyk, Neufeld, & Gaucher, 2019). Адже політична солідарність – це не тільки згода з тим, що якесь питання важливе, і навіть не спільний пошук найбільш оптимального способу його вирішення, запропонованого групою, а ще й готовність до спільних дій, готовність до втілення. Це є практичним аспектом консолідації.

Уявлення, ідентифікація, емоції, що поділяються групою, разом утворюють мобілізаційний потенціал, який забезпечує ресурс для зміни соціального середовища. Дехто з дослідників консолідацію розглядає також як інтенцію до колективних дій (Chayinska, Minescu, & McGarty, 2017) або безпосередньо як групові дії (Klandermans, & Stekelenburg, 2013). Б. Кландерманс і Ж. ван Стекеленбург пропонують виділяти консенсусну мобілізацію і мобілізацію дій. Консенсусна мобілізація полягає в поширенні та прийнятті спільних поглядів, тоді як мобілізація дій – у переході політичного діяча зі статусу солідарного до статусу активного учасника групових дій (Klandermas, & Stekelenburg, 2013).

Описана структура консолідації дає досліднику змогу враховувати взаємозв'язок її компонентів, тому висновки щодо консолідації матимуть багаторівневий характер, адже, наприклад, вектор дій формується відповідно до умов дійсності, що відображається у свідомості (картина світу) суб'єкта. І те, наскільки схожа репрезентація політичної дійсності у свідомості учасників, визначає їхню готовність до спільних ініціатив. У цьому сенсі когнітивний компонент конституює сильну форму соціального капіталу в політиці. Він відкриває шлях до ефективного діалогу завдяки віднайденню точок дотику на когнітивному рівні груп, що дає змогу актуалізувати спільне в їхніх запитах і зробити соціальний діалог можливим (Кочубейник, 2018).

Ми розглянули структурну модель консолідації, але не представили її чинники. Наша класифікація буде спиратися на результати дослідження А. Овчарова, який запропонував загалом розділяти чинники консолідації на об'єктивні і суб'єктивні (Овчаров, 2014, с. 249). Під об'єктивними в цьому випадку слід розуміти соціальну, політичну, економічну, культурну структуру конкретного суспільства. Суб'єктивні чинники пов'язані зі сприйняттям, у тому числі і постаті лідера (політика), що консолідує групу. Хоч ми і вважаємо такий розподіл досить умовним, усе ж виділені нами в процесі аналізу чинники можна співвіднести з представленою класифікацією. До об'єктивних ми відносимо чинники середовища, до суб'єктивних – усе, що пов'язано з образами і ставленням електорату, які є ідеальними категоріями та формуються у свідомості кожного окремого суб'єкта.

Представимо відтак стислий опис ключових, на наш погляд, ***чинників консолідації.***

*Економічний чинник.* Говорячи про соціальну консолідацію, визначають корелят економічного добробуту як її універсальний чинник (Delhey et al., 2018).

*Соціальна довіра.* Довіра, як соціальна риса особистості, підвищує готовність людини до кооперації та спільних дій (Simon, & Stürmer, 2003). Вона пов'язана з участю в діяльності певних видів єдностей людей і зростає в разі повторюваної взаємодії в союзі, який об'єднує завдяки колективним нормам (Putnam, 2000).

*Однаковість.* Д. Кемпбелл визначав як один з найбільш суттєвих чинників відчуття групової єдності "однаковість" учасників групи (Campbell, 1958). Є також емпіричні дані, що підтверджують наявність зв'язку між однаковістю та ініціативністю (Zomeren van, Postmes, & Spears, 2008). Але варто зазначити, що в демократичних суспільствах прагнення до єдності проявляється в різноманітті з визначенням єдиної пріоритетної для всіх членів цінності, яка стоїть вище індивідуальних інтересів і має силу інтегрувати все різноманіття думок щодо інших питань. А гомогенність, навпаки, є ознакою тоталітарних суспільств.

*Образ іншого.* Того, хто не поділяє твої погляди. Так, люди, які підтримують певну партію, мають негативне ставлення до опозиційної партії та її кандидатів. Образ опозиції представлений у негативній конотації поряд з ідеалізацією образу власної групи. Це посилює групову консолідацію, але поляризує суспільство. У межах підходу соціальної ідентичності представлений груповий фаворитизм та аут-групова ненависть працюють на підтримку позитивної соціальної ідентичності, тому закріплюють консолідацію (Mason, 2015). При цьому А. Абрамовіц та С. Вебстер також відмічають зростання рівня негативної підтримки партій останнім часом (Abramowitz, & Webster, 2016). Це означає, що вибір політика зумовлюється не стільки бажанням підтримати його, скільки ще більш негативним образом конкурентної партії. Така ситуація призводить до того, що із двох зол люди повинні вибирати менше.

*Почуття громадського обов'язку* підвищує рівень затрачуваних когнітивних зусиль на опрацювання інформації та прийняття рішення. Відповідальність мотивує на комплексну витрату зусиль (Tetlock, 1983), оскільки зростає важливість прийнятого рішення. Тоді відчуття громадського обов'язку може впливати на якість рішень суб'єкта, що стосуються питань державного характеру та передбачають волевиявлення громадян. Набуваючи статусу особисто важливої цінності, воно з високою ймовірністю спонукатиме до закріплення своєї належності за певною, солідарною у прийнятому рішенні, групою.

*Самоефективність.* Чим більш ефективними людина вважає колективні дії, тим вища ймовірність її участі в них. М. ван Зомерен з колегами розглядає самоефективність як ключовий чинник, що зумовлює колективні дії, і зазначає, що політичний суб'єкт з відчуттям самоефективності долучається до колективних дій незалежно від передбачуваних ним можливостей (Zomeren van et al., 2008).

*Минулий досвід участі в колективних діях політичного характеру.* На подальшу активність впливає сприйняття учасником атмосфери, яка панувала за його участі в колективних діях (Drury, & Reicher, 2005). Це досвід, який накладає відбиток на прийняття рішення щодо участі в колективних діях у майбутньому. У тих, хто має досвід участі в колективних діях політичного характеру, вища інтенція до участі в них у майбутньому (Becker, Tauson & Wagner, 2011).

*Інформаційний простір.* Ш. Ійенгар і К. Хан пропонують розглядати медіапростір як чинник, який впливає на поляризацію поглядів електорату (Iyengar, & Hahn, 2009). Аналіз джерел свідчить, що процес поляризації є двобічним: по-перше, це способи подання інформації самими медіа; по-друге, споживачі посилюють і закріплюють цю відстань завдяки особливостям її вибору та специфіці сприймання («інформаційні бульби»). Простежується високий рівень селективності під час відбору інформації. Коли йдеться про онлайн-простір, користувачі можуть обирати та фільтрувати інформацію, що має великі обсяги. Тому серед зацікавлених груп і виборців зростає ймовірність селективної експозиції до політичної інформації. І, за теорією когнітивного дисонансу Фестінгера, вони обирають ту інформацію, яка підтримує їхні погляди та наявні переконання.

В інформаційну епоху важливішою за реальність є її репрезентація. Тому в період виборів ключову роль відіграє не сама особистість політика, а представленість його *образу в медіапросторі*. І цей чинник ми далі розглянемо більш детально.

***Медійний образ політика і його особливості***. Нинішні політики – передусім медійні особи, доступні для звичайних людей саме завдяки медіаканалам. Люди дивляться політичні ток-шоу, читають статті та інтерв'ю про цікаву їм політичну особу, можуть ознайомитися з офіційного сторінкою кандидата в соціальних мережах та протягом дня з різних медійних каналів чути політичну рекламу, і, власне, через частоту (регулярність/інтенсивність) отриманої інформації, її різноканальність, особливості залучення певних технологій (медіапсихологічних та політичних) і медіаефекти у людей можуть сформуватися парасоціальні стосунки з політичною медіаперсоною.

*Природу парасоціальності* в її класичному розумінні обгрунтували Д. Хортон і Р. Воул у 1956 році. Вони описали ситуацію, коли у людей, які дивляться телевізор або слухають радіо, виникає ілюзія, ніби вони спілкуються з медіаперсоною особисто (face-to-face) (Horton, & Wohl, 1956). Спочатку парасоціальність розглядалася як специфічна ілюзія розмовної комунікації між медіаспоживачем і медіаперсоною в засобах масової інформації, однак пізніше концепція була поширена на будь-який вид соціальної взаємодії з опосередкованими персонажами (Giles, 2002; Hartmann, Schramm, & Klimmt, 2004).

Парасоціальна взаємодія має низку яскраво виражених характеристик. Оскільки обсяг статті є обмеженим, зупинімося тут лише на найбільш значущих. По-перше, люди сприймають медіаперсону як близького друга чи хорошого знайомого. Часто це відбувається тому, що медіаперсона використовує різні прийоми для створення ілюзії близькості, такий як, наприклад, "режим прямого адресування" (коли медіаперсона ніби звертається прямо до медіаспоживача і дивиться через камеру "прямо в очі»), спрямований на створення відчуття

інтимності та конфіденційності в дистанційному спілкуванні, і користувачі відчувають кожний сеанс взаємодії з медіаперсоною як соціальну зустріч (а вона такою не є). Хоча парасоціальна взаємодія ґрунтується на опосередкованій (наприклад, під час перегляду телепередач), а не на реальній взаємодії, глядачі часто вважають, що вони знають і розуміють медіаперсону в тому ж близькому смислі, що й реальних друзів. Загалом парасоціальні стосунки нагадують соціальні взаємини, і хоча вони часто можуть бути менш значущими та інтенсивними, ніж тісні соціальні стосунки, для багатьох людей взаємодія з медіаперсоною є постійною (інколи ритуалізованою), значущою і, в багатьох випадках, важливою частиною їхнього соціального світу. По-друге, дається взнаки однобокість таких взаємин, незважаючи на техногенний розвиток і можливості соціальних мереж, телефонних опитувань, інтерактивність політичних ток-шоу. Люди можуть збирати велику кількість інформації про кандидата, регулярно дізнаватися новини про нього, навіть стежити за його особистим життям, а от політична медіаперсона зазвичай не знає кожного свого прихильника "в обличчя". Отож взаємодія між ними найчастіше є ілюзорною. Оскільки навіть за умови активності прихильника на офіційній сторінці кандидата в певній соціальній мережі є зовсім невелика імовірність того, що на його коментарі буде відповідь чи що ця відповідь буде надана саме політичною медіаперсоною. Варто зазначити, що це рідкість, коли політики власноруч ведуть блоги чи офіційні сторінки в соціальних мережах – найчастіше це роблять найняті спеціалісти (копірайтери, ПР-ники і т. ін.), а в окремих випадках – навіть спеціально розроблені боти. По-третє, ідентифікація з політичною медіаперсоною, яка може відбуватися під час перегляду та базуватися на спільних з образом політика характеристиках, позиціях щодо певних питань або на життєвих цінностях загалом. Також ідентифікація з медіаперсоною може виходити за межі ситуації перегляду (наприклад, певного ток-шоу або політичних дебатів), і її суть можна звести до фрази: "Мені б дуже хотілося бути схожим на цього медіагероя". У такому випадку медіаперсона стає уособленням уявлень глядача про своє ідеальне Я і він, у міру своїх життєвих можливостей, намагається цю медіаперсону копіювати. Наприклад, одягатися в подібний одяг чи купувати певні бренди, яким віддає перевагу політична медіаперсона, відвідувати ті ж публічні місця чи заходи, що й політик (наприклад, певні акції), тощо. По-четверте, парасоціальна взаємодія з політичними діячами, так само як і з популярними співаками, акторами чи спортсменами, створює у медіаспоживачів відчуття належності до певної групи людей, таких самих як і вони самі, що поділяють їхні цінності та прихильність до конкретної медіаперсони. Завдяки такій ілюзії людина втрачає відчуття самотності і стає частиною чогось більшого, значної соціальної групи. Ця належність може реалізовуватись у носінні одягу або купівлі товарів з певною символікою, заміні аватарів у соціальних мережах, спілкуванні у відповідних групах чи на форумах. І досить часто – виходити за межі віртуальності і переноситися в реальний світ, стимулювати створення певних груп, організацію акцій або протестів. Так, Л. МакКучон, Р. Ланге та Дж. Хоуран у своєму дослідженні визначили три рівні виявлення прихильності до певних медіаперсон. Найнижчий рівень – це рівень індивідуальної поведінки, яка проявляється в спостереженні за життям, читанні постів чи перегляді відеофрагментів про знаменитість чи з її участю. Наступний рівень – це вже соціальна діяльність з іншими, а саме: спостереження, слухання чи розмови про знаменитостей з однодумцями як в особистісній взаємодії, так і через Інтернет, у соціальних мережах, наприклад, чи на форумах. Найвищий рівень прояву прихильності може бути представлений двома різними форматами: у першому – люди ототожнювали успіхи та невдачі улюблених знаменитостей зі своїми власними, а другий виявлявся у нав'язливій або екстремальній поведінці щодо знаменитості (наприклад, сталкерство) (McCutcheon, Lange, & Houran, 2002).

На формування консолідації великою мірою впливають вбудовані парасоціальні стосунки з політичними медіаособами. Побудова таких взаємин може відбуватися за таким алгоритмом: медіаспоживачі формують власні уявлення та позицію щодо цієї політичної персони, ознайомившись із її політичною аргументацією чи оцінивши її вчинки завдяки перегляду ток-шоу, дебатів, читанню статей або інтерв'ю чи навіть постів у соціальних

мережах, обговорюючи її із соціальним оточенням та аналізуючи інформацію, що приходить від інших людей; медіаспоживачі спочатку сприймають і певним чином оцінюють образ, представлений у медіа, диференціюючи потім його серед інших та формуючи внутрішню історію взаємодії саме з цією конкретною політичною медіаперсоною, а потім інтеріоризують цей образ, вибудовуючи власну стратегію поведінки, яка в подальшому часто впливає на мотивацію вибору.

У західних дослідженнях спектр робіт, присвячених привабливості образу політика для електорату, досить широкий. М. Шамель, відома дослідниця в цій галузі, використовує влучну метафору, стверджуючи, що сучасна демократична політика – це битва конкуруючих образів (Scammell, 2015, p. 9). Саме поняття образу охоплює багато елементів, але, на нашу думку, серед них можна виділити три головні – *візуальний, психологічний та комунікативний.*

Цікавим з погляду візуального представлення образу політика видається дослідження М. Лалансетт і В. Рейно, де презентовано динаміку управління іміджевими зображеннями в контексті цифрової політичної агітації в Канаді. Дослідниці аналізували матеріали офіційної сторінки в інстаграмі Джастіна Трюдо протягом першого року, одразу після його обрання (у період 2015–2016 рр.). Загалом до роботи було взято 145 унікальних публікацій, які кодувалися за п’ятьма аспектами:

1) структура і композиція нерухомих фотографій в інстаграмі та рухомих зображень;

2) структура і зміст підписів в інстаграмі (наприклад, використання механізмів тегів [@], хештегів, емодзі);

3) політичні питання (наприклад, відносини з урядовими міністерствами та відомствами);

4) сценічні показники на основі типологій, які розробили Д. Пельса і Дж. Корнер (Corner, & Pels, 2003), а також Л. ван Зонен (Zoonen van, 2006), наприклад, ЗМІ та громадські, політичні, приватні;

5) непомітні сцени в інстаграмі та нерухомі зображення (наприклад, естетика, фізичне розташування, наявність символів).

Результати дослідження показали, що візуальна риторика та словесні посили Трюдо наголошували на тому, що вони належать молодій, доглянутій та позитивній людині, що прислухається до будь-якої особистої чи суспільної думки. Інстаграм Трюдо використовувався здебільшого для представлення його як політичного об’єкта і значно меншою мірою – для висвітлення подій його приватного життя: святкування (від Хелловіна до Пасхи), зустрічі міжнародних громадських та політичних діячів, привернення уваги до державних інтересів або висловлення співчуття людям, що постраждали від терактів. Автори дослідження наголошували на тому, що образи часто більше вражають, ніж слова, а фотографії Трюдо мають більший вплив на громадян, ніж традиційні текстові політичні повідомлення, та зміцнюють його імідж як політичного діяча. Але особиста сторінка Трюдо в інстаграмі також була посилена представленням його особистого життя – через образи щасливо одруженого чоловіка та люблячого батька. Для цього використовувалися зображення його родини, яка супроводжувала Трюдо під час різних урочистих заходів. Такі повідомлення створювали враження його звичайності (схожості на всіх інших канадських чоловіків) та вірності традиціям. Підкресленням цих аспектів було підсилено емоційний та інтелектуальний зв’язок Трюдо із громадянами Канади (Lalancette, & Tourigny-Koné, 2017). Більше того, наголос на позитивному політичному іміджі дає змогу Трюдо підкріпити свій авторитет і привабливість як політика, так і особистостості. Завдяки поєднанню образів та підписів Трюдо продемонстрував риси, які можуть бути привабливими для широкої публіки: чесність, щирість, надійність, доброзичливість та лідерство (Lalancette, & Raynauld, 2017).

К. Лібхарт і П. Бернхардт провели дослідження, присвячене стратегічному використанню інстаграма у виборчих кампаніях на посаду федерального президента Австрії у 2016 році. У центрі дослідницьких інтересів було використання платформи як агітаційного каналу кандидатом у президенти Олександром ван дер Белленом (Alexander Van der Bellen).

Основною гіпотезою дослідження стало припущення, що виробництво, відбір та розповсюдження візуальних зображень може допомогти сформувати політичні образи та керувати ними. Візуальні зображення в інстаграмі дослідниці квалфікували на основі аналізу типу зображення (Grittmann, & Ammann, 2009; 2011) з метою реконструкції основної процедури вибору та побудови візуальних стратегій. Вони визначили три основні стратегії:

1) біографія кандидата (біографічна стратегія);

2) представлення його передвиборчої команди (стратегія команди);

3) представлення кандидата як посадової особи (чинна стратегія).

Спробуймо розкрити ці стратегії, спираючись на результати дослідження. Доведено, що через зображення виборцям надається важлива інформація про релевантність кандидата та загальний опис його політичної кампанії, завдяки чому у людей формуються певний образ та очікування. Політики демонструють різні аспекти своєї особистості, відповідність кваліфікаційним вимогам щодо посади, яку вони хочуть зайняти, та розуміння ними політики. Зображення в цьому випадку краще передають значення меседжів, ніж словесна чи текстова форма (Liebhart, & Bernhardt, 2017). Крім того, у цьому випадку ми можемо говорити про створення образів як побудову та поширення певних наративів (відомих також як візуальна риторика), покликаних апелювати, мобілізувати та переконувати вузьку публіку (так зване "обрамлення повідомлень»). Акцент на конкретних типах зображень розкриває не лише те, як кандидат хоче презентувати себе електорату, а й образ/бачення тієї політики, яку він планує пропагувати (там само).

А. Карадимітріу і А. Венеті у своїх дослідженнях пішли далі, представивши увазі наукової спільноти політичні селфі як нову форму взаємодії між громадянами та політиками (Karadimitriou, & Veneti, 2016). Так, дослідники стверджують, що поява політичних селфі переконфігурувала і змінила традиційні способи політичної комунікації, оскільки наразі означилися чотири чітких, але взаємопов'язаних аспекти:

1) самостійно створений контент, підсилений традиційними засобами масової інформації, які типажують зображення із соціальних сторінок політичних лідерів;

2) формування у послідовників почуття близькості і прихильності (парасоціальний аспект), оскільки селфі певним чином дають змогу підняти край завіси над приватним життям політичних діячів;

3) нові варіації політичного брендингу;

4) новий спосіб привернення уваги традиційних ЗМІ.

У цьому контексті представлене дослідження переглядає медіаподії, окреслені в рамках цифрових медіа, та висуває припущення, що політичні селфі тепер можна розглядати як новий вид іміджевих подій, які кидають виклик застарілим уявленням про традиційне представлення політичних медіаперсон.

На особливу увагу, на наш погляд, заслуговує створення почуття близькості, інтимності та прихильності між електоратом і політичним лідером за допомогою селфі. Це стає можливим у двох випадках: перший – зображення, що демонструють залученість політика в повсякденну діяльність, як у простих людей (намагання переконати в тому, що політик такий, як усі), а другий – це можливість простим людям зробити собі на пам'ять селфі з політичним діячем. Політик, який просто діє як людина (наприклад, робить фото із сім'єю на Різдво і постить його в соціальній мережі), може не створювати новини в класичному розумінні, однак коли автопортрет починає бути вірусним, він перетворюється на тип образної події, яка транслює внутрішні аспекти (цінності) політичної медіаперсони. А от необхідність близькості з послідовниками ініціював, на думку дослідників, відомий релігійний діяч папа Франциск, який свідомо піддався першому в історії "Папському селфі", позуючи з підлітками всередині базиліки Святого Петра у Ватикані. Після цього спостерігалося поширення відомого селфі-віруса в соціальних медіа. Це, власне, просуває думку, що навіть традиційно найбільш консервативні громадські діячі відчувають потребу "прирівнюватися" до звичайних людей (Karadimitriou, & Veneti, 2016).

Психологічний компонент політичного образу досить цікаво представлений у рамках проблеми формування політичного іміджу. Є чимало різних визначень політичного іміджу, ми ж пропонуємо розглядати це поняття як спеціально створюваний політичний образ, який навмисно формується задля досягнення поставлених цілей (Егорова-Гантман, Плешаков, & Байбакова, 2002). К. Вороніна вважає, що іміджева структура має чотири основні компоненти: перший – це основа, база, певний "вихідний матеріал" (політик, партія або організація, подія, що відбулася, і т. ін.), попередньо спеціально оброблений з метою мінімізації його негативних і максимізації позитивних рис відповідно до основних параметрів оптимальної моделі іміджу, розробленої іміджмейкером; другий – це сама обрана модель іміджу, накладена на попередньо підготовлений вихідний матеріал; третій – неминучі перекручення, внесені каналами трансляції іміджу (насамперед засобами масової інформації) і способами його масового тиражування; четвертий – результат активної власної психічної роботи аудиторії або окремого суб'єкта сприймання, спрямованої на реконструкцію підсумкового цілісного іміджу у своїй свідомості на основі нав'язаної ззовні моделі, але з урахуванням внутрішніх особливостей медіаспоживачів (Вороніна, 2009). Тут варто зазначити, що політичний імідж модулюється спеціально – задля створення в електоральної групи емоційного відгуку та відчуття прихильності до конкретної персони. Сформований відповідно до стереотипних уявлень про "ідеального" політичного лідера та суспільних запитів, імідж має на меті залучення та консолідацію певної групи людей на основі спільних цінностей, поглядів, переконань та задля реалізації певної політичної мети. Також можна говорити про те, що імідж, сформований для певного політичного діяча, може бути уособленням очікувань виборців, їхніх ідентифікацій («він схожий на мене", "ми поділяємо одні цінності») та проєкцій («він може втілити для країни те, що мені хочеться»), він може стати втіленням певної ідеї, каталізатором і стимулом для народних рухів та політичних змін (Помаранчева революція).

Є чимало як теоретичних, так і практичних досліджень, присвячених структурі та наповненню іміджу. У контексті нашої теми доцільним видається представити тут найголовніше із теорії Б. Джі (Джи, 2000). Відповідно до неї в основі будь-якого іміджу лежать чотири підстави: фундаментальна, внутрішня, зовнішня і нематеріальна. Перша – фундаментальна – охоплює індивідуальні або організаційні принципи, філософію, стандарти практичної діяльності. Внутрішня пов'язана з плануванням та організацією роботи, ставлення до своїх послідовників та персоналу, програм "стимулювання лояльності та солідарності" всередині політичної партії чи організації тощо для об'єднання та утримання дійсних членів. Зовнішня представлена факторами, що стосуються конкретної політичної особи, партії чи організації, які можуть бути оцінені за допомогою органів чуття (нюху, слуху, почуттів або зору). За даними Джі, найбільш важливими з факторів є візуальна комунікативна складова, що транслюється через ЗМІ. Нематеріальна складова пов'язана з індивідуальним (фізичним та емоційним) розвитком, культурними, освітніми та мотиваційними характеристиками (там само). Як бачимо, кожна із складових має психологічну основу, є досить широкою щодо реалізаційних можливостей, а також спрямована на об'єднання. Фундаментальна складова уможливлює консолідацію на основі принципів та філософії; внутрішня створює об'єднання людей на основі ставлень, солідарності та лояльності як усередині певної групи, так і щодо її лідера; зовнішня орієнтується на маси та пов'язана із залученням за певними діяльнісними показниками, лозунгами або політичними цілями; нематеріальна надає можливість кандидату як показати свою "людяність" і "звичайність", так і стимулювати певні суспільні акції та програми (наприклад, "суботники" для підтримання чистоти в місті чи його озеленення).

М. Школяр наводить перелік особистісних характеристик, які є необхідними для створення потужного образу політика і формування його привабливості для електорату. На думку дослідниці, політична персона повинна:

1) бути "діяльнісною", активною та рішучою, оскільки невпевненість "убиває" політика;

2) уміти брати на себе відповідальність за події, що відбуваються в суспільстві;

3) демонструвати готовність вирішувати суспільні проблеми, пропонувати новаторські ідеї та дії для подолання перешкод;

4) демонструвати впевненість у собі, своїх принципах та політичній позиції;

5) показувати здатність досягати успіху (і не тільки в політичній сфері) та демонструвати результати;

6) уміти переконувати в одночасному володінні як "батьківським" стилем політики (агресивність, хоробрість), що застосовується переважно до "ворогів", так і "материнським" (опіка, любов), що проявляється у відносинах з прихильниками (Школяр, 2004).

За твердженням С. Фаєра, щоб забезпечити формування якісного образу політичного лідера, потрібно враховувати і, відповідно, демонструвати:

1) морально-етичні якості, які мають першочергове значення в умовах кризи довіри виборця до влади (чесність, непідкупність, принциповість, загострене почуття справедливості, відповідальність, рішучість у відстоюванні інтересів виборців);

2) компетентність, ділові якості (знання соціально-політичної ситуації в країні та потреб виборців; здатність виокремити головне, наявність досвіду управління, уміння донести до свідомості мас свої ідеї і пропозиції);

3) "пробивні якості" (знання особливостей роботи державних установ, демонстрація наполегливості в досягненні цілей, лідерські якості);

4) уміння згуртовувати і вести за собою;

5) зовнішність (особиста привабливість, солідність) (Фаер, 2001).

Так само П. Орзекаускас та І. Смайзіан наголошують на тому, що імідж політика тісно пов'язаний з його репутацією, а виборці часто можуть голосувати за політиків чи політичні партії, зважаючи саме на їхній імідж, а не на політичні програми, які виборці часто навіть не читають. Політики з добре складеним іміджем, такі як Барак Обама, Білл Клінтон, Нельсон Мандела, Тоні Блер, мають гарну репутацію, що значно полегшило їм роботу під час виборчих кампаній (Orzekauskas, & Smaiziane, 2007, p. 90). Ці ж дані були підтверджені Д. Ліллекером, який у своєму дослідженні показав, що 30-40% виборців приймають рішення проголосувати за певного кандидата на основі його політичного іміджу (Lilleker, 2006, p. 96).

А от В. Корнієнко пов'язує консолідацію електорату навколо політичного лідера на психологічному рівні з образами-архетипами – історично сформованими символічними структурами, з якими асоціюють значущі для певних спільнот цінності. У масовій та індивідуальній свідомості досить привабливими є такі образи-архетипи:

1) "мудрець" (володіє таємними знаннями);

2) "воїн-захисник" («славний козак»);

3) "цар-годувальник";

4) "батько";

5) "слуга народу" (борець за справедливість).

Кожен з архетипів по-різному сприймається й оцінюються виборцями, формує відповідні очікування (Корнієнко, & Денисюк, 2009). Як бачимо, на президентських виборах 2019 року архетип "слуги народу" допоміг Володимиру Зеленському здобути перемогу і стати президентом України.

Т. Гацковський у своїй роботі, присвяченій формуванню політичного іміджу за допомогою комунікації, зазначає, що будь-який політик прагне ефективного спілкування з громадськістю, використовуючи для цього засоби масової інформації та демонструючи якомога кращу самопрезентацію (ідеї, програму, дію чи образ) в очах суспільства – громадян, виборців, медіаспоживачів (Gackowski, 2013). Утім, політичні події в західних країнах протягом останнього часу (рух "Сіріза" в Греції, "Подемос" в Іспанії, "Лівий блок" у Португалії, "Рух п'яти зірок" в Італії, "Альтернатива для Німеччини») дещо змінили наповнення політичної риторики, що дає підстави говорити про актуалізацію популізму в політичній сфері та його привабливість для електорату. Популістські гасла, якими нині все частіше характеризують комунікативний компонент політичного медіаобразу, пропонують

людям прості, швидкі та легкі рішення гострих соціальних проблем, при цьому такі обіцянки здебільшого не є обґрунтованими і підкріплюються виключно демагогічними закликами (Баранов, 2015; Aalberg, Esser, Reinemann, Stromback, & De Vreese, 2016; Gagnon et al., 2018).

Можемо говорити про популізм як сукупність технологій, спрямованих на мобілізацію електорату шляхом використання спекуляцій, різних спрощень, підміни понять, викривлення правди та створення ілюзорних образів дійсності (Tarchi, 2016; Cox, 2017). До числа цих технологій належать: спроби підлаштуватися під вимоги народу; використання готовності великих соціальних груп емоційно реагувати на примітивні гучні гасла; задоволення тяги мас до сильної особистості; гра на очікуваннях людей; апелювання до простоти і зрозумілості пропонованих заходів, озвучування простих рішень складних проблем; демонстративний "прямий" контакт між лідерами і масами без посередництва політичних інститутів; маніпулювання громадською думкою (Баранов, 2015; Aalberg et al., 2016; Esser, Stepinska, & Hopmann, 2016).

В. Проценко стверджує, що саме економічні проблеми країни та недовіра народу до влади часто дають шанс популістам прийти до влади. Він також зазначає, що таких політичних діячів (популістів) не можна віднести до тієї чи іншої ідеології, вони можуть діяти в широкому спектрі – від ультралівого до ультраправого; вони можуть досягти успіху як у бідних, так і в багатих країнах, як у постсоціалістичних, так і в зразково ринкових. Популісти набирають ваги, фокусуючись на важливих для більшої частини населення питаннях, яких уникає політична еліта: в Європі це імміграція, у США – втрата промислових робочих місць, в Україні – низькі доходи, нерівні можливості та корупція (Проценко, 2018). Саме пропозиції щодо вирішення цих проблем допомагають їм консолідувати навколо себе електорат. При цьому дослідник наголошує на тому, що популізм – це передусім симптом дисфункціональності політичних систем, що не здатні повноцінно виконувати свої функції та реалізовувати політичні, економічні та соціальні запити населення. Популізм паразитує на проблемах, що хронічно не вирішуються, недостатньо комунікуються чи ігноруються офіційною владою (там само). Група дослідників на чолі з Л. Гісо одну з основних причин підвищення запиту на популізм на Заході вбачає у зростанні економічної незахищеності населення та нерівності в суспільстві. На їхню думку, коли економічні умови погіршуються, збільшується простір для популістських платформ, що пропонують відстоювати інтереси незахищених верств населення (Guiso, Herrera, Morelli, & Sonno, 2017).

Якщо взяти за основу твердження, що популізм – це симптом, то прихильність електорату до такої категорії політиків – це індикатор чисельності і настроїв непочутої частини суспільства, це нагадування про те, що державні інституції, з точки зору громадян, працюють неефективно, не забезпечують їм комфорт та стабільність, це спосіб народу "говорити" з провладною більшістю, яка нездатна адекватно реагувати на проблеми суспільства та ефективно вирішувати їх. У зв'язку з цим можна говорити, що об'єднує електорат популістів не обов'язково низька освіченість народу чи погане розуміння реформаторських дій влади, але завжди – незадоволеність людей політикою провладної більшості.

Якщо підсумувати усе вищезазначене, то, по суті, ефективний медіаобраз політика як чинник консолідації електоральних груп має включати в себе такі елементи:

1) зовнішня привабливість та комунікабельність (що створює у виборців відчуття довіри);

2) «звичайність" (такий, як і всі інші громадяни країни), але при цьому проактивність та бажання привнести зміни в суспільство;

3) виразність символічних або архетипічних основ у створюваному образі;

4) відповідність позиції "служителя суспільства", що дбає про людські інтереси, але при цьому має свою принципову позицію;

5) активне використання медіа (як традиційних, так і новітніх) для формування парасоціальної взаємодії з електоратом;

6) «чутливість" до актуальних запитів суспільства та її громадян, звернення у своїй риториці саме на них або обрання якоїсь конкретної соціальної проблеми чи соціально вразливої групи та опікування нею;

7) апелювання до ціннісних основ, підтримка спільного з народом уявлення про політичну реальність;

8) формування відкритої, довірливої, діалогічної комунікації як з електоратом, так і з опозиційними силами, в якій будуть представлені прозора стратегія, сильна аргументація та відповідні і законні дії;

9) актуалізація відчуття "ми" та мотивування до усвідомлення важливості колективних дій, спрямованих на вирішення певної проблеми чи досягнення поставленої мети.

**Обмеження дослідження.** Як бачимо, розділення на візуальний, психологічний та комунікативний компоненти під час аналізу ефективного медіаобразу політика з погляду електоральної консолідації має умовний характер. Адже візуальна сторона, так само як і риторика політичного діяча, – це комунікативна складова, що формує уявлення електорату про політика. Деякі дослідники навіть наголошують, що в сучасних умовах комунікація через візуальні образи є набагато ефективнішою, ніж через тексти (Liebhart, & Bernhardt, 2017). Наразі комунікативна складова представлена виключно дослідженнями популістської риторики у зв'язку з тим, що остання набула надзвичайної популярності в політичній сфері протягом останніх десяти років. Глибоке і всебічне дослідження комунікативного компонента політичного медіаобразу ми розглядаємо як перспективу наших дальших досліджень.

**Практичне значення.** Результати дослідження можуть бути використані для активізації процесів консолідації як політичних груп (зокрема електоральних), так і суспільства – залежно від цілей: як для організації окремих електоральних груп навколо політичного діяча, планування ефективних стратегій їх об'єднання та формування лояльного електорату, так і для зниження рівня напруженотсі в суспільстві та примирення окремих радикально налаштованих груп.

Цінність роботи полягає в презентації авторської моделі консолідації, у якій вона представлена як цілісна, складноорганізована соціально-психологічна структура. Це дає змогу в подальшому розширювати спектр механізмів впливу на електорат та спрямовувати завдяки цьому процеси формування електоральної групи навколо політичного лідера. Дослідження медіаобразу політика є докладно виконаним і детально описаним завданням, актуальним у контексті політичних трансформацій 2019–2020 років, зокрема з урахуванням вимог сучасних технологій щодо комунікації в політиці.

**Персональний внесок авторів.** Ю. Чаплінська (50%) аналізувала медійний образ політика і компоненти, необхідні для консолідації електорату в межах означеної теми; С. Кравченко (50%) визначила сутність консолідації як соціально-психологічного явища, описала його структуру та виокремила основні чинники консолідації.

**Висновки та перспективи подальших досліджень.** Отже, консолідація є складним і різнобічним явищем, що може проявлятися на різних рівнях – від глобального до групового. У структурі консолідації поєднуються логічні та взаємопов'язані компоненти: когнітивний (ціннісно-орієнтаційна єдність, спільна мета, схожість уявлень щодо консолідації та способів її досягнення); категоріальний (політична ідентичність, прихильність до групи, відчуття "ми"; акціонально-комунікативний (готовність до діалогу, пошуку спільних рішень для завдань, що постають перед групою; готовність до спільних дій задля досягнення мети, бажаних соціальних змін). Важливо, що парасоціальність, яка може стати основою для консолідації мас навколо певної медіаперсони, має спільні із солідарністю характеристики. Так, у своїй основі вона часто має бажану ідентифікацію (тобто прагнення бути схожим на медіаперсону), яка може виникати через слабку або несформовану ідентичність. Парасоціальність передбачає прихильність до медіаперсони, відчуття інтимності, близькості у дистанційних стосунках з нею, а також належність до групи, коли медіаспоживачі, що формують парасоціальні стосунки, відчувають себе частиною групи прихильників або послідовників і це може стимулювати їх до формування як віртуальних, так і реальних

спільнот. Така належність до певної групи або спільноти може виявлятися в носінні одягу або купівлі товарів з певною символікою, заміні аватарів в соціальних мережах, спілкуванні у відповідних групах чи на форумах, а також переходити в реальні дії, такі як участь у мітингах або різноманітних акціях.

Сильний політичний образ, що інтегрує в собі визначені нами елементи, ретрансльований у ЗМІ, може згуртовувати електорат, зміцнювати суспільство та формувати культуру відкритої і чесної комунікації, а також актуалізувати чи закріпити у людей відчуття "ми". Але для того щоб консолідація відбувалася на постійній основі, її необхідно підтримувати різними дієвими практиками, не забуваючи при цьому про базові чинники її формування та ефективного функціонування.

На нашу думку, ще потребують якісного і глибокого аналізу, як і більш широкого представлення чинники формування консолідації; попереду також дослідження практичних механізмів її утілення і розроблення окремих практик для її підтримання (і медійних зокрема), які можна було б застосовувати як для невеликих груп, так і для значних мас людей. Саме в цьому ми вбачаємо перспективи наших подальших досліджень.

## Список використаних джерел

Баранов, Н. А. (2015). Возрождение популизма: Европейский опыт и российские практики. *Вестник СПбГУ,* 6 (3), 25–36.

Вороніна, К. (2009). Політичний імідж та його психологічні особливості. *Актуальні проблеми психології*, Т. 7, 20 (1), 76–80.

Джи, Б. (2000). *Имидж фирмы: Планирование, формирование, продвижение*. Пер. с англ. А. Вихровой (Ред.). Санкт-Петербург: Питер.

Дюркгейм Э. (1893). *О разделении общественного труда.* Пер. с фр. П. Юшкевича (Ред.). Москва: Наука.

Егорова-Гантман, Е. В., Плешаков, К. В., & Байбакова, В. Б. (2002). *Политическая реклама*. Науч. ред. А. А. Бирюков. Москва: ЦПК Никколо-Медиа.

Конт, О. (2001). *Дух позитивной философии*. Санкт-Петербург: Питер.

Корнієнко, В. О., & Денисюк, С. Г. (2009). *Імідж політичного лідера: проблеми формування та практичної реалізації*. Вінниця: Універсум-Вінниця.

Кочубейник, О. М. (2018). Локальні порядки солідарності як синдром соціальної аномії. *Психологічні науки: проблеми і здобутки,* 2 (12), 93–110.

Овчаров, А. О. (2014) Соціально-психологічні чинники консолідації. *Наукові студії із соціальної та політичної психології*, 34 (37), 247–257.

Проценко, В. (2018). Антологія популізму: дійсна причина народної любові та ефективна зброя проти українських популістів. *Аналітична платформа VoxUkraine*. Взято з https://voxukraine.org/longreads/populism/index.html.

Фаер, С. А. (2001). *Приемы стратегии и тактики предвыборной борьбы: PR-секреты общественных отношений. "Ловушки" в конкурентной борьбе*. *Механизмы политической карьеры*. Київ: Видавничий Дім "Ін Юре".

Школяр, М. (2004). Психологічні аспекти формування іміджу політика. *Політичний менеджмент*, 4(7), 69–76.

Шмиттер, Ф. (1996) Размышления о гражданском обществе и консолидации демократии. *Полис,* 5, 16–27.

Aalberg, T., Esser, F., Reinemann, C., Stromback, J., & De Vreese, C. (2016). *Populist Political Communication in Europe*. Routledge.

Abramowitz, A. I., & Webster, S. (2016). The rise of negative partisanship and the nationalization of U.S. elections in the 21st century. *Electoral Studies,* 41, 12–22. doi:10.1016/j.electstud.2015.11.001.

Ariely, G. (2013). Does Diversity Erode Social Cohesion? Conceptual and Methodological Issues. *Political Studies*, 62(3), 573–595. doi: 10.1111/1467-9248.12068.

Baray, G., Postmes, T., & Jetten, J. (2009). When I equals we: Exploring the relation between social and personal identity of extreme right-wing political party members. *British Journal Of Social Psychology*, 48(4), 625–647. doi: 10.1348/014466608x389582.

Becker, J. C., Tausch, N., & Wagner, U. (2011). Emotional Consequences of Collective Action Participation. *Personality and Social Psychology Bulletin,* 37(12), 1587–1598. doi:10.1177/0146167211414145.

Bultmann, D. (2018). The social structure of armed groups. Reproduction and change during and after conflict. *Small Wars & Insurgencies,* 29(4), 607–628. doi:10.1080/09592318.2018.1488402.

Campbell, D. T. (1958). Common fate, similarity, and other indices of the status of aggregates of persons as social entities. *Behavioral Science,* 3, 14–25. https://doi.org/10.1002/bs.3830030103.

Chayinska, M., Minescu, A., & McGarty, C. (2017). Political solidarity through action (and inaction): How international relations changed intracultural perceptions in Ukraine. *Group Processes & Intergroup Relations*, 20(3), 396–408. doi:10.1177/1368430216682354.

Corner, J., & Pels, D. (2003). *Media and the restyling of politics. Consumerism, celebrity and cynicism*. London, England: Sage.

Cortland, C. I., Craig, M. A., Shapiro, J. R., Richeson, J. A., Neel, R., & Goldstein, N. J. (2017). Solidarity Through Shared Disadvantage: Highlighting Shared Experiences of Discrimination Improves Relations Between Stigmatized Groups. *Journal of Personality and Social Psychology*. Advance online publication. http://dx.doi.org/10.1037/pspi0000100.

Cox, M. (2017). The rise of populism and the crisis of globalisation: Brexit, Trump and beyond. *Irish Studies in International Affairs*, 28, 9–17.

Delhey, J., Boehnke, K., Dragolov, G., Ignácz, Z. S., Larsen, M., Lorenz, J., & Koch, M. (2018). Social Cohesion and Its Correlates: A Comparison of Western and Asian Societies. *Comparative Sociology,* 17(3-4), 426–455. doi:10.1163/15691330-12341468.

Drury, J., & Reicher, S. (2005). Explaining enduring empowerment: a comparative study of collective action and psychological outcomes. *European Journal of Social Psychology,* 35(1), 35–58. doi:10.1002/ejsp.231.

Esser, F., Stepinska, A., & Hopmann, D. N. (2016). *Populism and the Media. Cross-National Findings and Perspectives.* In T. Aalberg, F. Esser, C. Reinemann, J. Strömbäck & C. d. Vreese (Eds.), *Populist Political Communication in Europe* (pp. 365–380). Routledge.

Evans, G., & Neundorf, A. (2018). Core Political Values and the Long-Term Shaping of Partisanship. *British Journal of Political Science,* 1–19. doi:10.1017/s0007123418000339.

Ferrera, M., & Burelli, C. (2019). Cross-National Solidarity and Political Sustainability in the EU after the Crisis. *JCMS: Journal of Common Market Studies,* 57(1), 94–110. doi:10.1111/jcms.12812.

Fiorina, M., Abrams, S., & Pope, J. (2008). Polarization in the American Public: Misconceptions and Misreadings. *The Journal Of Politics*, 70 (2), 556–560. doi: 10.1017/s002238160808050x.

Fletcher, R., & Jenkins, J. (2019). Polarisation and the news media in Europe. *European Parliamentary Research Service,* 1–49.

Gackowski, T. (2013). Political Image as the Substance of the Political Communication in the Era of PostPolitics. *Online Journal of Communication and Media Technologies,* 3(4), 43–60.

Gagnon, J.-P., Beausoleil, E., Son, K.-M., Arguelles, C., Chalaye, P., Johnston, C. (2018). What is populism? Who is the populist? *Democratic Theory*, 5 (2), 6–26.

Giles, D. C. (2002). Parasocial interaction: A review of the literature and a model for future research. *Media Psychology*, 4, 279–305.

Goren, P. (2005). Party Identification and Core Political Values. *American Journal of Political Science,* 49(4), 881–896. doi:10.1111/j.1540-5907.2005.00161.x.

Grittmann, E., & Ammann, I. (2009). *Die Methode der Quantitativen Bildtypenanalyse*. Zur Routinisierung der Bildberichterstattung am Beispiel von 9/11 in der Journalistischen Erinnerungskultur. In T. Petersen & C. Schwender (Eds.), Visuelle Stereotype (pp. 141–158). Wiesbaden: Springer VS.

Grittmann, E., & Ammann, I. (2011). Quantitative Bildtypenanalyse. In T. Petersen & C. Schwender (Eds.), *Die Entschlüsselung der Bilder* (pp. 163–178). Wiesbaden: Springer VS.

Guiso, L., Herrera, H., Morelli, M., & Sonno T. (2017). The spread of populism in Western countries. *VOX CEPR Policy Portal: research-based policy analysis and commentary from leading economists*. Взято з https://voxeu.org/article/spread-populism-western-countries.

Hartmann, T., Schramm, H., & Klimmt, C. (2004). Personenorientierte Medienrezeption: Ein zwei-Ebenen-Modell parasozialer Interaktionen. *Publizistik*, 49, 25–47.

Horton, D. and Wohl, R. (1956). Mass Communication and Para-Social Interaction: Observation on Intimacy at a Distance. *Psychiatry*, 19, 215–229.

Iyengar, S., & Hahn, K. S. (2009*).* Red Media, Blue Media: Evidence of Ideological Selectivity in Media Use. *Journal of Communication,* 59(1), 19–39. doi:10.1111/j.1460-2466.2008.01402.x.

Janmaat, G., & Braun R. (2009). Diversity and Postmaterialism as Rival Perspectives in Accounting for Social Solidarity: Evidence from International Surveys. *International Journal of Comparative Sociology,* 50(1), 39–68.

Kankaraš, M., & Moors, G. (2009). Measurement Equivalence in Solidarity. *Attitudes in Europe. International Sociology,* 24(4), 557–579. doi:10.1177/0268580909334502.

Karadimitriou, A., & Veneti, A. (2016). Political Selfies: Image Events in the New Media Field. In A. Karatzogianni, D. Nguyen, A. Serra (Eds.), *The Digital Transformation of the Public Sphere: Conflict, Migration, Crisis, and Culture in Digital Networks.* Взято з http://eprints.bournemouth.ac.uk/27466/1/Political_Selfies_Image_Events_in_the_Ne.pdf.

Kirke, C. (2010). Military Cohesion, Culture and Social Psychology. *Defense & Security Analysis*, 26, 143–159. doi: 10.1080/14751798.2010.488856.

Klandermans, B., & Stekelenburg, van J. (2013). *Social Movements and the Dynamics of Collective Action.* doi: 10.1093/oxfordhb/9780199760107.013.0024.

Lalancette, M., & Raynauld, V. (2017). The Power of Political Image: Justin Trudeau, Instagram, and Celebrity Politics. *American Behavioral Scientist*, 1–37.

Lalancette, M., & Tourigny-Koné, S. (2017). *24 Seven videostyle: Blurring the lines and building strong leadership*. In A. Marland, T. Giasson, & A. Esselment (Eds.), *Permanent campaigning in Canada* (pp. 259–277). Vancouver, British Columbia, Canada: University of British Columbia Press.

Leach, C., van Zomeren, M., Zebel, S., Vliek, M., Pennekamp, S., & Doosje, B. et al. (2008). Group-level self-definition and self-investment: A hierarchical (multicomponent) model of in-group identification. *Journal Of Personality And Social Psychology*, 95(1), 144–165. doi: 10.1037/0022-3514.95.1.144.

Lelkes, Y., & Westwood, S. J. (2017). The Limits of Partisan Prejudice. *The Journal of Politics,* 79 (2), 485–501. doi: 10.1086/688223.

Liebhart, K., & Bernhardt, P. (2017). Political Storytelling on Instagram: Key Aspects of Alexander Van der Bellen's Successful 2016 Presidential Election Campaign. *Media and Communication*, 5, 15–25.

Lilleker, D. (2006). *Key concepts in political communication*. Sage. Взято з https://www.researchgate.net/publication/292654950_Key_concepts_in_political_communication.

Mason, L. (2015). "I Disrespectfully Agree": The Differential Effects of Partisan Sorting on Social and Issue Polarization. *American Journal of Political Science,* 59(1), 128–145.

McCutcheon, L.E., Lange, R., & Houran, J. (2002). Conceptualization and measurement of celebrity worship. British Journal of Psychology, 93, 67–87.

Neufeld, K. & Starzyk, K. & Gaucher, D. (2019). Political Solidarity: A Theory and a Measure. *Journal of Social and Political Psychology,* 7, 726–765. 10.5964/jspp.v7i2.1058.

Orzekauskas, P., & Smaiziane, I. (2007). Public Image and Reputation Management: Retrospective and Actualitie. *Viesoji Politica IR Administravimas*, 1 (19), 90–97.

Putnam, R. D. (2000). Bowling Alone: America's Declining Social Capital. *Culture and Politics,* 223–234. doi: 10.1007/978-1-349-62397-6_12.

Radtke, K. (2007, February). Transnational Solidarity in the Face of Humanitarian Crises: Trends in Voluntary Giving in Germany. In *International Studies Association 48th Annual Convention*, Chicago.

Sanín, F. G., & Wood, E. J. (2014). Ideology in civil war. *Journal of Peace Research,* 51(2), 213–226. doi:10.1177/0022343313514073.

Scammell, M. (2015). Politics and image: The conceptual value of branding. *Journal of Political Marketing*, 14(1–2), 7–18.

Schwartz, S. & Caprara, G. & Vecchione, M. (2010). Basic Personal Values, Core Political Values, and Voting: A Longitudinal Analysis. *Political Psychology*, 31, 421–452. 10.1111/j.1467-9221.2010.00764.x.

Simon, B. & Stürmer, S. (2003). Respect for Group Members: Intragroup Determinants of Collective Identification and Group-Serving Behavior. *Personality & social psychology bulletin*, 29, 183–193. doi: 10.1177/0146167202239043.

Subašić, E., Reynolds, K. J., & Turner, J. C. (2008). The Political Solidarity Model of Social Change: Dynamics of Self-Categorization in Intergroup Power Relations. *Personality and Social Psychology Review,* 12(4), 330–352. doi:10.1177/1088868308323223.

Tarchi, M. (2016). Populism: Ideology, Political Style, Mentality? *Politologický Časopis – Czech Journal of Political Science*, 23 (2), 95–109.

Tetlock, P. E. (1983). Cognitive style and political ideology. *Journal of Personality and Social Psychology*, 45, 118–126.

Turner, J., & Reynolds, K. (2012) Self-Categorization Theory. *Handbook of Theories of Social Psychology*, 399–417. doi: 10.4135/9781446249222.n46.

Weber, M. (1978). *Economy and Society. An Outline of Interpretive Sociology*. Berkeley: University of California Press.

Willer, R., Flynn, F., & Zak, S. (2012). Structure, Identity, and Solidarity. *Administrative Science Quarterly*, 57(1), 119–155. doi: 10.1177/0001839212448626.

Williams, J., Brown, J., Bray, R., Anderson Goodell, E., Rae Olmsted, K., & Adler, A. (2016). Unit Cohesion, Resilience, and Mental Health of Soldiers in Basic Combat Training. *Military Psychology*, 28(4), 241–250. doi: 10.1037/mil0000120.

Yamagishi, T., & Mifune, N. (2009). Social exchange and solidarity: in-group love or out-group hate? *Evolution and Human Behavior,* 30(4), 229–237. doi:10.1016/j.evolhumbehav.2009.02.004.

Zomeren, van M., Postmes, T. & Spears, R. (2008). Toward an Integrative Social Identity Model of Collective Action: A Quantitative Research Synthesis of Three Socio-Psychological Perspectives. *Psychological bulletin*, 134, 504–535. doi: 10.1037/0033-2909.134.4.504.

Zoonen, van L. (2006). The personal, the political and the popular. A women's guide to celebrity politics. *European Journal of Cultural Studies*, 9 (3), 287–301.

## References

Aalberg, T., Esser, F., Reinemann, C., Stromback, J., & De Vreese C. (2016). *Populist Political Communication in Europe*. Routledge. (in English)

Abramowitz, A. I., & Webster, S. (2016). The rise of negative partisanship and the nationalization of U.S. elections in the 21st century. *Electoral Studies,* 41, 12–22. doi:10.1016/j.electstud.2015.11.001. (in English)

Ariely, G. (2013). Does Diversity Erode Social Cohesion? Conceptual and Methodological Issues. *Political Studies*, 62(3), 573–595. doi: 10.1111/1467-9248.12068. (in English)

Baranov, N.A. (2015). Vozrozhdeniye populizma: Yevropeyskiy opyt i rossiyskiye praktiki [Revival of Populism: European Experience and Russian Practices]. *Vestnik SPbHU*, 6 (3), 25–36. (in Russian)

Baray, G., Postmes, T., & Jetten, J. (2009). When I equals we: Exploring the relation between social and personal identity of extreme right-wing political party members. *British Journal of Social Psychology*, 48(4), 625–647. doi: 10.1348/014466608x389582. (in English)

Becker, J. C., Tausch, N., & Wagner, U. (2011). Emotional Consequences of Collective Action Participation. *Personality and Social Psychology Bulletin,* 37(12), 1587–1598. doi:10.1177/0146167211414145. (in English)

Bultmann, D. (2018). The social structure of armed groups. Reproduction and change during and after conflict. *Small Wars & Insurgencies,* 29(4), 607–628. doi: 10.1080/09592318.2018.1488402. (in English)

Campbell, D. T. (1958). Common fate, similarity, and other indices of the status of aggregates of persons as social entities. *Behavioral Science,* 3, 14–25. doi: 10.1002/bs.3830030103. (in English)

Chayinska, M., Minescu, A., & McGarty, C. (2017). Political solidarity through action (and inaction): How international relations changed intracultural perceptions in Ukraine. *Group Processes & Intergroup Relations*, 20(3), 396–408. doi: 10.1177/1368430216682354. (in English)

Corner, J., & Pels, D. (2003). *Media and the restyling of politics. Consumerism, celebrity and cynicism*. London, England: Sage. (in English)

Cortland, C. I., Craig, M. A., Shapiro, J. R., Richeson, J. A., Neel, R., & Goldstein, N. J. (2017). Solidarity Through Shared Disadvantage: Highlighting Shared Experiences of Discrimination Improves Relations Between Stigmatized Groups. *Journal of Personality and Social Psychology*. Advance online publication. doi: 10.1037/pspi0000100. (in English)

Cox, M. (2017). The rise of populism and the crisis of globalisation: Brexit, Trump and beyond. *Irish Studies in International Affairs*, 28, 9–17. (in English)

Delhey, J., Boehnke, K., Dragolov, G., Ignácz, Z. S., Larsen, M., Lorenz, J., & Koch, M. (2018). Social Cohesion and Its Correlates: A Comparison of Western and Asian Societies. *Comparative Sociology,* 17(3-4)*,* 426–455. doi:10.1163/15691330-12341468. (in English)

Drury, J., & Reicher, S. (2005). Explaining enduring empowerment: a comparative study of collective action and psychological outcomes. *European Journal of Social Psychology,* 35(1), 35–58. doi:10.1002/ejsp.231. (in English)

Dyurkgeym, E. (1893). *O razdelenii obshchestvennogo truda* [On the division of social labor]. Moscow: Nauka. (in Russian)

Dzhi, B. (2000). *Imidzh firmy: Planirovaniye, formirovaniye, prodvizheniye* [Company image: planning, formation, promotion]. St. Petersburg: Piter. (in Russian)

Ehorova-Hantman, E. V., Pleshakov, K. V., & Baybakova V. B. (2002). *Polytycheskaya reklama* [Political advertising]. Moscow: Nikkolo-Media. (in Russian)

Esser, F., Stepinska, A., & Hopmann, D. N. (2016). Populism and the Media. *Cross-National Findings and Perspectives.* In T. Aalberg, F. Esser, C. Reinemann, J. Strömbäck & C. d. Vreese (Eds.), *Populist Political Communication in Europe* (pp. 365–380). Routledge. (in English)

Evans, G., & Neundorf, A. (2018). Core Political Values and the Long-Term Shaping of Partisanship. *British Journal of Political Science,* 1–19. doi:10.1017/s0007123418000339. (in English)

Faer, S.A. (2001). *Priyemy, strategii i taktiki predvybornoy borby: PR-sekrety obshchestvennykh otnosheniy. "Lovushki" v konkurentnoy borbe. Mekhanizmy politicheskoy karyery* [Techniques, strategies and tactics of the election campaign: PR-secrets of public relations. Competition traps. Mechanisms of political career]. Kyiv: In Yure. (in Russian)

Ferrera, M., & Burelli, C. (2019). Cross-National Solidarity and Political Sustainability in the EU after the Crisis. *JCMS: Journal of Common Market Studies,* 57(1), 94–110. doi:10.1111/jcms.12812. (in English)

Fiorina, M., Abrams, S., & Pope, J. (2008). Polarization in the American Public: Misconceptions and Misreadings. *The Journal of Politics*, 70 (2)*,* 556–560. doi: 10.1017/s002238160808050x. (in English)

Fletcher, R., & Jenkins, J. (2019). Polarisation and the news media in Europe. *European Parliamentary Research Service,* 1–49. (in English)

Gackowski, T. (2013). Political Image as the Substance of the Political Communication in the Era of PostPolitics. *Online Journal of Communication and Media Technologies,* 3(4), 43–60. (in English)

Gagnon, J.-P., Beausoleil, E., Son, K.-M., Arguelles, C., Chalaye, P., Johnston, C. (2018). What is populism? Who is the populist? *Democratic Theory*, 5 (2), 6–26. (in English)

Giles, D. C. (2002). Parasocial interaction: A review of the literature and a model for future research. *Media Psychology*, 4, 279–305. (in English)

Goren, P. (2005). Party Identification and Core Political Values. *American Journal of Political Science,* 49(4), 881–896. doi:10.1111/j.1540-5907.2005.00161.x. (in English)

Grittmann, E., & Ammann, I. (2009). *Die Methode der Quantitativen Bildtypenanalyse*. Zur Routinisierung der Bildberichterstattung am Beispiel von 9/11 in der Journalistischen Erinnerungskultur [The method of quantitative image type analysis. On routines in visual press coverage. The example of 9/11

in journalistic rememberance]. In T. Petersen & C. Schwender (Eds.), *Visuelle Stereotype* [Visual stereotypes] (pp. 141–158). Wiesbaden: Springer VS. (in German)

Grittmann, E., & Ammann, I. (2011). Quantitative Bildtypenanalyse [Quantitative image type analysis]. In T. Petersen & C. Schwender (Eds.), *Die Entschlüsselung der Bilder* [Decoding of images] (pp. 163–178). Wiesbaden: Springer VS. (in German)

Guiso, L., Herrera, H., Morelli, M., & Sonno T. (2017). The spread of populism in Western countries. *VOX CEPR Policy Portal: research-based policy analysis and commentary from leading economists*. Retrieved from https://voxeu.org/article/spread-populism-western-countries. (in English)

Hartmann, T., Schramm, H., & Klimmt, C. (2004). Personenorientierte Medienrezeption: Ein zwei-Ebenen-Modell parasozialer Interaktionen [Person-oriented media exposure: a two-level model of parasocial interactions]. Publizistik, 49, 25–47. (in German)

Horton, D., & Wohl, R. (1956). Mass Communication and Para-Social Interaction: Observation on Intimacy at a Distance. *Psychiatry*, 19, 215–229. (in English)

Iyengar, S., & Hahn, K. S. (2009*).* Red Media, Blue Media: Evidence of Ideological Selectivity in Media Use. *Journal of Communication,* 59(1), 19–39. doi:10.1111/j.1460-2466.2008.01402.x. (in English)

Janmaat, G., & Braun R. (2009). Diversity and Postmaterialism as Rival Perspectives in Accounting for Social Solidarity: Evidence from International Surveys. *International Journal of Comparative Sociology,* 50(1), 39-68. (in English)

Kankaraš, M., & Moors, G. (2009). Measurement Equivalence in Solidarity *Attitudes in Europe. International Sociology,* 24(4), 557–579. doi:10.1177/0268580909334502. (in English)

Karadimitriou, A., & Veneti, A. (2016). Political Selfies: Image Events in the New Media Field. In A. Karatzogianni, D. Nguyen, A. Serra (Eds). *The Digital Transformation of the Public Sphere: Conflict, Migration, Crisis, and Culture in Digital Networks.* Retrieved from http://eprints.bournemouth.ac.uk/27466/1/Political_Selfies_Image_Events_in_the_Ne.pdf. (in English)

Kirke, C. (2010). Military Cohesion, Culture and Social Psychology. *Defense & Security Analysis*, 26, 143–159. doi: 10.1080/14751798.2010.488856. (in English)

Klandermans, B., & Stekelenburg, van J. (2013). Social Movements and the Dynamics of Collective Action. doi: 10.1093/oxfordhb/9780199760107.013.0024. (in English)

Kochubeynyk, O. M. (2018). Lokalni poriadky solidarnosti yak syndrom sotsialnoi anomii [Local order of solidarity as a syndrome of social anomie]. *Psykholohichni nauky: problemy i zdobutky*, 2(12), 93–110. (in Ukrainian)

Kont, O. (2001). *Dukh pozitivnoy filosofii* [Spirit of positive philosophy]. St. Petersburg: Piter. (in Russian)

Korniyenko, V. O., & Denysyuk, S. H. (2009). *Imidzh politychnoho lidera: problemy formuvannia ta praktychnoi realizatsii* [The image of a political leader: the problem of formation and practical implementation]. Vinnytsia: Universum-Vinnytsia. (in Ukrainian)

Lalancette, M., & Raynauld, V. (2017). The Power of Political Image: Justin Trudeau, Instagram, and Celebrity Politics. *American Behavioral Scientist*, 1–37. (in English)

Lalancette, M., & Tourigny-Koné, S. (2017). *24 Seven videostyle: Blurring the lines and building strong leadership*. In A. Marland, T. Giasson, & A. Esselment (Eds.), *Permanent campaigning in Canada* (pp. 259–277). Vancouver, British Columbia, Canada: University of British Columbia Press. (in English)

Leach, C., van Zomeren, M., Zebel, S., Vliek, M., Pennekamp, S., & Doosje, B. et al. (2008). Group-level self-definition and self-investment: A hierarchical (multicomponent) model of in-group identification. *Journal of Personality And Social Psychology*, 95(1), 144–165. doi: 10.1037/0022-3514.95.1.144. (in English)

Lelkes, Y., & Westwood, S. J. (2017). The Limits of Partisan Prejudice. *The Journal of Politics,* 79 (2), 485–501. doi: 10.1086/688223. (in English)

Liebhart, K., & Bernhardt, P. (2017). Political Storytelling on Instagram: Key Aspects of Alexander Van der Bellen's Successful 2016 Presidential Election Campaign. *Media and Communication*, 5, 15–25. (in English)

Lilleker, D. (2006). *Key concepts in political communication*. Sage. Retrieved from https://www.researchgate.net/publication/292654950_Key_concepts_in_political_communication. (in English)

Mason, L. (2015). "I Disrespectfully Agree": The Differential Effects of Partisan Sorting on Social and Issue Polarization. *American Journal of Political Science,* 59(1), 128–145. (in English)

McCutcheon, L.E., Lange, R., & Houran, J. (2002). Conceptualization and measurement of celebrity worship. *British Journal of Psychology,* 93, 67–87. (in English)

Neufeld, K. & Starzyk, K. & Gaucher, D. (2019). Political Solidarity: A Theory and a Measure. *Journal of Social and Political Psychology,* 7, 726–765. 10.5964/jspp.v7i2.1058. (in English)

Orzekauskas, P., & Smaiziane, I. (2007). Public Image and Reputation Management: Retrospective and Actualitie. *Viesoji Politica IR Administravimas*, 1 (19), 90–97. (in English)

Ovcharov, A. O. (2014). Sotsialno-psykholohichni chynnyky konsolidatsii [Socio-psychological factors of consolidation]. *Scientific Studies in Social and Political Psychology*, 34(37), 247–257. (in Ukrainian)

Protsenko, V. (2018). *Antolohiya populizmu: diysna prychyna narodnoyi lyubovi ta efektyvna zbroya proty ukrayinskykh populistiv* [An anthology of populism: the real cause of popular love and an effective weapon against Ukrainian populists]. Retrieved from https://voxukraine.org/longreads/populism/index.html. (in Ukrainian)

Putnam, R. D. (2000). Bowling Alone: America's Declining Social Capital. *Culture and Politics,* 223–234. doi: 10.1007/978-1-349-62397-6_12. (in English)

Radtke, K. (2007, February). Transnational Solidarity in the Face of Humanitarian Crises: Trends in Voluntary Giving in Germany. In *International Studies Association 48th Annual Convention*, Chicago. (in English)

Sanín, F. G., & Wood, E. J. (2014). Ideology in civil war. *Journal of Peace Research,* 51(2), 213–226. doi:10.1177/0022343313514073. (in English)

Scammell, M. (2015). Politics and image: The conceptual value of branding. *Journal of Political Marketing*, 14(1–2), 7–18. (in English)

Schwartz, S. & Caprara, G. & Vecchione, M. (2010). Basic Personal Values, Core Political Values, and Voting: A Longitudinal Analysis. *Political Psychology*, 31, 421–452. doi: 10.1111/j.1467-9221.2010.00764.x. (in English)

Shkolyar, M. (2004). Psykholohichni aspekty formuvannia imidzhu polityka [Psychological aspects of image formation of a politician]. *Politychnyi menedzhment*, 4 (7), 69–76. (in Ukrainian)

Shmitter F. (1996). Razmyshleniya o grazhdanskom obshchestve i konsolidatsii demokratii [Reflections on Civil Society and the Consolidation of Democracy]. *Polis,* 5, 16–27. (in Russian)

Simon, B. & Stürmer, S. (2003). Respect for Group Members: Intragroup Determinants of Collective Identification and Group-Serving Behavior. *Personality & social psychology bulletin*, 29, 183–193. 10.1177/0146167202239043. (in English)

Subašić, E., Reynolds, K. J., & Turner, J. C. (2008). The Political Solidarity Model of Social Change: Dynamics of Self-Categorization in Intergroup Power Relations. *Personality and Social Psychology Review,* 12(4), 330–352. doi:10.1177/1088868308323223. (in English)

Tarchi, M. (2016). Populism: Ideology, Political Style, Mentality? *Politologický Časopis – Czech Journal of Political Science*, 23 (2), 95–109. (in English)

Tetlock, P. E. (1983). Cognitive style and political ideology. *Journal of Personality and Social Psychology*, 45, 118–126. (in English)

Turner, J., & Reynolds, K. (2012) Self-Categorization Theory. *Handbook of Theories of Social Psychology*, 399–417. doi: 10.4135/9781446249222.n46. (in English)

Voronina, K. (2009). Politychnyy imidzh ta yoho psykholohichni osoblyvosti [Political image and its psychological features]. *Aktualni problemy psykholohii*, Vol. 7, 20(1), 76–80. (in Ukrainian)

Weber, M. (1978). *Economy and Society. An Outline of Interpretive Sociology*. Berkeley: University of California Press. (in English)

Willer, R., Flynn, F., & Zak, S. (2012). Structure, Identity, and Solidarity. *Administrative Science Quarterly*, 57(1), 119–155. doi: 10.1177/0001839212448626. (in English)

Williams, J., Brown, J., Bray, R., Anderson Goodell, E., Rae Olmsted, K., & Adler, A. (2016). Unit Cohesion, Resilience, and Mental Health of Soldiers in Basic Combat Training. *Military Psychology*, 28(4), 241–250. doi: 10.1037/mil0000120. (in English)

Yamagishi, T., & Mifune, N. (2009). Social exchange and solidarity: in-group love or out-group hate? *Evolution and Human Behavior,* 30(4), 229–237. doi:10.1016/j.evolhumbehav.2009.02.004. (in English)

Zomeren, van M. & Postmes, T. & Spears, R. (2008). Toward an Integrative Social Identity Model of Collective Action: A Quantitative Research Synthesis of Three Socio-Psychological Perspectives. *Psychological bulletin*, 134, 504–535. doi: 10.1037/0033-2909.134.4.504. (in English)

Zoonen, van L. (2006). The personal, the political and the popular. A women's guide to celebrity politics. *European Journal of Cultural Studies*, 9 (3), 287–301. (in English)

УДК 316.6: 159.9.07
DOI: https://doi.org/10.33120/ssj.vi46(49).159

**Соснюк Олег Петрович**
кандидат психологічних наук, доцент,
доцент кафедри соціальної психології,
Київський національний університет імені Тараса Шевченка,
м. Київ, Україна
ORCID ID 0000-0002-7558-8879
*oleh.sosniuk@gmail.com*

**Олійник Галина Ігорівна**
бакалавр психології,
Інститут післядипломної освіти,
Київський національний університет імені Тараса Шевченка,
м. Київ, Україна
ORCID ID 0000-0001-6855-9909
*galina.oleynik.7@gmail.com*

# ПСИХОСЕМАНТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ СПРИЙМАННЯ СОЦІАЛЬНОЇ РЕКЛАМИ ПРО ЗАХИСТ БЕЗПРИТУЛЬНИХ ТВАРИН

Розглядаються результати емпіричного дослідження, метою якого було вивчення психосемантичних особливостей сприймання соціальної реклами про захист безпритульних тварин. Завдання дослідження: 1) виокремити основні тематичні напрями соціальної реклами, спрямованої на захист безпритульних тварин та формування гуманного ставлення до них; 2) визначити психосемантичні особливості сприймання соціальної реклами про захист та допомогу безпритульним тваринам. Для досягнення дослідницьких цілей використано якісні та психосемантичні методи. Виокремлено провідну тематику соціальної реклами: 1) ролики, які привертають увагу до проблеми захисту тварин; 2) ролики, які привертають увагу до притулків для тварин; 3) ролики, які припускають наявність у тварин уявлення про світ людей; 4) ролики, які демонструють користь домашніх тварин; 5) ролики, які розповідають про зраду господарями своїх домашніх тварин. Визначено критерії оцінки соціальної реклами про захист безпритульних тварин, які було покладено в основу розроблення семантичного диференціала: 1) привертає до себе увагу; 2) викликає цікавість; 3) викликає сильні емоційні враження; 4) розрахована на таку людину як я; 5) має зрозумілу ідею; 6) інформує про фізичний стан безпритульних тварин; 7) спонукає замислитися над проблемами безпритульних тварин; 8) викликає бажання надавати матеріальну допомогу чи безпосередню допомогу притулкам; 9) викликає бажання надавати допомогу і захист безпритульним тваринам; 10) викликає бажання забрати безпритульну тварину додому. Виявлено відмінності у сприйманні соціальної реклами різної тематичної спрямованості. Встановлено, що найвищі оцінки досліджуваних за переважною більшістю критеріїв отримала соціальна реклама, в якій ідеться про зраду господарями домашніх тварин. Така реклама насамперед привертає увагу та викликає зацікавленість, породжує сильні емоційні враження, є зрозумілою та досить релевантною, спонукає замислитися над проблемами безпритульних тварин. Соціальна реклама, у якій припускається наявність у тварин уявлень про світ людей та розповідається про бачення ними власної ситуації в ньому, є найбільш зрозумілою і досить релевантною для досліджуваних; вона привертає увагу та викликає зацікавленість, залишає після перегляду сильні емоційні враження, спонукає замислитися над проблемами безпритульних тварин. Соціальна реклама про притулки для тварин, як найбільш зрозуміла, спонукає замислитися над проблемами безпритульних тварин та викликає бажання надавати їм допомогу, захищати їх. Соціальна реклама, яка привертає увагу до проблем безпритульних тварин загалом та закликає до їх захисту, є однією з найбільш зрозумілих; вона інформує про фізичний стан

безпритульних тварин та спонукає замислитися над їхніми проблемами. Соціальна реклама, в якій розповідається про користь домашніх тварин, теж досить релевантна і зрозуміла, однак вона найменше спонукає до роздумів над проблемами безпритульних тварин і не викликає особливого бажання надавати їм допомогу та захист.

**Ключові слова:** соціальна реклама; захист безпритульних тварин; відеоконтент; сприймання; семантичний диференціал.

# PSYCHOSEMANTIC FEATURES OF PERCEPTION OF SOCIAL ADVERTISEMENT FOR PROTECTION OF HOMELESS ANIMALS

**Oleh P. Sosniuk**
Ph.D. in Psychology, Associate Professor,
Social Psychology Department,
Taras Shevchenko National University of Kyiv,
Kyiv, Ukraine
ORCID ID 0000-0002-7558-8879
*oleh.sosniuk@gmail.com*

**Halyna I. Oliinyk**
Bachelor in Psychology,
Institute of Continuing Education,
Taras Shevchenko National University of Kyiv,
Kyiv, Ukraine
ORCID ID 0000-0001-6855-9909
*galina.oleynik.7@gmail.com*

The article presents the results of an empirical study of the psychosemantic features of perception of social advertising about the protection of homeless animals. The objectives of the study are 1) to identify the main thematic areas of social advertising aimed at protecting stray animals and the formation of humane treatment of them; 2) to determine the psychosemantic features of the perception of social advertising about the protection and assistance of homeless animals. Qualitative and psychosemantic methods were used to achieve research goals. The leading topics of social advertising are singled out: 1) videos that draw attention to the problem of animal protection; 2) videos that draw attention to animal shelters; 3) videos with the assumption that animals have ideas about the human world; 4) videos that demonstrate the benefits of pets; 5) videos about the betrayal of owners in relation to pets. There are proposed the criteria for evaluating social advertising on the protection of homeless animals, which were the basis for the development of the semantic differential: 1) the video attracts attention; 2) arouses curiosity; 3) causes strong emotional impressions; 4) designed for a person like me; 5) has a clear idea; 6) informs about the physical condition of homeless animals; 7) encourages reflection on the problems of homeless animals; 8) causes a desire to provide material or direct assistance to shelters; 9) makes you want to provide assistance and protection to homeless animals; 10) causes a desire to take a homeless animal home. Differences in the perception of social advertising of different thematic orientations are identified. It is found that social advertising, which refers to the betrayal of owners in relation to pets has the highest scores of the respondents by the vast majority of criteria. First of all, such advertising attracts attention and arouses interest, evokes strong emotional impressions, is understandable and quite relevant, encourages to think about the problems of homeless animals. Social advertising, which assumes that animals have ideas about the human world and tells their vision of their own situation in it, is the most understandable and relevant to the subjects and also attracts attention and interest, leaves strong emotional impressions after watching it, encourages thinking about problems of homeless animals. Social advertising about animal shelters is the most understandable, encourages reflection on the problems of homeless animals, and arouses the desire to provide assistance and protection to them. Social advertising, which draws attention to the problems of stray animals in general and calls for their protection, is one of the most understandable, informs about their physical

condition, and encourages people to think about their problems. Social advertising, which shows the benefits of pets, is quite relevant and understandable, but it is the least encouraging to think about the problems of homeless animals and does not cause the desire to provide them help and protection.

**Keywords:** social advertising; protection of homeless animals; video content; perception; semantic differential.

**Постановка проблеми.** Соціальна реклама є одним з важливих комунікаційних інструментів привертання уваги до суспільно значущих проблем. Однією з них в Україні є проблема захисту безпритульних тварин. Звісно, вона доволі часто губиться на тлі інших гострих соціально-економічних питань. Але проблема при цьому не знімається і час від часу нагадує про себе. За даними міжнародних досліджень, Україна входить до першої десятки країн світу за кількістю безпритульних тварин (Пришляк, 2020). На жаль, бажає кращого і ставлення до них. Жорстоке поводження з безпритульними тваринами є ще однією іміджевою плямою, яка не залишається непоміченою за межами нашої держави і негативно впливає на її репутацію.

Усвідомлення масштабів проблеми відбувається насамперед у громадському секторі. Практично в усіх регіонах України створено волонтерські центри, які намагаються хоча б частково покращити ситуацію. Поступово долучаються до розв'язання проблеми й органи місцевого самоврядування. Однак по-справжньому наблизитися до її вирішення можна буде лише через залучення до цього процесу широких верств населення. Зробити це намагаються засобами соціальної реклами, присвяченої означеній проблемі. Її кількість (особливо в соціальних мережах і на хостингових платформах) постійно зростає. Проте питання ефективності такої соціальної реклами залишається відкритим, а досліджень, спрямованих на вивчення цих аспектів, замало.

Отже, актуальність обраної теми дослідження зумовлена, з одного боку, потребами практики в підвищенні ефективності здійснюваного впливу на громадську думку засобами соціальної реклами, а з другого боку – необхідністю розширення уявлень науковців про психологічні механізми сприймання соціальної реклами про захист безпритульних тварин.

**Аналіз останніх досліджень і публікацій, виокремлення нерозв'язаних частин загальної проблеми.** Соціальна реклама як феномен останнім часом усе більше привертає увагу дослідників. Серед українських науковців переважна більшість робіт присвячена загальнотеоретичним узагальненням і методичним аспектам організації та проведення відповідних рекламних кампаній (Ромат, 2002; Марочко, Ромат, Стрелковська, & Хімченко, 2007; Осаула, 2019). Поступово у фокус уваги дослідників потрапляють інші аспекти, зокрема оцінка потенціалу соціальної реклами як інструменту профілактики негативних явищ у загальнодержавному та регіональному вимірах (Агарков, 2013), роль соціальної реклами як чинника соціалізації та формування позитивно спрямованої поведінки (Тимошенко, 2006; Яненко, 2017) тощо. Однак проблематика соціальної реклами про захист безпритульних тварин у працях вітчизняних авторів практично не висвітлюється.

Натомість зарубіжні дослідники цими питаннями цікавляться значно частіше. Здебільшого вони зосереджують увагу на суто прикладних аспектах використання соціальної реклами. Ідеться про можливості використання соціальних мереж та онлайн-ресурсів для розміщення відповідного рекламного контенту (Bulik, 2009, Collins, 2014; Knoll, 2015; Lesko, 2017), сучасні підходи до планування рекламних кампаній (Henry, Shivji, Sousa, & Cohen, 2015; Spiegelhoff, 2016), технологічні засоби та психологічні механізми підвищення ефективності соціальної реклами про захист тварин та надання їм допомоги (Pyzerm, Clarke, & Montrose, 2016).

І все ж таки психологічні особливості сприймання соціальної реклами про захист безпритульних тварин поки що вивчено недостатньо. Хоча б частково ліквідувати дефіцит наукової інформації про ці процеси ми намагалися в нашому дослідженні.

**Метою статті** є розкриття психосемантичних особливостей сприймання соціальної реклами про захист безпритульних тварин представниками різних соціально-демографічних груп.

**Виклад основного матеріалу дослідження.** Узагальнивши досвід попередніх досліджень, ми провели емпіричне дослідження, спрямоване на вивчення особливостей сприймання соціальної реклами, присвяченої проблемі захисту безпритульних тварин. Об'єктом дослідження було визначено процес сприймання соціальної реклами. Предметом дослідження стали психосемантичні особливості сприймання представниками різних соціально-демографічних груп соціальної реклами (на прикладі відеороликів про захист безпритульних тварин та необхідність надання їм допомоги).

Відповідно до мети, об'єкта та предмета дослідження ми визначили такі його завдання: 1) окреслити основні тематичні напрями соціальної реклами, спрямованої на захист безпритульних тварин та формування гуманного ставлення до них; 2) провести емпіричне дослідження для визначення психосемантичних особливостей сприймання представниками різних соціально-демографічних груп соціальної реклами про захист безпритульних тварин та необхідність надання їм допомоги.

Для досягнення дослідницьких цілей та виконання поставлених завдань ми використали метод якісного контент-аналізу, метод експертних оцінок, метод інтерв'ю, метод монополярного семантичного диференціала.

Дослідження проводилось у три етапи.

На першому етапі (попередньому) було проведено первинний добір рекламних відеороликів, присвячених проблемі захисту безпритульних тварин, здійснено їх контент-аналіз з метою виокремлення провідної тематики.

На другому етапі (експертному) проводилися бесіди з експертами для селекції відеоконтенту, який найкраще репрезентує провідні теми в рекламній комунікації, що стосується означеної проблеми. Для класифікації відеоконтенту застосовувався метод експертних оцінок На цьому етапі ми використовували процедуру експертного опитування, розроблену під час попередніх досліджень подібної спрямованості (О. Соснюк, & Є. Соснюк, 2013, с. 178-179).

Третій етап (основний) передбачав проведення інтерв'ю, перегляд та оцінку рекламного відеоконтенту за методикою монополярного семантичного диференціала. Обґрунтування доцільності такого підходу, а також основні процедурні моменти було наведено в наших попередніх публікаціях (О. Соснюк, & Є. Соснюк, 2013, с. 180). Крім того, розробляючи інтерв'ю під потреби цього дослідження, ми спиралися на досвід інших науковців (Бєлановський, 1993; Мертон, Фіске, & Кендалл, 1991; Остапенко, 2017).

У структуру інтерв'ю ми ввели процедуру оцінки рекламного відеоконтенту методом монополярного семантичного диференціала. Доцільність використання цього методу для оцінки рекламної продукції доведено в працях багатьох психологів, маркетологів та рекламістів (Марочко, Ромат, Стрелковська, & Хімченко, 2007; Осгуд, Сусі, & Танненбаум, 1972; Остапенко, 2019). При цьому в дослідженнях рекламної продукції найчастіше використовують монополярні (уномодальні) шкали, за допомогою яких об'єкти оцінюються за ступенем вираженості певної властивості. У загальному вигляді процедура семантичного диференціала – це вимірювання ставлення до певних об'єктів за набором оцінних шкал, які можуть відповідати трьом, п'яти, семи рівням інтенсивності вияву ознаки. У нашому випадку як характеристики було використано критерії оцінки реклами, які назвали експерти на відповідному етапі дослідження. Загальна кількість характеристик – 10. Для їх вимірювання нами було обрано п'ятизначну метрику шкали.

*Характеристика вибірки.* Дослідження проводилося в м. Києві та Київській області та м. Миколаєві та Миколаївській області. Столичний регіон було обрано тому, що він традиційно репрезентує загальні тенденції в країні, південний – через те, що саме там зафіксовано найбільшу кількість безпритульних тварин в Україні.

Обсяг теоретичної вибірки (рекламних матеріалів), проаналізований на попередньому етапі дослідження, становив 105 відеороликів.

Загальна кількість експертів, залучених для селекції відеоматеріалів на другому етапі дослідження, – 15 осіб (5 психологів, 5 представників рекламних та PR-агенцій, 5 представників волонтерських організацій).

Загальна чисельність вибірки на основному етапі емпіричного дослідження становила 292 особи. З них 147 осіб проживали в м. Києві та Київській області та 145 осіб – в м. Миколаєві та Миколаївській області. У кожній регіональній вибірці були пропорційно представлені представники жіночої і чоловічої статі двох вікових груп (18–34 і 35–55 років).

За результатами першого (попереднього) етапу дослідження ми провели контент-аналіз рекламних роликів про захист безпритульних тварин та виокремили п’ять провідних тем: 1) ролики, які привертають увагу до проблеми захисту тварин; 2) ролики, які привертають увагу до притулків для тварин; 3) ролики, які припускають наявність у тварин уявлення про світ людей; 4) ролики, які демонструють користь домашніх тварин; 5) ролики, які розповідають про зраду господарями домашніх тварин.

Також ми сформували банк відеороликів та здійснили їх попередню селекцію для використання на наступних етапах дослідження. Зі 105 роликів було залишено 28, які найбільше відповідали виокремленим провідним темам, мали відносно невелику тривалість (до 2 хв) та необхідну якість зображення.

За результатами експертного опитування було: 1) конкретизовано склад блоків рекламних зображень, які відповідають кожній темі; 2) оптимізовано банк рекламних відеороликів (для подальшого використання в дослідженні було залишено тільки ті варіанти реклами, які найкраще відповідали визначеним темам; усього було залишено 13 відеороликів). Крім того, за результатами експертного опитування було визначено основні критерії, які можна використовувати для оцінки соціальної реклами про захист безпритульних тварин як засобу інформаційного та емоційного впливу, спонукання до дій.

Проведений частотний аналіз дав змогу визначити остаточний набір із 10 характеристик, на основі яких було сформовано шкали монополярного семантичного диференціала для оцінки рекламних роликів різної тематики. До нього ввійшли ті характеристики, які були названі більше ніж двома третинами експертів: 1) привертає до себе увагу; 2) викликає цікавість; 3) викликає сильні емоційні враження; 4) розрахована на таку людину як я; 5) має зрозумілу ідею; 6) інформує про фізичний стан безпритульних тварин; 7) спонукає замислитися над проблемами безпритульних тварин; 8) викликає бажання надавати матеріальну допомогу чи безпосередню допомогу притулкам; 9) викликає бажання надавати допомогу і захист безпритульним тваринам; 10) викликає бажання забрати безпритульну тварину додому.

На основі аналізу результатів інтерв’ю зафіксовано досить високий рівень обізнаності учасників дослідження у сфері соціальної реклами. Більшість досліджуваних (обох вікових груп) пам’ятають соціальну рекламу щодо: профілактики ВІЛ/СНІД, проблеми сирітства, подолання бідності, допомоги онкохворим, проблеми домашнього насильства, екологічних проблем, небезпеки в разі виїзду на заробітки за кордон, торгівлі людьми, небезпеки тютюнопаління та алкоголізму, засобів профілактики в умовах пандемії COVID-19. Деякі досліджувані (переважно старшої вікової групи) пам’ятають соціальну рекламу, спрямовану на інформування громадян про: можливості отримання субсидій, доступ до цифрового телебачення, розбудову місцевих громад за рахунок децентралізації, небезпеку інтернет-залежності.

Загалом, ступінь обізнаності досліджуваних щодо соціальної реклами істотно покращився порівняно з тим, що було 7-10 років тому (О. Соснюк, & Є. Соснюк, 2013, с. 180). Отже, поступово соціальна реклама в Україні стає більш помітним інструментом впливу на громадську думку. Це наближає нас до розуміння її ролі в суспільстві як “п’ятої влади”, що є досить популярним підходом серед зарубіжних науковців (Arens, Weigold, & Arens, 2012).

Утім, лише окремі досліджувані (обох вікових груп) пам'ятають соціальну рекламу про захист безпритульних тварин, але й вони з великими труднощами можуть відтворити рекламу і розповісти про її зміст. При цьому практично всі досліджувані вважають соціальну рекламу про захист безпритульних тварин важливим засобом інформування населення про актуальну для українського суспільства проблему, розв'язання якої сприятиме наближенню до стандартів ЄС.

Зазначені моменти можна розглядати як свідчення того, що соціальна реклама про захист безпритульних тварин є недостатньо ефективною і поки що не повною мірою досягає свої мети. У зв'язку з цим для нас було важливим з'ясувати особливості ставлення учасників дослідження до соціальної реклами про захист безпритульних тварин різної тематичної спрямованості (рис. 1).

Аналіз отриманих даних свідчить про те, що найбільш високі оцінки досліджуваних за переважною більшістю критеріїв має соціальна реклама, у якій ідеться про зраду господарями своїх домашніх тварин. Така реклама насамперед привертає увагу та викликає зацікавленість, породжує сильні емоційні враження, є зрозумілою і досить релевантною, спонукає замислитися над проблемами безпритульних тварин.

Схожі тенденції простежуються в сприйманні соціальної реклами, у якій припускається наявність у тварин уявлень про світ людей та розповідається про бачення ними власної ситуації в ньому, Така реклама є найбільш зрозумілою і досить релевантною для досліджуваних; вона також привертає увагу та викликає зацікавленість, залишає після перегляду сильні емоційні враження, спонукає замислитися над проблемами безпритульних тварин.

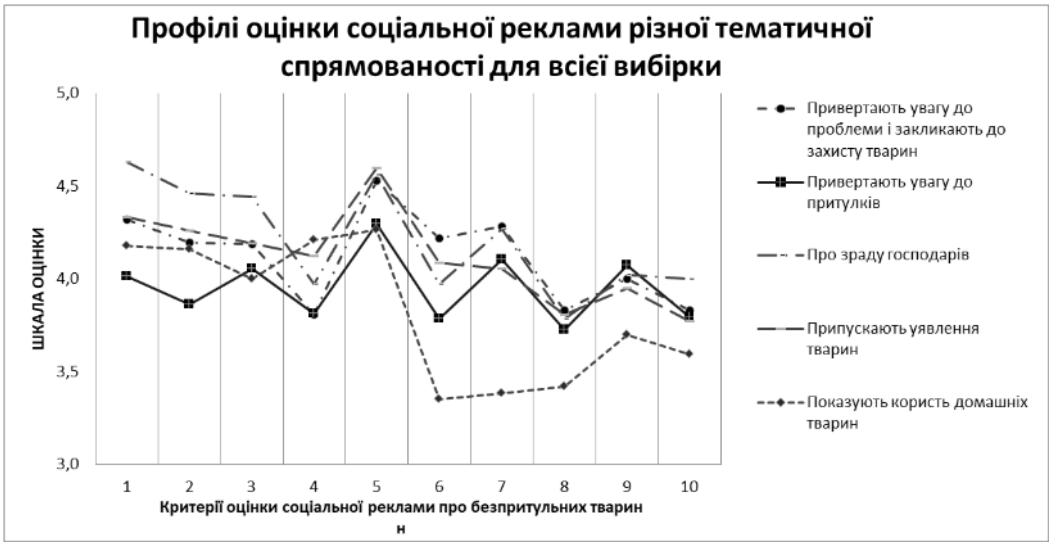


*Рис. 1.* Профілі оцінки соціальної реклами про захист безпритульних тварин різної тематичної спрямованості для всієї вибірки[1]

Соціальна реклама про притулки для безпритульних тварин є найбільш зрозумілою; вона спонукає замислитися над проблемами безпритульних тварин та викликає бажання надавати їм допомогу і захист. Однак за рештою критеріїв вона поступається соціальній рекламі майже всіх інших тем.

[1] Критерії оцінки соціальної реклами про захист безпритульних тварин: 1) привертає до себе увагу; 2) викликає цікавість; 3) викликає сильні емоційні враження; 4) розрахована на таку людину як я; 5) має зрозумілу ідею; 6) інформує про фізичний стан безпритульних тварин; 7) спонукає замислитися над проблемами безпритульних тварин; 8) викликає бажання надавати допомогу матеріальну чи безпосередню допомогу притулкам; 9) викликає бажання надавати допомогу і захист безпритульним тваринам; 10) викликає бажання забрати безпритульну тварину додому.

Соціальна реклама, яка привертає увагу до проблем безпритульних тварин загалом та закликає до їх захисту, є однією з найбільш зрозумілих; вона інформує про фізичний стан безпритульних тварин та спонукає замислитися над їхніми проблемами. Однак вона найменше (порівняно з рекламою іншої тематики): привертає увагу, викликає інтерес та сильні емоційні враження.

Досить суперечливими є оцінки соціальної реклами, у якій розповідається про користь домашніх тварин. З одного боку, така реклама є досить релевантною та зрозумілою, з другого – вона найменше: спонукає замислитися над проблемами безпритульних тварин, актуалізує бажання надавати допомогу притулкам та безпосередній захист безпритульним тваринам, інтенції забрати безпритульну тварину додому.

Також ми виявили відмінності в сприйманні досліджуваними соціальної реклами про захист безпритульних тварин залежно від віку (рис. 2; 3) та статі (рис. 4; 5).

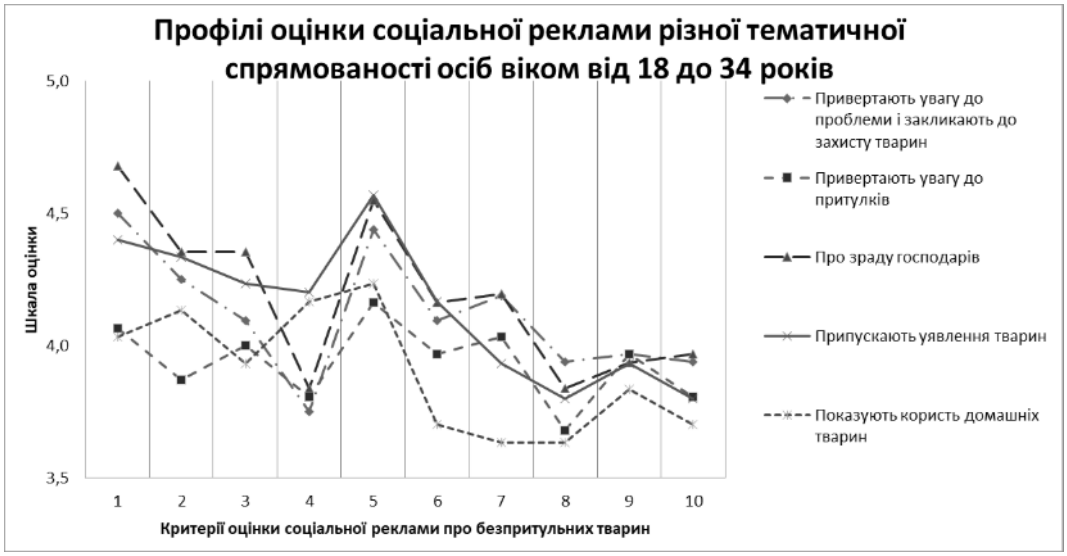


*Рис. 2.* Профілі оцінки соціальної реклами про захист безпритульних тварин різної тематичної спрямованості осіб віком від 18 до 34 років[1]

Представники молодшої вікової групи (18-34 роки) всі тематичні напрями соціальної реклами про захист безпритульних тварин сприймають майже однаково позитивно. При цьому зберігається контроверсійність сприймання соціальної реклами, у якій розповідається про користь домашніх тварин, що властиво результатам, отриманим для всієї вибірки. Однак відмінності в цьому випадку не є статистично значущими.

Дещо інша ситуація спостерігається в оцінках соціальної реклами різної тематичної спрямованості у представників старшої вікової групи (35-55 років). Насамперед це стосується сприймання соціальної реклами, у якій розповідається про користь домашніх тварин. Вона найменше спонукає досліджуваних цієї вікової групи до дій (майже не спонукає замислитися над проблемами безпритульних тварин; не викликає сильного бажання надавати допомогу матеріальну чи безпосередню допомогу притулкам; не викликає помітного бажання надавати допомогу і захист безпритульним тваринам або забрати безпритульну тварину додому).

З огляду на це можна було б припустити, що представники старшої вікової групи ставляться більш індиферентно до проблем безпритульних тварин. Однак це не зовсім так. Бо соціальна реклама, в якій розповідається про зраду господарів, на представників цієї вікової групи справляє найбільш сильне емоційне враження, є для них найпомітнішою і найцікавішою.

[1] Критерії оцінки соціальної реклами про захист безпритульних тварин (тут і на всіх наступних рисунках) аналогічні тим, що використовуються на попередньому графіку.

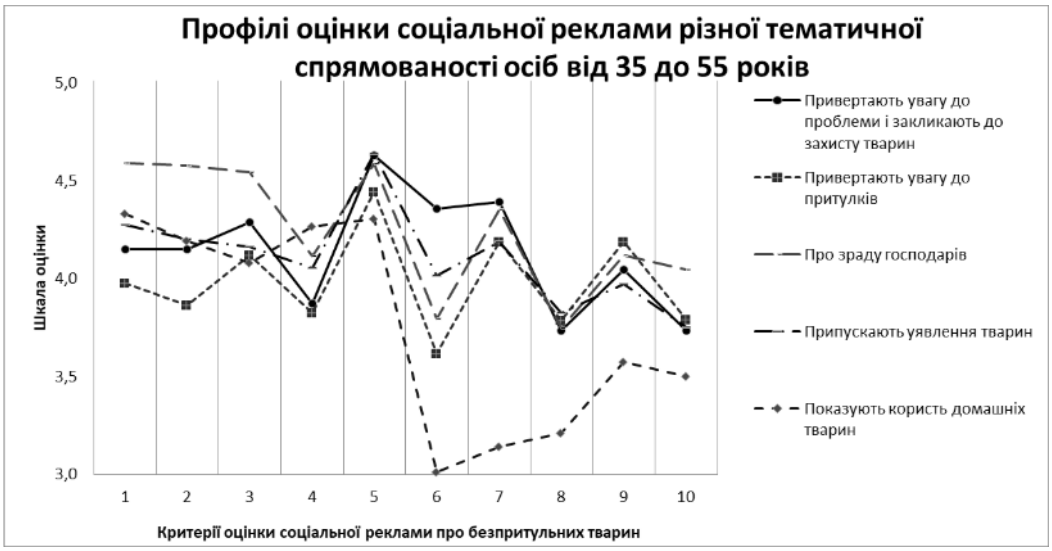


*Рис. 3.* Профілі оцінки соціальної реклами про захист безпритульних тварин різної тематичної спрямованості осіб віком від 35 до 55 років

Отже, підстав говорити про певну байдужість представників старшої вікової групи до проблем безпритульних тварин явно недостатньо. Аналіз результатів, отриманих під час інтерв'ю, пропонує щодо цього інші пояснення: реклама про користь домашніх тварин сприймається більш старшими за віком людьми як дуже очевидна і тривіальна і саме тому не впливає на них настільки, щоб викликати відповідні інтенції до конкретних дій, спрямованих на захист тварин.

Схожі відмінності простежуються і між представниками різної статі. Для жінок реклама про корисність домашніх тварин має середній рівень привабливості і також мало стимулює до конкретних дій щодо захисту безпритульних тварин. Однак чоловіків така реклама стимулює до дій ще менше. При цьому реклама, у якій ідеться про загальний заклик до захисту безпритульних тварин, для них є більш зрозумілою і спонукає до відповідних дій.

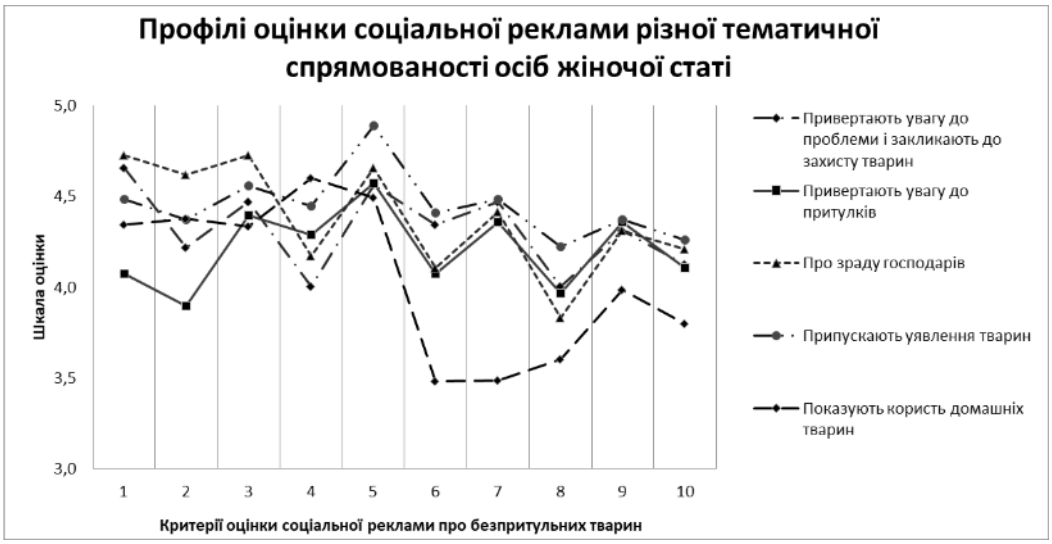


*Рис. 4.* Профілі оцінки соціальної реклами про захист безпритульних тварин різної тематичної спрямованості осіб жіночої статі

Що ж стосується жінок, то на них найбільший вплив має реклама, у якій припускається наявність у тварин уявлень про світ людей та розповідається про бачення тваринами власної ситуації в ньому. Така реклама є для жінок найбільш зрозумілою та релевантною, надає інформацію про фізичний стан безпритульних тварин, спонукає замислитися над їхніми проблемами та спонукає до конкретних дій щодо надання їм допомоги.

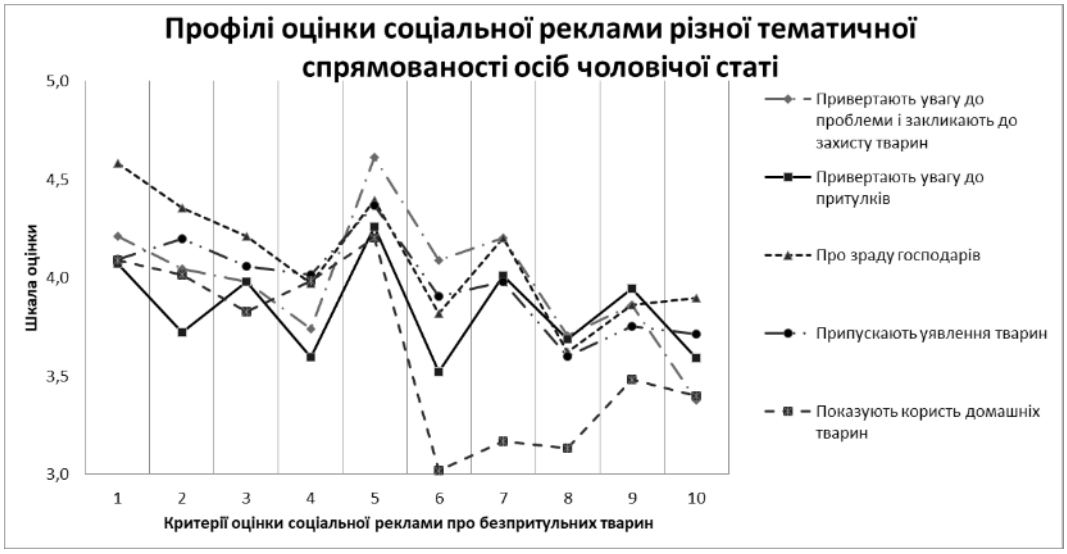


*Рис. 5.* Профілі оцінки соціальної реклами про захист безпритульних тварин різної тематичної спрямованості осіб чоловічої статі

Найбільш сильний емоційний вплив на жінок має соціальна реклама, у якій ідеться про зраду господарів. Така реклама також привертає увагу та зацікавлює чоловіків, однак меншою мірою, ніж жінок.

Регіональних відмінностей у процесі дослідження виявлено не було. Однак мешканці м. Миколаєва та Миколаївської області в цілому до проблеми безпритульних тварин ставляться дещо інакше. З одного боку, вони співчувають їм (як і мешканці столичного регіону), однак водночас відчувають від них загрозу. Це пов'язано з тим, що в південному регіоні не тільки найбільша кількість безпритульних тварин, а й найчастіше трапляються випадки нападу тварин на людей. Утім, на сприймання соціальної реклами про захист безпритульних тварин це не вплинуло.

**Обмеження дослідження.** Основний етап емпіричного дослідження проводився в онлайн-форматі з використанням дистанційних засобів комунікації, що накладало певні часові обмеження і дещо звужувало можливості для отримання всебічної інформації від обстежуваних. У таких умовах досліджуваним доводилося в безперервному режимі переглядати та оцінювати рекламний контент. Через те що рекламні ролики містили багато емоційно забарвленої інформації про важку долю безпритульних тварин, для деяких занадто чутливих досліджуваних (переважно жінок) це виявилося надмірно важким завданням. У процесі дослідження 23 обстежуваних відмовилися від повної участі в процедурі перегляду та оцінювання через глибокі переживання негативних емоцій, що виникали під час перегляду реклами. Це дещо ускладнило організацію дослідження, адже доводилося добирати вибірку. Крім того, пошук досліджуваних здійснювався в соціальних мережах на добровільній основі. І ми усвідомлюємо, що відгукувалися на запрошення взяти участь у дослідженні переважно небайдужі до цієї проблеми особи. Тому можна припустити, що, якби в дослідженні брали участь особи, які ставляться до проблеми захисту безпритульних тварин індиферентно, результати могли б бути більш контрастними, а відмінності між представниками окремих соціально-демографічних груп – більш показовими.

**Практична/соціальна значущість дослідження.** Отримані результати сприятимуть поглибленню уявлень про специфіку сприймання соціальної реклами про захист безпритульних тварин і можуть бути використані в процесі розроблення рекламного контенту та комунікаційних матеріалів для підвищення ефективності їхнього впливу на представників контактних цільових аудиторій.

**Персональний внесок авторів.** Підготовку розділів **"**Виклад основного матеріалу дослідження" та "Висновки та перспективи подальших досліджень" здійснювали обидва автори, решту елементів статті підготовлено О. П. Соснюком.

**Висновки та перспективи подальших досліджень.** Дослідження було проведено в межах науково-дослідної роботи "Особистість і групи в умовах ціннісно-смислової трансформації суспільства" (номер державної реєстрації НДР 0116U008624) кафедри соціальної психології факультету психології Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Емпіричне дослідження психосемантичних особливостей сприймання соціальної реклами про захист безпритульних тварин дає підстави зробити такі висновки:

1. Соціальна реклама про захист безпритульних тварин відрізняється за тематичною спрямованістю. Виокремлено провідну тематику такої реклами: 1) ролики, які привертають увагу до проблеми захисту тварин; 2) ролики, які привертають увагу до притулків для тварин; 3) ролики, які припускають наявність у тварин уявлень про світ людей; 4) ролики, які демонструють користь домашніх тварин; 5) ролики, які розповідають про зраду господарями домашніх тварин.

2. Визначено критерії оцінки соціальної реклами про захист безпритульних тварин, які було покладено в основу розроблення методики семантичного диференціала: 1) привертає до себе увагу; 2) викликає цікавість; 3) викликає сильні емоційні враження; 4) розрахована на таку людину як я; 5) має зрозумілу ідею; 6) інформує про фізичний стан безпритульних тварин; 7) спонукає замислитися над проблемами безпритульних тварин; 8) викликає бажання надавати матеріальну допомогу чи безпосередню допомогу притулкам; 9) викликає бажання надавати допомогу і захист безпритульним тваринам; 10) викликає бажання забрати безпритульну тварину додому.

3. Визначено відмінності в сприйманні соціальної реклами різної тематичної спрямованості. Встановлено, що найбільш високі оцінки досліджуваних за переважною більшістю критеріїв має соціальна реклама, в якій ыдеться про зраду господарями домашніх тварин. Така реклама насамперед привертає увагу та викликає зацікавленість, сильні емоційні враження, є зрозумілою та досить релевантною, спонукає замислитися над проблемами безпритульних тварин. Соціальна реклама, у якій припускається наявність у тварин уявлень про світ людей та розповідається про бачення тваринами власного місця в ньому, є найбільш зрозумілою і досить релевантною для досліджуваних; вона також привертає увагу та викликає зацікавленість, залишає після перегляду сильні емоційні враження, спонукає замислитися над проблемами безпритульних тварин. Соціальна реклама про притулки для тварин є найбільш зрозумілою, спонукає замислитися над проблемами безпритульних тварин та викликає бажання надавати їм допомогу і захист. Соціальна реклама, яка привертає увагу до проблем безпритульних тварин загалом і закликає до їх захисту, є однією з найбільш зрозумілих, інформує про фізичний стан безпритульних тварин та спонукає замислитися над їхніми проблемами. Соціальна реклама, у якій розповідається про користь домашніх тварин, є досить релевантною та зрозумілою, однак вона найменше спонукає замислитися над проблемами безпритульних тварин і не викликає особливого бажання надавати їм допомогу та захист.

4. Встановлено відмінності в сприйманні соціальної реклами досліджуваними залежно від віку і статі. Представники молодшої вікової групи (18-34 роки) всі тематичні напрями соціальної реклами про захист безпритульних тварин сприймають майже однаково позитивно. Представники старшої вікової групи (35-55 років) соціальну рекламу, у якій розповідається про користь домашніх тварин, сприймають як таку, що найменше спонукає

до дій (майже не спонукає замислитися над проблемами безпритульних тварин; не викликає сильного бажання надавати матеріальну допомогу чи безпосередню допомогу притулкам; не викликає помітного бажання надавати допомогу і захист безпритульним тваринам або забрати безпритульну тварину додому). На жінок найбільший вплив має реклама, у якій припускається наявність у тварин уявлень про світ людей та розповідається про бачення тваринами власної ситуації в ньому, Така реклама є для них найбільш зрозумілою та релевантною, надає інформацію про фізичний стан безпритульних тварин, спонукає замислитися над їхніми проблемами та спонукає до конкретних дій щодо надання їм допомоги. Для чоловіків більш зрозумілою і такою, що спонукає до відповідних дій, є соціальна реклама, яка містить загальний заклик до захисту безпритульних тварин.

Перспективи подальших досліджень полягають у вивченні впливу соціальної реклами про захист безпритульних тварин на осіб, які мають різне ставлення до цієї проблеми та проживають у різних регіонах України.

**Подяка.** Автори дякують учасникам дослідження та експертам, а також колегам з кафедри соціальної психології факультету психології Київського національного університету імені Тараса Шевченка за сприяння в проведенні дослідження, плідні ідеї та надану підтримку.

## Список використаних джерел

Агарков, О. А. (2013). Соціальна реклама як інструмент профілактики негативних явищ в українському суспільстві: регіональний аспект. *Український соціум,* 4(47), 151–160.

Белановский, С. А. (1993). *Индивидуальное глубокое интервью.* Москва: Никколо-Медиа.

Марочко, Т. А., Ромат, Є. В., Стрелковська, А. Л. & Хімченко, Т. В. (2007). *Організація та проведення соціальної рекламно-інформаційної кампанії*. Київ: Фенікс.

Мертон, Р., Фиске, М., & Кендалл, П. (1991). *Фокусированное интервью.* Москва: Институт Молодежи.

Осаула, В. О. (2019). Соціальна реклама як комунікативний феномен сучасності: до постановки питання. *Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія,* 3, 88–93.

Осгуд, Ч., Суси, Дж., & Танненбаум, П. (1972). Приложение методики семантического дифференциала к исследованиям по эстетике и смежным проблемам. В *Семиотика и искусствометрия* (с. 278–298). Москва: Мир.

Остапенко, І. В. (2017). Особливості використання якісних методів для дослідження комунікативних бар'єрів національної та громадянської самоідентифікації. *Проблеми політичної психології,* 5 (19), 167–178.

Остапенко, І. В. (2019). *Стратегії та технології активізації самоідентифікування молоді.* Кропивницький: Імекс-ЛТД.

Пришляк, Н. (2020). *Україна входить у світовий топ-10 за кількістю безпритульних тварин.* Взято з https://www.unian.ua/ecology/bezpritulni-tvarini-v-ukrajini-ukrajina-vhodit-u-svitoyviy-top-10-za-kilkistyu-bezpritulnih-tvarin-ekspert-11111258.html

Ромат, Е. В. (2002). *Реклама.* Санкт-Петербург: Питер,

Соснюк, О. П. & Соснюк, Є. О. (2013). Особливості сприймання підлітками різних типів соціальної реклами. *Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки,* 19, 176–183.

Тимошенко, А. Л. (2006). Соціальна реклама в Україні: аналіз впливу на формування позитивно спрямованої поведінки молоді. *Український соціум,* 2(13), 69–77. Взято з https://doi.org/10.15407/socium2006.02.069

Яненко, Я. В. (2017). Соціальна реклама як чинник соціалізації у сучасному суспільстві. *Образ,* 4 (26), 130–137.

Arens, W, Weigold, M., & Arens, C. (2012). *Contemporary Advertising and Integrated Marketing Communications.* (14th Edition). McGraw-Hill Education.

Bulik, B. S. (2009). *What your favorite social network says about you*. Retrieved from http://adage.com/article/digital/social-media-anderson-analyticsreveals-users-habits/137792/

Collins, M. (2014). *Five of the best charity online campaigns of 2014*. Retrieved from http://blog.justgiving.com/five-of-the-best-charity-onlinecampaigns-of-2014/

Henry, M., Shivji, A., Sousa, T. d., & Cohen, R. (2015). *The 2015 annual homeless assessment report (AHAR) to Congress - Part 1: Point-in-time estimates of homelessness.* Retrieved from https://www.hudexchange.info/resources/documents/2015-AHAR-Part-1.pdf

Knoll, J. (2016). Advertising in social media: a review of empirical evidence. *International journal of Advertising*, 35(2), 266–300.

Lesko, T. (2017). *The Effectiveness of Using Social Media to Advertise Shelter Animals.* Retrieved from https://ufdc.ufl.edu/AA00059039/00001.

Pyzer, C., Clarke, L. & Montrose, T. V. (2016). Effects of Video Footage Versus Photographs on Perception of Dog Behavioral Traits. *Journal of Applied Animal Welfare Science,* 20(1), 42–51.

Spiegelhoff, J. (2016). *A social marketing plan for the Lester C. Howick Animal Shelter.* Fayetteville: University of Arkansas.

## References

Aharkov, O. A. (2013). Sotsialna reklama yak instrument profilaktyky nehatyvnykh yavyshch v ukrainskomu suspilstvi: rehionalnyi aspekt [Social advertising as a tool for prevention of negative phenomena in Ukrainian society: regional aspect.] *Ukrainskyi sotsium,* 4(47), 151–160. (in Ukrainian)

Arens, W., Weigold, M., & Arens, C. (2012). *Contemporary Advertising and Integrated Marketing Communications.* (14th Edition). McGraw-Hill Education. (in English)

Belanovskiy, S. A. (1993). *Individualnoye glubokoye intervyu* [Individual in-depth interview]. Moscow: Nikkolo-Media. (in Russian)

Bulik, B. S. (2009). *What your favorite social network says about you*. Retrieved from http://adage.com/article/digital/social-media-anderson-analyticsreveals-users-habits/137792/(in English)

Collins, M. (2014). *Five of the best charity online campaigns of 2014*. Retrieved from http://blog.justgiving.com/five-of-the-best-charity-onlinecampaigns-of-2014/ (in English)

Henry, M., Shivji, A., Sousa, T. d., & Cohen, R. (2015). *The 2015 annual homeless assessment report (AHAR) to Congress - Part 1: Point-in-time estimates of homelessness.* Retrieved from https://www.hudexchange.info/resources/documents/2015-AHAR-Part-1.pdf (in English)

Knoll, J. (2016). Advertising in social media: a review of empirical evidence. *International journal of Advertising,* 35(2), 266–300. (in English)

Lesko, T. (2017). *The Effectiveness of Using Social Media to Advertise Shelter Animals.* Retrieved from https://ufdc.ufl.edu/AA00059039/00001. (in English)

Marochko, T. A., Romat, Ye. V., Strelkovska, A. L., & Khimchenko, T. V. (2007). *Orhanizatsiia ta provedennia sotsialnoi reklamno-informatsiinoi kampanii* [Organizing and conducting a social advertising and information campaign]. Kyiv: Feniks. (in Ukrainian)

Merton, R., Fiske, M. & Kendall, P. (1991). *Fokusirovannoye intervyu* [Focused interview]. Moscow: Institut Molodiezhi. (in Russian)

Osaula, V. O. (2019). Sotsialna reklama yak komunikatyvnyi fenomen suchasnosti: do postanovky pytannia [Social advertising as a communicative phenomenon of modernity: to the question]. *Bibliotekoznavstvo. Dokumentoznavstvo. Informologiya,* 3, 88–93. (in Ukrainian)

Osgud, Ch., Susi, J., & Tannenbaum, P. (1972). Prilozheniye metodiki semanticheskogo differentsiala k issledovaniyam po estetike i smezhnym problemam. [Application of the Semantic Differential Methodology to Research in Aesthetics and Related Problems] (pp. 278–298). In *Semiotika i iskusstvometriya.* Moscow: Mir. (in Russian)

Ostapenko, I. V. (2017). Osoblyvosti vykorystannia yakisnykh metodiv dlia doslidzhennia komunikatyvnykh barieriv natsionalnoi ta hromadianskoi samoidentyfikatsii [Features of the use of qualitative methods for the study of communication barriers of national and civic self-identification]. *Problemy politychnoi psykholohii,* 5 (19), 167–178. (in Ukrainian)

Ostapenko, I. V. (2019). *Stratehii ta tekhnolohii aktyvizatsii samoidentyfikuvannia molodi* [Strategies and technologies for activating youth selfidentification]. Kropyvnytskyi: Imeks-LTD. (in Ukrainian)

Pryshlyak, N. (2020). *Ukraina vkhodyt u svitovyi top-10 za kilkistiu bezprytulnykh tvaryn* [Ukraine is in the world top 10 in the number of homeless animals]. Retrieved from: https://www.unian.ua/ecology/bezpritulni-tvarini-v-ukrajini-ukrajina-vhodit-u-svitoyviy-top-10-za-kilkistyu-bezpritulnih-tvarin-ekspert-11111258.html. (in Ukrainian)

Pyzer, C., Clarke, L. & Montrose, T. V. (2016). Effects of Video Footage Versus Photographs on Perception of Dog Behavioral Traits. *Journal of Applied Animal Welfare Science,* 20(1), 42–51. (in English)

Romat, E. V. (2002). *Reklama* [Advertisement]. St. Petersburg: Piter. (in Russian)

Sosniuk, O. P. & Sosniuk, Ye. O. (2013). Osoblyvosti spryimannia pidlitkamy riznykh typiv sotsialnoi reklamy [Features of adolescents' perception of different types of social advertising]. *Aktualni problemy sotsiolohii, psykholohii, pedahohiky,* 19, 176–183. (in Ukrainian)

Spiegelhoff, J. (2016). *A social marketing plan for the Lester C. Howick Animal Shelter*. Fayetteville: University of Arkansas. (in English)

Tymoshenko, A. L. (2006). Sotsialna reklama v Ukraini: analiz vplyvu na formuvannia pozytyvno spriamovanoi povedinky molodi [Social advertising in Ukraine: analysis of the impact on the formation of positive behavior of young people]. *Ukrainskyi sotsium,* 2(13), 69–77. Retrieved from https://doi.org/10.15407/socium2006.02.069. (in Ukrainian)

Yanenko, Ya. V. (2017). Sotsialna reklama yak chynnyk sotsializatsii u suchasnomu suspilstvi [Social advertising as a factor of socialization in modern society]. *Obraz,* 4 (26), 130–137. (in Ukrainian)

УДК 159.9:316.6
DOI: https://doi.org/10.33120/ssj.vi46(49).160

**Умеренкова Наталія Федорівна**
науковий співробітник лабораторії психології
масової комунікацій та медіаосвіти,
Інститут соціальної та політичної психології НАПН України,
м. Київ, Україна
ORCID ID 0000-0003-3084-2834
*nfdidyk@gmail.com*

**Дятел Надія Леонідівна**
молодший науковий співробітник лабораторії психології
масової комунікацій та медіаосвіти,
Інститут соціальної та політичної психології НАПН України,
м. Київ, Україна
ORCID ID 0000-0001-7563-5826
*nadya.dyatel@gmail.com*

# МЕДІАПРАКТИКИ І ЗДОРОВ'Я ДІТЕЙ: СУЧАСНІ ВИКЛИКИ ДІАГНОСТИКИ

Представлено основні виклики в діагностиці (розробленні діагностичних матеріалів) медіапрактик дітей шкільного віку в умовах пандемії. За основний метод дослідження взято аналіз вітчизняних та англомовних публікацій. За результатами аналізу виокремлено дві групи сучасних викликів діагностики – організаційні та змістові. До організаційних належать: потреба в маркерах та попередженнях, формулювання питань відповідно до специфіки цільової аудиторії, важливість поваги до часу та зусиль респондентів, розвантаження опитувальника для полегшення його сприйняття, компенсація емоційної втоми шляхом створення відчуття ваги індивідуального внеску, контроль індуктивного впливу змісту питань, урахування особливостей використання стандартизованих методик (або окремих шкал) та формування вибірки. Змістові виклики у контексті розроблення діагностичного інструментарію передбачають урахування: особливостей медіапрактик дітей загалом (їх частота, тривалість, характер, канали комунікації та медіанебезпеки); змін, які відбулися в бюджеті часу щодо тривалості та змісту екранних практик в умовах вимушеного переходу до формату дистанційної освіти; зв'язку екранних практик із соматичними показниками, режимом сну, психоемоційним станом дитини та якістю соціальної комунікації, що набуває особливої ваги в умовах пандемії. Запропоновано отриманий підхід до діагностики медіапрактик, який ставить у центр уваги здоров'я дитини та збалансованість медіапрактик: він має враховувати розподіл часу протягом доби за зовнішніми (компенсація екранних практик позаекранними) і внутрішніми (розподіл та врахування у бюджеті екранного часу, разом із навчанням, потреб в онлайн-спілкуванні та інших практиках рекреаційного характеру) параметрами, згідно з віковими особливостями дитини. Зроблено висновок, що врахування всіх окреслених діагностичних вимог робить можливим своєчасне реагування на найскладніші виклики нашого часу. Результати такої діагностики дають змогу отримати більш диференційовані результати. Пропонований підхід створює підґрунтя для розроблення цільових рекомендацій та програм для освітян, батьків та системи освіти в цілому. Ініційовано дискусію про особливості дослідження впливу екранних практик на стан здоров'я підлітків; пропорційність навчальної і рекреаційної діяльності при зростанні тривалості екранного часу в умовах карантину і дистанційної освіти; необхідність диференціації дослідницьких категорій медіапрактик; урахування цифрової нерівності учнів.

**Ключові слова:** діагностика; медіапрактики; кіберпрактики; інтернет-ризики; психологічна безпека; дистанційна освіта; COVID-19.

# MEDIA PRACTICES AND CHILDREN HEALTH: TODAY'S CHALLENGES OF DIAGNOSTICS

**Nataliia F. Umerenkova**
Research Associate,
Laboratory of Psychology of Mass Communication and Media Education,
Institute for Social and Political Psychology, NAES of Ukraine,
Kyiv, Ukraine
ORCID ID 0000-0003-3084-2834
*nfdidyk@gmail.com*

**Nadiia L. Diatel**
Junior Research Associate,
Laboratory of Psychology of Mass Communication and Media Education,
Institute for Social and Political Psychology, NAES of Ukraine,
Kyiv, Ukraine
ORCID ID 0000-0001-7563-5826
*nadya.dyatel@gmail.com*

The article presents the main challenges in the diagnostics (development of diagnostic materials) of media practices of school-age children in a pandemic. The main research method is the theoretical analysis of domestic and foreign publications. According to the results of the analysis, two groups of modern diagnostic challenges are identified: organizational and substantial. Organizational challenges include the need for markers and warnings, formulation of questions according to the specifics of the target audience, the importance of respect for time and effort of respondents, facilitation of the questionnaire to ease its perception, compensation for emotional fatigue by creating a sense of individual contribution, control of inductive influence of questions, reviewing of standardized methods (or particular scales) and sampling. Substantial challenges include the development of diagnostic tools to take into account the characteristics of media practices of children in general (frequency, duration, character, channels of communication, and media risks); changes that have occurred in the context of the forced transition to the format of distance education; analysis of the relationship of screen practices with somatic indicators, sleep patterns, psycho-emotional state of the child and the quality of social communication, which is especially important in a pandemic. An approach to diagnosing media practices that focuses on the health of the child and the balance of media practices is proposed. It should take into account the distribution of time during the day by external (compensation of screen practices with others which are not screen-related) and internal parameters (consideration in the screen time budget, along with studying, needs for online communication, and other recreational practices), according to age. It is concluded that taking into account all the outlined diagnostic challenges creates an opportunity to respond in a forehanded manner to the needs that arise today. The results of such diagnostics make it possible to obtain more differentiated results. This approach creates the basis for the development of targeted recommendations and programs for educators, parents, and the education system in general. There are proposed such topics for further discussion: the impact of screen practices on the health of adolescents; proportionality of educational and recreational activities with increasing duration of screen time in quarantine and distance education; the need to differentiate research categories of media practices; ways to consider digital inequality of students in research.

**Keywords:** diagnostics; media practices; cyber practices; internet risks; psychological safety; distance education; COVID-19.

**Постановка проблеми.** Розвиток інформаційно-комунікаційних технологій протягом останніх десятиріч тісно переплітається з розвитком суспільства в цілому і дітей зокрема. Станом на 2019 р. інтернетом регулярно користуються 22,96 млн українців, з них більшість

використовують для виходу в інтернет смартфон (Дубінський, 2019). Усе частіше діти використовують інтернет для шкільного та позашкільного навчання, а вік першого знайомства з екранними практиками зменшується до віку немовлят.

Разом із розвивальним ефектом кіберпрактик більш проявленими стали інтернет-ризики, які вони несуть (інтернет-шахрайство, кібербулінг, секстинг, безпека особистих даних тощо), вплив на індивідуально-психологічні характеристики особистості (зсуви розвитку, зміни соціальної поведінки, різні форми адикцій, порушення вольових процесів) та вплив медіапрактик на стан здоров'я (соматичні і психоемоційні прояви, режим сну, рухову активність).

З початком пандемії значна частина повсякденного життя підлітків та їхніх батьків перейшла в онлайн-сферу, а тому більш гостро постали питання нових підходів до організації та розподілу бюджету часу, зміни моделей взаємодії із сім'єю, друзями та іншими значущими особами, забезпечення загальної збалансованості нових умов життя. Усі ці обставини вимагають удосконалення підходів до формування діагностичного інструментарію для деталізованої і різнобічної оцінки, яка враховувала б головні виклики нових умов сьогодення.

**Аналіз останніх досліджень і публікацій, виокремлення нерозв'язаних частин загальної проблеми.** Вітчизняні та численні зарубіжні дослідження значну увагу приділяють наразі аналізу впливу частоти й тривалості екранних практик на психічний і фізичний розвиток дітей, розкривають предикти інтернет-залежностей та потенціал інтернет-ризиків, особливості механізмів посередництва батьків між дітьми і гаджетами, а також державної політики регуляції медіапростору.

Зарубіжні дослідження часто градуюються за різними віковими групами. Вони починаються з наймолодшого віку (Levine, Naite, Bowman, & Kachasky, 2019) та дошкілля (Fitriahadi. & Tyastiti, 2020), приділяють значну увагу дітям шкільного віку (Lemish, 2015; Chassiakos, Radesky, Christakis, Moreno, & Cross, 2016; Martin et al., 2018) та студентам (Panek, 2014). За змістом ці дослідження стосуються зв'язку використання гаджетів і психічного розвитку дітей, зокрема розвитку мовлення (Nugraha et al, 2019), соціальних навичок у дошкільників та молодших школярів (Alper, 2013; Hinkley, Brown, Carson, & Teychenne, 2018; Muzzamil, Syafrida, & Permann, 2020), медіатизованої залежності у дітей підліткового віку, що пов'язана як з онлайн-іграми (Tsai, Wang, & Weng, 2020), так і з користуванням гаджетами (Davey, & Davey, 2014), активністю в соціальних мережах (Craig et al., 2020) та ін. Окрема увага приділяється вивченню впливу інтернет-практик на фізичне здоров'я дітей: режим сну (Fay, 2020; Kahn et al., 2020), опорно-руховий апарат та проблеми із зором (Wade, 2020). Важливе місце відводиться взаємозв'язку частоти, тривалості та характеру екранних практик з проявами тривожності та депресивних станів (Keles, McCrae, & Grealish, 2020; Yue, Zang, Le, & An, 2020). Додатково дослідники вивчають рівень обізнаності щодо інтернет-ризиків (кібербулінг (Santos, 2020), секстинг (Ojeda, 2020) та ін.) як серед дітей (Livingstone, & Haddon, 2009; Craig et al., 2020; Boursier et al., 2020), так і серед батьків (Page Jeffery, 2020; Benedetto, & Ingrassia, 2020). Значна увага приділяється вивченню характеру посередницької участі батьків у взаємодії дітей з медіа: як за допомогою технічних засобів (Chen, 2020), так і шляхом добору відповідних комунікативних стратегій (Samaha, & Haw, 2017). Також науковці вивчають позитивний вплив гаджетів на розвиток дрібної моторики, когнітивних навичок, тобто здатність обробляти інформацію, міркувати, запам'ятовувати та пов'язувати предмети з іншими об'єктами (Rowan, 2009),

Вітчизняні фахівці досліджують тривалість і частоту екранних практик (Найдьонова, 2018); аналізують пристрої, які використовуються для доступу в інтернет (Дубінський, 2019); вивчають інтернет-ризики, з якими стикаються діти в мережі (Найдьонова, 2018), та їхню обізнаність щодо алгоритмів дій; досліджують рівень інтернет-залежності (Уханова, 2020), медіавподобання підлітків (Стрільчук, 2015) та залежність від соціальних мереж і комп'ютерних ігор (Соціальна обумовленість…, 2019). Вивчається вплив екранних практик на здоров'я дітей (Психічне здоров'я дітей…, 2020), аналізується зв'язок між

медіапрактиками та соціальним оптимізмом учнів (Вознесенська, 2018), зв'язок психологічного благополуччя із цілями користування інтернетом (Шишко, 2015), досліджується соціалізувальний вплив сучасних медіа на молодь, його позитивні та негативні наслідки (Немеш, 2020).

Виклики, які постали перед суспільством у зв'язку з пандемією COVID-19, також впливають на дослідження медіапрактик дітей. Перехід до вимушеної дистанційної освіти в умовах карантинних обмежень зумовлює збільшення тривалості екранних практик, зменшення можливості контролю батьків за характером медіапрактик. Дослідження останніх місяців переважно зосереджені на вивченні зв'язку онлайн-навчання в карантинних умовах, спричинених пандемією, із здоров'ям учнів та характером медіапрактик (Dutta et al., 2020; Гозак, Єлізарова, Нарац, Дюба, & Станкевич, 2020; Жданюк, 2020; Кебакало, & Буц, 2020; Т. Сіткар, & С. Сіткар, 2020)

Наявні дослідження спрямовані переважно на вивчення емоційних станів дітей та показників їхньої успішності. За такого підходу, коли увага зосереджується лише на впливах обмежень, зумовлених пандемією, є ризик не помітити загальних тенденцій. Разом з тим при широкому спектрі досліджень недостатнім є фокусування уваги на здоров'ї дитини. Обставини, що склалися, зумовлюють необхідність комплексного дослідження медіапрактик дітей, включаючи показники стану здоров'я, збалансованості різних видів медіапрактик та збалансованості екранних і позаекранних практик. Обставини, зумовлені вимушеною дистанційною освітою і обмеженою соціальною активністю в умовах пандемії, окрім викликів, можуть дати додаткові можливості для такого аналізу.

**Мета статті** – виокремити основні виклики в діагностиці (розробленні діагностичних матеріалів) медіапрактик дітей шкільного віку в умовах пандемії.

**Виклад основного матеріалу.** Основним методом дослідження є проведення аналізу вітчизняних та англомовних публікацій і наявного діагностичного інструментарію. Медіапрактики тут розглядаються як синонім кіберпрактик та інтернет-практик.

Узагальнивши результати проаналізованих досліджень (понад 65), ми структурували отриману інформацію та виокремили дві групи викликів – *організаційні і змістові.*

До організаційних викликів належать: *потреба в маркерах і попередженнях* для вразливих груп населення (Дятел, 2020). Дослідники, коли йдеться про психічне здоров'я, наголошують, що навіть без різких змін у соціальній взаємодії, пов'язаних з уведенням карантинних обмежень, є категорії людей, які є більш чутливими до окремих тем і питань. Для них саме "проходження" тесту може бути не завжди усвідомленим стресовим переживанням. До цієї категорії належать люди з підвищеним рівнем тривожності, зі схильністю до депресії, самопошкоджувальної поведінки, а також ті, хто страждає від домашнього насильства, та ін. (Townsend, 2020). В умовах, коли стресових факторів стає більше, виникає потреба в особливій, етичній чутливості при побудові дизайну досліджень та в підвищеному рівні уваги до того, що може стати тригером негативних переживань як у вступній частині – інструкції, так і в основній частині опитувальника.

*Формулювання питань відповідно до специфіки цільової аудиторії* та попередня перевірка доступності їх сприйняття. Участь у дослідженні, як і відмова від участі, звісно, є самостійним, свідомим вибором кожного, тому можна сказати, що, зробивши всі застереження, дослідник має надалі повну свободу формулювати запитання та обирати оформлення згідно з власним баченням. Проте питання у виразно науковому форматі, перевантажені термінами або іншою специфічною лексикою, варто відмічати як такі, що призначені лише для окремих категорій населення.

*Повага до часу та зусиль респондентів*. Навчальне навантаження посилюється зовнішніми умовами, а також тим, що зайнятість учнів часто стає одним із факторів, якими їхні батьки регулюють власний рівень тривожності. Це може викликати негативну реакцію на "проходження" тесту: часом підвищення тривожності, дискомфорт (якщо питання неочевидні або складні), втомлюваність.

*Розвантаження опитувальника* – передбачення пауз під час роботи та проміжних повідомлень, які допоможуть зрозуміти мету та вагу власної участі дитини в опитуванні і матимуть пояснювальний характер або будуть містити подяку за докладені зусилля. Також доцільним є додавання елементів, які допомогли б переводити, концентрувати та зберігати увагу. Це можуть бути, наприклад, ілюстрації, меми, смішні приклади, фотографії з тваринами, елементи гейміфікації або інтерактивної взаємодії.

*Контроль індуктивного впливу* – побудова інструкцій та питань дослідження таким чином, щоб вони не містили стереотипів та настановлень, які могли б залишитися в пам'яті дитини і стати частиною її світогляду.

*Стандартизовані методики* або *окремі шкали* також слід використовувати обережно. Більшість із них не були адаптовані в Україні або не пройшли своєчасну рестандартизацію. Також вони (навіть якщо у звичайних умовах і не прив'язані до місця проживання та спрямовані на зовсім інші критерії) можуть не враховувати особливості карантинних обмежень, запроваджених у тому чи іншому регіоні або в принципі втратити свою вагу у випадку кардинальної зміни зовнішніх умов.

Останнім, але не менш важливим організаційним викликом ми вважаємо *контроль репрезентативності вибірки та безпеки опитування*, адже в разі проведення досліджень онлайн за допомогою опитувальних форм різко знижується можливість належного відстежування територіальної належності учасників та їхніх інших особистих даних, які є основою критеріального розподілу. Саме тому важливо використовувати діагностичний інструментарій, що дасть змогу мінімізувати цей ризик.

Аналіз *змістових викликів* здійснювався за такими критеріями: комплексність дослідження; урахування показників стану здоров'я респондентів; вплив вимушеної соціальної ізоляції та дистанційної освіти на медіапрактики. Виокремлені критерії показали, що, розробляючи діагностичний інструментарій, слід враховувати три основні вектори:

1) особливості медіапрактик дітей загалом;

2) конкретизацію змін медіапрактик в умовах дистанційної освіти під час пандемії;

3) збалансованість медіапрактик.

Розгляньмо пропозиції щодо змістового наповнення кожного з векторів.

*Діагностика медіапрактик загалом* має включати як аналіз їхньої тривалості і частоти (у будні та вихідні дні окремо), так і пристрої, якими користуються учні, їхню доступність та з якого віку ними користуються. Окрему увагу варто приділити інтернет-практикам: з якого пристрою учні заходять у мережу і з якою частотою, наскільки вони ознайомлені з можливими інтернет-ризиками та способами їх уникнення (Найдьонова, 2018). Ще одним важливим аспектом аналізу є мета використання дітьми інтернету: для пошуку інформації; для знайомства з новими друзями; для завантаження музики, фільмів, фото; для навчання, онлайн-ігор; для ведення власних сторінок та блогів. Аналіз цих показників у сукупності дає більш повну картину інтернет-практик та розподілу бюджету часу на них.

В умовах вимушеної дистанційної освіти, крім загальних показників, варто звертати увагу на зміни, які відбулися: чи змінилися тривалість конкретних видів інтернет-практик, їхня мета, тривалість протягом тижня і на вихідних з урахуванням звички до моніторингу цих практик самими дітьми або їхніми батьками. Також важливо проаналізувати, які нові платформи довелося засвоїти дітям для дистанційного навчання, на яких з них вони проводять найбільше часу. Окремим аспектом аналізу є поєднання форми дистанційної освіти, до якої залучені діти, та їхнього ставлення до неї. На сьогоднішній день в Україні практикуються лише рекомендовані варіанти організації навчання, але єдиного стандарту та умов немає, тому формат обирається на розсуд учителя. Уроки можуть проходити онлайн з відеозв'язком за умови присутності одночасно вчителя та учнів; можуть проходити онлайн, але без відеозв'язку за одночасної присутності вчителя та учнів; без синхронної онлайн-комунікації, лише з надсиланням матеріалів уроків та завдань; або частина уроків проводиться онлайн, а частина – лише з надсиланням завдань; або жодні уроки інтернетом не проводяться і вчителі дають завдання телефоном.

Такий аналіз дає змогу побачити, яка частина екранних практик збільшується у зв'язку саме з уведенням нових умов навчання, спричинених карантином, рівень адаптації до них. Також це допоможе зрозуміти, яким чином краще компенсувати та врівноважити емоційні навантаження, спричинені новими викликами.

Під *збалансованістю медіапрактик* ми розуміємо розподіл часу протягом доби, який враховує вікові особливості за зовнішніми (компенсація екранних практик позаекранними) та внутрішніми (розподіл та врахування в бюджеті екранного часу, разом із навчанням, потреб в онлайн-спілкуванні та інших практиках рекреаційного характеру) параметрами. Збалансованість передбачає близьку соціальну комунікацію (спілкування з батьками, друзями), соціальну комунікацію, пов'язану з процесом навчання; екранні практики, пов'язані з навчанням та відпочинком; позаекранні практики для навчання та відпочинку, достатній рівень рухової активності та сну.

Основним критерієм збалансованості є здоровий психофізіологічний та психоемоційний стан дитини. Такий підхід до збалансованості сприяє гармонійному розвитку дитини та збереженню її здоров'ю, зокрема сприяє профілактиці надмірного захоплення медіа, запобігає формуванню медіазалежностей, протистоїть гіподинамії і тотальній віртуалізації комунікативних та ігрових практик дитини (Найдьонова, 2013).

Екранний та позаекранний відпочинок пропонується дослідити, проаналізувавши, якому виду відпочинку діти віддають перевагу – екранному чи позаекранному. Учням можна запропонувати оцінити, як часто вони: проводять час із друзями на вулиці або спортмайданчику; грають з друзями в онлайн-ігри; спілкуються з друзями в соцмережах і месенджерах; усамітнюються і читають книги; гуляють на вулиці наодинці або роблять фізичні вправи на повітрі; спілкуються з батьками й рідними; дивляться фільми, серіали в компанії друзів або обговорюють разом те, що подивились; дивляться фільми, серіали для себе (без обговорень); усамітнюються і займаються своїм хобі; щоб відпочити, просто лягають спати вдень, коли втомлюються. Аналіз практик відпочинку дає змогу уточнити, якою є соціальна сфера респондента, яким видам практик відпочинку діти віддають перевагу – екранним чи позаекранним, наскільки вони є збалансованими і як це співвідноситься із характером медіапрактик загалом.

До принципів здійснення медіаосвіти, які є основою вітчизняної соціально-психологічної моделі, що реалізовується в рамках всеукраїнського експерименту (Наказ №1199, 2017) і в рамках якої передбачається розроблення медіаосвітніх програм для дітей усіх вікових категорій, належать п'ять основних: 1) посилення рухової активності; 2) ресурсне передавання знань; 3) комунікативна пропедевтика, 4) гнучке і розмаїте змістове наповнення занять; 5) циклічність побудови програм і врахування сенситивних періодів медіаризиків (Найдьонова, 2017). Для реалізації повною мірою першого принципу, що стосується рухової активності, мало просто демонструвати дітям вправи та спонукати їх до наслідування. Перш ніж залучати дітей до рухової активності, потрібно розуміти, якою вона є на поточний момент і якими є соматичні показники дитини. Як діагностичне підґрунтя для формування рекомендацій щодо протистояння гіподинамії пропонуємо проаналізувати соматичні показники, які діти можуть зазначити, здійснивши самооцінку власного фізичного стану та своєї рухової, позаекранної активності. Наприклад, показниками стану здоров'я можуть бути частота відчуття дискомфорту в спині та частота відчуття головного болю. Під кутом зору рухової, позаекранної активності можуть бути проаналізовані: регулярність занять ранковою зарядкою, відвідування спортзалу, практика пробіжок, відвідування спортивних секцій, виконання різних рухових вправ для спини протягом дня тощо. Показником збільшення або зменшення рухової активності під час дистанційного навчання може бути аналіз частоти виконання фізичних вправ (збільшилась, зменшилась, залишилася без змін).

*Рухова активність та фізичний* стан мають подвійне значення для діагностики медіапрактик. З одного боку, аналіз тривалості медіапрактик, режиму сну та фізичного стану дає змогу побачити маркери відповідних психоемоційних станів, адже часто саме головний

біль і фізичний дискомфорт є одними з ознак стресового стану, що напряму пов'язані з режимом та характером сну. Зокрема, серед факторів, що впливають на психічне здоров'я сучасних дітей, фахівці називають зростання тривалості екранного часу, власне сидіння, зниження тривалості сну, рухової активності, прогулянок (Психічне здоров'я…, 2020). З другого боку, рухова активність здатна компенсувати наслідки стресових станів, що набуває особливої ваги в умовах пандемії. Оскільки тіло реагує на стресові стани виділенням гормонів стресу, що за умови поганої саморегуляції є предиктом різноманітних хвороб, уміння помічати, спостерігати та керувати тілесним досвідом може сприяти регулюванню емоцій (Kolk van der, 2014).

Як вітчизняні, так і зарубіжні дослідницькі установи роблять акцент на важливості рухової активності та саморегуляції екранних практик у формі обмеження (Психічне здоров'я…, 2020; The Canadian 24-Hour Movement Guidelines, 2020). Разом з тим виклики сьогодення вимагають *зміщення принципу обмеження до принципу збалансованості з обов'язковим урахуванням вікових особливостей.* Наприклад, в умовах вимушеної дистанційної освіти (засобами онлайн) неможливо обмежити екранні практики до двох годин на день. Але ці обставини можна компенсувати систематичними перервами з елементами рухової активності під час уроку, між уроками і в позаурочний час, а також іншими активностями, які не пов'язані з екранними практиками. Тому пропонуємо під час діагностики брати також до уваги показники, за допомогою яких можна проаналізувати, чи роблять учні перерви під час тривалого користування різними гаджетами (комп'ютер, смартфон, планшет) і якої тривалості ці перерви; чи мають вони захоплення (хобі), які не пов'язані із використанням комп'ютера, планшета, смартфона; чи відвідують вони регулярно гуртки, які їм подобаються; чи практикують медіадієту (свідоме проведення часу без гаджетів, зокрема без смартфона) і якої тривалості.

Аналіз цих показників може надати повну картину, якою на поточний момент є збалансованість екранних практик, як це впливає на психофізіологічний і психоемоційний стан дитини, що дає змогу більш чітко формувати рекомендації щодо компенсації гіподинамії та інших ризиків медіапрактик.

Вагомим компонентом діагностики медіапрактик є розгляд *взаємозв'язку режиму сну і медіапрактик*. Для дослідження цього блоку пропонується включити до діагностики показники, що дають змогу отримати відповіді на питання: до котрої години вечора (ночі або ранку) діти зазвичай користуються гаджетами в будень та вихідний день; о котрій годині вечора (ночі, ранку) зазвичай лягають спати; чи інформують діти батьків про час, коли вони лягають спати, і чи буває таке, що вони не сплять всю ніч і не розповідають батькам про те, скільки сплять насправді.

Також досліджується зміна режиму сну в умовах вимушеної дистанційної освіти під час карантину. Дослідження цих показників дає змогу продіагностувати, яким чином частота і тривалість екранних практик впливають на режим сну. Сон є одним із ключових показників стану здоров'я учнів, оскільки недостатня кількість сну або неякісний сон активує стресову реакцію, яка, у свою чергу, ще більше скорочує або погіршує якість сну (Сапольски, 2015). Дослідження змін показників, пов'язаних із режимом сну в умовах пандемії, може дати більш чітку картину впливу поточних обставин на психоемоційний стан дітей. Для аналізу показників, які можуть бути компенсаторними для екранних практик, пропонується дослідити характер відпочинку учнів. З огляду на те, що учні часто використовують гаджети і доступ до інтернету для рекреаційних практик (як різновид відпочинку), важливо окремо розглядати як екранний, так і позаекранний відпочинок, щоб скласти уявлення про збалансованість екранних практик. Адже одним із важливих факторів, які мають бути враховані в умовах сьогодення, є не кількість годин, витрачених на екранні практики, а їх збалансованість відповідно до віку дітей та вікової періодизації медіаризиків (Найдьонова, 2013).

Наступною важливою складовою вивчення особливостей медіапрактик є *користування соціальними мережами і месенджерами*. Станом на 2018 р. більшість

підлітків уже зазначали, що надсилають повідомлення щонайменше кілька разів на день друзям, інтернет-знайомим та батькам (Найдьонова, 2018). За даними міжнародного дослідницького проєкту ESPAD, у 2019 р. лише 6,7% опитаних підлітків в Україні не користувалися соціальними мережами. Майже 45% підлітків проводили в соціальних мережах до 3 годин на день, а ще приблизно 50% – 4 години і більше.

Вивчаючи особливості користування соціальними мережами, варто розглядати їх як комплексне явище. Аналіз пропонується здійснювати в розрізі двох основних підгруп: 1) безпосереднє користування – перегляд контенту (пабліки, блоги та ін.), скролінг, коментування публічного та поширення власного контенту та 2) спілкування в месенджерах. Оскільки в умовах ізоляції, спричиненої пандемією COVID-19 у 2020 р., взаємодія з друзями стає можливою в основному завдяки використанню месенджерів, їх варто виокремити в окрему групу як один із видів компенсації зменшення обсягів живого спілкування. Крім того, важливим аспектом аналізу цієї сфери є вивчення показників, які характеризують ставлення дітей до соціальних мереж загалом, зокрема через самооцінку емоційного стану, що зумовлює користування як соціальними мережами, так і месенджерами. Відомо, що використання соціальних мереж для підтримання комунікації з друзями з офлайн-сфери і друзями, з якими діти спілкуються лише онлайн, може зумовлювати різні за характером емоції (Шпицер, 2013).

Ще одним блоком дослідження є вивчення позиції батьків щодо взаємодії дітей з інтернет-простором: обмежувальний підхід чи забезпечення посередницької медіації.

У контексті обмежувального підходу розглядаються безпосередні заборони або лімітування користування гаджетами, зокрема заохочення або покарання шляхом доступу/заборони до них (Samaha, & Hawi, 2017); програми контролю за доступом до конкретних інтернет-ресурсів (Siddiqui, 2020); директивність у визначенні змісту екранних практик з можливим втручанням у комунікацію дитини в онлайн-просторі (Livingstone et al., 2020).

Підхід посередницької медіації передбачає спрямування екранних практик дитини у розвивальному напрямі, допомога дітям у їх осмисленні та наповненні. Пропонуються активні стратегії, такі як розмова з дитиною про те, що вона робить в інтернеті, заохочення до конструктивних видів діяльності та збалансованого проведення часу, а також надання порад щодо онлайн-безпеки. Також цей підхід передбачає заходи, які можуть здатися обмежувальними (використання певних видів технічного контролю та батьківського моніторингу), але пояснюються, по суті, як побудова безпечної основи саме для того, щоб можна було заохочувати позитивне використання інтернету, при цьому їх доцільність обговорюється з дитиною.

Дослідження науковців Великобританії (Plowman, & Hancock, 2018) показують, що ефективно налагоджена медіація, де батьки виявляють зацікавленість, задають питання, вносять пропозиції, заохочують, хвалять за досягнення, готові вислухати та допомогти в ситуації виникнення проблем, підтримує навчання та особистісний розвиток дитини за допомогою технологій. Коли батьки практикують можливість посередницької діяльності, діти отримують більше цифрових навичок та ширші можливості в інтернеті разом зі здатністю опиратися ризикам, з якими вони там можуть зіткнутися. Натомість батьки, які застосовують здебільшого обмежувальний підхід (можливо, під впливом застарілих рекомендацій щодо екранного часу), мають дітей з нижчими цифровими навичками та меншими можливостями в інтернеті (Livingstone, 2020).

Тому, досліджуючи особливості діагностичного інструментарію щодо медіапрактик дітей, важливо також включати питання, які дають змогу побачити: наявність сімейних правил взаємодії з інтернетом, наявність практики обговорення контенту, що переглядається, з батьками – як при бажанні просто поділитися інформацією, що захоплює, так і розповісти про ситуації, що сприймаються як небезпечні чи неприємні (приклади таких питань надаються в міжнародному опитувальнику Kids Online), наявність у сім'ї практики

обговорення важливих для членів сім'ї моментів, спільного дозвілля та спільних медіапрактик.

В умовах соціальної ізоляції батьки часто стають єдино можливим джерелом немедіатизованого спілкування, тому аналіз взаємодії з батьками набуває ще більшого значення. Аналіз цих даних у поєднанні із часом екранних практик та їхнім змістом може допомогти оцінити вплив конструктивної взаємодії з батьками як одного з інструментів протидії медіаризикам та більш продуктивно підійти до формування рекомендацій щодо батьківських політик контролю.

Більшість усіх перелічених вище викликів ураховано під час розроблення діагностичного блоку діагностично-розвивального проєкту "Медіакультура в умовах пандемії" (2020), який проводить лабораторія психології масової комунікації та медіаосвіти ІСПП НАПН України. У межах зазначеного проєкту здійснюється всеукраїнське масове опитування учнів 7-10 класів. Результати опитування буде представлено у фахових публікаціях у 2021 р.

**Дискусія.** Запропонований підхід до діагностики медіапрактик наголошує на необхідності ставити в центр уваги здоров'я дитини і збалансованість екранних практик (за видом, бюджетом часу, позаекранними практиками). Уваги потребує також відокремлення їхнього впливу на показники здоров'я від впливу будь-яких обставин, пов'язаних з іншими сферами життя.

Збалансованість медіапрактик (як внутрішню, так і зовнішню), безумовно, належить ураховувати як один із центральних показників діагностики. Разом з тим постає питання пропорційності навчальної і рекреаційної діяльності при зростанні тривалості екранного часу в умовах карантину та дистанційної освіти, а також урахування вікових особливостей.

Самі ж практики, що беруться для аналізу, потребують більш ретельної диференціації, адже використання узагальнених категорій, як-от: "соціальні мережі", "онлайн-ігри", "інтернет-спілкування" – не дає повноцінного уявлення про вид діяльності та її значення для самої дитини. До того ж в українських реаліях досі актуальним залишається питання цифрової нерівності та доступу до інтернету, зокрема і для дітей, які отримують доступ до мережі за рахунок шкільних чи інших загальнодоступних ресурсів.

Усі ці питання потребують додаткового дослідження, фахового обговорення та пошуку оптимальних шляхів їх вирішення.

**Персональний внесок авторів.** Дятел Н. Л. – 50 % (ідея, аналіз та узагальнення організаційних викликів діагностики медіапрактик, розроблення підходу збалансованості медіапрактик, текст статті), Умеренкова Н. Ф. – 50% (ідея, аналіз та узагальнення змістових викликів дігностики медіапрактик, розроблення підходу збалансованості медіапрактик, текст статті).

**Висновки та перспективи подальших досліджень.** За результатами проведеного дослідження виокремлено дві великі групи викликів діагностики медіапрактик – організаційні і змістові. До організаційних належать: потреба в маркерах та попередженнях, формулювання питань відповідно до специфіки цільової аудиторії, вагомість прояву поваги до часу та зусиль респондентів, розвантаження опитувальника для полегшення його сприйняття, компенсація емоційної втоми завдяки відчуттю ваги індивідуального внеску, контроль індуктивного впливу змісту питань, урахування особливостей використання стандартизованих методик (або окремих шкал) та формування вибірки.

Виклики, *пов'язані зі змістом* дослідження, передбачають, що, розробляючи діагностичний інструментарій необхідно враховувати особливості медіапрактик дітей загалом (частота, тривалість, характер медіапрактик, канали комунікації та медіанебезпеки). Виникає потреба зважати на зміни, які відбулися в бюджеті часу щодо тривалості та змісту екранних практик в умовах вимушеного переходу до формату дистанційної освіти. Також доцільно аналізувати зв'язок екранних практик із соматичними показниками, режимом сну, психоемоційним станом дитини та якістю соціальної комунікації (зокрема з батьками), що набуває особливої ваги в умовах пандемії.

Урахування всіх особливостей, зумовлених вищезазначеними викликами, відкриває можливості для своєчасного відреагування на виклики сьогодення. Це передбачає побудову досліджень, які дадуть змогу отримати більш диференційовані результати та розробити ефективні цільові рекомендації для освітян, батьків та системи освіти в цілому.

Перспективи подальших досліджень полягають у перевірці діагностичного інструментарію, розробленого з урахуванням вищезазначених викликів, а також у представленні результатів, отриманих за його допомогою, та розробленні рекомендацій на основі отриманих даних.

## Список використаних джерел

Балакірєва, О. М. (Кер. авт. кол.), Павлова, Д. М., Нгуєн, Н-М. К., Левцун, О. Г., Пивоварова, Н. П., Сакович, О. Т., & Фляровська, О. В. (2019). *Куріння, вживання алкоголю та наркотичних речовин серед підлітків, які навчаються: поширення й тенденції в Україні*. Взято з http://knowledge.org.ua/wp-content/uploads/2019/10/B_Report_ESPAD_2019_Internet.pdf.

Гозак, С. В., Єлізарова, О. Т., Парац, А. М., Дюба, Н. М., & Станкевич, Т. В. (2020). Особливості дистанційного навчання школярів 1–11 класів під час пандемії COVID-19. *Вісник Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького. Серія "Педагогічні науки",* 3, 14–22.

*Діагностично-розвивальний проєкт "Медіакультура в умовах пандемії"* (2020). Взято з http://mediaosvita.org.ua/2020/10/31/diagnostychno-rozvyvalnyj-proyekt-mediakultura-v-umovah-pandemiyi/.

Дубінський, І. (2019). *Дослідження інтернет-аудиторії в Україні за III квартал 2019 року*. Взято з https://bit.ly/378l6pF.

Дятел, Н. Л. (2020). Етичні питання організації досліджень в умовах карантину. В *Досвід переживання пандемії COVID-19: дистанційні психологічні дослідження, дистанційна психологічна підтримка* (с. 71–74). Взято з https://ispp.org.ua/wp-content/uploads/Static/dosvid_onl-sem_23-04-20_and_15-05-20_ncov19.pdf.

Жданюк, Л. О. (2020). Освітнє середовище в умовах пандемії COVID-19. В *Менеджмент розвитку сучасного закладу освіти в умовах інформаційного освітнього простору.* Матеріали Всеукраїнської конференції (с. 243–248). Взято з https://bit.ly/37X1GDx.

Кебкало, Т. Г., & Буц, М. А. (2020). Особливості режиму дня молодших школярів під час карантину пандемії COVID-19. *iScience Sp*. Взято з http://ephsheir.phdpu.edu.ua/handle/8989898989/5128.

Міністерство освіти України. (2017). *Про проведення всеукраїнського експерименту за темою: "Стандартизація наскрізної соціально-психологічної моделі масового впровадження медіаосвіти у вітчизняну педагогічну практику" на базі навчальних закладів України.* (Наказ № 1199). Взято з http://mediaosvita.org.ua/book/nakaz-mon-pro-provedennya-vseukrayinskogo-eksperymentu/.

Найдьонова, Л. А. (2018). Кібербулінг у підлітковому рейтингу інтернет-небезпек. *Психологічні науки: проблеми і здобутки*, 1(11), 141–159.

Найдьонова, Л. А. (Наук. ред.). (2018). *Медіаграмотність та інформаційна безпека: інформаційний бюлетень*. Інститут соціальної та політичної психології НАПН України, Київ:

Найдьонова, Л. А. (2013). Медіаосвіта в Україні: особливості реалізації соціально-психологічної моделі. *Шкільний бібліотечно-інформаційний центр*, (4), 91–97.

Немеш, О. М. (2020). Вплив медіа на соціалізацію сучасної молоді. *Психологія: реальність і перспективи*, 14, 166–176.

Психічне здоров'я дітей в умовах сучасних викликів. (2020). ДУ "Інститут громадського здоров'я ім. О. М. Марзєєва НАМНУ". Взято з http://www.health.gov.ua/www.nsf/all/u05-02-88?opendocument.

Сапольски, Р. (2015). Психология стресса. Санкт-Петербург: Питер.

Сіткар, Т. В., & Сіткар, С. В. (2020). Особливості навчання сучасних школярів в умовах пандемії: український та міжнародний досвід. В *Професійна компетентність учителя нової*

*української школи: формування, розвиток та удосконалення.* Матеріали міжнародної науково-практичної інтернет-конференції (с. 46–49). Тернопіль. Взято з https://bit.ly/3oFhwcE.

*Соціальна обумовленість та показники здоров'я підлітків та молоді: за результатами соціологічного дослідження в межах міжнародного проекту "Здоров'я та поведінкові орієнтації учнівської молоді"* (2019). Взято з https://uni.cf/2W6Z8wV.

Стрільчук, О. (2015). Вплив комп'ютерної захопленості на розвиток рефлексивності у підлітків. *Психологічні перспективи*, (25), 217–229.

Уханова, А. (2020). Інтернет-залежність та психосоматизація як модератори взаємовідношень між стресом та ризиковою поведінкою підлітків. *Наукові записки Національного університету "Острозька академія: серія "Психологія",* 11, 82–87.

Шишко, Н. С. (2015). Цілі користування Інтернетом старшокласників з різним рівнем психологічного благополуччя. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Психологічні науки*, 5, 144–150.

Шпитцер, М. (2020). *Антимозг: цифровые технологии и мозг*. Москва: Litres.

Abdulah, D. M., Abdulla, B. M. O., & Liamputtong, P. (2020). Psychological response of children to home confinement during COVID-19: A qualitative arts-based research. *International journal of social psychiatry*. Retrieved from https://journals.sagepub.com/doi/full/10.1177/0020764020972439

Alper, M. (2013). Developmentally appropriate new media literacies: Supporting cultural competencies and social skills in early childhood education. *Journal of Early Childhood Literacy*, 13(2), 175–196.

Benedetto, L., & Ingrassia, M. (2020). Digital Parenting: Raising and Protecting Children in Media World. In *Parenting*. IntechOpen. Retrieved from https://bit.ly/37ZQVAu.

Boursier, V., Gioia, F., & Griffiths, M. D. (2020). Do selfie-expectancies and social appearance anxiety predict adolescents' problematic social media use? *Computers in Human Behavior*. Retrieved from https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S0747563220301485.

Chassiakos, Y. L. R., Radesky, J., Christakis, D., Moreno, M. A., & Cross, C. (2016). Children and adolescents and digital media. *Pediatrics*, 138(5). Retrieved from https://pediatrics.aappublications.org/content/138/5/e20162593.short.

Chen, C., Chen, S., Wen, P., & Snow, C. E. (2020). Are screen devices soothing children or soothing parents? Investigating the relationships among children's exposure to different types of screen media, parental efficacy and home literacy practices. *Computers in Human Behavior*, 112. Retrieved from https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0747563220302144.

Craig, W., Boniel-Nissim, M., King, N., Walsh, S. D., Boer, M., Donnelly, P. D., ... & Van den Eijnden, R. (2020). Social media use and cyber-bullying: a cross-national analysis of young people in 42 countries. *Journal of Adolescent Health*, 66(6), 100–108.

Davey, S., & Davey, A. (2014). Assessment of smartphone addiction in Indian adolescents: a mixed method study by systematic-review and meta-analysis approach. *International journal of preventive medicine*, 5(12). Retrieved from https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC4336980/.

Dutta, K., Mukherjee, R., Das, R., Chowdhury, A., Sen, D., & Sahu, S. (2019). Scheduled optimal sleep duration and screen exposure time promotes cognitive performance and healthy BMI: a study among rural school children of India. *Biological Rhythm Research*. Retrieved from https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/09291016.2019.1646505.

Dutta, K., Mukherjee, R., Sen, D., & Sahu, S. (2020). Effect of COVID-19 lockdown on sleep behavior and screen exposure time: an observational study among Indian school children. *Biological Rhythm Research*. Retrieved from https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/09291016.2020.1825284.

Fay, M. (2020). *Otitis media, sleep disorders, and attention-related behavior.* Retrieved from https://bit.ly/3oEEFMg.

Fitriahadi E., & Tyastiti, V. H. (2020). The impacts of the use of gadgets on the development of children 3-6 years of age. *SEAJOM: The Southeast Asia Journal of Midwifery*, 6(1), 34–38.

Hinkley, T., Brown, H., Carson, V., & Teychenne, M. (2018). Cross sectional associations of screen time and outdoor play with social skills in preschool children. *PloS one*. Retrieved from https://journals.plos.org/plosone/article?id=10.1371/journal.pone.0193700.

Idoiaga, N., Berasategi, N., Eiguren, A., & Picaza, M. (2020). Exploring children's social and emotional representations of the Covid-19 pandemic. *Frontiers in Psychology*. Retrieved from https://bit.ly/3a1nFvF.

Jeffery, C. (2020). Is that appropriate? Parental judgements about the risks and opportunities of teenagers' digital media use. *Parenting for a Digital Future*. Retrieved from http://eprints.lse.ac.uk/106891/1/parenting4digitalfuture_2020_09_23_parental_judgements_about_risks.pdf.

Kahn, M., Schnabel, O., Gradisar, M., Rozen, G. S., Slone, M., Atzaba-Poria, N., ... & Sadeh, A. (2020). Sleep, screen time and behaviour problems in preschool children: an actigraphy study. *European Child & Adolescent Psychiatry*. Retrieved from https://link.springer.com/article/10.1007/s00787-020-01654-w.

Keles, B., McCrae, N., & Grealish, A. (2020). A systematic review: the influence of social media on depression, anxiety and psychological distress in adolescents. *International Journal of Adolescence and Youth*, 25(1), 79–93.

Kolk van der L. B. A., West, J., Rhodes, A., Emerson, D., Suvak, M., & Spinazzola, J. (2014). Yoga as an adjunctive treatment for posttraumatic stress disorder: A randomized controlled trial. *The Journal of clinical psychiatry*, 75 (6), 559–565.

Lemish, D. (2015). *Children and media: A global perspective*. West Sussex: John Wiley & Sons.

Levine, L. E., Waite, B. M., Bowman, L. L., & Kachinsky, K. (2019). Mobile media use by infants and toddlers. *Computers in Human Behavior*, 94, 92–99.

Livingstone, S., & Haddon, L. (Eds.). (2009). *Kids online: Opportunities and risks for children*. Bristol: Policy press.

Livingstone, S., Stoilova, M., Nandagiri, R., Milosevic, T., Zdrodowska, A., Mascheroni, G., ... & Wartella, E. A. (2020). The datafication of childhood: examining children's and parents data practices, children's right to privacy and parents' dilemmas. *AoIR Selected Papers of Internet Research*. Retrieved from https://spir.aoir.org/ojs/index.php/spir/article/view/11136

Livingstone, S., Winther, D. K., & Hussein, M. (2019). *Global Kids Online Comparative Report.* Retrieved from https://ideas.repec.org/p/ucf/inorer/inorer1059.html.

Martin, F., Wang, C., Petty, T., Wang, W., & Wilkins, P. (2018). Middle school students' social media use. *Journal of Educational Technology & Society*, 21(1), 213–224.

Muzzamil, F., Syafrida, R., & Permana, H. (2020). The effects of smartphones on social skills in Industry 4.0. In *Industry 4.0: Proceedings of the 4th International Conference on Teacher Education and Professional Development (InCoTEPD 2019), 13-14 November, 2019, Yogyakarta, Indonesia* (pp. 72–75). London: CRC Press.

Nuhla, A., Handayani, S. S. D., Formen, A., & Pranoto, Y. K. S. (2018). Exploring Parents' Experience in Guiding Their Children While Using Gadget at Home. In *4th International Conference on Early Childhood Education. Semarang Early Childhood Research and Education Talks (SECRET 2018)*. Retrieved from https://www.atlantis-press.com/proceedings/secret-18/25906995.

Ojeda, M., Del-Rey, R., Walrave, M., & Vandebosch, H. (2020). Sexting in adolescents: Prevalence and behaviours. *Comunicar*, 28 (64), 9–19.

Ofcom (2020). *Children and Parents: Media Use and Attitudes Report.* Retrieved from https://www.ofcom.org.uk/research-and-data/media-literacy-research/childrens.

Panek, E. (2014). Left to their own devices: College students' "guilty pleasure" media use and time management. *Communication Research*, 41(4), 561–577.

Revathi, K. S., Nair, S., & Achuthan, A. (2020). Influence of technological gadgets on health and lifestyle of medico. *National Journal of Physiology, Pharmacy and Pharmacology*, 10 (3), 201–205.

Rowan, C. (2013). The impact of technology on the developing child. Retrieved from *https://bit.ly/3oHtQZP.*

Samaha, M., & Hawi, N. S. (2017). Associations between screen media parenting practices and children's screen time in Lebanon. *Telematics and Informatics*, 34 (1), 351–358.

Santos, D., Mateos-Pérez, E., Cantero, M., & Gámez-Guadix, M. (2020). Cyberbullying in adolescents: resilience as a protective factor of mental health outcomes. *Cyberpsychology, Behavior, and Social Networking*. Retrieved from https://www.liebertpub.com/doi/abs/10.1089/cyber.2020.0337.

Siddiqui, Z., & Zeeshan, N. (2020). A Survey on Cybersecurity Challenges and Awareness for Children of all Ages. In *2020 International Conference on Computing, Electronics & Communications Engineering (iCCECE)* (pp. 131–136). Retrieved from ttps://ieeexplore.ieee.org/abstract/document/9231229.

Stoilova, M., Livingstone, S., & Nandagiri, R. (2020). Digital by default: Children's capacity to understand and manage online data and privacy. *Media and Communication*. Retrieved from https://bit.ly/3a31ipE.

Subrahmanyam K., Kraut, R. E., Patricia, M., Greenfield, P. M., & Gross, E. F. (2000). The impact of home computer uses on children's activities and development. *Future Child.* Retrieved from https://www.jstor.org/stable/1602692?seq=1.

Suhana, M. (2017). Influence of Gadget Usage on Children's Social-Emotional Development. In *International Conference of Early Childhood Education (ICECE 2017)*. Retrieved from https://www.atlantis-press.com/proceedings/icece-17/25889776.

The Canadian 24-Hour Movement Guidelines for Children and Youth (ages 5-17 years) (2020). *Canadian Society for Exercise Physiology.* Retrieved from https://csepguidelines.ca/children-and-youth-5-17.

Townsend, E., Nielsen, E., Allister, R., & Cassidy, S. A. (2020). Key ethical questions for research during the COVID-19 pandemic. *The Lancet Psychiatry*, 7 (5), 381–383.

Tsai, S. M., Wang, Y. Y., & Weng, C. M. (2020). A Study on Digital Games Internet Addiction, Peer Relationships and Learning Attitude of Senior Grade of Children in Elementary School of Chiayi County. *Journal of Education and Learning*, 9 (3), 13–26.

Yue, J., Zang, X., Le, Y., & An, Y. (2020). Anxiety, depression and PTSD among children and their parent during 2019 novel coronavirus disease (COVID-19) outbreak in China. *Current Psychology*. Retrieved from https://link.springer.com/article/10.1007/s12144-020-01191-4.

Voznesenska, O. (2019). Media Art Therapy as a Helping Tool for the Personality in the Information Age. *European Journal of Interdisciplinary Studies,* 11(1), 46–58.

Wade, A. (2020). The impact of digital media use on the musculoskeletal and visual systems. In *Technology and Adolescent Health* (pp. 365-380). Academic Press. Retrieved from https://www.sciencedirect.com/science/
article/pii/B9780128173190000153.

Wibowo, D. C., Fitriani, D. W., Kimresti, A. F., Ahkami, A., Nastiti, I. S. F, Auliani, S. D., ... & Raharjo, P. (2020). Description of gadget addiction, sleep quality, and students learning achievement at SD Negeri 1 Sidodadi Lawang in 2019. *Journal of Community Medicine and Public Health Research*, 1(2), 73–79.

Winther, D. K., Twesigye, R., Zlámal, R., Saeed, M., Smahel, D., Stoilova, M., & Livingstone, S. (2020). *Digital Connectivity during COVID-19: Access to vital information for every child*. Retrieved from https://ideas.repec.org/p/ucf/inores/inores1099.html.

## References

Abdulah, D. M., Abdulla, B. M. O., & Liamputtong, P. (2020). Psychological response of children to home confinement during COVID-19: A qualitative arts-based research. *International journal of social psychiatry*. Retrieved from https://journals.sagepub.com/doi/full/10.1177/0020764020972439. (in English)

Alper, M. (2013). Developmentally appropriate new media literacies: Supporting cultural competencies and social skills in early childhood education. *Journal of Early Childhood Literacy*, *13*(2), 175–196. (in English)

Balakiryeva, O. M. (Ch. Ed.), Pavlova, D. M., Nhuyen, N-M. K., Levtsun, O. H., Pyvovarova, N. P., Sakovych, O. T., & Flyarkovska, O. V. (2019). *Kurinnia, vzhyvannia alkoholiu ta narkotychnykh rechovyn sered pidlitkiv, yaki navchayutsia: poshyrennia y tendentsii v Ukraini* [Smoking, alcohol and drug use among adolescents studying: prevalence and trends in Ukraine]. Retrieved from http://knowledge.org.ua/wp-content/uploads/2019/10/B_Report_ESPAD_2019_
Internet.pdf. (in Ukrainian)

Benedetto, L., & Ingrassia, M. (2020). Digital Parenting: Raising and Protecting Children in Media World. In *Parenting*. IntechOpen. Retrieved from https://bit.ly/37ZQVAu. (in English)

Boursier, V., Gioia, F., & Griffiths, M. D. (2020). Do selfie-expectancies and social appearance anxiety predict adolescents' problematic social media use? *Computers in Human Behavior*. Retrieved from https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S0747563220301485. (in English)

Chassiakos, Y. L. R., Radesky, J., Christakis, D., Moreno, M. A., & Cross, C. (2016). Children and adolescents and digital media. *Pediatrics*, 138(5). Retrieved from https://pediatrics.aappublications.org/content/138/5/e20162593.short. (in English)

Chen, C., Chen, S., Wen, P., & Snow, C. E. (2020). Are screen devices soothing children or soothing parents? Investigating the relationships among children's exposure to different types of screen media, parental efficacy and home literacy practices. *Computers in Human Behavior*, 112. Retrieved from https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0747563220302144. (in English)

Craig, W., Boniel-Nissim, M., King, N., Walsh, S. D., Boer, M., Donnelly, P. D., ... & Van den Eijnden, R. (2020). Social media use and cyber-bullying: a cross-national analysis of young people in 42 countries. *Journal of Adolescent Health*, 66(6), 100–108. (in English)

Davey, S., & Davey, A. (2014). Assessment of smartphone addiction in Indian adolescents: a mixed method study by systematic-review and meta-analysis approach. *International journal of preventive medicine*, 5(12). Retrieved from https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC4336980/. (in English)

*Diahnostychno-rozvyvalnyi proiekt "Mediakultura v umovakh pandemii"* [Diagnostic and developmental project "Media Culture in a Pandemic»]. (2020). Retrieved from http://mediaosvita.org.ua/2020/10/31/diagnostychno-rozvyvalnyj-proyekt-mediakultura-v-umovah-pandemiyi/. (in Ukrainian)

Dubinskyy, I. (2019). *Doslidzhennia internet-audytorii v Ukraini za III kvartal 2019 roku* [Survey of the Internet audience in Ukraine for the III quarter of 2019]. Retrieved from https://bit.ly/378l6pF. (in Ukrainian)

Dutta, K., Mukherjee, R., Das, R., Chowdhury, A., Sen, D., & Sahu, S. (2019). Scheduled optimal sleep duration and screen exposure time promotes cognitive performance and healthy BMI: a study among rural school children of India. *Biological Rhythm Research*. Retrieved from https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/09291016.2019.1646505. (in English)

Dutta, K., Mukherjee, R., Sen, D., & Sahu, S. (2020). Effect of COVID-19 lockdown on sleep behavior and screen exposure time: an observational study among Indian school children. *Biological Rhythm Research*. Retrieved from https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/09291016.2020.1825284. (in English)

Dyatel, N. L. (2020). *Etychni pytannia orhanizatsii doslidzhen v umovakh karantynu* [Ethical issues of research organization in quarantine]. In *Dosvid perezhyvannia pandemii COVID-19: dystantsiini psykholohichni doslidzhennia, dystantsiina psykholohichna pidtrymka* (pp. 71–74). Retrieved from https://ispp.org.ua/wp-content/uploads/Static/dosvid_onl-sem_23-04-20_and_15-05-20_ncov19.pdf. (in Ukrainian)

Fay, M. (2020). Otitis media, sleep disorders, and attention-related behavior. Retrieved from https://bit.ly/3oEEFMg. (in English)

Fitriahadi E., & Tyastiti, V. H. (2020). The impacts of the use of gadgets on the development of children 3-6 years of age. *SEAJOM: The Southeast Asia Journal of Midwifery*, 6(1), 34–38. (in English)

Hinkley, T., Brown, H., Carson, V., & Teychenne, M. (2018). Cross sectional associations of screen time and outdoor play with social skills in preschool children. *PloS one*. Retrieved from https://journals.plos.org/plosone/article?id=10.1371/journal.pone.0193700. (in English)

Hozak, S. V., Yelizarova, O. T., Parats, A. M., Dyuba, N. M., & Stankevych, T. V. (2020). Osoblyvosti dystantsiinoho navchannia shkoliariv 1–11 klasiv pid chas pandemii COVID-19 [Features of distance learning for students in grades 1-11 during the COVID-19 pandemic]. *Visnyk Cherkaskoho natsionalnoho universytetu imeni Bohdana Khmelnytskoho. Seriia "Pedahohichni nauky",* 3, 14–22. (in Ukrainian)

Idoiaga, N., Berasategi, N., Eiguren, A., & Picaza, M. (2020). Exploring children's social and emotional representations of the Covid-19 pandemic. *Frontiers in Psychology*. Retrieved from https://bit.ly/3a1nFvF. (in English)

Jeffery, C. (2020). Is that appropriate? Parental judgements about the risks and opportunities of teenagers' digital media use. *Parenting for a Digital Future*. Retrieved from http://eprints.lse.ac.uk/106891/1/parenting4digitalfuture_2020_09_23_parental_judgements_about_risks.pdf. (in English)

Kahn, M., Schnabel, O., Gradisar, M., Rozen, G. S., Slone, M., Atzaba-Poria, N., ... & Sadeh, A. (2020). Sleep, screen time and behaviour problems in preschool children: an actigraphy study. *European Child & Adolescent Psychiatry*. Retrieved from https://link.springer.com/article/10.1007/s00787-020-01654-w. (in English)

Kebkalo, T. H., & Buts, M. A. (2020). *Osoblyvosti rezhymu dnia molodshykh shkolyariv pid chas karantynu pandemii COVID-19* [Features of the daily routine of junior schoolchildren during the quarantine of the COVID-19 pandemic]. Retrieved from http://ephsheir.phdpu.edu.ua/handle/8989898989/5128. (in Ukrainian)

Keles, B., McCrae, N., & Grealish, A. (2020). A systematic review: the influence of social media on depression, anxiety and psychological distress in adolescents. *International Journal of Adolescence and Youth*, *25*(1), 79–93. (in English)

Kolk van der L. B. A., West, J., Rhodes, A., Emerson, D., Suvak, M., & Spinazzola, J. (2014). Yoga as an adjunctive treatment for posttraumatic stress disorder: A randomized controlled trial. *The Journal of clinical psychiatry*, 75 (6), 559–565. (in English)

Lemish, D. (2015). *Children and media: A global perspective*. West Sussex: John Wiley & Sons. (in English)

Levine, L. E., Waite, B. M., Bowman, L. L., & Kachinsky, K. (2019). Mobile media use by infants and toddlers. *Computers in Human Behavior*, 94, 92–99. (in English)

Livingstone, S., & Haddon, L. (Eds.). (2009). *Kids online: Opportunities and risks for children*. Bristol: Policy press. (in English)

Livingstone, S., Stoilova, M., Nandagiri, R., Milosevic, T., Zdrodowska, A., Mascheroni, G., ... & Wartella, E. A. (2020). The datafication of childhood: examining children's and parents data practices, children's right to privacy and parents' dilemmas. *AoIR Selected Papers of Internet Research*. Retrieved from https://spir.aoir.org/ojs/index.php/spir/article/view/11136. (in English)

Livingstone, S., Winther, D. K., & Hussein, M. (2019). *Global Kids Online Comparative Report.* Retrieved from https://ideas.repec.org/p/ucf/inorer/inorer1059.html. (in English)

Martin, F., Wang, C., Petty, T., Wang, W., & Wilkins, P. (2018). Middle school students' social media use. *Journal of Educational Technology & Society*, 21(1), 213–224. (in English)

Ministerstvo osvity Ukrainy (2017). Pro provedennia vseukrainskoho eksperymentu za temoiu: "Standartyzatsiia naskriznoi sotsialno-psykholohichnoi modeli masovoho vprovadzhennia mediaosvity u vitchyznianu pedahohichnu praktyku" na bazi navchalnykh zakladiv Ukrainy [On conducting an all-Ukrainian experiment on the topic: "Standardization of the end-to-end socio-psychological model of mass introduction of media education in domestic pedagogical practice" on the basis of educational institutions of Ukraine]. (Nakaz № 1199). Retrieved from http://mediaosvita.org.ua/book/nakaz-mon-pro-provedennya-vseukrayinskogo-eksperymentu/. (in Ukrainian)

Muzzamil, F., Syafrida, R., & Permana, H. (2020). The effects of smartphones on social skills in Industry 4.0. In *Industry 4.0: Proceedings of the 4th International Conference on Teacher Education and Professional Development (InCoTEPD 2019), 13-14 November, 2019, Yogyakarta, Indonesia* (pp. 72–75). London: CRC Press. (in English)

Naydonova, L. A. (2018). Kiberbulinh u pidlitkovomu reitynhu internet-nebezpek [Cyberbullying in the teen rating of Internet dangers]. *Psykholohichni nauky: problemy i zdobutky*, 1(11), 141–159. (in Ukrainian)

Naydonova, L. A. (Sc. ed.). (2018). *Mediahramotnist ta informatsiina bezpeka: informatsiinyi biuleten* [Media literacy and information security: newsletter]. K.: Instytut sotsialnoi ta politychnoi psykholohii NAPN Ukrainy. (in Ukrainian)

Naydonova, L. A. (2013). Mediaosvita v Ukraini: osoblyvosti realizatsii sotsialno-psykholohichnoi modeli [Media education in Ukraine: features of realization of social and psychological model]. *Shkilnyi bibliotechno-informatsiinyi tsentr*, (4), 91–97. (in Ukrainian)

Nemesh, O. M. (2020). Vplyv media na sotsializatsiiu suchasnoi molodi [The influence of the media on the socialization of modern youth]. *Psykholohiia: realnist i perspektyvy*, 14, 166–176. (in Ukrainian)

Nuhla, A., Handayani, S. S. D., Formen, A., & Pranoto, Y. K. S. (2018). Exploring Parents Experience in Guiding Their Children While Using Gadget at Home. In *4th International Conference on Early Childhood Education. Semarang Early Childhood Research and Education Talks (SECRET 2018)*. Retrieved from https://www.atlantis-press.com/proceedings/secret-18/25906995. (in English)

Ofcom (2020). *Children and Parents: Media Use and Attitudes Report.* Retrieved from https://www.ofcom.org.uk/research-and-data/media-literacy-research/childrens. (in English)

Ojeda, M., Del-Rey, R., Walrave, M., & Vandebosch, H. (2020). Sexting in adolescents: Prevalence and behaviours. *Comunicar*, 28 (64), 9–19. (in English)

Panek, E. (2014). Left to their own devices: College students' "guilty pleasure" media use and time management. *Communication Research*, 41(4), 561–577. (in English)

*Psykhichne zdorovia ditei v umovakh suchasnykh vyklykiv* [Mental health of children in today's challenges]. (2020). Retrieved from http://www.health.gov.ua/www.nsf/all/u05-02-88?opendocument. (in Ukrainian)

Revathi, K. S., Nair, S., & Achuthan, A. (2020). Influence of technological gadgets on health and lifestyle of medico. *National Journal of Physiology, Pharmacy and Pharmacology*, 10 (3), 201–205. (in English)

Rowan, C. (2013). The impact of technology on the developing child. Retrieved from https://bit.ly/3oHtQZP. (in English)

Samaha, M., & Hawi, N. S. (2017). Associations between screen media parenting practices and children's screen time in Lebanon. *Telematics and Informatics*, 34 (1), 351–358. (in English)

Santos, D., Mateos-Pérez, E., Cantero, M., & Gámez-Guadix, M. (2020). Cyberbullying in adolescents: resilience as a protective factor of mental health outcomes. *Cyberpsychology, Behavior, and Social Networking*. Retrieved from https://www.liebertpub.com/doi/abs/10.1089/cyber.2020.0337. (in English)

Sapolski, R. (2015). *Psikhologiya stressa* [Psychology of stress]. St. Petersburg.: Piter. (in Russian)

Shpittser, M. (2020). *Antimozg: tsifrovyye tekhnologii i mozg* [Anti-brain: digital technologies and the brain]. Moscow: Litres. (in Russian)

Shyshko, N. S. (2015). Tsili korystuvannia Internetom starshoklasnykiv z riznym rivnem psykholohichnoho blahopoluchchia [Objectives of Internet use of high school students with different levels of psychological well-being]. *Naukovyi visnyk Khersonskoho derzhavnoho universytetu*. *Seriia: Psykholohichni nauky*, 5, 144–150. (in Ukrainian)

Siddiqui, Z., & Zeeshan, N. (2020). A Survey on Cybersecurity Challenges and Awareness for Children of all Ages. In *2020 International Conference on Computing, Electronics & Communications Engineering (iCCECE)* (pp. 131–136). Retrieved from https://ieeexplore.ieee.org/abstract/document/9231229. (in English)

Sitkar, T. V., & Sitkar, S. V. (2020). *Osoblyvosti navchannia suchasnykh shkoliariv v umovakh pandemii: ukrainskyi ta mizhnarodnyi dosvid* [Peculiarities of teaching modern schoolchildren in a pandemic: Ukrainian and international experience]. Retrieved from https://bit.ly/3oFhwcE. (in Ukrainian)

*Sotsialna obumovlenist ta pokaznyky zdorovia pidlitkiv ta molodi* [Social conditioning and health indicators of adolescents and young people] (2019). Retrieved from https://uni.cf/2W6Z8wV. (in Ukrainian)

Stoilova, M., Livingstone, S., & Nandagiri, R. (2020). Digital by default: Children's capacity to understand and manage online data and privacy. *Media and Communication*. Retrieved from https://bit.ly/3a31ipE. (in English)

Strilchuk, O. (2015). Vplyv kompiuternoi zakhoplenosti na rozvytok refleksyvnosti u pidlitkiv [The influence of computer addiction on the development of reflexivity in adolescents]. *Psykholohichni perspektyvy*, (25), 217–229. (in Ukrainian)

Subrahmanyam K., Kraut, R. E., Patricia, M., Greenfield, P. M., & Gross, E. F. (2000). The impact of home computer uses on children's activities and development. *Future Child.* Retrieved from https://www.jstor.org/stable/1602692?seq=1. (in English)

Suhana, M. (2017). Influence of Gadget Usage on Children's Social-Emotional Development. In *International Conference of Early Childhood Education (ICECE 2017)*. Retrieved from https://www.atlantis-press.com/proceedings/icece-17/25889776. (in English)

The Canadian 24-Hour Movement Guidelines for Children and Youth (ages 5-17 years) (2020). *Canadian Society for Exercise Physiology.* Retrieved from https://csepguidelines.ca/children-and-youth-5-17. (in English)

Townsend, E., Nielsen, E., Allister, R., & Cassidy, S. A. (2020). Key ethical questions for research during the COVID-19 pandemic. *The Lancet Psychiatry*, 7 (5), 381–383. (in English)

Tsai, S. M., Wang, Y. Y., & Weng, C. M. (2020). A Study on Digital Games Internet Addiction, Peer Relationships and Learning Attitude of Senior Grade of Children in Elementary School of Chiayi County. *Journal of Education and Learning*, 9 (3), 13–26. (in English)

Ukhanova, A. (2020). Internet-zalezhnist ta psykhosomatyzatsiia yak moderatory vzaiemovidnoshen mizh stresom ta ryzykovoiu povedinkoiu pidlitkiv [Internet addiction and psychosomatization as moderators of the relationship between stress and risky behavior of adolescents]. *Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu "Ostrozka akademiya": seriia "Psykholohiya",* 11, 82–87. (in Ukrainian)

Voznesenska, O. (2019). Media Art Therapy as a Helping Tool for the Personality in the Information Age. *European Journal of Interdisciplinary Studies,* 11(1), 46–58. (in English)

Wade, A. (2020). The impact of digital media use on the musculoskeletal and visual systems. In *Technology and Adolescent Health* (pp. 365-380). Academic Press. Retrieved from https://www.sciencedirect.com/science/
article/pii/B9780128173190000153. (in English)

Wibowo, D. C., Fitriani, D. W., Kimresti, A. F., Ahkami, A., Nastiti, I. S. F, Auliani, S. D., ... & Raharjo, P. (2020). Description of gadget addiction, sleep quality, and students learning achievement at SD Negeri 1 Sidodadi Lawang in 2019. *Journal of Community Medicine and Public Health Research*, 1(2), 73–79. (in English)

Winther, D. K., Twesigye, R., Zlámal, R., Saeed, M., Smahel, D., Stoilova, M., & Livingstone, S. (2020). *Digital Connectivity during COVID-19: Access to vital information for every child*. Retrieved from https://ideas.repec.org/p/ucf/inores/inores1099.html. (in English)

Yue, J., Zang, X., Le, Y., & An, Y. (2020). Anxiety, depression and PTSD among children and their parent during 2019 novel coronavirus disease (COVID-19) outbreak in China. *Current Psychology.* Retrieved from https://link.springer.com/article/10.1007/s12144-020-01191-4. (in English)

Zhdanyuk, L. O. (2020). Osvitnie seredovyshche v umovakh pandemii COVID-19 [Educational environment in the context of the COVID-19 pandemic. In *Management of development of a modern educational institution in the conditions of information educational space.* Retrieved from https://bit.ly/37X1GDx. (in Ukrainian)

УДК 316.6
DOI: https://doi.org/10.33120/ssj.vi46(49).161

**Хазратова Нігора Вікторівна**
доктор психологічних наук, доцент,
професор кафедри теоретичної та практичної психології,
Національний університет "Львівська політехніка",
м. Львів, Україна
ORCID ID 0000-0002-1471-3234
*monz_3@ukr.net*

# ГЕНДЕРНІ І ВІКОВІ ОСОБЛИВОСТІ ФРУСТРАЦІЙНИХ РЕАКЦІЙ НА ПОРУШЕННЯ ПРИВАТНОСТІ

Метою дослідження був аналіз гендерних і вікових особливостей переживання приватності та встановлення специфіки фрустраційних реакцій на порушення приватності. Методологічно дослідження ґрунтується на наукових підходах до психології приватності (викладеного в працях І. Альтмана, А. Джила, С. К. Нартової-Бочавер), а також на гендерному підході. Вираженість та інтенсивність фрустраційної реакції особистості на порушення приватності пов'язані з гендерними і віковими характеристиками. Фемінні гендерні ролі передбачають толерантнішу реакцію на порушення приватності і переживання відповідної фрустрації в менш конфліктній формі над відміну від маскулінних. Результати емпіричного дослідження показали, що вимушене порушення приватності в оселях під час карантину (весна 2020 р.) спричинило високий рівень суб'єктивного дискомфорту в діагностованих з високим рівнем маскулінності і значно нижчий – у діагностованих з високим рівнем фемінності. Специфіка фрустраційних реакцій на порушення приватності змінюється з віком. У дитинстві просторові межі формуються в міру сепарації від батьків. Підлітковий та юнацький вік передбачають більшу толерантність до порушення приватності, ніж зрілий. Особам літнього віку притаманні, з одного боку, висока прихильність до приватності, а з другого – компенсаторна поведінка внаслідок переживання самотності. Обмеження дослідження пов'язані з можливостями збирання емпіричних даних наприкінці карантину навесні 2020 року. Результати дослідження можна використати для розроблення: 1) психологічних рекомендацій щодо впровадження просторових обмежень (наприклад, під час карантинних заходів); 2) профілактики конфліктів, спровокованих порушенням приватності. Перспективою подальших досліджень проблеми фрустраційних реакцій на порушення приватності є визначення "нормативних" для різних гендерних культур і субкультур моделей просторової поведінки.

**Ключові слова**: потреба в приватності; депривація приватності; фрустрація приватності; гендерні ролі; порушення приватності.

# GENDER AND AGE PECULIARITIES OF FRUSTRATIVE REACTION TO PRIVACY VIOLATION

**Nigora V. Khazratova**
Doctor of Psychology, Docent,
Professor of Department of Psychology
National University "Lviv polytechnic»
Lviv, Ukraine

ORCID ID 0000-0002-1471-3234
*monz_3@ukr.net*

The aim of our study was to analyze the gender and age peculiarities of the experience of privacy and to find out the specifics of frustration reactions to privacy violation. Methodologically, the study is based on scientific approaches to the psychology of privacy (due to the works of I. Altman, A. Gill, S. K. Nartova-Bochaver); as well as on a gender approach. The severity and intensity of the person's frustration reaction to the privacy violation are related to the gender and age characteristics. Feminine gender roles dictate higher tolerance of privacy violations and higher tolerance of this frustration than masculine. The results of the empirical study showed that forced violations of privacy in homes during quarantine (spring 2020) caused a high level of subjective discomfort in those diagnosed with a high level of masculinity and much less in those diagnosed with a high level of femininity. The peculiarities of frustration from privacy violations change with age. In childhood, spatial boundaries are formed gradually, depending on separation from parents. Teenage age and adolescence provide greater tolerance for privacy violations than adulthood. Elderly people have, on the one hand, a high commitment to privacy, and on the other – compensatory behavior due to the experience of loneliness (violation of someone else's privacy). The limitations of the study are related to the possibility of collecting empirical data at the end of quarantine in the spring of 2020. The results of the study can be used in the development of 1) psychological recommendations for the implementation of spatial restrictions (for example, during quarantine measures); 2) prevention of conflicts provoked by privacy violations. The prospect of further research on the problem of frustration reactions to privacy violations is to define "normative" models of spatial behavior for different gender cultures and subcultures.

**Keywords:** need for privacy; deprivation of privacy; frustration of privacy; gender roles; privacy violation.

**Постановка проблеми**. Тенденції урбанізації і глобалізації в сучасних суспільствах призводять до зменшення приватності і зростання публічності життя особистості. Інструменти сучасної комунікації – телевізор, інтернет, соціальні мережі – виводять нас у простір публічності навіть в індивідуальному помешканні. Усе це збільшує нормативність поведінки, посилює зовнішній контроль, а найголовніше, мінімізує ресурс особистості для відновлення его-ідентичності. Особистість переживає системну фрустрацію потреби в приватності.

Карантинні заходи, зумовлені пандемією-2020, об'єктивно призвели до загострення фрустрації потреби в приватності внаслідок необхідності залишатися вдома усім членам сімей одночасно і надовго незалежно від умов спільного проживання. Карантинні заходи фактично "стиснули" приватний простір у перенаселених помешканнях, спричинили неминучі порушення приватності. Усе це, як повідомляли ЗМІ, спонукало зростання кількості сімейних конфліктів, розлучень, випадків сімейного насилля.

Реагування особистості на одиничні /регулярні /постійні порушення приватності, специфіка переживання фрустрації залежать як від гендерних, так і віково-психологічних характеристик особистості.

**Аналіз останніх досліджень і публікацій, виокремлення нерозв'язаних частин загальної проблеми.** Проблема фрустрації потреби в приватності сучасного мешканця стандартного мегаполісу є недостатньо вивченою, хоча чимало авторів (зокрема, А. Зіммель, М. Лібман, С. К. Нартова-Бочавер, С. Хейдметс) приділяли їй увагу. Вони досліджували її як у контексті просторової психології, так і психології виховання, гендерної психології тощо.

Поняття приватності, у тому значенні, у якому воно здебільшого використовується в психології (Altman, 1975; Altman, & Wohewill, 1978; Gill, 1974), означає контроль особи за відкритістю – закритістю для чужих свого власного життя (території, організації часу і простору тощо), можливість усамітнення, можливість збільшувати або зменшувати на власний розсуд прозорість свого життя для інших. І. Альтман, один з перших дослідників психології приватності, розглядав групи чинників, що впливають на формування особистого простору: індивідуальні (стать, вік, соціально-економічний статус, раса), особистісні

(креативність, інтелект, потреба в досягненнях і спілкуванні, особистісні вади, фізичний стан), міжособистісні (атракція, численні міжособистісні впливи, структура відповідної соціальної групи) і, нарешті, ситуаційні – функції і завдання групи, в якій перебуває суб'єкт (Altman, 1975).

Спостерігаючи вікову динаміку особистого простору людини, І. Альтман відзначав його недостатність у ранньому і дошкільному вікових періодах, унаслідок чого маленькі діти часто підходять до інших людей надто близько і, так само, не можуть закритися (захиститися) від їхніх фізичних дій. Це стосується як хлопчиків, так і дівчаток. Отже, у ранньому дитячому віці незалежно від гендерної належності потреба в приватному просторі є ще нерозвинутою. Поширена думка, згідно з якою така толерантність до порушення особистого простору загалом й інтимної зони зокрема відбиває недостатню потребу малих дітей у сепарації від дорослого, домінування симбіотичних стосунків з матір'ю. Справді, у багатьох дітей реальне подолання прагнення до симбіотичних стосунків відбувається доволі пізно – у п'ять-шість років. У міру дорослішання, від шести до дванадцяти років, діти починають віддавати перевагу окремому місцю на противагу місцю в спільному колі, тобто потреба в особистому просторі починає чітко виявлятися і виражати себе (Altman, & Wohewill, 1978; Нартова-Бочавер, 2005).

Феномен гендеру (що означає соціальну стать, точніше – соціальний вияв біологічної статі особи, заломлений крізь призму відповідних соціальних стереотипів, зокрема стереотипів "маскулінності" і "фемінності») відіграє значну роль у формуванні будь-якої соціальної поведінки загалом (Вет, 1983; Говорун, & Кікінеджі, 2004). Тому важливо з'ясувати специфіку його впливу на фрустраційні переживання в ситуаціях, коли особиста приватність порушена або депривована. Вивчення такої специфіки дасть змогу відкрити ресурси маскулінності / фемінності / андрогінності в ситуаціях фрустрації потреби в приватності.

Як було встановлено під час багатьох досліджень, чоловіки у своїй поведінці більше дотримуються гендерної типовості. Жінка частіше відступає від правил своєї статі (наприклад, мати може бути то поступливою, то суворою), що було зафіксовано в поведінці не лише дорослих жінок, а й дівчат. Чоловіки ж мають бути неодмінно маскулінними (мужніми, суворими тощо) (Говорун, & Кікінеджі, 2004).

Виявлено деякі гендерні особливості встановлення міжособової дистанції. Так, І. Альтман і його послідовники виявили, що: 1) дівчатка в ранньому віці встановлюють більш стабільну соціальну дистанцію, що зумовлюється їхнім більш раннім, ніж у хлопчиків, засвоєнням відповідних правил; 2) чоловікам потрібен більший особистий простір, ніж жінкам; 3) і ті, й інші встановлюють більшу дистанцію щодо чоловіків, ніж щодо жінок (Altman, & Wohewill, 1978; Зіммель, 1979; Нартова-Бочавер, 2005).

Цікавими видаються дані щодо індивідуальної, зокрема гендерної, варіативності в організації особистого простору під час вивчення патології особистості. Так, М. Горовиць, Д. Даф і Л. Стреттон, "маскуючи" тест на рівновагу, пропонували хворим на шизофренію наблизитися або до вішака для капелюхів, або до живої людини. Виявилось, що хворі підходять ближче до вішака, ніж до людини, і при цьому варіативність дистанції у жінок є значно вищою, аніж у чоловіків (Horowitz, Duff, & Stratton, 1964).

Л. Вайнштейн з'ясував, що найбільшу дистанцію встановлюють, незалежно від гендерної належності, здорові, але психологічно травмовані люди у стані високої тривожності (Нартова-Бочавер, 2005).

**Мета статті** – аналіз гендерних і вікових особливостей переживання приватності та з'ясування відповідної специфіки фрустраційних реакцій на порушення приватності.

**Виклад основного матеріалу дослідження.** Вочевидь, реакції на фрустрацію потреби у приватності, як і гострота цієї потреби, змінюються з віком.

У ранньому та дошкільному дитинстві потреба в приватності ще мало виражена, дитина рідко відстоює свою міжособисту дистанцію; у шкільному віці просторові межі та кордони формуються поступово, у міру психологічної сепарації від батьків.

Відомо, що в підлітковому і юнацькому віці стійкість до деяких несприятливих зовнішніх, зокрема середовищних, подразників є вищою, ніж у дорослому, зрілому віці. Це стосується перенаселеності та надмірної публічності власного життя, щодо яких особи юнацького віку нерідко виявляють вищу толерантність, ніж дорослі люди. Це можна проілюструвати поширеною в нашому (і західному також) соціумі практикою поселення юнаків-студентів протягом навчання в гуртожитки, де вони проходять черговий етап соціалізації в умовах зниженої приватності. Толерантність до браку приватності можна пояснити особливостями юнацького віку, які дають широкі можливості для компенсації цих негативних переживань. У цей віковий період можливості людини – фізичні, соціальні, інтелектуальні – і далі суттєво зростають. Це сприяє вірі в досяжність життєвих цілей. Перешкоди сприймаються як тимчасові, а пластичність психіки юнацького віку дає змогу компенсувати дискомфорт виробленням відповідної звички.

Водночас проживання в гуртожитках людей зрілого і похилого віку, хоч і трапляється в нашому суспільстві, але вважається небажаним (і певною мірою свідчить про фінансову неуспішність цих людей). У зрілому віці, порівняно з дитячим і юнацьким, зростає визначеність життєвих цілей і цінностей, цілі набувають реалістичності, життєві перспективи прояснюються. Тому компенсація браку приватності в дорослому і зрілому віці здійснюється за рахунок чіткої антиципації того часового проміжку, протягом якого буде реалізована (задоволена) потреба у відповідній території і буде відновлено особистий простір, необхідний для нормальної життєдіяльності.

У похилому віці гострота фрустраційних реакцій зумовлюється індивідуальними особливостями кожної конкретної людини більшою мірою, ніж в інших вікових групах. Похилий вік характеризується поступовим зниженням стійкості до порушення звичної для людини приватності. Цьому віковому етапу притаманні зниження можливостей у різноманітних сферах, дезадаптаційні тенденції. Захисні сили організму, зокрема й психологічні, слабнуть, і стійкість до сильних зовнішніх середовищних подразників, особливо негативних, поступово знижується. Через зменшення пластичності зростає ригідність сприйняття реальної дійсності, а також ригідність побутових звичок. Тому можливість компенсувати брак приватності новою звичкою є мінімальною. Надмірна публічність у такому віці особливо виснажує людину. Разом з тим важливою психологічною проблемою в цьому віці є самотність, унаслідок чого люди похилого та літнього віку самі бувають схильні порушувати приватність інших (не завжди успішно через віковий егоцентризм). Тому представникам цієї вікової категорії нерідко доводиться розв’язувати водночас і проблему збереження приватності, і проблему самотності. Частково компенсувати гостроту переживання і браку, і надлишку приватності може так звана життєва мудрість, що є особливим новоутворенням цього вікового етапу.

Отже, вікова специфіка емоційно негативних реакцій на такий особливий фрустратор, як брак приватності, багато в чому залежить від того, у який спосіб людина може компенсувати його. Психологічні ресурси компенсації змінюються залежно від вікового періоду.

Фрустраційні реакції на порушення приватності різняться також залежно від гендерних відмінностей. Це пов’язано як з особливостями фемінних – маскулінних – андрогінних реакцій на фрустрацію взагалі, так і на такий специфічний стресор, як порушення особистої приватності.

У традиційних культурах уявлення про маскулінність і фемінінність різко диференційовані і сконструйовані за принципом бінарної опозиції. Крім того, ці категорії збудовані ієрархічно за домінуючої ролі маскулінності. Вважається, що чоловіча гендерна роль більшою мірою, ніж роль жінки, спонукає до самостійного вирішення проблем.

Відповідно, маскулінна роль передбачає низький рівень самозвинувачення (у тому числі в ситуації фрустрації) і схильність до гетероагресії як реакції на порушення приватності. Натомість для жінок більш характерними є аутоагресія, тенденції самозвинувачення, екстернальність. Це дає змогу робити певні узагальнення з приводу

фрустраційного реагування "типових жінок" на порушення приватності: більш толерантне ззовні, більш полезалежне. Водночас їм може бути притаманна вища варіативність поведінки та гнучкість у розв'язанні проблеми порушення їхнього особистого простору через велике розмаїття соціальних ролей, які доводиться виконувати жінкам.

Гендерний стереотип маскулінності відіграє загалом негативну роль, оскільки змушує чоловіків поводитися негнучко й одноманітно. Типова маскулінна реакція передбачає вияв мужності і стійкості під впливом стрес-факторів, що легко може призвести до емоційного вигорання. Тому замість байдужого ігнорування порушення особистої приватності особистість із високим рівнем маскулінності може виявляти особливу чутливість до фрустрації такого роду.

Карантинні заходи навесні 2020 р., зумовлені пандемією, об'єктивно призвели до загострення фрустрації потреби в приватності внаслідок необхідності залишатися вдома усім членам сімей одночасно і довго незалежно від умов спільного проживання. Карантинні заходи фактично "стиснули" приватний простір у перенаселених помешканнях, спричинили неминучі порушення приватності. Усе це, як повідомляли ЗМІ, призвело до зростання кількості сімейних конфліктів, розлучень, випадків сімейного насилля.

Водночас нескладно припустити, що гострота переживання порушень приватності під час карантину різнилася залежно від віку та гендерної ролі. Ми провели емпіричне дослідження, щоб вивити:

1) рівень суб'єктивного комфорту в умовах "карантинного простору" – як приватного, так і публічного (за авторським опитувальником),

2) рівень фемінності/маскулінності/андрогінності діагностованих (за тестом С. Бем).

До вибірки увійшли 120 респондентів віком від 17 до 68 років. Дослідження проводилося наприкінці карантину, у червні 2020 р. За результатами тестування за методикою виявлення рівня фемінності/маскулінності/андрогінності С. Бем було сформовано певний континуум значень, де кожному діагностованому був приписаний деякий рівень фемінності, андрогінності, маскулінності. Після цього з вибірки було відібрано по 20 діагностованих з високими значеннями маскулінності, фемінності, андрогінності. Відтак ми проаналізували, яка частина із цих 60 діагностованих переживає сильний суб'єктивний дискомфорт у "карантинній" ситуації порушень приватності. Зокрема, було з'ясовано, яка кількість людей з високими показниками фемінності, маскулінності, андрогінності переживає виражений суб'єктивний дискомфорт через брак приватності та відповідну фрустрацію (табл.).

*Таблиця*

**Переживання вираженого суб'**єктивного дискомфорту через брак приватності у діагностованих з високим рівнем фемінності/маскулінності/андрогінності (у %)

| **М/Ф/А** **Вік** | **Юнацький** | **Зрілий** | **Похилий** |
|---|---|---|---|
| М | 25 | 45 | 30 |
| Ф | 15 | 40 | 25 |
| А | 20 | 35 | 30 |

Отже, як показують отримані дані, найбільший суб'єктивний дискомфорт від фрустрації потреби в приватності переживають маскулінні діагностовані (усі 100 відсотків). З них найбільше людей зрілого віку і найменше – юнацького. Що ж до діагностованих з переважанням фемінних властивостей, то вони меншою мірою відчувають аналогічний дискомфорт, так само як і андрогенні особи. Прикметно, що практично для всіх вікових груп зберігається тенденція: більшість людей, що відчувають сильний дискомфорт, це особи зрілого віку; найменше таких серед осіб юнацького віку.

Гендерні та вікові особливості реагування на фрустрацію опосередковані впливом культури. Є культури, у яких приватність у всіх її формах культивується і плекається, а є культури протилежного спрямування, де повага до приватності мінімізована. Різні гендерні культури та субкультури задають моделі "чоловічої" і "жіночої" просторової поведінки.

**Практична значущість** дослідження полягає в доцільності застосування його результатів для розроблення: 1) психологічних рекомендацій щодо впровадження просторових обмежень (наприклад, під час карантинних заходів); 2) профілактичних заходів, спрямованих на запобігання конфліктам та випадкам сімейного насилля, спровокованих порушенням приватності.

**Висновки та перспективи подальших досліджень**. Вираженість та інтенсивність фрустраційної реакції на порушення приватності залежать від гендерних і вікових характеристик особистості. Вони впливають на специфіку переживання потреби в приватності, а також фрустраційного реагування на її порушення.

Фемінні гендерні ролі передбачають більш толерантну реакцію на порушення приватності і переживання відповідної фрустрації в менш конфліктній формі. Маскулінні ролі спонукають особу бути чутливішою до порушення приватності, активніше боронити свої особисті кордони та відстоювати міжособову дистанцію.

Результати емпіричного дослідження показали, що вимушені порушення приватності в оселях під час карантину спричинили високий рівень суб'єктивного дискомфорту в діагностованих з високим рівнем маскулінності і менший – у діагностованих з високим рівнем фемінності.

Важливими є також вікові характеристики. У дитинстві просторові межі та кордони формуються поступово, у міру сепарації від батьків. Підлітковий та юнацький вік передбачають більшу толерантність до порушення приватності, ніж зрілий. Особам літнього віку притаманні, з одного боку, висока прихильність до приватності, а з другого – компенсаторна поведінка внаслідок переживання самотності (яка може виявляти себе в порушенні чужої приватності).

Межі допустимого-недопустимого в порушенні приватності і реагуванні на фрустрацію часто визначає гендерна культура. Вона задає моделі просторової поведінки, притаманної традиційним соціальним ролям чоловіка і жінки. Сюди належать як моделі фрустраційного реагування на порушення приватності, так і моделі поведінки вторгнення в чужий особистий простір. Визначення "нормативних" для різних гендерних культур і субкультур моделей просторової поведінки є перспективою подальших досліджень проблеми фрустраційних реакцій на порушення приватності.

## Список використаних джерел

Говорун, Т. В., & Кікінеджі, О. М. (2004). *Гендерна психологія.* Київ: Видавничий центр "Академія".

Нартова-Бочавер, С. К. (2005). *Психологическое пространство личности*. Москва: Прометей.

Хейдметс, М. (1988). Феномен персонализации среды: теоретический анализ. В *Х. Миккин. Средовые условия групповой деятельности* (с. 4–49). Таллинн: ТПИ.

Altman, I. (1975). *The environment and social behavior. Privacy, personal space, crowding.* Monterey: Brooks/Cole.

Altman, I., & Wohlwill, J. F. (Eds.). (1978). *Human Behavior and Environment: Advances in Theory and Research. Vol. 3, Children and the Environment*. N.Y.: Plenum Press.

Bem, S. (1983). Gender Schema Theory and Its Implications for Child Development. *Journal of Women in Culture and Society*, 8 (4), 598–615.

Gill, A. (1974). *Environmental Personalization in Institutional Setting*. N.Y.: HC.

Horowitz, M. J., Duff, D. F., & Stratton, L. O. (1964). Body-buffer zone. *Archives of General Psychiatry*, 6, 651–656.

Leibman, M. (1970). The effects of sex and race norms on personal space. *Environment and Behavior*, 2, 241–280.

## References

Altman, I. (1975). *The environment and social behavior. Privacy, personal space, crowding.* Monterey: Brooks/Cole. (in English)

Altman, I., & Wohlwill, J. F. (Eds.). (1978). *Human Behavior and Environment: Advances in Theory and Research. Vol. 3. Children and the Environment*. N.Y.: Plenum Press. (in English)

Bem, S. (1983). Gender Schema Theory and Its Implications for Child Development. *Journal of Women in Culture and Society*, 8 (4), 598–615. (in English)

Gill, A. (1974). *Environmental Personalization in Institutional Setting*. N.Y.: HC. (in English)

Horowitz, M. J., Duff, D. F., & Stratton, L. O. (1964). Body-buffer zone. *Archives of General Psychiatry*, 6, 651–656. (in English)

Hovorun, T. V., & Kikinedzhi, O. M. (2004). *Henderna psykholohiya* [Gender psychology]. Kyiv: Vydavnychyy tsentr "Akademiia". (in Ukrainian)

Kheydmets, M. (1988). Fenomen personalizatsii sredy: teoreticheskiy analiz [The phenomenon of personalization of the environment: a theoretical analysis]. In Kh. Mikkin, *Sredovyye usloviya gruppovoy deyatelnosti* (pp. 4–49). Tallinn: TPI. (in Russian).

Leibman, M. (1970). The effects of sex and race norms on personal space. *Environment and Behavior*, 2, 241–280. (in English)

Nartova-Bochaver, S. K. (2005). *Psikhologicheskoye prostranstvo lichnosti* [Psychological space of personality]. Moscow: Prometey. (in Russian)

УДК 159.923.2
DOI: https://doi.org/10.33120/ssj.vi46(49).162

**Петровська Інга Ростиславівна**
кандидат технічних наук, доцент,
доцент кафедри психології,
Львівський національний університет імені Івана Франка,
м. Львів, Україна
ORCID ID 0000-0001-7544-945X
*petrovin55@gmail.com*

# ТРИРІВНЕВА СТРУКТУРА ГРОМАДЯНСЬКОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ ОСОБИСТОСТІ

Метою статті є теоретичне обґрунтування трирівневої структури громадянської ідентичності особистості. Теоретико-методологічною основою дослідження стали положення і принципи теорії соціальної ідентичності та соціальної самокатегоризації (Г. Теджфел, Дж. Тернер), концепції організаційної ідентичності (С. Альберт, Б. Ешворт, Дж. Даттон) та рольові теорії (Е. Берн, Е. Гоффман). Запропоновано розглядати громадянську ідентичність як різновид організаційної ідентичності, що функціонує на трьох рівнях: інституціональному («громадянин – держава»), спільнотному («громадянин – спільнота громадян») та індивідуальному («громадянин – Я»). Обґрунтовано, що інституціональний рівень громадянської ідентичності передбачає включеність особистості в організаційне середовище держави: когнітивну (розуміння нормативного поля держави і реальної практики організаційної взаємодії в ньому), ціннісну (соціальна перцепція аксіологічного поля держави, термінальних цінностей державності загалом і конкретної держави зокрема), емоційну (переживання, пов'язані з відносинами з державою як організацією) та поведінкову (реалізація громадянської поведінки). Громадянська ідентичність на спільнотному рівні передбачає афіліацію зі співгромадянами (фактичне прийняття їх як інгрупи, виробленого ними громадянського менталітету; схоже розуміння всіх подій та процесів організаційного середовища держави, що полегшує та інтенсифікує комунікацію між співгромадянами незалежно від їхньої етнічної належності). Спільний досвід переживання типових проблем (від побутових до державно-політичних) сам по собі ще не гарантує згуртованості, взаємопідтримки чи позитивної оцінки співгромадян, але закладає основи громадянської солідарності завдяки спільній цінності та значущості цього досвіду. Індивідуальний рівень громадянської ідентичності передбачає самоідентифікацію з роллю громадянина (у контексті ігрових та сценарних взаємодій з державними інституціями та співгромадянами). Особистість може різною мірою ідентифікуватися зі своєю роллю громадянина, добре або погано "знати свою роль", але в кожному разі роль громадянина стає частиною її рольового репертуару. Програвання ролі громадянина може зумовлювати як відкриті конструктивні стосунки з державою, так і (частіше) стосунки сурогатні, що виявляється в різноманітних психологічних іграх-маніпуляціях та деструктивних сценаріях. Кожен зі згаданих рівнів громадянської ідентичності може бути розвинутим різною мірою. Домінування одного з рівнів свідчить про певну типовість виявів громадянськості, отож перспективу подальших досліджень вбачаємо в розробленні типології громадянської ідентичності особистості та конструюванні відповідного дослідницького інструментарію.

**Ключові слова**: громадянська ідентичність; держава; спільнота громадян; рівні; афіліація; менталітет; роль; ігрова взаємодія; організаційна ідентичність.

# THREE-LEVEL STRUCTURE OF CIVIC IDENTITY

**Inha R. Petrovska**
Ph.D. in Technical Sciences, Docent,
Associate Professor of the Department of Psychology,
Ivan Franko National University of Lviv,
Lviv, Ukraine
ORCID ID 0000-0001-7544-945X
*petrovin55@gmail.com*

The article is dedicated to the theoretical substantiation of the three-level structure of the civic identity of an individual. The theoretical and methodological basis of the study were the theories of social identity and social self-categorization (H. Tajfel, J. Turner), the concept of organizational identity (S. Albert, B. Ashforth, J. Dutton), and role theories (E. Berne, E. Goffman). It is proposed to consider civic identity as a kind of organizational identity that operates on three levels: institutional ("citizen-state"), community ("citizen-community of citizens"), and individual ("citizen-I"). It is proven that the institutional level of civic identity presupposes the inclusion of the individual in the organizational environment of the state: cognitive (understanding of the normative field of the state and the real practice of organizational interaction in it), value (social perception of the axiological field of the state, the terminal values of statehood in general and a specific state in particular), emotional (experiences associated with relations with the state as an organization), and behavioral one (realization of civic behavior). Civic identity at the community (group) level involves affiliation with co-citizens (actual acceptance of them as in-group; civic mentality developed by them; similar understanding of all events and processes of the organizational environment of the state, which facilitates and intensifies communication between citizens regardless of their ethnicity). The common experience of facing typical problems (from domestic to political) itself does not lead to cohesion, mutual support, or positive assessment of co-citizens, but it puts the foundation for civic solidarity due to the common value and significance of this experience. The individual level of civic identity presupposes self-identification with the role of a citizen (in the context of role and script interactions with state institutions and fellow citizens). An individual may identify ownself with his/her role as a citizen at varying degrees, may “know” it well or not, but in each case, the role of the citizen becomes part of his/her role repertoire. Playing the role of a citizen can result in both open constructive and (more often) surrogate relations with the state, which may lead to various psychological games-manipulations and destructive scenarios. Each of these levels of civic identity can be developed in a different manner. The dominance of one of the levels carries certain typicality of manifestations of citizenship, so we see the prospect of further research in the development of a typology of the civic identity of an individual, and designing appropriate research tools.

**Keywords:** civic identity; state; community of citizens; levels; affiliation; mentality; role; role interaction; organizational identity.

**Постановка проблеми**. Психологічне розуміння і психологічний аналіз громадянської ідентичності мають виражену специфіку порівняно з її розумінням та аналізом у суміжних науках, таких як право, політологія, соціологія. Для названих нами наук громадянська ідентичність зводиться до встановлення формальної належності особи до держави як її громадянина. Для політологічного чи правового аналізу не завжди важливо, якою є історична пам’ять спільноти щодо виборювання/реалізації державності, які в неї домінантні стереотипи, атитюди чи експектації щодо громадянства.

Однак громадянство може бути усвідомленим, але не акцептованим або не до кінця інтеріоризованим самим громадянином, унаслідок чого зміна громадянства не спричинюється до жодних психологічних проблем. Публічна декларація громадянства і фактична наявність громадянської ідентичності як особистісної підструктури часто не збігаються. Особливо це помітно в державах з нетривалим досвідом державності. Нова громадянська ідентичність не виникає миттєво, у момент проголошення незалежності. Тому вона може бути аморфною, частково сформованою, девіантною. Відповідно, у складний для

держави час громадяни можуть легко відмовлятися від свого громадянства – як шляхом еміграції, так і шляхом "легального" голосування за передачу іншій державі території, на якій вони мешкають. Ситуація аналогічна проблемі плинності кадрів в організації, коли працівники лояльні лише формально, часто звільняються, а часом співпрацюють з організаціями-конкурентами.

Це свідчить про необхідність пошуку досконаліших інструментів вимірювання громадянської ідентичності, ніж проста декларація громадянських диспозицій в опитуванні. Розроблення відповідного дослідницького інструментарію неможливе без заглиблення в онтологічну сутність феномену громадянської ідентичності.

**Аналіз останніх досліджень і публікацій, виокремлення нерозв'язаних частин загальної проблеми**. Громадянську ідентичність часто плутають з національною ідентичністю, використовуючи ці поняття як синоніми, розглядаючи одну як підструктуру іншої (Hristova, & Cekik, 2013; Pakulski, & Tranter, 2000; Гримич, 2009). Останнім часом у науковому дискурсі також спостерігається тенденція не розмежовувати поняття національної, державної та громадянської ідентичностей, коли йдеться про ідентичність національно-громадянську (Дробижева, 2008; Бушуев, & Титов, 2011) чи державно-громадянську (Арутюнова, 2007). Щоб розкрити сутність громадянської ідентичності та виокремити адекватні операціональні критерії її вирізнення з-поміж інших, слід зіставити її з етнічною та національною ідентичностями, виявити основні відмінності цих ідентичностей, які в структурі особистості частково перетинаються (Хазратова, 2015; Петровська, 2016; Голоденко, 2013).

Громадянська ідентичність передбачає самовизначення як громадянина незалежно від етнічного коріння та національного походження. Громадян як членів організації (держави) об'єднують спільні організаційні цінності, а також спільність проблем, обмежень і можливостей конкретного організаційного середовища держави. Тому громадянська ідентичність, на відміну від національної, є абстрагованою від етнічного походження і етнонаціональної культури. Наприклад, етнічний китаєць – громадянин США – може мати громадянську ідентичність американця (солідарність з іншими американцями, включеність у політичне життя Америки, розуміння проблем сучасних Сполучених Штатів), але його етнонаціональна ідентичність може водночас залишатися китайською (вірність китайським національним традиціям, цінностям, володіння мовою, прихильність до етнічної кухні та одягу тощо). Слід зазначити: національна ідентичність означає, що людина занурена в контекст власної національної культури (щонайменше є носієм мови і етнонаціональної культури). У денаціоналізованих суспільствах далеко не всі є носіями національної культури, проте більшість є носіями громадянської культури і громадянської ідентичності.

Отже, порівнюючи етнонаціональну і громадянську ідентичності, можемо зазначити такі принципові, на наш погляд, відмінності:

- етнонаціональна ідентичність спирається на біосоціальне підґрунтя, пов'язане з генетичним корінням нації, що втілюється як у певних антропоморфних характеристиках, так і в культурі та мові. Громадянська ідентичність за своєю суттю не є прив'язаною до біосоціальної основи; вона є утворенням організаційної психіки;
- етнонаціональна ідентичність передбачає неформальні стосунки з власною групою (етнічною або національною), а громадянська – передусім формальні. Громадянська ідентичність передбачає належність не лише до групи, а передусім до організації (держави), відповідно, чіткіше визначені роль і статус, права та обов'язки особи як громадянина. Зі свого боку, держава має обов'язки щодо громадянина, а також визначені цілі та моделі, яким вона підпорядковує розвиток суспільства;
- природа етнонаціональної ідентичності є більш конкретною через її прив'язаність до етнічних і територіально-географічних характеристик; природа громадянської ідентичності натомість більш абстрактна. Держава як організація більшою мірою абстрагована як від конкретного "етнічного субстрату" (різні етноси і нації в складі держави), так і, певною мірою, від території (держави іноді зазнають змін своїх кордонів).

Відповідно, відмінними мають бути емпіричні індикатори кожної з двох розглянутих ідентичностей особистості.

**Мета статті –** теоретичне обґрунтування трирівневої структури громадянської ідентичності особистості та способів операціоналізації громадянської ідентичності на різних рівнях її функціонування.

**Виклад основного матеріалу дослідження**. Громадянську ідентичність ми розглядаємо як різновид організаційної ідентичності (Петровська, 2018), яка полягає в самовизначенні в організаційному середовищі держави, а також самоідентифікації з роллю громадянина в контексті ігрових і сценарних взаємодій з державними інституціями та співгромадянами і є основним психологічним регулятором громадянської поведінки. Самовизначення особистості в організаційному середовищі держави зумовлене необхідністю включення в нього задля задоволення потреб особистості в самореалізації (соціальному визнанні), афіліації, безпеці, а також у сенсі. Самовизначення відбувається за рахунок самокатегоризації, що є сутнісним процесом у формуванні ідентичності; її уникнення призводить до аморфності ідентичності, що унеможливлює самореалізацію.

Організаційне середовище держави істотно репрезентоване в житті особистості з дитинства. Прикладом тут може бути не лише вивчення державної символіки та патріотичних пісень в освітніх установах. Держава оголошує карантин і обмежує можливості пересування особи; вона визначає стандарти надання медичної допомоги; взаємодія між людьми (зокрема й у сім'ї) регламентується законами держави. Дитина стикається з фактами залежності батьків та прабатьків-пенсіонерів від державних виплат; батьки-бізнесмени залежать від державно-фінансових організацій, що контролюють їхній бізнес, тощо.

Унаслідок занурення в організаційне середовище держави особистість поступово напрацьовує релевантну їй організаційну ідентичність. Образно кажучи, ця ідентичність відповідає на питання "хто я в цій системі? Ким хочу і ким можу бути в цій організації?". Запитання і відповіді не завжди є усвідомленими, але вони несуть змісти щодо можливостей виживання і самореалізації в цій організаційній реальності, щодо прийняття цінностей і правил (як явних, так і неявних) цієї організації.

Слід наголосити, що згадане вище самовизначення і зумовлена ним ідентичність регулюють організаційну поведінку особистості – громадянську поведінку. Ми застосовуємо термін "громадянська поведінка" не в сенсі "правильних", соціально схвалюваних дій щодо держави, а в науково-психологічному розумінні – як будь-яку поведінку особи щодо держави; як дії особи в статусі громадянина. Наприклад: як сплата, так і несплата податків державі – громадянська поведінка; участь чи неучасть у виборах як виборця – громадянська поведінка; зміна громадянства чи перебування далі в статусі громадянина тієї самої держави – громадянська поведінка.

З огляду на те, що організаційна ідентичність завжди регулює організаційну поведінку, можемо стверджувати, що громадянська ідентичність аналогічно регулює громадянську поведінку. Громадянська ідентичність функціонує на різних рівнях, а саме: *інституціональному* (відповідає стосункам "громадянин – держава»), *спільнотному* (груповому) (відповідає стосункам "громадянин – спільнота громадян») та індивідуальному («громадянин – Я»).

На *інституціональному* рівні громадянська ідентичність ґрунтується на осмисленні себе в організаційному середовищі держави, зіставленні себе (як громадянина) з державою (як організацією). Організаційне середовище держави – це результат регламентації організацією взаємодії між людьми (її формальної сторони), соціально-психологічне середовище, що характеризується сукупністю певних констант організаційної взаємодії. Організаційне середовище держави має щонаймеше два виміри: ієрархічний (державна влада, будова якої є ієрархічною) і нормативний (політико-правові відносини).

Активність особистості в організаційному середовищі держави зумовлена її психологічними потребами, зокрема в соціальній самореалізації, у безпеці та сенсі життя. Ця активність регламентується законами і передбачає контакт з представниками держави.

Досвід цієї активності зумовлює включеність особистості в організаційне середовище держави – ціннісну, емоційну, когнітивну та поведінкову. Ціннісна включеність означає соціальну перцепцію аксіологічного поля держави, термінальних цінностей державності загалом і конкретної держави зокрема; когнітивна – розуміння нормативного поля держави і реальної практики організаційної взаємодії в ньому; емоційна – емоційні переживання, пов'язані з відносинами з державою як організацією; поведінкова – реалізацію громадянської поведінки.

Несформована громадянська ідентичність мала б виявити себе невключеністю або низьким рівнем такої включеності.

Громадянська ідентичність на *спільнотному* (груповому) рівні передбачає афіліацію зі співгромадянами. Спільний досвід переживання типових проблем (від побутових до державно-політичних) формує специфічний феномен – консорціум громадян (відрізняється від громадянського суспільства, якому відповідає досить високий рівень розвитку громадянськості). У певному сенсі спільноту громадян можна порівняти з територіальною спільнотою, наприклад зі спільнотою мешканців багатоквартирного будинку. Різні за віком та етнічним походженням, вони об'єднані спільною ситуацією проживання в будинку і мікрорайоні: у них однакові комунальні проблеми, екологічна ситуація, управлінська взаємодія (ОСББ або ЖЕК).

Тривалий спільний досвід подолання типових проблем сам по собі не спричиняє згуртованості, взаємопідтримки чи позитивної оцінки співгромадян, але закладає основи громадянської солідарності завдяки спільній цінності та значущості цього досвіду. Особливим утворенням, що об'єднує громадян, є громадянський менталітет – специфічне для громадян різних держав світосприйняття, сфокусоване передусім на сприйнятті організаційної реальності власної держави, квінтесенція життєвого досвіду багатьох поколінь її громадян. Виходить, бути громадянином психологічно – це відчувати себе членом цієї громадянської спільноти, бути носієм громадянської ментальності.

Емпіричне вимірювання рівня громадянської ідентичності полягає у визначенні рівня афіліації із співгромадянами. Індикаторами будуть фактичне прийняття їх як інгрупи та виробленого ними громадянського менталітету; схоже розуміння та осмислення всіх подій і процесів організаційного середовища держави, що полегшує та інтенсифікує комунікацію між співгромадянами незалежно від їхньої етнічної належності.

Наступний рівень функціонування громадянської ідентичності – *індивідуальний*. Якщо громадянство означає певний формальний статус, права та обов'язки, то з цього погляду особа отримує певну роль – роль громадянина, яку має грати протягом життя. У такому разі можна інтерпретувати громадянську ідентичність на індивідуальному рівні в контексті поширених у соціальній психології рольових теорій Е. Берна, Е. Гоффмана та ін. Поняття ролі в цих теоріях передбачає незбіг удаваного з тим, що є реально. Водночас стверджується, що в процесі постійної гри ролі стають реальністю, а "справжність" поступово втрачається («маска приростає до обличчя" – часте удавання якихось станів чи процесів зумовлює їх справжнє переживання). Аналогічно, особистість може різною мірою ідентифікуватися зі своєю роллю громадянина, добре або погано "знати свою роль", але в кожному разі роль громадянина стає частиною її рольового репертуару. Згідно з рольовими теоріями, наявність ролі та її прийняття означають наявність гри, включення особистості в неї. Роль Громадянина означає, що є також роль Держави. Відповідно, існують також ролі Співгромадян. Ідучи за цією логікою, наявність ролей і гри означає, що є особистісний (організаційний) сценарій.

У бернівському розумінні цієї термінології роль, гра і сценарій є зазвичай деструктивними утвореннями, хоча роблять важливу справу для особистості – компенсують страх справжньої близькості та щирості в стосунках. Тому найчастіше домінують сурогатні стосунки.

На нашу думку, аналогічною є ситуація у стосунках особистості й держави, а також інших громадян. Особистість вступає в досить типові ігри з державою, де вона грає роль

Громадянина, а також проєкує на державу та співгромадян інші ролі. Основною ознакою психологічної гри, відмінної від щирої взаємодії, є наявність прихованої вигоди, маніпуляції, на якій ці стосунки ґрунтуються. Найчастіше такою "вигодою" є відмова від відповідальності. Про відмову від відповідальності як основну проблему стосунків особистості з державою писав ще К. Г. Юнґ (1992).

Спробуймо відтак описати деякі типові ігри та сценарії, поширені, на наш погляд, серед українських громадян.

Перший типовий варіант гри можна назвати "Переслідування" – вона аналогічна описаній Е. Берном грі "Алкоголік" (Берн, 2008). Головна роль – це Громадянин (Жертва), їй відповідає роль Держави-Переслідувача. Держава переслідує Жертву, а саме: душить непомірними цінами на комунальні послуги; не надає помешкання, а прописки вимагає; заганяє бізнесмена (Громадянина-Жертву) в тінь, у гріх несплати податків і в кримінал. Жертва потерпає, залишається на все життя незаможною і правопорушною, що дає їй такі психологічні вигоди: право скаржитися на державу й сподіватися на підтримку (Жертва скаржиться усім; це окрема гра "Яка у нас жахлива держава!", в яку можуть грати всі співгромадяни, від жебраків до олігархів); моральне виправдання правопорушень («У нас чесним шляхом не заробиш»); а також право переадресувати відповідальність державі («Я маленька людина, від мене нічого не залежить»). Жертва залишається пасивною, не бере на себе відповідальності, не ініціює змін, але в контексті громадянської ментальності отримує увагу, підтримку і соціальне схвалення.

У деяких модифікаціях цієї гри певні ролі розігруються також співгромадянами: роль Рятівника (політика, який ініціює рятівні реформи, але все зводиться до балачок), Підбурювача (який виводить Жертв на черговий Майдан) і т. ін.

Ще однією типовою грою є гра, яку можна було б назвати "Чекай, я зараз реформуюся". Громадяни критикують державу, щораз гостріше, демонструють їй недовіру. Тоді на рівні держави черговий раз ініціюються реформи. Громадянин не вірить у реформи, його переконують, а потім вкотре ошукують. Тоді ситуація повертається до початкового протистояння. Мета маніпуляцій з боку держави – збереження системи, яка мала ось-ось розвалитися; психологічне маніпулювання з боку громадянина полягає в тому, що він таки не бере на себе відповідальність за стан справ у державі, даючи себе ошукувати знову і знову.

Отже, програвання ролі Громадянина може зумовлювати як відкриті конструктивні стосунки з державою, так і (частіше) стосунки сурогатні, що виявляється в різноманітних психологічних іграх-маніпуляціях та деструктивних сценаріях. Тому діагностика громадянської ідентичності мала б включати в себе виявлення можливих деструктивних психологічних ігор з такими персонажами, як Держава-Переслідувач і Співгромадяни.

Кожен зі згаданих рівнів громадянської ідентичності може бути по-різному розвинутим. Домінування одного з рівнів свідчить про певну типовість виявів громадянськості.

Варто зазначити, що основні функції громадянської ідентичності також відповідають різним рівням її функціонування:

- інституціональному:
  - *адаптаційна* функція (пристосування до організаційного середовища держави для забезпечення можливості функціонування в ньому задля задоволення своїх потреб (зокрема в соціальній самореалізації – держава продукує організаційний простір, у якому розгортається соціальна самореалізація кожного громадянина);
- спільнотному:
  - *інтеграційна/консолідаційна* функція (формування почуття "Ми", що поєднує людину з громадянською спільнотою; зближення і зв'язок з іншими громадянами; об'єднання і збереження єдності громадян, зокрема і у виявах громадянської конформності);

- *захисна* функція (реалізація афіліативної потреби, що дає змогу долати страх і тривогу в умовах, що змінюються; зменшує почуття невизначеності за рахунок усвідомлення зв'язку і подібності умов організації життя з іншими громадянами в державі; забезпечує почуття персональної безпеки та соціального захисту);

➢ індивідуальному:

- функція *забезпечення самоповаги* і *соціальної цінності* (ідентифікація особи з громадянином держави, яка має високий міжнародний статус і визнання, сприяє підвищенню рівня її самоповаги; успіхи держави в зовнішній та внутрішній політиці, досягнення та перемоги співгромадян у різних сферах викликають позитивні громадянські почуття (гордість, прихильність) і сприяють позитивному самоставленню, підвищенню самооцінки особи як такої, що належить до успішної високостатусної групи); водночас самоповага може підтримуватися і в процесі деструктивних ігор, з проєкуванням на державу відповідних ролей;
- *регулятивна* функція громадянської ідентичності полягає в регулюванні різних видів громадянської поведінки.

**Висновки та перспективи подальших досліджень**. Розробляючи дослідницький інструментарій громадянської ідентичності, доцільно враховувати особливості когнітивної, ціннісної, емоційної та поведінкової включеності особи в організаційне середовище держави (інституційний рівень); рівень афіліації зі спільнотою громадян, незалежно від ставлення до них (схвалення чи осуд) варто оцінювати фактичне прийняття їх як інгрупи (спільнотний рівень); значущість громадянської ідентичності (висока або середня позиція цієї ідентичності в суб'єктивній ієрархії інших ідентичностей особистості), а також особливості засвоєного рольового репертуару громадянина, типові для особи ігрові та сценарні транзакції з державою та співгромадянами (індивідуальний рівень). Кожен зі згаданих рівнів громадянської ідентичності може бути розвинутим різною мірою. Домінування одного з рівнів свідчить про певну типовість виявів громадянськості, отож перспективу подальших досліджень вбачаємо в теоретичному та емпіричному виявленні типології громадянської ідентичності особистості.

## Список використаних джерел


Арутюнова, Е. М. (2007). *Формирование государственно-гражданской идентичности молодежи* (Автореф. дис. канд. социол. наук). Российский университет дружбы народов, Москва.

Берн, Э. (2008). *За пределами игр и сценариев*. Минск: Попурри.

Бушуев, В. В., & Титов, В. В. (2011). Национально-государственная идентичность в современном мире и роль исторической политики в ее формировании (теоретико-методологический анализ). *Вестник "История и политология",* 4, 77–93.

Голоденко, О. Ю. (2013). Теоретичні та емпіричні можливості вивчення громадянської ідентичності. *Вісник Львівського університету. Серія соціологічна*, 7, 60–68.

Гримич, М. (2009). Ідентичність, етнічність, етнічна ідентичність: терміни та поняття. *Етнічна історія народів Європи,* 28, 46–54.

Дробижева, Л. М. (2008). *Национально-гражданская и этническая идентичность: проблемы позитивной совместимости*. В *Россия реформирующаяся* (вып. 7, с. 214–228). Москва: Институт социологии РАН.

Петровська, І. Р. (2018). Громадянська ідентичність як різновид організаційної ідентичності. *Проблеми сучасної психології*, 39, 244–257.

Петровська, І. Р. (2016). Відмінності громадянської ідентичності від етнічної та національної ідентичностей. *Актуальні питання сучасної психології.* Матеріали ІІІ Міжнародної науково-практичної конференції, м. Дніпропетровськ, 7-8 жовтня, 2016 р. (с. 72–76). Херсон: Гельветика.

Хазратова, Н. В. (2015). Громадянська ідентичність у структурі особистісних ідентичностей. *Проблеми політичної психології*. 2 (16), 112–125.

Юнг, К. Г. (1992). *Современность и будущее*. Минск: Университетское.

Hristova, L. & Cekik, A. (2013). Between the ethnic and the civic identity – on the perceptions of the student population in the Republic of Macedonia. *New Balkan Politics*, 13, 45–70.

Pakulski, J. & Tranter, B. (2000). Civic, national and denizen identity in Australia. *Journal of Sociology*, 36 (2), 205–222.

## References

Arutyunova, Ye. M. (2007). *Formirovaniye gosudarstvenno-grazhdanskoy identichnosti molodezhi* [Formation of the state-civic identity of youth]. (Extended abstract of PhD dissertation, Sociological sciences). Rossiyskiy universitet druzhby narodov, Moscow. (in Russian)

Bern, E. (2008). *Beyond games and scenarios.* Minsk: Popurri. (in Russian)

Bushuyev, V. V. & Titov, V. V. (2011). Natsionalno-gosudarstvennaya identichnost v sovremennom mire i rol istoricheskoy politiki v yeye formirovanii (teoretiko-metodologicheskiy analiz) [National-state identity in the modern world and the role of historical politics in its formation (theoretical and methodological analysis)]. *Vestnik "Istoriya i politologiya",* 4, 77–93. (in Russian)

Drobizheva, L. M. (2008). Natsionalno-grazhdanskaya i etnicheskaya identichnost: problemy pozitivnoy sovmestimosti [National, civic and ethnic identity: problems of positive compatibility]. In *Rossiya reformiruyushchayasya* (Vol. 7, pp. 214–228). Moscow: Institut sotsiologii RAN. (in Russian)

Holodenko, O. Yu. (2013). Teoretychni ta empirychni mozhlyvosti vyvchennia hromadianskoi identychnosti [Theoretical and empirical possibilities of studying civic identity]. V*isnyk Lvivskoho universytetu. Seriia sotsiolohichna*, 7, 60–68. (in Ukrainian)

Hristova, L. & Cekik, A. (2013). Between the ethnic and the civic identity – on the perceptions of the student population in the Republic of Macedonia. *New Balkan Politics*, 13, 45–70. (in English)

Hrymych, M. (2009). Identychnist, etnichnist, etnichna identychnist: terminy ta ponyattya [Identity, ethnicity, ethnic identity: terms and concepts.]. *Etnichna istoriia narodiv Yevropy*, 28, 46–54. (in Ukrainian)

Khazratova, N. V. (2015). Hromadianska identychnist u strukturi osobystisnykh identychnostei [Civic identity in the structure of personal identities]. *Problemy politychnoi psykholohii*, 2 (16), 112–125. (in Ukrainian)

Pakulski, J. & Tranter, B. (2000). Civic, national and denizen identity in Australia. *Journal of Sociology*, 36 (2), 205–222. (in English)

Petrovska, I. R. (2018). Hromadianska identychnist yak riznovyd orhanizatsiinoi identychnosti [Civic identity as a kind of organizational identity]. *Problemy suchasnoi psykholohii*, 39, 244–257. (in Ukrainian)

Petrovska, I. R. (2016). Vidminnosti hromadianskoi identychnosti vid etnichnoi ta natsionalnoi identychnostei [Differences between civic. ethnic and national identities]. *Aktualni pytannia suchasnoi psykholohii*. (Proceedings of the Conference, Dnipropetrovsk, October 7-8, 2016) (pp. 72–76). Kherson: Helvetyka. (in Ukrainian)

Yung, K. G. (1992). *Sovremennost i budushcheye* [Modernity and the future]. Minsk: Universitetskoye. (in Russian)

УДК 316.6
DOI: https://doi.org/10.33120/ssj.vi46(49).163

**Хоржевська Інна Михайлівна**
кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології.
Чорноморський національний університет імені Петра Могили,
м. Миколаїв, Україна
ORCID ID 0000-0002-5497-2812
*innahorzhevska@gmail.com*

# СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ОБРАЗУ МАЙБУТНЬОГО У ВАГІТНИХ ЖІНОК З РІЗНИМ РІВНЕМ САМОЗВИНУВАЧЕННЯ

Метою дослідження було з'ясувати соціально-психологічні особливості образу майбутнього у вагітних жінок з переважанням самозвинувачувальних реакцій. Методологічну основу дослідження склали гендерний підхід у психології, а також наукові напрацювання щодо психосоматичного впливу негативних емоційних станів на здоров'я вагітних. Показано, що соціально-психологічні особливості образу майбутнього (зокрема, антиципація подальших сімейних стосунків, майбутня материнська ідентичність, прагнення відповідати гендерним ролям дружини і матері) регулюють емоційні стани вагітної. Тенденції самозвинувачення розглянуто як елемент гендерної ролі жінки і матері, що перешкоджає формуванню нормальної материнської ідентичності та оптимістичного образу майбутнього. Визначено відмінності між жінками з високим і низьким рівнем самозвинувачення в таких соціально-психологічних характеристиках образу майбутнього: прийняття себе в часовій перспективі; материнська ідентичність; стереотипність образу майбутнього і прагнення відповідати гендерним приписам. Виявлено також взаємозв'язок між схильністю до самозвинувачень у ситуації фрустрації і прагненням відповідати гендерній ролі. Зауважено, що інтрапунітивність реакцій корелює також із ситуативною тривожністю, мінливістю фрустраційних реакцій та емоційним забарвленням образу майбутнього. Рамки дослідження задано можливістю обстеження вагітних лише на першому і другому триместрі вагітності. Результати дослідження можна використати в просвітницькій роботі фахівців з гендерної педагогіки, зокрема в підготовці молодих жінок до материнства. Як напрям подальших досліджень визначено вивчення конструктивної і деструктивної ролі перцепції різних елементів жіночих (фемінних) гендерних ролей в успішності регуляції репродуктивної поведінки за допомогою образу майбутнього.

**Ключові слова**: образ майбутнього; соціально-психологічні особливості образу майбутнього; інтрапунітивні реакції; гендерна роль; репродуктивна поведінка.

# SOCIO-PSYCHOLOGICAL PECULIARITIES OF THE FUTURE'S IMAGE OF PREGNANT WOMEN WITH DIFFERENT LEVEL OF SELF-BLAMING

**Inna M. Khorzhevska**
Ph.D. in Psychology, Docent at the Department of Psychology,
Petro Mohyla Black See National University,
Mykolayiv, Ukraine
ORCID ID 0000-0002-5497-2812
*innahorzhevska@gmail.com*

The aim of the study was to find out the socio-psychological peculiarities of the future's image in pregnant women with a dominance of self-blaming reactions. The methodological basis of the study was a gender approach in psychology, as well as scientific research on the psychosomatic

impact of negative emotional states on the health of pregnant women. Socio-psychological features of the future's image (in particular, the anticipation of further family relations, future maternal identity, the desire to correspond to the gender roles of wife and mother) regulate the emotional state of the pregnant woman. Tendencies of self-blame are considered as an element of the gender role of women and mothers, which hinder the formation of a normal maternal identity and an optimistic image of the future. There are differences between women with high and low levels of self-blame in the following socio-psychological characteristics of the future's image: self-acceptance in the long time perspective; maternal identity; stereotyping of the future's image and the desire to comply with gender requirements. There is also a link between the self-blaming tendency in a situation of frustration and the desire to correspond to gender roles. It is noted that intrapunitiveness of reactions also correlates with situational anxiety, the variability of frustration reactions, and emotional coloring of the future's image. The scope of the study was set by the possibility of examining pregnant women only in the first and second trimesters of pregnancy. The results of the study can be used in the educational work of specialists in gender pedagogy, aimed at preparing young women for motherhood. The direction of further research is to study the constructive and destructive role of various elements' perception of female (feminine) gender roles in the success of the reproductive behavior regulation through the future's image.

**Keywords:** future's image; socio-psychological features of the future's image; intrapunitive reactions; gender role; reproductive behavior.

**Постановка проблеми.** Образ майбутнього вагітної жінки є елементом самопрограмування, що впливає як на успішність процесу виношування та пологів, так і на подальші стосунки породіллі з дитиною і сім'єю загалом. Його соціально-психологічні особливості (зокрема, візія подальших сімейних стосунків, майбутня материнська ідентичність, прагнення відповідати гендерним ролям дружини та матері) регулюють поведінку вагітної, її емоційні стани, зумовлюють гармонійне (органічне, не-стресове) прийняття дитини у своє життя.

Тенденції самозвинувачення (які актуалізуються у фрустраційних ситуаціях або при спогадах про них) ми розглядаємо не лише як індивідуальну рису, а і як елемент гендерної ролі жінки та матері, який часто прищеплюється соціумом у процесі гендерної соціалізації. Вони перешкоджають формуванню нормальної материнської ідентичності та образу щасливого майбутнього. Схильність до осуду власних дій, інтрапунітивних реакцій спричиняють атитюд "я недостойна", що позначається на соціально-психологічних особливостях образу майбутнього. Оскільки в процесі вагітності жінка є особливо вразливою до різних психосоматичних впливів, це може позначатися на перебігу вагітності, ускладнювати його.

**Аналіз останніх досліджень і публікацій, виокремлення нерозв'язаних частин загальної проблеми.** Образ майбутнього розглядається в психології як структурний елемент психологічного часу особистості, який являє собою узагальнену візуалізацію моделі її власного майбутнього, що є результатом його антиципації (близької, середньої і віддаленої перспективи). Його основними функціями є конструювання майбутнього і концептуалізація часової перспективи власного життя. Тому образ майбутнього часто стає регулятором сьогоденної поведінки: ми обираємо певний спосіб дій, власне, щоб досягти конкретного майбутнього. З огляду на це можемо припустити, що образ майбутнього є також важливим регулятором репродуктивної поведінки жінки: планування сім'ї, виношування і народження дитини.

Гендерна соціалізація накладає істотний відбиток на Я-образ жінки. У процесі соціалізації особистість засвоює гендерні схеми, ролі та експектації соціуму щодо поведінки типового чоловіка/жінки. Статево-рольові стереотипи та гендерні схеми зумовлюють особливості соціальної та рольової перцепції особистості, характеристики інтеракції та сприймання нею власної життєвої перспективи (Вет, 1983; Плетка, 2013). Типові жіночі (фемінні) ролі, такі як бабця, мати, дружина тощо, передбачають як конструктивні, так і деструктивні рольові приписи. Водночас регламентованість фемінних ролей у багатьох

суспільствах є вищою, ніж маскулінних. Л. Гридковець (2016), аналізуючи притаманні традиційному українському суспільству вимоги до жінки, зосереджує увагу на двох основних критеріях вартісності дівчини/жінки: 1) її здатність вийти заміж; 2) її здатність народити дітей. Обидва критерії стосуються репродуктивної поведінки, яка була важливою для продовження роду. Тому будь-яка фізична вада сприймалася як вирок; і хоча дівчина не була в цьому винною, вона фактично потрапляла в ситуацію обвинувачення.

Не дивно, що тенденції самозвинувачення притаманні багатьом жінкам. Вони можуть виявлятися в різних ситуаціях, але найбільше актуалізуються в ситуації фрустрації. Інтеріоризуючи як екстрапунітивну, так і інтрапунітивну поведінку своєї матері, жінка звинувачує й засуджує себе передусім у репродуктивно значущих ситуаціях. Але почуття провини є одним з найбільш деструктивних щодо людського здоров'я. Почуття провини вимагає покарання, й організм інтуїтивно та ірраціонально "створює" ситуацію, яка могла б служити "покаранням". Передусім це стосується вагітних жінок, які є особливо вразливими до психосоматичних впливів (Ponirakis et al., 1998). Це може бути поведінка, що погіршує стан організму. Різноманітні ускладнення перебігу вагітності можуть бути наслідком такої поведінки.

**Метою статті** є з'ясування соціально-психологічних особливостей образу майбутнього у вагітних жінок з переважанням інтрапунітивних (самозвинувачувальних) реакцій.

**Виклад основного матеріалу дослідження**. Логіка нашого емпіричного дослідження зумовила послідовність його етапів:

- формування вибірки досліджуваних – вагітних жінок з нормальним і патологічним перебігом вагітності;
- добирання психодіагностичних методик для виявлення звинувачувальних тенденцій у вагітних та їх спрямованості, соціально-психологічних особливостей образу майбутнього у вагітних жінок.
- виявлення взаємозв'язку соціально-психологічних особливостей образу майбутнього у вагітних жінок з тенденціями самозвинувачення;
- визначення відмінностей в образі майбутнього між жінками з високим і низьким рівнем самозвинувачення.

Вибірку досліджуваних склала 51 жінка віком від 23 до 35 років на першому і другому триместрах вагітності як з нормальним перебігом вагітності, так і з відхиленнями від норми (зокрема, із загрозою викидня). Психологічне обстеження вагітних проводилося при жіночій консультації одного з пологових будинків м. Миколаєва. Кожна з вагітних стояла на обліку в жіночій консультації і періодично зверталася туди для консультації з акушером-гінекологом.

Відповідно, серед обстежених вагітних жінок 30 мали нормальний перебіг вагітності, а 21 – загрозу викидня; 28 осіб були на першому і 23 – на другому триместрі вагітності; 32 обстежені жінки не мали досвіду материнства і чекали первістка.

Для психологічної діагностики вагітних було застосовано:

1) тест фрустраційних реакцій Розенцвейга – для виявлення тенденцій самозвинувачення; за його результатами з вибірки діагностованих було виокремлено жінок зі схильністю до самозвинувачення;

2) тест тривожності Спілбергера – Ханіна – для отримання додаткової інформації щодо типових для вагітних емоційних переживань страху та тривоги;

3) футуристичний наратив;

4) контент-аналіз для обробки отриманих наративів діагностованих.

Цей інструментарій дав змогу визначити образ майбутнього у досліджуваних вагітних та його соціально-психологічні особливості.

Розгляньмо детальніше методи і методики нашого дослідження.

Тест фрустраційних реакцій Розенцвейга призначений для діагностики особливостей поведінки особи в ситуаціях фрустрації. Він дає змогу визначити характер вербального

реагування на складнощі, оцінити дії суб'єкта за рівнем конструктивності (критерієм якої є, зокрема, наявність звинувачень та їхня спрямованість). Кожна відповідь оцінюється за двома ключовими позиціями: 1) висловленою досліджуваним спрямованістю реакції: а) екстрапунітивною, тобто звинуваченнями, спрямованими назовні; б) інтрапунітивною (самозвинувачувальною); в) імпунітивною (ухиляння від приписування відповідальності або вини кому б то не було) і 2) вираженим досліджуваним типом реакції: а) перешкодно-домінантною; б) его-захисною і в) необхіднісно-адаптивною (відповідь спрямована на певне прийняття фрустраційної ситуації).

Під час обробки результатів здійснюється також аналіз тенденцій, бо суб'єкт час від часу змінює свою поведінку, переходячи від одного типу реакції до іншого (наприклад, від імпунітивного до інтрапунітивного).

Одним з інструментів дослідження образу майбутнього є методика футуристичного наративу. Досліджуваним жінкам давалося завдання описати своє щасливе сімейне майбутнє 8-12 реченнями.

Зазвичай зміст таких творів-наративів дає змогу вивчити певні параметри образу майбутнього, серед яких:

– ставлення до майбутнього, його емоційна оцінка (оптимістична, песимістична, нейтральна; незважаючи на інструкцію, деякі жінки уявляють собі проблемне, емоційно-амбівалентне майбутнє);

– часова перспектива, яка конкретизує життєве завдання в часі (невизначена, близька, віддалена, перспектива всього життя);

– деталізованість картини майбутнього як чіткість його бачення (висока, середня та низька);

– цілісність бачення життя, що презентується поєднанням у наративі минулого, теперішнього і майбутнього (транспектива може бути яскраво вираженою, слабко вираженою і невираженою) і т. ін.

У нашому дослідженні категоріями контент-аналізу були: 1) візія стосунків у сім'ї, 2) майбутня материнська ідентичність, 3) прагнення відповідати гендерним ролям дружини та матері, 4) стереотипність образу майбутнього (відповідність зразкам); 5) емоційне забарвлення образу майбутнього (позитивне, негативне, нейтральне, амбівалентне).

Психологічна діагностика тривожності та екстра- або інтрапунітивних реакцій опитаних виявила певні тенденції. Так, обстеження вагітних за тестом Розенцвейга показало, що загалом по вибірці є незначне переважання екстрапунітивних фрустраційних реакцій. Це означає, що в ситуаціях фрустрації жінкам властиво звинувачувати оточення та обставини, а не себе. Іншим діагностованим більше притаманні інтрапунітивні реакції, що виявляються у схильності до самозвинувачень, почутті провини. Імпунітивних реакцій загалом виявилося небагато.

Оскільки до вибірки увійшли жінки як з нормальним, так і з ускладненим перебігом вагітності, ми порівняли їх за параметром схильності до самозвинувачення. Значущість відмінностей, підрахована за Н-критерієм Краскела – Уолліса, становить 10,7 при p=0,039. Отже, жінки, які мають загрозу викидня, частіше вдаються до інтрапунітивних реакцій (табл. 1).

*Таблиця 1*

**Результати обстеження за тестом фрустраційних реакцій С. Розенцвейга (у %)**

| Категорії обстежуваних | Екстрапунітивні реакції | Інтрапунітивні реакції | Імпунітивні реакції |
|---|---|---|---|
| Жінки з ускладненим перебігом вагітності (із загрозою викидня) | 49 | 48 | 3 |
| Вагітні з нормальним перебігом вагітності | 45 | 34 | 21 |

Аналіз тенденцій засвідчив, що близько третини всіх вагітних мають схильність до зміни своїх фрустраційних реакцій у процесі виконання завдань методики. В основному це були вагітні із загрозою викидня під час першого триместру вагітності. Аналогічні показники більшості жінок з нормальним перебігом вагітності є досить стійкими.

Високий рівень тривожності, згідно з результатами тесту Спілбергера – Ханіна, частіше спостерігається у жінок з вираженими інтрапунітивними реакціями. Як видно з таблиці 2, тривожні стани найчастіше переживаються в першому триместрі. Це можна пояснити його специфікою: тривожні стани пов'язані з встановленням факту вагітності і прийняттям ризиків, наявних у цій ситуації. Водночас бачимо, що високий рівень тривожності більшою мірою притаманний вагітним жінкам з переважанням інтрапунітивних реакцій як у першому, так і в другому триместрі (табл. 2).

*Таблиця 2*

**Розподіл показників високого рівня ситуативної тривожності (за даними тесту Спілбергера – Ханіна) у вагітних жінок** (у %)

| Періоди | Усі вагітні жінки | Вагітні з переважанням інтрапунітивнихреакцій | Вагітні з переважанням імпунітивних і екстрапунітивних реакцій |
|---|---|---|---|
| Перший триместр | 67 | 38 | 29 |
| Другий триместр | 48 | 31 | 17 |

Наративні тексти, за допомогою яких жінки змальовували образ свого майбутнього, продемонстрували їхнє позитивне ставлення до вагітності і до майбутньої дитини. А проте роль матері є непропрацьованою у більшості вагітних й описана схематично, нереалістично, з орієнтацію на соціально бажані зразки.

Питома вага категорії "Прийняття себе в часовій перспективі" («Самоприйняття») є значно нижчою у жінок із тенденцією самозвинувачення. Такі результати логічно узгоджуються з показником питомої ваги категорії "Стереотипність образу майбутнього" (H=18,01 p=0,033 ). Цей показник є значно вищим саме у вагітних жінок із тенденцією до самозвинувачення. Образ щасливого майбутнього у деяких з них виглядає як "рекламна картинка" і є досить схематичним. Це можна пояснити скутістю в мріях, зумовленою латентним почуттям провини. Прикметно також, що в таких стереотипних образах майбутнього жінка жорстко дотримується меж своєї гендерної ролі (наприклад, "я завжди займаюся дитиною і господарством, а чоловік заробляє гроші»).

Розгляньмо відтак результати контент-аналізу наративних текстів діагностованих вагітних жінок (підраховувалася питома вага категорій) (рис.).

Статистично значущі відмінності між вагітними жінками з високим і низьким рівнями самозвинувачення встановлено щодо таких соціально-психологічних особливостей образу майбутнього:

- прийняття ролі матері (H=9,23 при p=0,05);
- самоприйняття (H=21,41 при p=0,03);
- прагнення відповідати гендерним ролям дружини і матері (H=7,81 при p=0,05).

Найбільшою є різниця між діагностованими з високим і низьким рівнями самозвинувачення у самоприйнятті. Переживання почуття провини заважає жінці прийняти себе такою, якою вона є. Але не зовсім очевидним є те, що низьке самоприйняття разом зі самозвинуваченням перешкоджає прийняттю вагітною жінкою ролі матері. Можна інтерпретувати це як формування під впливом самозвинувачень латентного атитюду "Я недостойна" (недостойна бути матір'ю, мати щасливу сім'ю і т. ін.) Переживання такої диспозиції перешкоджає релаксації, знижує рівень домагань, не дає змоги відчути спектр можливостей, які відкриває материнство.

Прагнення відповідати гендерним приписам щодо ролей жінки і матері є більш вираженим у жінок з високим рівнем самозвинувачення. Завищена цінність цих приписів

(зокрема й значення щасливого сімейного життя) ускладнює тенденції самозвинувачення, якщо не вдається досягти бажаних “показників”.

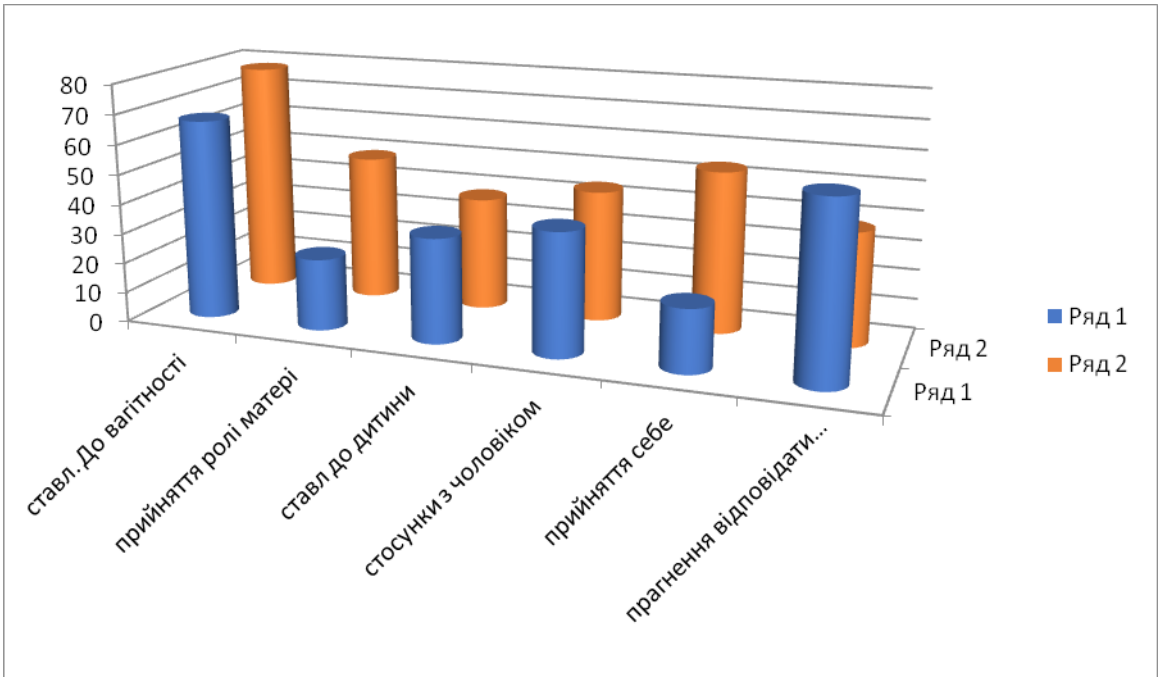


*Рис.* Результати контент-аналізу наративів діагностованих (ряд 1 – вагітні з високим рівнем самозвинувачення; ряд 2 – вагітні з низьким рівнем самозвинувачення)

І, нарешті, показники загального емоційного забарвлення образу майбутнього також дали несподіваний результат: не всі діагностовані дотримувалися інструкції, хоча вона програмувала їх уявити образ позитивного, щасливого майбутнього (табл. 3).

Кореляційний аналіз засвідчив також наявність взаємозв’язку між такими параметрами:

- ситуативна тривожність та інтрапунітивність фрустраційних реакцій (r=0,43);
- ситуативна тривожність і переважання зміни тенденцій у фрустраційних реакціях, тобто специфічна нестійкість реакцій такого роду (r=0,35);
- самоприйняття і прийняття ролі матері (r=0,51);
- низьке самоприйняття і емоційна амбівалентність образу майбутнього (r=0,32).

*Таблиця 3*

**Кореляційні зв’язки самозвинувачувальних реакцій з особливостями образу майбутнього (r)**

| Категорії обстежуваних | Прагнення відповідати гендерним рольовим приписам | Стереотипність образу майбутнього |
|---|---|---|
| Жінки з інтрапунітивними реакціями | 0,38 | -0,32 |
| Жінки з екстрапунітивними та імпунітивними реакціями | 0,26 | 0,08 |

Схильність до самозвинувачення в ситуаціях фрустрації є досить руйнівною сама по собі, але вона, крім того, ще й поєднується з підвищеною тривожністю. Напруженість породжує потенційний страх, що ситуація вийде з-під контролю. А тривога, відповідно, зумовлює невпевненість у правильності своїх реакцій на зовнішні чинники фрустрації, що іноді посилює готовність змінювати ці реакції. Звідси нестійкість і мінливість поведінки.

**Практична значущість дослідження** полягає в доцільності застосування його результатів як у консультативній практиці психологів, так і в просвітницькій роботі

педагогів, спрямованій на підготовку молодих жінок до материнства. Елементом змісту цієї роботи мали б бути усвідомлення і регуляція деструктивних тенденцій самозвинувачення.

**Висновки та перспективи подальших досліджень.** З'ясовано відмінності між жінками з високим і низьким рівнями самозвинувачення щодо таких соціально-психологічних характеристик образу майбутнього: прийняття себе в часовій перспективі; материнська ідентичність; стереотипність образу майбутнього і прагнення відповідати гендерним приписам. Виявлено також взаємозв'язок між схильністю до самозвинувачень у ситуації фрустрації і прагненням відповідати гендерній ролі. Інтрапунітивність реакцій корелює також із ситуативною тривожністю, мінливістю фрустраційних реакцій та емоційним забарвленням образу майбутнього. Перспективи подальших досліджень пов'язані зі з'ясуванням конструктивної і деструктивної ролі перцепції різних елементів жіночих (фемінних) гендерних ролей в регуляції репродуктивної поведінки за допомогою образу майбутнього. Видається доцільним означити ці перцептивні тенденції як у вагітних жінок, так і в їхніх чоловіків у контексті функціонування їхніх стосунків у подружньому та сімейному житті.

## Список використаних джерел

Гридковець, Л. М. (2016). *Світ життєвих криз людини як дитини своєї сім'ї, свого роду та народу*. Львів: Скриня.

Плетка, О. Т. (2013). Прояви ґендерної ідентичності у молоді при груповій роботі. *Простір арт-терапії: досвід становлення.* Матеріали X Ювілейної міжнар. міждисплін. наук-практ. конф. (м. Київ, 28 лютого, 1–2 березня 2013 р.) (с. 78–81). Київ: Золоті ворота.

Bem, S. (1983). Gender Schema Theory and Its Implications for Child Development. *Journal of Women in Culture and Society,* 8 (4), 598–615.

Ponirakis, A., Susman, E. J., & Stifter, C. A. (1998). Negative emotionality and cortisol during adolescent pregnancy and its effects on infant health and autonomic nervous system reactivity. *Development of Psychobiology,* 33(2), 163–174.

## References

Bem, S. (1983). Gender Schema Theory and Its Implications for Child Development. *Journal of Women in Culture and Society,* 8 (4), 598–615. (in English)

Hrydkovets, L. M. (2016). *Svit zhyttievykh kryz liudyny yak dytyny svoiei simi, svoho rodu ta narodu* [The world of life's krisis of a person as a child of her/his family, her/his clan and her/his nation]. Lviv: Skrynia. (in Ukrainian)

Pletka, O. T. (2013). Proiavy hendernoi identychnisti u molodi pry hrupovii roboti [Manifestations of gender identity in youth in group work]. *Prostir art-terapii: dosvid stanovlennia.* Materialy X Yuvileinoi mizhnarodnoi mizhdysplynarnoi naukovo-praktychnoi konferentsii (Kyiv, 28 lutoho, 1–2 bereznia 2013 r.) (pp. 78–81). Kyiv: Zoloti vorota. (in Ukrainian)

Ponirakis, A., Susman, E. J., & Stifter, C. A. (1998). Negative emotionality and cortisol during adolescent pregnancy and its effects on infant health and autonomic nervous system reactivity. *Development of Psychobiology*, 33 (2), 163–174. (in English)

УДК 316.6
DOI: https://doi.org/10.33120/ssj.vi46(49).164

**Дишлова Наталія Володимирівна**
кандидат психологічних наук, науковий співробітник
лабораторії психології малих груп та міжгрупових відносин,
Інститут соціальної та політичної психології НАПН України,
м. Київ, Україна
ORCID ID 0000-0002-8788-3111
*Dyshlova.Natalia@gmail.com*

# ОСОБЛИВОСТІ ПРОЖИВАННЯ ТА ДОЛАННЯ СКЛАДНИХ СОЦІАЛЬНИХ СИТУАЦІЙ УСИНОВЛЮВАЧАМИ В ГРУПОВІЙ ПСИХОЛОГІЧНІЙ РОБОТІ

Метою дослідження було визначити причини виникнення складних соціальних ситуацій у сім'ях усиновлювачів та особливості опрацювання таких ситуацій під час групової психологічної роботи. Для вирішення цих завдань використано напівструктуроване інтерв'ю, включене спостереження, методи і техніки транзактного аналізу та монодрами. Визначено, що складні соціальні ситуації в сім'ях усиновлювачів виникають найчастіше у батьків, які мають певні психологічні та соціально-психологічні особливості (неопрацьована власна дитяча травма, нерозв'язані проблеми в подружніх стосунках, неконструктивна мотивація до усиновлення; неспроможність оцінити свої слабкі та сильні сторони у вихованні дитини-сироти або дитини, позбавленої батьківського піклування, яку вони хочуть усиновити або удочерити). На основі результатів опрацювання складних соціальних ситуацій з усиновлювачами в групі психологічної взаємодопомоги доведено ефективність групової психологічної роботи. Усиновлювачі опанували навички саморефлексії, почали самостійно аналізувати причини негативної поведінки дітей, навчилися відкрито говорити про власні переживання і страхи. Психологічна робота з батьківською і дитячою его-структурою методами транзактного аналізу та монодрами допомогла усиновлювачам прожити власні дитячі травми, що справило позитивний вплив на формування близьких стосунків з дитиною та вирішення складних соціальних ситуацій у сім'ї. У процесі групової роботи визначено низку групових механізмів, спираючись на які група усиновлювачів може розв'язувати проблеми сімейної взаємодії та долати складні соціальні ситуації. До таких механізмів віднесено групову фасилітацію, групову наративізацію індивідуальних історій, групову рефлексію та генераційний досвід долання травм. Показано, що завдяки цим механізмам та пов'язаним із ними груповим феноменам долаються соціальні та групові міфи про усиновлення як про подвиг і негативну фатальність ситуації усиновлення, відчуження та напруження в сім'ях, негативні сімейні сценарії взаємодії, трансгенераційні травми та негативні послання батьків, натомість набуваються нові моделі поведінки в сім'ї, розвиваються гармонійні стосунки. Перспективою подальшого дослідження є корекція негативного життєвого сценарію усиновлених дітей шляхом групової психологічної роботи з ними починаючи з молодшого шкільного віку. Оскільки батьки не завжди можуть допомогти усиновленій дитині подолати психологічні проблеми самостійно, часто вони стикаються з негативною проєкцією і незаслуженим обезцінюванням та недовірою дітей. Практичне значення дослідження полягає в тому, що його результати можна використовувати для впровадження психологічного оцінювання майбутніх усиновлювачів. Створення психологічних груп взаємопідтримки усиновлювачів зменшує ризики дисфункції сім'ї та розусиновлення.

**Ключові слова:** усиновлювачі; складні соціальні ситуації; діти, позбавлені батьківського піклування; група взаємопідтримки; психологічна травма.

# FEATURES OF LIVING THROUGH AND OVERCOMING COMPLEX SOCIAL SITUATIONS BY ADOPTERS IN GROUP PSYCHOLOGICAL WORK

**Nataliia V. Dyshlova**
Ph.D. in Psychology, Research Associate,
Laboratory of Psychology of Small Groups and Intergroup Relations,
Institute for Social and Political Psychology, NAES of Ukraine,
Kyiv, Ukraine
ORCID ID 0000-0002-8788-3111
*Dyshlova.Natalia@gmail.com*

The aim of the study is to determine the causes of complex social situations in the families of adoptive parents and the peculiarities of their processing in group psychological work. To solve these problems, it is used a semi-structured interview, included observations, methods, and techniques of transactional analysis and monodramas. It was determined that the emergence of complex social situations in the families of adoptive parents is characteristic of parents who have the following psychological and socio-psychological features: have unresolved own childhood trauma, unresolved marital problems, unconstructive motivation for adoption; lack of assessment of their weaknesses and strengths in the upbringing of an orphan or a child deprived of parental care whom they wish to adopt. The results of elaboration of difficult social situations with adoptive parents in the group of psychological mutual assistance proved the effectiveness of group psychological work with them. Psychological work of adoptive parents with parental and childish ego-structure by methods of transactional analysis and monodrama helps them to live their childhood traumas, which has a positive effect on the formation of close relationships with the child and solving difficult social situations in the family. In the process of group work, several group mechanisms were identified, based on which a group of adoptive parents solves problems of family interaction and overcomes difficult social situations. Such mechanisms include group facilitation, group narrativization of individual stories, group reflection, and generational experience of overcoming injuries. Through these mechanisms and related group phenomena, social and group myths about adoption as a feat and the negative fatality of the adoption situation, alienation, and tension in families, negative scenarios of family interaction, the trauma of generations and negative parental messages are overcome, as well as acquiring new patterns of behavior in the family and forming harmonious relationships. Prospects for further research are the correction of the negative life scenario of adopted children through group psychological work with them, starting from primary school age. Because parents cannot always help an adopted child overcome psychological problems on their own, they often face negative projection and undeserved devaluation and mistrust of children. The practical significance of the study is that its results can be used to introduce a psychological assessment of future adopters. Creating psychological support groups for adoptive parents reduces the risk of family dysfunction and adoption.

**Keywords:** adopters; difficult social situations; children deprived of parental care; mutual support group; psychological trauma.

**Постановка проблеми.** Сучасна національна система життєвлаштування дітей, позбавлених батьківського піклування, спрямована на зміну пріоритетів їхнього виховання – з державних на сімейні форми виховання. З 2017 року Урядом України розпочато реформу деінституалізації. Пріоритетною формою влаштування дітей визнано усиновлення. Водночас у 2018 році зафіксовано 21, а протягом 2019 року – 36 випадків скасування усиновлення. Сім'ї усиновлювачів тією чи іншою мірою стикаються з труднощами у взаємодії з дітьми, оскільки їхня поведінка зумовлена наслідками материнської депривації або негативного досвіду проживання в біологічній сім'ї. Проблема полягає в тому, що наразі немає системи психологічного оцінювання потенційних усиновлювачів, визначення їхніх слабких і сильних сторін. Разом з тим доведено, що поява дитини в сім'ї активізує у подружжя не тільки своєрідну активність "внутрішніх" батьків, а й переживання "внутрішньої" дитини, яка може

вступити в конкуренцію з реальною дитиною (Geissmann, & Hauzel, 2000). Поява дитини провокує також відтворення власних дитячих травм батьків, які проєкуються на стосунки з усиновленою дитиною, що негативно впливає на психологічний мікроклімат у сім'ї і може призводити до виникнення складних соціальних ситуацій: конфліктів з адміністрацією дитячих садків і шкіл, коли вихователі та вчителі оцінюють дитину як важкосоціалізовувану, скаржаться на її поведінку, звинувачують батьків у поганому вихованні та просять перевести її на домашню індивідуальну форму навчання; втечі дітей з дому; міжособових та міжгрупових конфліктів у соціальному полі взаємодії, коли конфлікти трапляються між усиновленою дитиною та іншими дітьми, що часто призводить до конфліктів між сім'ями або соціальної ізоляції усиновлювачів; бажання розусиновлення/розудочеріння дитини. Це призводить до напруженості в соціальній взаємодії між державними органами та інститутом сім'ї, що зазвичай зумовлює загострення проблемної ситуації усиновлювачів. Через відсутність соціально-психологічного супроводу сімей практично неможливо виявити початок дисфункції родини вже на ранніх стадіях та запобігти її руйнуванню як у фактичному, так і психологічному сенсі. Тому актуальною темою дослідження є визначення причин виникнення складних соціальних ситуацій усиновлювачів та психологічне опрацювання таких ситуацій шляхом усвідомлення усиновлювачами особливостей своєї батьківської ідентичності.

**Аналіз останніх досліджень і публікацій.** Розвиток дітей в умовах емоційної та соціальної депривації досліджували Я. Гошовський (2017), Н. Іванкова та М. Проселкова (2017), Л. Кремнєва (2017), Ю. Удовенко (2007). Аспектам соціально-психологічної адаптації дітей у сім'ях усиновлювачів приділяли увагу М. Майн (2014), Т. Мельничук (2013), Ю. Лахвіч (2017), О. Головньова (2017). Особливості розвитку та виховання дітей у заміщувальній сім'ї знайшли своє відображення у працях Г. Бевз (2015), Т. Деміржі (2016), І. Пєші (2003), Т. Отт (2016), І. Морозової (2016), К. Бєлогай (2016) та ін. Проте недостатньо розкритою досі залишається тема психологічної роботи з усиновлювачами, які опинилися в складній соціальній ситуації.

**Метою статті** є визначення причин виникнення складних соціальних ситуацій у сім'ях усиновлювачів та особливостей їх долання в процесі групової психологічної роботи.

**Виклад основного матеріалу дослідження.** У наукових працях Е. Еріксона (1996) та Д. Віннікотта (2004) обстоюється думка, що в перші місяці після народження у дитини формується базове ставлення до світу: вона вирішує, чи заслуговує цей світ на довіру, чи він є небезпечним. Головну роль у цьому відіграє ставлення значущого дорослого. Діти, позбавлені батьківського піклування, виховуються в неблагополучних сім'ях, що значно підвищує ризик формування у них негативного сценарію життя. Дослідження дітей, позбавлених батьківського піклування (Бардышевская, 2006; Прихожан, & Толстых, 2007; Шпитц, 1946), показали, що порушення взаємодії в системі "дорослий-дитина" спричиняє у дітей раннього віку внутрішній дискомфорт у вигляді тривог і страхів. Дослідження А. Прихожан (1990), О. Смирнової (1995), Й. Лангмейєра (1994) та ін. доводять, що умови в будинках дитини є несприятливими для формування близьких емоційних зв'язків. Водночас наявність стійкого емоційного зв'язку дитини з близьким дорослим, який Дж. Боулбі (1982) визначав як надійну прихильність, є основою для всього її подальшого розвитку. Дефіцит спілкування з близьким дорослим та недостатня кількість емоційних контактів призводять до серйозного дистресу, виникнення проблем, пов'язаних із психічним розвитком і поведінкою дитини (Раттер, 1987). Тому усиновлювачі, які беруть на виховання дитину-сироту або дитину, позбавлену батьківського піклування, мають знати, як правильно реагувати на її негативну поведінку, зумовлену материнською депривацією, знати про свої слабкі і сильні сторони та бути гнучкими в підходах до виховання. Аналіз досліджень К. Бєлогай, І. Морозової, Т. Отт (2014), присвячених проблемам, які виникають у прийомних сім'ях, показує, що прийомні батьки: 1) не знають особливостей психологічного розвитку дітей, які мали негативний досвід проживання в біологічній сім'ї; 2) не готові до труднощів і змін у сімейних стосунках, які виникають з появою нового члена сім'ї; 3) не мають знань

медичного характеру про розвиток дітей; 4) конфліктують з кревними дітьми або/і близькими родичами через прийомну дитину; 5) не вміють адекватно реагувати на невротичні реакції прийомної дитини, не знають, як відучити її від шкідливих звичок, як допомогти подолати конфлікти з однокласниками, вчителями, покращити шкільну успішність, як запобігти немотивованим утечам з дому. Очевидно, що з такими проблемами стикаються і сім'ї усиновлювачів, хоч через таємницю усиновлення і відсутність психологічного супроводу достовірної статистики щодо цього немає.

Батьківство починає розвиватися в людині з моменту її народження, коли вона фіксує образ своїх батьків та ідентифікує себе з ними, а потім на практиці коригує (або не коригує) свої дії в ролі матері/батька і власні уявлення про себе як батьківську фігуру (Боулби, 2003; Фрейд, 1997; Kaes, 1993; Roussillon, 2007). Наша *гіпотеза* полягає в тому, що взаємодія з дітьми не завжди відбувається відповідно до їхніх потреб – часто виховання дитини будується на інтроєктах і настановленнях, які були задані батьківськими фігурами самих усиновлювачів. Тому ми вважаємо, що психологічна робота з батьківськими его-станами усиновлювачів та їхніми несвідомими настановленнями, сценарними посланнями допоможе налагодити контакт з усиновленими дітьми і позитивно вплине на розв'язання складних соціальних ситуацій.

Дослідження складних соціальних ситуацій у сім'ях усиновлювачів та їх опрацювання здійснювалося впродовж 2017–2020 років. Для вивчення соціально-психологічних факторів, які впливають на виникнення складних соціальних ситуацій у родинах усиновлювачів, було використано напівструктуроване інтерв'ю, що проводилося на базі Київського міського будинку дитини в м. Ворзелі, та включене спостереження (86 годин) у групі взаємопідтримки для усиновлювачів на базі студії особистісного розвитку в м. Києві. У дослідженні взяли учать 50 осіб віком від 27 до 50 років, із них 15 осіб, крім участі в інтерв'юванні, також відвідували групу взаємопідтримки.

Для психологічної роботи з усиновлювачами використовувалися методи і техніки транзактного аналізу: "батьківське інтерв'ю" (McNeel, 1976) – методика, спрямована на терапію батьківської его-структури клієнта; терапія перерішення (Р. Гулдинг, & М. Гулдинг, 1997) – робота з клієнтом, завдяки якій він стає суб'єктом нового рішення та монодрами: техніка "порожнього стільця", обмін ролями, техніка монологу, діалог, інтерв'ю, дублювання, реперентинг (Горностай, 2018).

До складних соціальних ситуацій усиновлювачів ми відносимо конфлікти батьків з адміністрацією шкіл, дитячих садків, іншими батьками через негативну поведінку усиновленої дитини щодо одногрупників та вихователів у дитячому садку, щодо однокласників та вчителів у школі. У таких випадках усиновлювачів часто викликають до школи або дитячого садка, щоб висловити їм скарги, негативні оцінки щодо дитини, і врешті-решт просять перевести її на домашнє навчання або зовсім забрати з дитячого садка.

Результати проведеної роботи з усиновлювачами показали, що існує низка особливостей майбутніх батьків, у яких зазвичай виникають складні соціальні ситуації:

- Усиновлювачі, у яких рідні батьки мали конфліктний характер стосунків. Вони виявляють високі показники міжособової сензитивності, тривожності та інтенсивності дистресу, що переживається. Неусвідомлені батьківські заборони та мінісценарії усиновлювачів (Berne, 1964) зазвичай спрямовуються на усиновлених дітей, що призводить до порушення або погіршення їхньої поведінки.
- Стосунки подружньої пари обтяжені невирішеними проблемами. Результати нашого дослідження довели, що гармонійні стосунки в сімейній парі є ресурсом для усиновителів у складні періоди взаємодії з дітьми, а в дисфункціональній родині поява труднощів лише загострює негативний психологічний стан батьків, через що поведінка дітей погіршується. Тому від конструктивності подружніх стосунків залежить, як буде відбуватися процес адаптації та проживання травматичного досвіду дитини в сім'ї.
- Мотивація подружжя до прийняття дитини в сім'ю має певну специфіку. Так, до неконструктивної мотивації усиновлювачів Т. Мельничук і Г. Бевз (2016) відносять:

зменшення душевного болю від втрати кревної дитини, збереження порушених подружніх стосунків, психологічний тиск рідні на подружжя на предмет появи дитини в сім'ї, бажання уникнути самотньої старості. Ці мотивації батьків спрямовані на розв'язання їхніх власних психологічних проблем та потреб, а не на допомогу дитині. Тому часто усиновлені діти таких батьків застрягають у своїх переживаннях, що проявляється в порушенні поведінки, формуванні або загостренні невротичних проявів.

- Майбутні батьки мають певні індивідуальні особливості: високий рівень тривожності, низьку стресостійкість тощо. У батьків з високим рівнем тривожності і низьким рівнем стресостійкості виникає зазвичай більше труднощів з вихованням дітей, особливо тих, які мали негативний досвід проживання в сім'ї і в яких збереглися про це неприємні спогади, або дітей, які зазнали насильства.
- Нездатність батьків оцінити свої слабкі та сильні сторони як вихователів дитини-сироти або дитини, позбавленої батьківського піклування, яку пропонують усиновити/удочерити. Психологічні травми, які діти отримали внаслідок материнської депривації або жорстокого поводження в біологічній сім'ї, негативно впливають на формування життєвої позиції та сценарію, що проявляється насамперед у порушенні їхньої емоційної сфери та поведінки
- Батьки не знають особливостей вікового і психологічного розвитку дітей. Часто усиновлювачі не помічають порушень у психологічному розвитку дітей, а порушення в поведінці списують на "поганий характер" і не звертаються за консультацією до дитячого психіатра або невролога. Несвоєчасне звернення по допомогу в разі затримки психологічного розвитку або психічних порушень призводить до виникнення складних соціальних ситуацій, які можна було б мінімізувати.

Складні соціальні ситуації в сім'ях усиновлювачів зазвичай виникають через негативну поведінку усиновлених дітей. Ідеться про часту протестну поведінку, негативізм, обман, агресію щодо інших дітей і дорослих, крадіжки, втечі з дому. Як правило, причиною такої поведінки усиновленої дитини є непрожитий травматичний досвід, негативні сценарні послання, які вона отримала внаслідок материнської депривації або насильства в біологічній сім'ї. Сила травматизації дитини залежить від багатьох факторів: її власного сприйняття того, що відбувається в навколишньому світі; особливостей її емоційної сфери (Стюарт, & Джойнс, 2002); кількості втрат; часу, проведеного в біологічній сім'ї або інтернатній установі. Кожен випадок аналізується індивідуально, з урахуванням вищезазначених умов розвитку.

Підсумовуючи, звернімося до теорії К. Роджерса (2001), який вважав, що людині від природи властива тенденція до зростання та розвитку і все, що потрібно для цього, – лише створити відповідні умови. Сформулюємо відповідно до цієї теорії припущення: виховання дитини, яка пережила травматичний досвід, буде відбуватися більш гармонійно і вона може "зцілитися", якщо усиновлювачі будуть взаємодіяти з дитиною відповідно до її потреб, приймаючи її особистість безумовно та безоцінно. Вважаємо, що це можливо лише за умови розуміння і пропрацювання усиновлювачами власних травм, батьківських заборон, сценарних послань та неконстуктивної життєвої позиції.

Для опрацювання складних соціальних ситуацій усиновлювачів ми обрали групову психологічну роботу. Переваги групової роботи досить вичерпно описав К. Рудестам (1999). Він стверджує, що груповий досвід протидіє відчуженню; у групі можна простежити відтворення системи стосунків, характерних для реального життя учасників групи; група надає можливість отримувати зворотний зв'язок і підтримку від людей зі схожими проблемами; у групі людина може навчатися поводитися інакше, ніж завжди, сформувати нові моделі поведінки, навчитися по-новому ставитися до себе й людей; взаємодія в групі створює напруженість, яка допомагає з'ясувати психологічні проблеми кожного; групова форма є прийнятнішою і з економічного погляду: для учасників робота в тренінговій групі дешевша, ніж індивідуальна терапія (і для багатьох тренінгова робота набагато ефективніша).

Наша психологічна робота в групі поєднувала як групові, так і індивідуальні методи роботи. Ми працювали в групі як окремо з кожним учасником, концентруючись на внутрішньопсихічному пізнанні (взаємодії між його его-станами: батьківський его-стан, дитячий і дорослий – усередині усиновлювача), так і приділяли увагу груповій динаміці – взаємодії між членами групи.

Аналіз психологічної роботи з усиновлювачами показав, що на процес переживання складних соціальних ситуацій та стосунки з дітьми безпосередньо впливає власний досвід усиновлення, отриманий у батьківській сім'ї. Більшість усиновлювачів приходить на психологічну групу взаємопідтримки з історією травматичного досвіду, який вони отримали у своїй першій і найбільш важливій групі – у батьківській сім'ї. Оскільки психологічна група має схожість із сім'єю в багатьох аспектах (Ялом, 2007), усиновлювачі взаємодіяли з ведучим групи (психологом) та іншими учасниками так, як вони взаємодіяли зі своїми батьками та усиновленими дітьми. Це давало більше можливостей для аналізу складних соціальних ситуацій, у яких опинилися сім'ї, та психологічної допомоги усиновлювачам.

Проживання складних соціальних ситуацій усиновлювачами супроводжується негативними переживаннями і думками, конфліктами в сім'ї та непорозуміннями з працівниками закладів, які відвідують діти. Батьки, які опинилися в такій ситуації, думають, що вони зробили помилку, усиновивши дитину, що вони зіпсували собі життя, що дитина в майбутньому може стати злочинцем або нашкодити самим батькам чи іншим людям, з'являється бажання розусиновити/розудочерити дитину. Усиновлювачі відчувають свою безпомічність, розчарування в собі як у вихователях і в дитині, розпач, відчай, сором через свої негативні думки, страх засудження соціумом, злість на себе і злість на дитину, провину перед чоловіком або дружиною, якщо хтось із них був ініціатором усиновлення, відчуття відторгнення. Такі переживання усиновлювачів лише погіршують або розривають контакт з дитиною, і, відповідно, погіршується її поведінка. Для того щоб вирішити складну соціальну ситуацію, необхідно відновити позитивний контакт усиновлювачів і дитини. Це відбувається поступово, у міру зростання психологічної готовності батьків і за наявності позитивної групової динаміки. На початку роботи групи усиновлювачі самостійно вирішували, хто готовий індивідуально працювати зі своїм випадком.

Для того щоб усиновлювачі перейшли від бажання змінити дитину до бажання відчути її потреби і працювати зі своїми негативними настановленнями та реакціями, необхідно створити особливий мікроклімат у групі – емпатії, конгруентності та безумовного прийняття. Опитування усиновлювачів, завдяки якому вони змогли відкритися і почати працювати зі своїми страхами і травмами, дало змогу визначити такі чинники:

1. Надія та віра в покращення ситуації або конструктивне розв'язання проблем у взаємодії з усиновленими дітьми.
2. Усвідомлення того, що не у них одних виникають труднощі з усиновленими дітьми і з цим можна справлятися. Позитивний досвід інших учасників.
3. Емоційна підтримка та відсутність засудження з боку групи і ведучого.

Останній феномен особливо важливий, оскільки в нашому суспільстві усиновлення надто міфологізується і прирівнюється до подвигу. Тому зізнатися у своїх негативних емоціях щодо усиновленої дитини особливо важко, а ще тяжче стикатися із засудженням соціуму, особливо коли негативна поведінка дітей призводить до наполегливих прохань з боку адміністрації шкіл або дитячих садків забрати дитину на домашнє навчання.

На психологічну роботу усиновлювачів у групі негативно впливало озвучення учасниками історій, коли у дітей попри психологічну роботу зберігалися певні неконструктивні патерни поведінки. (Наприклад, коли батьки, які усиновили дитину пів року назад, чули про те, що ті, які усиновили п'ять років назад, усе ще мають проблеми). Деякі учасники проєкували цей досвід на себе, і мотивація продовжувати відвідувати групу падала. Цей момент потрібно обов'язково відстежувати і винести його на обговорення: слід підтримати учасника, повернути йому віру в те, що його ситуація не безнадійна, розвіяти міф про фатальність ситуації.

Психологічна робота в групі з усиновлювачами проводиться на кількох рівнях:

– емоційному (отримання підтримки; переживання прийняття себе групою; усвідомлення власних емоцій, реакцій; проговорення, прийняття та вираження почуттів);

– когнітивному (усвідомлення зв'язку своїх витіснених, невирішених психологічних проблем із власними батьківськими фігурами та впливу проблем на стосунки з усиновленою дитиною). На цьому етапі починається відновлення емоційного контакту з дитиною;

– поведінковому (формування нових стратегій поведінки відповідно до потреб дитини).

Після того як у групі встановлено стосунки, які базуються на довірі учасників, а усиновлювачі відчувають прийняття і відсутність будь-якого засудження, можна починати безпосередню роботу з окремими випадками усиновлювачів. На початку психологічної роботи ведучий повідомляє, як буде проходити робота групи, та ознайомлює учасників з теорією, яка лежить в основі групової роботи.

Робота зі сценарними рішеннями усиновлювачів спиралася як на діагностичну (виявлення заборон і сценарних рішень, видів драйверів), так і на консультативну (рольове моделювання нових поведінкових моделей виходу із сценарію) модель.

Результати психологічної роботи з усиновлювачами показали, що особливо ефективним методом роботи в групі є монодрама. Вона має як терапевтичну, так і діагностичну цінність. Монодрама усиновлювачів проводилася під час роботи групи на запит учасників, які хотіли розібрати свою проблемну ситуацію; інші учасники спостерігали і в кінці роботи ділилися своїми переживаннями, давали зворотний зв'язок. Аналіз зворотного зв'язку усиновлювачів показав ще один зцілювальний ефект у груповій роботі, оскільки учасники, які були в ролі клієнтів, отримували щирий емоційний відгук на свої проблемні ситуації, а для інших учасників це була можливість для занурення в себе і саморефлексії.

Як правило, для першої монодрами використовувалася техніка "діалог" з усиновленою дитиною. Усиновлювач пересідав на порожній стілець, перебираючи на себе роль усиновленої дитини, "яка сиділа" на цьому стільці, а на попередньому місці ніби продовжував "сидіти" уявний усиновлювач. Діалог усиновлювача з дитиною відбувався з поперемінним обміном ролями з нею. Психолог дублював репліки усиновлювача і дитини, почергово сідаючи то на один, то на другий (порожній) стілець. Таким чином, завдяки передаванню психологом інтонацій та невербальних проявів усиновлювач міг простежити найтонші нюанси, які ним не усвідомлювались, не сприймалися напряму або заперечувалися. Діалог виконував низку терапевтичних завдань. Усиновлювачі могли виразити свої почуття і тривоги, задати питання, які їх турбували, і мали можливість отримати досвід переживання в ролі дитини, де вони зазвичай знаходили приховані до цього часу мотиви негативної поведінки, страхи та інші регулятори вчинків, які нещодавно інтерпретували зовсім по-іншому, інколи – з точністю до навпаки. Ця техніка є першим етапом на шляху до побудови якісно нового контакту з дитиною.

Аналіз відповідей усиновлених дітей під час роботи з технікою "діалог" показав, що зазвичай усиновлені діти почуваються поганими, неповноцінними, відчувають недовіру до усиновлювачів, страх, що від них відмовляться знову, бояться, що їх знову зрадять. Зі свого боку, усиновлювачі бачать себе очима дитини, яка зчитує всі невербальні нюанси та інтонації, які в реальному житті виражають батьки. Завдяки роботі з технікою "діалог" усиновлювачі починають розуміти, що відчуває їхня дитина, чому вона може проявляти негативні патерни поведінки і як усиновлена дитина може інтерпретувати слова та поведінку усиновлювачів. На зміну бажанню "переробити" дитину приходить бажання їй допомогти.

Під час індивідуальної психологічної роботи в групі з усиновлювачами нам доводиться стикатися з певною їх ретравматизацією. Виявилося, що зазвичай усиновлена дитина має такі самі переживання, які усиновлювачі відчували в дитинстві, а їхні батьки, як тепер вони, не могли контейнерувати ці переживання, боялися зіткнутися зі своїм власним болем. Батьки часто переживають не вирішену в дитинстві потребу в безумовній любові, несвідомо очікуючи отримати таку любов від усиновленої дитини. Негативна поведінка

дитини сприймається як відторгнення і відбувається ретравматизація усиновлювачів. Тоді необхідна психологічна робота усиновлювачів з їхньою дитячою та батьківською его-структурою.

Для того щоб складні соціальні ситуації в сім'ях усиновлювачів вирішувалися позитивно, важливо, щоб взаємодія з усиновленою дитиною відбувалася на основі дорослої-его структури (рис.).

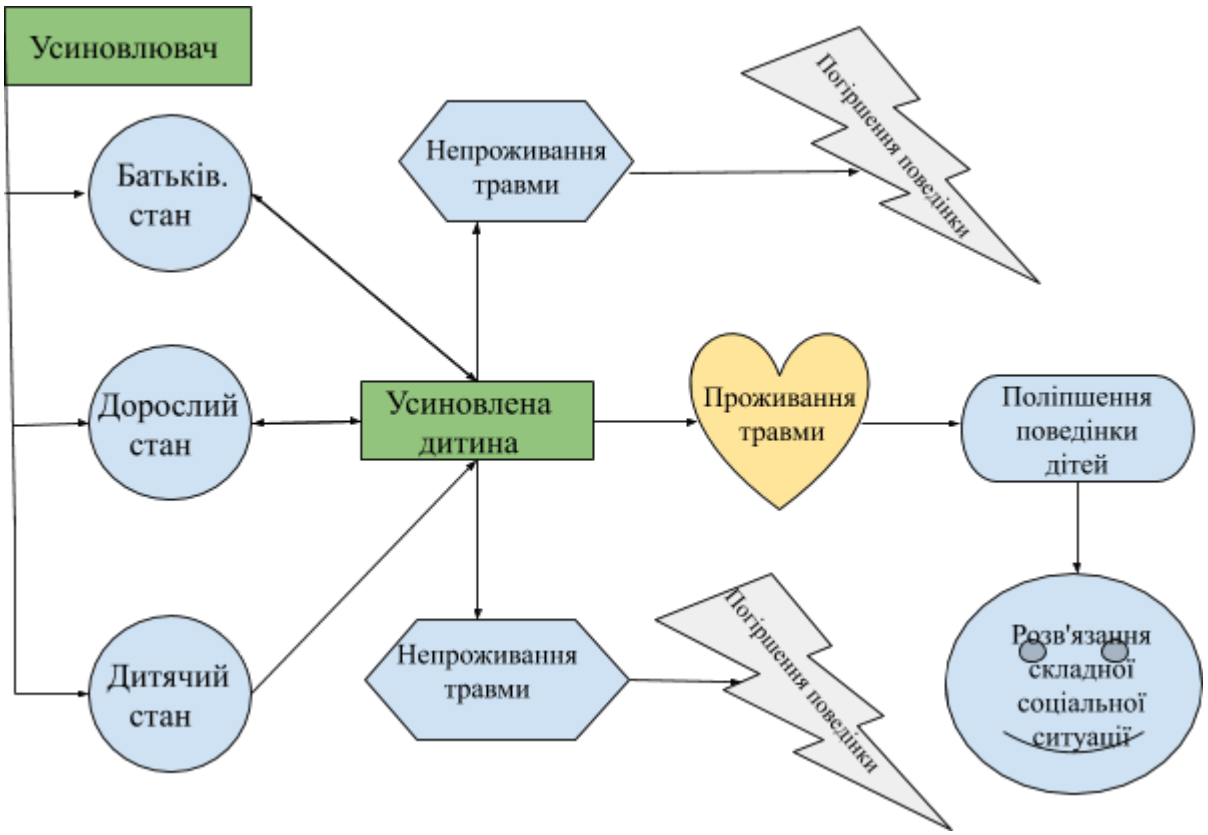


*Рис.* Транзакційна схема взаємодії усиновлювачів з дитиною

Ефективна взаємодія усиновлювачів з дитиною в сім'ї як малій групі спрямована на зміну її негативної поведінки шляхом "проживання травматичного досвіду" і відновлення базової довіри. У процесі психологічної роботи усиновлювачі змінюють своє ставлення до негативних патернів поведінки дітей, зумовленої передусім їхнім раннім травматичним досвідом, і починають проговорювати дитині її емоції та почуття, тим самим показуючи, що приймають і розуміють дитину. Після опрацювання власних психологічних травм усиновлювачі переставали боялися говорити з дитиною про її травматичний досвід, згадувати про біологічну родину дитини і проговорювати її почуття, пов'язані з цією родиною. Це позитивно впливало на поведінку дітей, у стосунках почало з'являтися більше позитивних моментів. Діти стали більш відкритими, могли говорити і згадувати біологічних батьків, задавати питання, чому так сталося, що вони не з ними, згадувати уривки із свого життя. На цьому етапі позитивно зарекомендували себе ігри батьків і дітей з регресією, коли діти могли грати роль немовляти, а усиновлювачі їх няньчили і колисали, "годували" з пляшечки.

Аналіз результатів психологічної роботи в групі з усиновлювачами показав, що пропрацювання проблемних зон у стосунках з власними батьками позитивно впливає не тільки на стосунки з усиновленими дітьми, а й на подружні стосунки. Жінки, які брали участь у роботі групи, скаржилися на те, що чоловіки часто дистанціювалися від проблем, які виникали в сім'ї з усиновленими дітьми, "йшли" в роботу, не допомагали вирішувати проблемні ситуації. У таких сім'ях напруженість між подружжям наростала і поведінка дітей

ставала ще гіршою. Серед жінок було дві категорії: ті, хто хотів допомоги й ображався, коли її не отримував, і ті, хто, "оберігав" чоловіка від проблем. Під час роботи групи ці ситуації пропрацьовувалися, жінки могли відреагувати – виплеснути свою злість, образи, страх – і віддати частину відповідальності чоловіку. Під час психологічної роботи з усиновлювачами ми зауважили, що коли в батьківських сім'ях усиновлювачів-чоловіків були емоційно холодна, авторитарна мати і батько, який дистанціювався від виховання, то в разі усиновлення хлопчика стосунки подружжя погіршувалися, оскільки чоловік несвідомо асоціював себе з дитиною і проєкував образ матері на дружину. У таких сім'ях було важко домовитися про правила і єдину стратегію виховання дитини, оскільки обмеження і встановлення меж, які пропонувала дружина, сприймалися чоловіком як "травмування" дитини. Жінки-усиновлювачі, які виховувалися в сім'ях з безініціативним батьком, недооцінювали можливості чоловіка і брали всю відповідальність за виховання на себе, що призводило до втрати ресурсу і хронічної втоми жінки. Робота усиновлювачів зі своєю "внутрішньою дитиною" допомогла їм у ставленні до усиновленої дитини більше утримуватися в его-стані Дорослого, завдяки чому усиновлені діти могли проживати свою травму. Усиновлювачі були переорієнтовані насамперед на потреби дитини й змогли усвідомити, які саме їхні реакції та поведінка були зумовлені власним травматичним досвідом.

Налагодження контакту з дітьми сприяло вирішенню складних соціальних ситуацій: діти, які крали, припиняли це робити або крадіжки ставали здебільшого ситуативними; діти поверталися до навчальних закладів, поведінка в колективі значно покращувалася; діти ставали більш відкритими, менше обманювали. Водночас розв'язання складних соціальних ситуацій у сім'ях усиновлювачів – це тривалий процес. Можливі відкати назад: повторення у дітей негативних форм поведінки або виникнення нових, яких раніше не було. Тому групова підтримка є особливо важливою.

Якщо в перші роки групової психологічної роботи усиновлювачі були більше зосереджені на вирішенні своїх проблемних ситуацій, то на третьому році учасники групи почали виконувати роль терапевта один для одного, озвучували глибокий зворотний зв'язок та надавали іншим учасникам емоційну підтримку. Усиновлювачі опанували навички саморефлексії, почали самостійно аналізувати причини негативної поведінки дітей, зумовлені їхнім минулим травматичним досвідом, та навчилися відкрито говорити про свої переживання. Батьки відмічали, що це допомогло їм налагодити більш тісний емоційний контакт з дітьми, що позитивно вплинуло на їхню поведінку: стало менше істерик, негативізму, агресії щодо батьків та оточення. Батьки почали цікавитись особливостями виховання дітей з порушенням прихильності, дехто з усиновлювачів (10%) виявив готовність до ще одного всиновлення, а понад дві третини учасників (70%) висловили бажання і далі брати участь у роботі групи.

Про ефективність психологічної роботи в групі усиновлювачі говорили, зокрема, таке: "є розуміння, що я не одна і як із цим справлятися", "з'явилося розуміння причин негативної поведінки дитини", "зустрічі дуже допомагають зрозуміти, куди мені рухатися", "група – це місце, де можна перевести подих, розрядитися і зрозуміти, що відбувається". Аналіз зворотного зв'язку усиновлювачів свідчить про необхідність створення таких груп взаємодопомоги при всіх соціальних службах для дітей і молоді в кожному місті України. Результати психологічної роботи показують, що відкритість усиновлювачів щодо обговорення питань народження дитини, проблем перебування її в біологічній сім'ї покращує психологічний клімат у родині. Психологічна робота усиновлювачів над батьківською і дитячою его-структурою методами транзактного аналізу та монодрами допомагає їм прожити власні дитячі травми, налагодити близькі стосунки з дитиною, конструктивно вирішувати складні соціальні ситуації.

У процесі роботи над складними соціальними ситуаціями, які виникали в сім'ях усиновлювачів, ми зауважили недостатній рівень просвітницької діяльності щодо психологічних особливостей дітей, позбавлених батьківського піклування, як серед

адміністрації, так і серед вихователів та вчителів закладів освіти. Таємниця усиновлення, відсутність соціально-психологічного супроводу призводять до того, що в разі виникнення складних соціальних ситуацій сім'ї усиновлювачів залишаються сам на сам зі своїми проблемами.

Досвід роботи з усиновлювачами показав, що вони стикаються із серйозними наслідками материнської депривації в усиновлених дітей. Без психологічної оцінки усиновлювачів та соціально-психологічного взаємодобору немає гарантії, що усиновлювачі в разі виникнення проблем самостійно звернуться по допомогу. Майже всі усиновлювачі з неконструктивною мотивацією не були готові до психологічної роботи в групі взаємопідтримки та залишали її. Це підвищує ризики дисфункції сім'ї та дезадаптації усиновленої дитини, жорстокого поводження усиновлювачів з дітьми або повернення дітей до інтернатного закладу. Тому важливо звернути увагу на удосконалення процесу підготовки до усиновлення.

**Висновки та перспективи подальших досліджень.** Отже, визначено низку психологічних та соціально-психологічних особливостей усиновлювачів, які проживають складні соціальні ситуації: вони досі потерпають від власної дитячої травми, яка нерідко має гендерну специфіку і проєкується на дитину своєї статі, зумовлюючи подружні конфлікти та дисфункцію сім'ї; рідні батьки усиновлювачів мали конфліктний характер стосунків; неконструктивна мотивація до усиновлення; неспроможність усиновлювачів оцінити свої слабкі і сильні сторони у вихованні дитини-сироти або дитини, позбавленої батьківського піклування, яку вони хочуть усиновити.

Результати опрацювання складних соціальних ситуацій з усиновлювачами в групі психологічної взаємодопомоги довели ефективність групової психологічної роботи. Визначено низку групових механізмів, які позитивно впливають на вирішення проблемних ситуацій усиновлювачів:

1) фасилітація взаємодії – сприяє проявам емоційної підтримки, зняттю напруженості та засвоєнню батьками нових моделей поведінки в малій групі;

2) спонтанна наративізація в групі індивідуальних історій – полегшує долання групових (сімейних і соціальних) міфів про усиновлення як подвиг або ж початкову негативну фатальність ситуації усиновлення;

3) генераційна і трансгенераційна передача досвіду долання психологічних травм у малій групі – оскільки попередні неопрацьовані сімейні травми батьків-усиновлювачів актуалізуються в новій ситуації, яка має ознаки соціальної значущості та психологічної напруженості, рефлексія та опрацювання усиновлювачами батьківських сценаріїв, заборон та негативних послань сприяє доланню складних життєвих і соціальних ситуацій у сім'ї.

Тривала робота в групі психологічної підтримки батьків-усиновлювачів сприяє виникненню групової динаміки та формуванню феномену "група як ціле". По суті, взаємодія в групі є моделлю взаємодії в сім'ях усиновлювачів як реальних малих групах. Встановлення довіри у взаємодії в групі психологічної взаємопідтримки сприяє розв'язанню ключової проблеми – подоланню відчуття відчуженості усиновлювачів у соціумі. Формат групової психологічної роботи дає змогу працювати індивідуально, з кожним усиновлювачем окремо, при цьому усиновлювач дістає підтримку від учасників групи. При цьому вартість групової роботи є значно нижчою порівняно з вартістю індивідуального консультування, що підтримує економіку сім'ї, яка проживає складні соціальні ситуації.

Перспективами подальшого дослідження є корекція негативного життєвого сценарію усиновлених дітей шляхом групової психологічної роботи з ними (починаючи з молодшого шкільного віку і до підліткового). Дитина приходить у сім'ю усиновлювачів уже з певними життєвими сценаріями. Тому усиновлювачі не завжди можуть допомогти дитині подолати психологічні проблеми самостійно, часто вони стикаються з негативною проєкцією і незаслуженим обезцінюванням та недовірою з її боку. Вважаємо, що виявлення негативних сценарних рішень і настановлень усиновлених дітей та їх "перевирішення" позитивно вплине

на майбутнє дітей, значно зменшать ризики повернення їх до інтернатних закладів, появи у них делінквентної та девіантної поведінки, дисфункції сім'ї усиновлювачів.

## Список використаних джерел

Бардышевская, М. (2006). Развитие привязанности у эмоционально депривированных детей. *Дефектология,* 1, 6–20.

Бевз, Г. (2015). Вікова динаміка семантики уявлень дорослих про дітей та практика замінного догляду за дітьми. *Актуальні проблеми психології,* 12, 10–17.

Бевз, Г., & Мельничук, Т. (2016). Мотивація до усиновлення і прийомного батьківства як чинник прогностики їх успішності. *Актуальні проблеми психології*, 1(44), 53–57.

Боулби, Д. (2003). *Привязанность.* Москва: Гардарики.

Винникотт, Д. (2004). *Мать и дитя*. Екатеринбург: Литур.

Горностай, П. (2018). *Консультативная психология. Теория и практика проблемного подхода.* Киев: Ника-Центр.

Гошовський, Я. (2017). Специфіка самоідентичності депривованих підлітків: ревіталізаційний ракурс. *Причорноморські психологічні студії*, 1, 24–28.

Гулдинг, М., & Гулдинг, Р. (1997). *Психотерапия нового решения. Теория и практика.* Москва: Независимая фирма "Класс".

Демірджі, Т. (2016). *Розвиток ідентичності дитини в умовах прийомної сім'ї* (Дис. канд. психол. наук). Державний заклад вищої освіти "Університет менеджменту освіти" Національної академії педагогічних наук України, Київ.

Иванкова, Н., Повстян, Л., & Арсентьева, Е. (2017). Психолого-педагогические предпосылки развития личности воспитанников детского дома. *Вестник психологии и педагогики Алтайского государственного университета*, 4, 80–89.

Кремнева, Л., Проселкова, М., Козловская, Г., & Иванов, М. (2017). К вопросу об этиологии сиротства. *Социальная и клиническая психиатрия,* 1(27), 20–25.

Лахвич, Ю., & Головнева, О. (2017). Опыт усыновителей в воспитании биологического ребёнка – ресурс или риск в процессе адаптации? *Адукацыя і выхаванне*, 11, 137–44.

Майн, Н. (2014). Образы родителей у потенциальных усыновителей: эмпирическое исследование. *Вестник Костромского государственного университета. Серия: Педагогика. Психология. Социокинетика,* 20(3), 169–174.

Мельничук, Т. (2013). Визначення індикаторів психологічної готовності до усиновлення. *Наукові записки Національного університету "Острозька академія". Психологія і педагогіка,* 22, 116–122.

Морозова, І., Белогай, Т., & Отт О. (2014). Особенности детско-родительских отношений в приемных семьях. *Вестник Кемеровского государственного университета*, 3(59), 146–151.

Пєша, І. (2003). Дитячий будинок сімейного типу як особлива форма влаштування дітей сиріт. *Український соціум*, 1(2), 72–80.

Прихожан, А. & Толстых, Н. (2007). *Психология сиротства.* (3-е изд.). Санкт- Петербург: Питер.

Раттер, М. (1987). *Помощь трудным детям.* Москва: Прогресс.

Роджерс, К. (2001). *Становление личности*. Москва: Эксмо-пресс.

Рудестам, К. (1999). *Групповая психотерапия.* Санкт-Петербург: Питер

Стюарт, Й., & Джойнс, В. (2002). *Основи ТА: транзакційний аналіз*. Київ: ФАДА, ЛТД.

Удовенко, Ю. (2007). *Вплив несприятливих умов соціалізації на психічний розвиток дитини* (Дис. канд. психол. наук). Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ.

Фрейд, З. (1997). *Я и Оно. Очерки по психологии сексуальности* (с. 472–477). Минск: Попурри.

Шпиц, Р. (2001). *Психоанализ раннего детского возраста*. Москва: ПЕР СЭ; Санкт-Петербург: Университетская книга.

Эриксон, Э. (2000). *Детство и общество.* (2-е изд.). Санкт-Петербург: Летний сад.

Ялом, И. (2007). *Групповая психотерапия. Теория и практика.* (2nd ed.). Москва: Апрель Пресс, Психотерапия.

Berne, E. (1964). *Games People Play: The Psychology of Human Relationships*. New York, Grove Press.

Geissmann, C., & Houzel D. (Eds.) (2000). *L'enfant, ses parentset le psychanalyste. La capacité à être mère* (pp. 219–229). Paris: Bayard Editions.

Kaes, R. (1993). *Transmission de la vie psychique entre générations*. Paris: Dunod

McNeel, J. (1976). The Parent Interview. *Transactional Analysis Journal*, 6(1), 61–68.

Roussillon, R. (2007). *Manuel de psychologie et de psychopathologie clinique générale.* Paris: Masson.

## References

Bardyshevskaya, M. (2006). Razvitiye privyazannosti u emotsionalno deprivirovannykh detey [The development of attachment in emotionally deprived children]. *Defektologiya*, 1, 6–20. (in Russian)

Berne, E. (1964). *Games People Play: The Psychology of Human Relationships*. New York, Grove Press. (in English)

Bevz, H. (2015). Vikova dynamika semantyky uiavlen doroslykh pro ditei ta praktyka zaminnoho dohliadu za ditmy [Age dynamics of semantics of adults ideas about children and the practice of substitute child care]. *Aktualni problemy psykholohii*, 12, 10–17. (in Ukrainian)

Bevz, H., & Melnychuk, T. (2016). Motyvatsyia do usynovlennia i pryiomnoho batkivstva yak chynnyk prohnostyky yikh uspishnosti [Motivation for adoption and foster care as a factor in predicting their success]. *Aktualni problemy psykholohii*, 1(44), 53–57. (in Ukrainian)

Boulbi, D. (2003). *Privyazannost* [Affection]. Moscow: Gardariki. (in Russian)

Demirdzhi, T. (2016). Rozvytok identychnosti dytyny v umovakh pryiomnoi simi [Development of the child's identity in the conditions of a foster family] (Dissertation of the Ph. D. Thesis Candidate of Psychological Sciences). Derzhavnyi zaklad vyshchoi osvity "Universytet menedzhmentu osvity" Natsionalnoi akademii pedahohichnykh nauk Ukrainy, Kyiv. (in Ukrainian)

Erikson, E. (2000). *Detstvo i obshchestvo* [Childhood and Society] (2nd ed.). St. Petersburg: Letniy sad. (in Russian)

Freud, S. (1997). *Ya i Ono. Ocherki po psikhologii seksualnosti* [I and It. Essays on the Psychology of Sexuality] (pp. 472–477). Minsk: Popurri. (in Russian)

Geissmann, C., & Houzel D. (Eds.) (2000). *L'enfant, ses parentset le psychanalyste. La capacité à être mère.* [The child, his parents and the psychoanalyst. The ability to be a mother] (pp. 219–229). Paris: Bayard Editions. (in French)

Gornostay, P. (2018). *Konsultativnaya psikhologiya. Teoriya i praktika problemnogo podkhoda* [Counseling psychology. Theory and practice of the problematic approach]. Kyiv: Nika-Tsentr. (in Russian)

Gulding, M., & Gulding, R. (1997) *Psikhoterapiya novogo resheniya. Teoriya i praktika* [New Solution Psychotherapy. Theory and practice]. Moscow: Nezavisimaya firma "Klass". (in Russian)

Hoshovskyy, Ya. (2017). Spetsyfika samoidentichnosti depryvovanykh pidlitkiv: revitalizatsiinyi rakurs [Specifics of self-identity of deprived adolescents: revitalization perspective]. *Prychornomorski psykholohichni studii*, 1, 24–28. (in Ukrainian)

Ivankova, N., Povstyan, L., & Arsentyeva, Ye. (2017). Psikhologo-pedagogicheskiye predposylki razvitiya lichnosti vospitannikov detskogo doma [Psychological and pedagogical prerequisites for the development of the personality of children in an orphanag]. *Vestnik psikhologii i pedagogiki Altayskogo gosudarstvennogo universiteta,* 4, 80–89. (in Russian)

Kaes, R. (1993). *Transmission de la vie psychique entre générations* [Transmission of psychic life between generations]. Paris: Dunod. (in French).

Kremneva, L., Proselkova, M., Kozlovskaya, G., & Ivanov, M. (2017). K voprosu ob etiologii sirotstva [On the question of the etiology of orphanhood]. *Sotsialnaya i klinicheskaya psikhiatriya,* 1(27), 20–25. (in Russian)

Lakhvich, Yu., & Golovneva, O.(2017). Opyt usynoviteley v vospitanii biologicheskogo rebyonka – resurs ili risk v protsesse adaptatsii? [The experience of adoptive parents in raising a biological child – a resource or a risk in the adaptation process?]. *Adukatsyya í vykhavanne*, 11, 137–44. (in Russian)

Mayn, N. (2014). Obrazy roditeley u potentsialnykh usynoviteley: empiricheskoye issledovaniye [Parent images in prospective adoptive parents: an empirical study]. V*estnik Kostromskogo gosudarstvennogo universiteta. Seriya: Pedagogika. Psikhologiya. Sotsiokinetika*, 20(3), 169–174. (in Russian)

McNeel, J. (1976). The Parent Interview. *Transactional Analysis Journal,* 6(1), 61–68. (in English)

Melnychuk, T. (2013). Vyznachennia indykatoriv psykholohichnoi hotovnosti do usynovlennia [Determination of indicators of psychological readiness for adoption]. *Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu "Ostrozka akademiya". Psykholohiia i pedahohika*, 22, 116–122. (in Ukrainian)

Morozova, I., Belogay, T., & Ott O. (2014). Osobennosti detsko-roditelskikh otnosheniy v priyemnykh semyakh [Features of parent-child relationships in foster families]. *Vestnik Kemerovskogo gosudarstvennogo universiteta*, 3(59), 146–151. (in Russian)

Prikhozhan, A., & Tolstykh, N. (2007). *Psikhologiya sirotstva* [The psychology of orphanhood]. (3d ed.). St. Petersburg: Piter. (in Russian)

Pyesha, I. (2003). Dytiachyi budynok simeinoho typu yak osoblyva forma vlashtuvannia ditei syrit [Family-type orphanage as a special form of placement of orphans]. *Ukrainskyi sotsium*, 1(2), 72–80. (in Ukrainian)

Ratter, M. (1987). *Pomoshch trudnym detyam* [Help for difficult children]. Moscow: Progress. (in Russian)

Rogers, C. (2001). *Stanovleniye lichnosti* [Formation of personality]. Moscow: Eksmo-press. (in Russian)

Roussillon, R. (2007). *Manuel de psychologie et de psychopathologie clinique générale* [Manual of psychology and general clinical psychopathology]. Paris: Masson. (in French)

Rudestam, K. (1999). *Gruppovaya psikhoterapiya* [Group psychotherapy]. St. Petersburg: Piter. (in Russian)

Shpits, R. (2001). *Psikhoanaliz rannego detskogo vozrasta* [Psychoanalysis of early childhood]. Moscow: PER SE; St. Petersburg: Universitetskaya kniga. (in Russian)

Stuart, Y., & Dzhoyns, V. (2002). *Osnovy TA: tranzaktsiinyi analiz* [Basics TA transactional analysis]. Kyiv: FADA, LTD. (in Ukrainian)

Udovenko, Yu. (2007). Vplyv nespryiatlyvykh umov sotsializatsii na psykhichnyi rozvytok dytyny [Influence of unfavorable conditions of socialization on mental development of the child] (Dissertation of the Ph. D. Thesis Candidate of Psychological Sciences). Kyivskyi natsionalnyi universytet imeni Tarasa Shevchenka, Kyiv. (in Ukrainian)

Vinnikott, D. (2004). *Mat i ditya* [Mother and child]. Ekaterinburg: Litur. (in Russian)

Yalom, I. (2007). *Gruppovaya psikhoterapiya. Teoriya i praktika* [Group psychotherapy. Theory and Practice]. (2nd ed.). Moscow: Aprel Press, Psikhoterapiya. (in Russian)

УДК 159.9.07
DOI: https://doi.org/10.33120/ssj.vi46(49).165

**Лазоренко Борис Петрович**
кандидат філософських наук, старший науковий співробітник,
провідний науковий співробітник лабораторії
соціальної психології особистості,
Інститут соціальної та політичної психології НАПН України,
м. Київ, Україна
ORCID ID 0000-0002-2113-0424
*bolaz@ukr.net*

# НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНИЙ СУПРОВІД ОПАНУВАННЯ КУРСАНТАМИ-ПСИХОЛОГАМИ СТРЕСОВИХ СТАНІВ: ЗАСОБИ САМО- ТА ВЗАЄМОДОПОМОГИ

Визначено основні чинники результативності навчально-методичного супроводу опанування стресових і посттравматичних стресових станів засобами само- і взаємодопомоги курсантами – військовими психологами першого курсу навчання і магістрантами. За авторською анкетою проведено порівняльний аналіз самооцінювання їхніх умінь та первинних навичок, а також здатності надавати психологічну допомогу в цьому особовому складі. Використано також методи включеного спостереження, індивідуального консультування, співбесіди з учасниками для отримання від них зворотного зв'язку. Як основні серед чинників результативності навчально-методичного супроводу визначено активність, мотивацію, спрямованість та командну згуртованість курсантів. З'ясовано, що останній чинник у першокурсників проявився більшою мірою, ніж у магістрантів: першокурсники були більш зацікавленими в самопідготовці і дещо активнішими під час аудиторних занять. Хоч і магістранти, і першокурсники засвідчили, що отримали основні базові знання й уміння та зможуть самостійно їх застосовувати у своїй професійній діяльності, однак рівень засвоєння технологій у першокурсників загалом вищий, ніж у магістрантів. Встановлено, що курсанти оволоділи груповими техніками зняття стресових і посттравматичних стресових станів і зможуть скористатися ними під час проведення занять з особовим складом. Завдяки проведеному самооцінюванню з'ясовано, що вони засвоїли основні тілесно зорієнтовані та дихальні психотехнології зняття стресових і поттравматичних стресових станів у різних зонах тіла. При цьому показники першокурсників за всіма позиціями дещо вищі, ніж у магістрантів. Разом з тим кожен четвертий із числа курсантів-магістрантів засвідчив, що не отримав необхідних знань та умінь і не зможе самостійно застосовувати запропоновані технології у своїй професійній діяльності. Ще майже кожен третій магістрант зазначив, що запропоновані технології видалися йому малоефективними. Аналіз анкетних відповідей цих учасників показав, що вони набули певних знань та умінь, проте потребують більше пояснень, додаткових знань та вмінь і тренінгових вправ для посилення впевненості у собі та власних фахових компетенціях. На відміну від магістрантів, у всіх першокурсників оцінки засвоєння та ефективності цих технологій були позитивними. Встановлено, що понад половину учасників занять мають потребу в отриманні додаткових знань та умінь щодо застосування запропонованих технологій. Також з'ясовано, що участь у спецкурсі стала стимулом для вдосконалення фахової психологічної підготовки його учасників. З'ясовано, що у першокурсників ця потреба є більш вираженою, ніж у магістрів. Фактична здатність ефективно застосовувати набуті учасниками знання та вміння може бути визначена лише під час їхньої практичної діяльності, тому результативність навчально-методичного супроводу потребує дослідження під час стажування у військах та під час практичної роботи з особовим складом за місцем проходження служби.

**Ключові слова:** навчально-методичний супровід; курсанти – військові психологи; посттравматичні стресові стани; тілесні психотехнології; дихальні психотехнології.

# EDUCATIONAL-METHODICAL SUPPORT OF CADETS-PSYCHOLOGISTS' STRESS STATES MANAGEMENT: MEANS OF SELF- AND MUTUAL ASSISTANCE

**Borys P. Lazorenko**
Ph.D. in Philosophy, Senior Researcher, Leading Research Associate,
Laboratory of Social Psychology of Personality,
Institute for Social and Political Psychology, NAES of Ukraine,
Kyiv, Ukraine
ORCID ID 0000-0002-2113-0424
*bolaz@ukr.net*

There are determined the main factors of effectiveness of educational-methodical support in overcoming stressful and post-traumatic stressful states by means of self- and mutual assistance by cadets – military psychologists of the first year of study and undergraduates. According to the author's questionnaire, it is made a comparative analysis of self-assessment of their skills and primary abilities, as well as the ability to provide psychological assistance to such personnel. Methods of included observation, individual counseling, interviews with participants were also used to get feedback from the participants. The main factors of effectiveness of educational-methodical support are determined the activity, motivation, orientation, and team cohesion of cadets. It was found that the last factor was more pronounced in first-year students than in undergraduates: freshers were more interested in self-preparation and somewhat more active during classroom studies. Although both undergraduates and first-year students have demonstrated that they have acquired basic knowledge and skills and will be able to apply them independently in their professional activities, the level of technology acquisition in freshers is generally higher than in undergraduates. It is established that the cadets have mastered group techniques for relieving stress and post-traumatic stress and will be able to use them during classes with personnel. The self-assessment revealed that they have mastered the basic body-oriented and breathing psychotechnologies for relieving stress and post-traumatic stress in different areas of the body. At the same time, the indicators of first-year students in all positions are slightly higher than those of undergraduates. It is noted that every fourth of the undergraduate cadets testified that he did not receive the necessary knowledge and skills and will not be able to apply the proposed technologies in their professional activities. Almost every third undergraduate noted that the proposed technologies seemed to him ineffective. The analysis of the questionnaire responses of these participants showed that they have acquired certain knowledge and skills, but need more explanations, additional knowledge, and training exercises to strengthen self-confidence and their own professional competencies. In contrast to undergraduates, all first-year cadets had positive assessments of the mastery and effectiveness of these technologies. It is established that more than half of the participants need additional knowledge and skills in the application of the proposed technologies. It was also found that participation in the special course was an incentive to improve the professional psychological training of its participants. It was found that this need is more pronounced in first-year cadets than in undergraduates. The actual ability to effectively apply the knowledge and skills acquired by participants can be determined only during their practical activities, so the effectiveness of training needs research during training in the military activities and during practical work with personnel at the place of service.

**Keywords:** educational-methodical support; cadets-military psychologists; post-traumatic stress' states; body psychotechnology; breathing psychotechnology.

**Постановка проблеми.** Оволодіння вміннями само- і взаємодопомоги для опанування стресових і посттравматичних станів є важливою складовою підготовки курсантів до виконання своїх обов'язків як військових психологів. Для українських військових психологів це завдання значною мірою актуалізується в умовах тривання воєнних дій на сході України та стану гібридності миру в країні. Також зазначені вміння є значущими, коли йдеться про надання особовому складу першої психологічної допомоги в опануванні стресових станів.

**Аналіз останніх досліджень і публікацій, виокремлення нерозв'язаних частин загальної проблеми.** Зважаючи на зростаючу потребу у формуванні знань, умінь і первинних навичок у майбутніх військових психологів, численні роботи зарубіжних і вітчизняних авторів присвячено дослідженню цієї теми та розробленню відповідних навчальних курсів. Зокрема, зарубіжні дослідники значущу увагу приділяють ефективності сучасних навчальних методів стрес-тренінгу і погодженню методів підготовки керівного та особового складу військовослужбовців із новими вимогами їхньої діяльності в непередбачуваних і неоднозначних гострих стресових ситуаціях (Gallard, Soeters, &, 2006). У дослідженнях російських психологів велике місце відводиться аналізу функцій військового психолога, зокрема його підготовці до роботи з особовим складом у кризових ситуаціях та стресових станах, забезпеченню військовослужбовців відповідним психологічним супроводом (Волкова, 2016). Вітчизняні дослідники вивчають особливості опанування курсантами психологами знань та умінь роботи з кризовими станами та конфліктними ситуаціями (Балашова, Васильєв, & Дубровинський, 2013), особливості психологічної роботи з військовослужбовцями на етапі відновлення (Осьодло, & Зубовський, 2017), посттравматичне зростання особистості учасників бойових дій (Кокун, Агаєв, Пішко, Лозінська, & Остапчук, 2017). Найбільш популярні технології опанування стресових і посттравматичних стресових станів використовують зазвичай напрацювання когнітивно-поведінкової терапії, арттерапії, ДПДГ-терапії. Значно менша увага звертається на тілесно зорієнтовані і дихальні технології, які, на наше переконання, мають значний потенціал оптимізації, коли йдеться про зняття посттравматичних стресових станів та їх профілактику.

**Метою** статті є порівняльний аналіз самооцінки курсантами – військовими психологами першого курсу навчання і магістрантами досягнутих умінь та первинних навичок само- і взаємодопомоги в опануванні ними стресових і посттравматичних стресових станів, а також їхньої здатності надавати психологічну допомогу особовому складу за місцем проходження служби.

**Виклад основного матеріалу дослідження.** Для опанування курсантами-психологами тілесно зорієнтованих і дихальних технологій само- і взаємодопомоги та їх використання в роботі з особовим складом нами було розроблено методику супроводу військового психолога, яка б допомогла йому набути відповідні знання, уміння, навички і практики. Методика передбачає проведення для курсантів-психологів першого курсу та магістрантів відповідних занять з цієї тематики, а також закріплення і корекцію набутого ними досвіду застосування набутих знань та умінь під час стажування у військах та в практичній роботі з особовим складом за місцем проходження служби. Розроблено також відповідний спецкурс. Проведення спецкурсу підтримали керівництво та фахівці Київського національного університету імені Тараса Шевченка, зокрема начальник кафедри військової психології та педагогіки Військового інституту полковник Н. Мась і доцент кафедри соціальної психології Г. Дубровинський. Допомогу в проведенні практичних занять надав студент-психолог Інституту підготовки кадрів Державної служби зайнятості України О. Ейгельсон. Спецкурс обсягом 6 занять проводиться по 2 академічні години один раз на тиждень протягом півтора-двох місяців. Його пройшли курсанти-магістранти Військового інституту Київського національного університету імені Тараса Шевченка (навесні 2019 року,) і курсанти-психологи першого курсу цього ж закладу освіти (восени 2019 року).

Зміст спецкурсу складали групові та індивідуальні психотехнології визначення й усунення основних тілесних блоків напруження як наслідків стресових і посттравматичних стресових станів, а також психотехнології командотворення. Соціально-психологічні технології відновлення особистості після травматичних подій, зокрема психотехнології само- і взаємодопомоги, більш ґрунтовно розкрито в практичному посібнику, підготовленому лабораторією соціальної психології особистості ІСПП НАПН України (Титаренко та ін., 2019), а технології командотворення – у попередній авторській публікації (Лазоренко, & Дубровинський, 2019). Набуттю умінь та навичок з оволодіння зазначеними

психотехнологіями були присвячені командні та парні тренінгові заняття, завдання із самопідготовки виконувались у перервах між аудиторними навчальними заняттями.

Серед завдань, які ставилися перед учасниками спецкурсу, основними були набуття знань, умінь і формування первинних навичок само- та взаємодопомоги в ситуаціях переживання особою стресових і посттравматичних стресових станів, зокрема надання психологічної допомоги в цьому особовому складі.

Під час проведення дослідження ми скористались авторською анкетою самооцінювання отриманих результатів, включеним спостереженням, індивідуальним консультуванням, співбесідами з учасниками та отриманим від них зворотним зв'язком. Анкетування учасників проводилось анонімно. Респонденти вказували стать і вік, а також досвід участі в бойових діях та стажування у військах, досвід навчання у військовому ліцеї. Спостереження за формуванням умінь відбувалося під час проведення занять. Відповіді на запитання, зворотний зв'язок, індивідуальне консультування та співбесіди проводилися по закінченні основних занять.

Загалом у дослідженні взяли участь 42 респонденти – 24 курсанти-психологи магістерського курсу і 18 першокурсників. Серед магістрантів було 16 чоловіків (віком від 21 до 26 років) і 8 жінок (віком від 19 років до 28 років), 2 особи мали статус учасника бойових дій, 7 осіб – досвід стажування у військах. У групі курсантів-психологів першого року навчання, які взяли участь у дослідженні, було 12 чоловіків, (11 юнаків віком від 17 до 19 років та один курсант 30 років), і 6 дівчат (віком від 16 доі 18 років); 3 особи мали досвід навчання у військовому ліцеї, 1 особа – 10 років стажу військової служби. Анкетування респондентів проводилося на заключному занятті.

Перш за все учасникам спецкурсу було запропоновано здійснити самооцінювання активності за двома питаннями (табл. 1).

*Таблиця 1*

Показники самооцінки активності участі в спецкурсі курсантів-психологів (магістрантів і першокурсників)

| | **Магістранти** | | **Усього** | **Частка,%** | **Першокурсники** | | **Усього** | **Частка,%** | **Загалом** | **Частка, %** |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| | жін. | чол. | | | жін. | чол. | | | | |
| Питання | Ви брали активну участь у заняттях спецкурсу? | | | | | | | | | |
| Показники | 8/8 | 12/16 | 20/24 | 83 | 6/6 | 10/12 | 16/18 | 89 | 36/42 | 86 |
| Питання | Ви практикували запропоновані технології в перервах між заняттями? | | | | | | | | | |
| Показники | 3/8 | 5/16 | 8/24 | 33 | 6/6 | 11/12 | 17/18 | 94 | 25/42 | 60 |

Відповіді учасників свідчать про те, що і магістранти, і першокурсники брали активну участь в аудиторних заняттях, проте першокурсники значно більше практикували під час самопідготовки, ніж магістранти (94% і 33%, відповідно), що в кінцевому підсумку позначилося на отриманих ними результатах.

Ми проаналізували також результати самооцінювання майбутніми військовими психологами засвоєння ними тілесно зорієнтованих і дихальних психотехнологій зняття поттравматичних стресових станів у різних зонах тіла (табл. 2). Курсанти засвідчили рівень своїх умінь визначати і знімати стресове напруження в зазначених зонах тіла. При цьому учасники набули вміня знімати стресові стани більшою мірою в зонах голови, шиї, плечей і тулуба і дещо меншою – у зонах серця і тулуба.

*Таблиця 2*

Показники самооцінки засвоєння курсантами тілесно зорієнтованих і дихальних психотехнологій зняття посттравматичних стресових станів у різних зонах тіла

| **Зони стресового напруження** | **Магістранти** | | **Усього** | **Частка, %** | **Першокурсники** | | **Усього** | **Частка, %** | **Загалом** | **Частка, %** |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| | жін. | чол. | | | жін. | чол. | | | | |
| голови, шиї і плечей | 7/8 | 12/16 | 19/24 | 79 | 4/6 | 12/12 | 16/18 | 89 | 35/42 | 83 |
| серця | 4/8 | 9/16 | 13/24 | 54 | 3/6 | 9/12 | 12/18 | 67 | 25/42 | 60 |
| тулуба | 5/8 | 7/16 | 12/24 | 50 | 4/6 | 10/12 | 14/18 | 78 | 26/42 | 62 |

При цьому більшість магістрантів (75%) і всі першокурсники зазначили, що отримали базові знання та вміння і зможуть самостійно застосовувати технології спецкурсу у своїй професійній діяльності. Також значна частина учасників (33% магістрантів і 77% першокурсників) відчули потребу в подальшому вдосконаленні своєї фахової психологічної підготовки (табл. 3).

*Таблиця 3*

Показники самооцінки основних результатів, досягнутих курсантами – військовими психологами

| | **Магістранти** | | **Усього** | **Частка, %** | **Першокурсники** | | **Усього** | **Частка, %** | **Загалом** | **Частка, %** |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| | **жін.** | **чол.** | | | **жін.** | **чол.** | | | | |
| Питання | Чи вважаєте ви, що отримали первинні знання та уміння і зможете самостійно застосовувати запропоновані технології у своїй професійній діяльності? | | | | | | | | | |
| Показники | 5/8 | 13/16 | 18/24 | 75 | 6/6 | 12/12 | 18/18 | 100 | 36/42 | 86 |
| Питання | Чи потребуєте ви додаткових знань та умінь щодо застосування запропонованих технологій? | | | | | | | | | |
| Показники | 5/8 | 9/16 | 14/24 | 58 | 5/6 | 6/12 | 11/18 | 61 | 25/42 | 60 |
| Питання | Чи вважаєте ви, що технології, які пропонувались у навчальному спецкурсі, є для вас малоефективними? | | | | | | | | | |
| Показники | 1/8 | 6/16 | 7/24 | 29 | 0/6 | 0/18 | 0/24 | 0 | 7/42 | 17 |
| Питання | Чи відчули ви завдяки участі в спецкурсі потребу у вдосконаленні своєї фахової психологічної підготовки? | | | | | | | | | |
| Показники | 3/8 | 5/16 | 8/24 | 33 | 6/6 | 8/12 | 14/18 | 77 | 36/42 | 86 |

Важливим для нас є аналіз анкет осіб, які вважають, що вони *не отримали* необхідні первинні знання та вміння і не зможуть самостійно застосовувати запропоновані технології у своїй професійній діяльності, і тих, хто вважає, що ці технології є для них *малоефективними*. Серед тих, хто зазначив, що не отримав належних умінь, було 6 осіб із числа магістрантів (25% від їх чисельності); серед учасників, яким запропоновані технології видалися малоефективними, визначилося 7 осіб, теж із числа магістрантів (29%, відповідно). Зазначимо, що 3 курсанти-магістранти обрали обидві негативні щодо спецкурсу відповіді. Натомість серед курсантів-першокурсників таких оцінок не було взагалі.

Ми приділили відтак увагу аналізу відповідей курсантів-магістрантів, щоб з'ясувати можливі причини таких оцінок. Серед 6 осіб, які зазначили, що не отримали необхідних знань та умінь, було 3 жінки і 3 чоловіки.

Серед жінок одна учасниця написала, що *потребує більше пояснень щодо проведення пропонованих вправ і їхньої спрямованості* та більше прикладів і ситуацій застосування тих чи інших вправ. Разом з тим вона зазначила, що все ж таки зможе скористатися основними запропонованими технологіями під час проведення групових занять. Також вона зауважила, що відкрила для себе нові технології самодопомоги. Друга жінка вказала, що *потребує додаткових знань та умінь,* хоча й була активна на заняттях і практикувала в перервах між заняттями. Вона зазначила, що в цілому зможе скористатись основними техніками під час проведення групових занять. Третя жінка (28 років), яка має досвід участі в бойових діях, на наш погляд, досягла дуже хороших результатів, однак має завищену вимогливість до власної фахової спроможності і рівня підготовки. Вона зазначила, що брала активну участь у заняттях, практикувала запропоновані технології в перервах між заняттями. Також відмітила, що набула умінь і зможе скористатись усіма техніками під час проведення групових занять з особовим складом та зможе визначити і "зняти" стресове напруження в основних зонах тіла. Оцінюючи корисність для себе участі в спецкурсі, жінка написала, що завдяки йому вона змогла "зрозуміти свою сутність і дійти згоди із самою собою". На наш погляд, ця жінка потребує додаткових тренінгових вправ, щоб набути більшої впевненості в собі і своїх професійних компетенціях.

Отже, аналіз самооцінки досягнутих результатів жінок-магістрантів показав, що загалом учасниці набули певних умінь, а одна із них досягла досить високих показників, проте вони потребують більше пояснень, додаткових знань та умінь і тренінгових вправ, які б сприяли посиленню впевненості в собі та власних фахових компетенціях.

Троє чоловіків-магістрантів, які вважають, що вони не отримали необхідні первинні знання та уміння і не зможуть самостійно застосовувати запропоновані технології у своїй професійній діяльності, усе ж визнали певний рівень оволодіння запропонованими технологіями. Так, один із магістрантів, серед іншого, зазначив, що зможе скористатись усіма техніками проведення групових занять з особовим складом, а також деякими техніками визначення і зняття стресових станів, проте *має потребу в оволодінні технологіями вирішення внутрішньоособистісного конфлікту* – і як технологіями самодопомоги, і як технологіями допомоги особовому складу. Також він зазначив, що *потребує додаткових знань та вмінь щодо застосування технологій*. Цей курсант, на наш погляд, потребував більшої індивідуальної уваги та допомоги в засвоєнні навчального матеріалу для отримання більшої користі для себе від участі в спецкурсі. Другий магістрант зазначив, що зможе скористатися деякими техніками проведення групових занять з особовим складом, визначити і зняти стресові напруження в деяких зонах тіла. Проте він не потребує додаткових знань та умінь щодо застосування запропонованих технологій. Натомість у побажаннях щодо вдосконалення курсу він висловив низку критичних зауважень, що стосувалися покращення зворотного зв'язку і зацікавленості курсантів у цьому спецкурсі. На наш погляд, цей курсант також потребував особливої уваги та індивідуального підходу в опрацюванні основних завдань спецкурсу. Нашу увагу привернув третій курсант-магістрант, який практично на всі питання дав негативні відповіді. І хоч він зазначив, що брав активну участь у заняттях, проте висловив переконаність, що не потребує додаткових знань та умінь і не відчуває потреби у вдосконаленні своєї фахової психологічної підготовки. Припускаємо, що цей курсант проявив певний спротив до засвоєння матеріалу спецкурсу як ретравматичного і потребує відтак індивідуального підходу щодо опрацювання завдань.

Отже, і чоловіки-магістранти, крім останнього учасника, які зазначили, що не отримали очікуваних результатів, усе ж набули базових умінь опрацювання стресових і посттравматичних стресових станів. Однак вони потребували більше уваги, індивідуального підходу щодо виконання основних завдань, пояснень та допомоги в засвоєнні навчального матеріалу.

На жаль, майже третина (29%) магістрів (одна жінка і шість чоловіків) зазначили, що запропоновані технології видалися їм *малоефективними*. Ми уважно проаналізували їхні анкетні відповіді і з'ясували таке. На наш погляд, одна жінка-магістрант зазначила неефективність технологій *через неуважність.* Ми дійшли цього висновку з огляду на те, що вона зазначила, що брала активну участь в аудиторних заняттях та займалася самопідготовкою між заняттями, зможе скористатись усіма техніками групової роботи з особовим складом та здатна визначити і зняти стресові напруження в усіх зонах тіла, які розглядались у спецкурсі. Крім того, вона висловила впевненість, що зможе самостійно застосовувати свої вміння у професійній діяльності і у своїх відгуках позитивно оцінила спецкурс та висловила потребу в конспектуванні його матеріалів.

Дещо менш оптимістично відповіли на питання про застосовування своїх умінь у професійній діяльності чоловіки-магістранти. Загалом, таких виявилося 6 осіб із 16. Ми звернули увагу на те, що троє з них також зазначили, що вони *не отримали необхідні первинні знання та уміння і не зможуть самостійно застосовувати запропоновані технології у своїй професійній діяльності.* Їхні відповіді ми проаналізували вище. Серед трьох інших один із магістрантів написав, що зможе використовувати більшість запропонованих технік групової роботи з особовим складом, а щодо технік зняття стресових станів з певних зон тіла зауважив, що зможе скористатися двома із трьох. Також він вважає, що отримав первинні знання та уміння, щоб самостійно застосовувати запропоновані технології, але *потребує додаткових знань та умінь щодо їх застосування.* Також курсант визнав, що завдяки участі в спецкурсі "дізнався новий матеріал для себе", однак має значну потребу в подальшому вдосконаленні фахової психологічної підготовки. З його побажань можна зробити висновок про те, що йому видалися не зовсім прийнятними власне тілесно зорієнтовані технології і способи їх застосування.

Інший курсант зазначив, що може скористатися всіма запропонованими техніками групової роботи та більшістю технологій зняття стресових станів і вважає, що зможе їх самостійно застосовувати, хоч і *потребує додаткових знань та умінь щодо застосування запропонованих технологій.* З огляду на вищезазначене виникає думка, що цей курсант був *не дуже уважним*, відповідаючи на це питання, і *помилково* обрав таку оцінку.

Останній курсант-магістрант, на наш погляд, *проявив певну легковажність* і недостатню відповідальність щодо участі в заняттях і під час заповнення анкети. Хоч він і зазначив, що брав активну участь у заняттях, проте визнав, що зможе скористатися лише однією технікою групової роботи і однією технологією зняття стресового стану. Також він вважає, що, хоч і не отримав первинних знань та умінь, проте зможе самостійно застосовувати запропоновані технології у своїй професійній діяльності. Що ж до побажань щодо вдосконалення спецкурсу, він написав: "Усе в нормі".

Отже, аналіз індивідуальних анкет курсантів-магістрантів, які оцінили запропоновані в спецкурсі технології як малоефективні для себе, дає підстави зробити такий висновок. У трьох курсантів таке ставлення зумовлене тим, що вони не засвоїли належним чином матеріал спецкурсу. Одна магістрантка і один магістрант, за нашим припущенням, зазначили цю позицію анкети помилково, а ще один магістрант проявив легковажне ставлення до заповнення анкети. Також один із шести магістрантів потребує індивідуального підходу та психокорекційної допомоги в опрацюванні психологічних захистів та подоланні спротиву щодо застосування тілесно зорієнтованих технологій.

На відкрите питання щодо потреби у вдосконаленні своєї фахової психологічної підготовки зацікавленість у такому вдосконаленні виявили 33% магістрантів і 77% першокурсників (від чисельності їхніх груп), із них – 9 жінок, у тому числі 3 магістрантки і 6 першокурсниць; із числа чоловіків – 13 осіб, у тому числі 5 магістрантів і 8 першокурсників. На питання "у чому саме?" учасники спецкурсу, серед іншого, зазначили: "вдосконалення теоретичних знань", "правильно надавати допомогу особовому складу", "краще розуміти технологію вправ, щоб застосовувати їх у потрібний момент", "поповнити свої знання і навички".

Для визначення загальної оцінки корисності участі в заняттях спецкурсу в анкеті було запропоновано конкретизувати її («Будь ласка, назвіть декілька позицій, чим була корисною для вас участь у спецкурсі»). Конкретні судження щодо цього питання висловили понад дві третини (71%) учасників (30 із 42), серед них – 13 жінок, у тому числі 7 магістранток і 6 першокурсниць; 17 чоловіків, у тому числі 7 магістрантів і 10 першокурсників. У розрізі груп на це питання відповіли 58% магістрів і 89% першокурсників. У своїх відповідях, серед іншого, учасники зазначили: "відкрила для себе нові технології самодопомоги", "отримала додаткові знання та досвід", "дізналася про техніки допомоги особовому складу", "курс допоміг і навчив знімати стрес", "можу краще оцінювати посттравматичні стресові стани", "користь від практичних групових занять", "користь від постійної роботи, багато інформації, можна застосовувати в роботі з особовим складом", "навчився виконувати багато вправ і оволодів засобами".

Що ж до пропозиції сформулювати декілька побажань щодо вдосконалення спецкурсу, то відгукнувся кожен другий респондент (22 особи із 42). За групами: 33% магістрантів і 78% першокурсників; із них – 9 жінок (3 магістрантки і 6 першокурсниць) і 13 чоловіків (5 магістрантів і 8 першокурсників). Основними побажаннями учасників спецкурсу були такі: "потрібно було б законспектувати основну інформацію", "є потреба в подальших нових методиках та цікавих групових заняттях", "проводити більше занять, удосконалювати методики", "курс був доречним і цікавим", "більше практики, більше нових методик", "більше способів для проведення детального розбору і для вирішення проблем", "рекомендувати частіше виконувати вправи у вільний час".

**Висновки та перспективи подальших досліджень.** На основі порівняльного аналізу самооцінювання курсантами-психологами першого курсу навчання і магістрантами досягнутих умінь та засвоєння ними первинних навичок само- і взаємодопомоги в опануванні стресових та посттравматичних стресових станів, а також їхньої здатності надавати відповідну психологічну допомогу особовому складу визначено основні чинники результативності їх навчально-методичного супроводу. Основними серед них є активність, мотивація, спрямованість та командна згуртованість курсантів.

Оскільки з'ясувалось, що рівень засвоєння технологій у першокурсників вищий (100%), ніж у магістрантів (75%), доцільним видається зосередити увагу на вдосконаленні програми навчального курсу, її спеціалізації для фахових потреб магістрів, зокрема передбачити можливість їх індивідуального консультування. Важливим є врахування побажань і першокурсників, і магістрантів щодо урізноманітнення практичних вправ, більш детального їх пояснення і практичного опрацювання. Зворотний зв'язок, отриманий від учасників курсу, також засвідчив необхідність урахування гендерних аспектів організації і проведення практичних занять. Загалом, більшість учасників (60%) засвідчили потребу в отриманні додаткових знань та умінь щодо застосування запропонованих технологій, удосконалення своєї фахової психологічної підготовки. Тому в навчальній програмі курсу по його закінченні доцільно передбачити відповідний огляд джерел, де учасники курсу змогли б знайти потрібну для них інформацію

Насамкінець зазначимо, що проведений аналіз базувався на самооцінюванні учасниками набутих ними знань та умінь у процесі навчання. Тому перспективи подальшого дослідження вбачаємо у вивченні ефективності застосування набутих навичок учасниками навчального курсу після їх стажування у військах та в їхній практичній роботі з особовим складом за місцем проходження служби. Такі дослідження допоможуть суттєво вдосконалити пропонований нами навчально-методичний курс.

## Список використаних джерел

Балашова, С. П., Васильєв, С. П., & Дубровинський, Г. Р. (2013). *Практичний курс військової психології: навчальний посібник. Частина 2.* Київ.: Київський національний університет імені Тараса Шевченка.

Волкова, Н. С. (2016). Психологическое сопровождение военнослужащих при исполнении воинской обязанности в Российской Федерации. *Научное обозрение. Медицинские науки*, 3, 27–31.

Кокун, О. М., Агаєв, Н. А., Пішко, І. О., Лозінська, Н. С., & Остапчук, В. В. (2017). *Психологічна робота з військовослужбовцями–учасниками АТО на етапі відновлення.* Київ : НДЦ ГП ЗСУ.

Лазоренко, Б., & Дубровинський, Г. (2019). Підготовка військового психолога до використання технологій оптимізації психологічного стану особового складу щодо виконання завдань в особливих умовах. В *Філософсько-соціологічні та психолого-педагогічні проблеми підготовки особистості до виконання завдань в особливих умовах: зб. матеріалів, доповідей Всеукр. наук.-практ. конф.* (с. 161–164). Київ : НУОУ.

Осьодло, В. І., & Зубовський, Д. С. (2017). Посттравматичне зростання особистості учасників бойових дій: сучасний стан та перспективи. *Український психологічний журнал*, 1, 63–79.

Титаренко, Т. М., Климчук, В. О., Лазоренко, Б. П., Ларіна, Т. О., Дворник, М. С., Мирончак, К. В., … & Савінов, В. В. (2019). *Соціально-психологічні технології відновлення особистості після травматичних подій.* Кропивницький: Імекс-ЛТД.

Gaillard, A. W. K., Soeters, J. M. L. M., & Delahaij, R. (2006). *Stress Training and the New Military Environment*. Взято з https://bit.ly/2GWeW1F.

## References

Balashova, S. P., Vasylyev, S. P., & Dubrovynskyy, H. R. (2013). *Praktychnyi kurs viiskovoi psykholohii: navchalnyi posibnyk. Chastyna 2* [Practical course of military psychology: textbook. Part 2]. Kyiv: Kyivskyi natsionalnyi universytet imeni Tarasa Shevchenka. (in Ukrainian)

Gaillard, A. W. K., Soeters, J. M. L. M., & Delahaij, R. (2006). *Stress Training and the New Military Environment*. Retrieved from https://bit.ly/2GWeW1F. (in English)

Kokun, O. M., Ahayev, N. A., Pishko, I. O., Lozinska, N. S., & Ostapchuk, V. V. (2017). *Psykholohichna robota z viiskovosluzhbovtsiamy–uchasnykamy ATO na etapi vidnovlennia* [Psychological work with servicemen-participants of anti-terrorist operation at the stage of recovery]. Kyiv : NDTS HP ZSU. (in Ukrainian)

Lazorenko, B., & Dubrovynskyi, H. (2019). Pidhotovka viiskovoho psykholoha do vykorystannia tekhnolohii optymizatsii psykholohichnoho stanu osobovoho skladu shchodo vykonannia zavdan v osoblyvykh umovakh [Training of a military psychologist to use technologies to optimize the psychological state of personnel to perform tasks in special conditions]. In *Filosofsko-sotsiolohichni ta psykholoho-pedahohichni problemy pidhotovky osobystosti do vykonannya zavdan v osoblyvykh umovakh: zbirnyk materialiv dopovidei Vseukrainskoi naukovo-praktychnoi konferentsii* (pp. 161–164). Kyiv: NUOU. (in Ukrainian)

Osiodlo, V. I., & Zubovskyy, D. S. (2017). Posttravmatychne zrostannia osobystosti uchasnykiv boiovykh dii: suchasnyy stan ta perspektyvy [Post-traumatic growth of the personality of combatants: current status and prospects]. *Ukrainskyi psykholohichnyi zhurnal*, 1, 63–79. (in Ukrainian)

Volkova, N. S. (2016). Psikhologicheskoye soprovozhdeniye voyennosluzhashchikh pri ispolnenii voinskoy obyazannosti v Rossiyskoy Federatsii [Psychological support of servicemen on military duty in the Russian Federation]. *Nauchnoye obozreniye. Meditsinskiye nauki*, 3, 27–31. (in Russian)

Tytarenko, T. M., Klymchuk, V. O., Lazorenko, B. P., Larina, T. O., Dvornyk, M. S., Myronchak, K. V., ... & Savinov, V. V. (2019). *Sotsialno-psykholohichni tekhnolohii vidnovlennia osobystosti pislia travmatychnykh podii* [Socio-psychological technologies of personality recovery after traumatic events]. Kropyvnytskyi: Imeks-LTD. (in Ukrainian)

УДК 159.9+316.6
DOI: https://doi.org/10.33120/ssj.vi46(49).166

**Петренко Ірина Володимирівна**
кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник
лабораторії психології спілкування,
Інститут соціальної та політичної психології
НАПН України,
м. Київ, Україна
ORCID ID 0000-0002-5900-0852
*petrenko.iryna.vld@gmail.com*

# ОСОБЛИВОСТІ КОМУНІКАТИВНО-ТЕХНОЛОГІЧНОГО ВРЕГУЛЮВАННЯ СОЦІАЛЬНИХ КОНФЛІКТІВ У РІЗНИХ СФЕРАХ СУСПІЛЬНОЇ ПРАКТИКИ

Представлено узагальнені результати, отримані протягом періоду виконання наукової роботи, під час якої розроблено науково-методичні підходи до конструювання комунікативних технологій врегулювання соціальних конфліктів і визначено ресурси, що забезпечують ефективність їх розв'язання в конкретних практикоорієнтованих сферах: професійному, освітньому та сімейному середовищах, онлайн-просторі, конфліктному балансуванні поколінь та в контексті формування підходів до реалізації соціальної політики. Основними методами дослідження були: теоретичний аналіз, типологізація, моделювання, спостереження, бесіда, анкетування, опитування, тестування, експеримент, вербальні проєктивні техніки, SWOT-аналіз, контент-аналіз, праксиметричний метод, консультативні і тренінгові технології, статистичні методи математичної обробки експериментальних даних. У процесі дослідження виявлено причини і наслідки соціальних конфліктів, специфіку їхніх проявів у сучасних умовах конфліктного протистояння в Україні. Визначено критерії ефективності застосування комунікативних технологій і параметри їх конструювання для врегулювання соціальних конфліктів. Сформульовано низку комунікативних принципів з метою розв'язання соціальних конфліктів, зокрема принцип "човникового руху" і принцип поколінних впливів на конфліктну взаємодію. Для вирішення низки дослідницьких завдань розроблено технології соціально-психологічної діагностики і соціально-психологічної організації цільового комунікативного простору. Опрацьовано плани конструювання ефективних комунікацій як шереги послідовних комунікативних алгоритмів, що визначають особливості використання інформації під час врегулювання соціального конфлікту. Поглиблено уявлення про: ефекти комунікації, які виникають як у процесі, так і внаслідок застосовування запропонованих технологій; особливості комунікаційних мереж як системи соціальних і технічних комунікаційних каналів, побудованих відповідно до цілей та умов урегулювання конфлікту; особливості впливу комунікативних технологій на появу нових суб'єктів (віртуальних соціальних спільнот, віртуальних коаліцій) та зміну ролі й ваги традиційних суб'єктів соціальної взаємодії – учасників соціального конфлікту. Розширено уявлення про комунікативні інтенції як про суб'єктивні мотиви, що спонукають особистість чи спільноту вступати в процес конфліктної комунікації, та визначено технології нівелювання цих інтенцій. Унаслідок застосування комунікативних технологій врегулювання соціальних конфліктів зафіксовано наявність позитивних тенденцій розвитку комунікативного

потенціалу особистості, що свідчить про ефективність подальшого впровадження таких технологічних інновацій у суспільну практику.

**Ключові слова:** соціальний конфлікт; комунікативна технологія; комунікативно-технологічний підхід; комунікативний алгоритм; комунікативні інтенції; комунікативна взаємодія; ефекти спілкування; практикоорієнтовані сфери суспільства.

# PECULIARITIES OF COMMUNICATION-TECHNOLOGICAL SETTLEMENT OF SOCIAL CONFLICTS IN VARIOUS SPHERES OF SOCIAL PRACTICE

**Iryna V. Petrenko**
Ph.D. in Psychology, Senior Research Associate,
Laboratory of Psychology of Communication,
Institute for Social and Political Psychology, NAES of Ukraine,
Kyiv, Ukraine
ORCID ID 0000-0002-5900-0852
*petrenko.iryna.vld@gmail.com*

There are summarized the results of the completed scientific work, in the course of which scientific-methodological approaches to the construction of communicative technologies for resolving social conflicts are developed. There are identified the resources that ensure the effectiveness of their settlement in specific practice-oriented areas: professional, educational, family, online space, conflict balancing of generations, and in the context of the formation of approaches to the implementation of social policy. The main research methods were: theoretical analysis, typology, modeling, observation, conversation, questionnaire, survey, testing, experiment, verbal projective techniques, SWOT-analysis, content analysis, praximetric method, consulting and training technologies, statistical methods of mathematical processing of experimental data. The study revealed the causes and consequences of social conflicts, the specifics of their manifestations in modern conditions of conflict in Ukraine. The criteria of efficiency of application of communication technologies and parameters of their construction for settlement of social conflicts are defined. A number of communicative principles are formulated in order to resolve social conflicts, including the principle of the "shuttle movement" and the principle of generational influences on conflict interaction. To solve a number of research problems, technologies of socio-psychological diagnostics and socio-psychological organization of the target communicative space are developed. Plans for constructing effective communications as a series of sequential communication algorithms that determine the features of the use of information in resolving social conflict are developed. It is deepen the understanding of communication effects that occur both in the process and as a result of the application of the proposed technologies; features of communication networks as a system of social and technical communication channels which are built in accordance with the goals and conditions of conflict resolution; features of the influence of communication technologies on the emergence of new actors (virtual social communities, virtual coalitions) and the changing role and weight of traditional actors of social interaction – participants of social conflict. It is expanded the idea of communicative intentions as subjective motives that motivate an individual or a community to enter the process of conflict communication, and the technologies of these intentions' leveling are defined. As a result of the application of communicative technologies for the settlement of social conflicts, the presence of positive trends in the development of the communicative potential of the individual is recorded, which indicates the effectiveness of the further implementation of such technological innovations in public practice.

**Keywords:** social conflict; communication technology; communication-technological approach; communicative algorithm; communicative intentions; communicative interaction; the effects of communication; practically oriented spheres of society.

**Постановка проблеми.** Особливістю сучасного українського суспільства є множення професійних, етнічних, релігійних, культурних суперечностей, що зумовлюють зростання в

соціумі психосоціальної напруженості. На цьому тлі основною тенденцією розвитку соціальних процесів стає трансформація традиційних структур і зв'язків та поступове формування якісно нового типу організації суспільства. Ігнорування таких змін веде до зростання соціальної поляризації і негативізму, які, зі свого боку, зумовлюють виникнення конфліктів і стають основним джерелом їх породження в майбутньому. У цьому контексті важливими завданнями стають мінімізація негативних наслідків соціальних конфліктів, використання позитивного потенціалу розв'язання наявних суперечностей та застосування з цією метою особливих засобів їх успішного врегулювання. Технологічна складова комунікативних процесів перетворюється на важливий ресурс врегулювання конфліктів у новітньому соціокультурному середовищі. У цій площині на перший план виступає діяльність, що передбачає створення специфічних умов організації і моделювання цільового комунікативного простору, а конструювання комунікативних технологій врегулювання соціальних конфліктів в ситуації соціальних змін набуває особливої ваги. Отже, комплексне вивчення ролі комунікативних технологій у врегулюванні соціальних конфліктів та розроблення науково-методичних підходів до їх конструювання є актуальною науковою проблемою в розумінні її концептуального, методологічного і практичного значення.

Прагнення дати відповіді на нагальні питання сьогодення стали підґрунтям для виконання колективом науковців лабораторії психології спілкування Інституту соціальної та політичної психології НАПН України дослідження за темою "Науково-методичні підходи до конструювання комунікативних технологій врегулювання соціальних конфліктів", що проводилося протягом 2017–2019 років.

**Аналіз останніх досліджень і публікацій, виокремлення нерозв'язаних частин загальної проблеми.** Аналізуючи останні дослідження, присвячені проблемі розв'язання соціальних конфліктів, зазначимо, що основна увага науковців приділяється вивченню екзистенційних, контекстуальних і процесуальних чинників їх врегулювання (Коулман, & Ферґюсон, 2016; Шапиро, 2019), джерел виникнення та умов розгортання (Соломадин, 2016; Даниленко, 2014), важливості ролі посередництва і множинності миротворницьких дій (Ледерак, 2019), стратегій третіх сторін в управлінні конфронтаціями на різних рівнях їх локалізації (Розбудова миру…, 2016; Хачатурова, & Пойманова, 2014). Причому ненасильницький вид конфлікту, тобто відмова від застосування сили для вирішення завдань, що стоять перед суспільством, розглядається як каталізатор соціальних змін, рушійна сила громадського контролю, а елімінації, на думку дослідників, підлягають деструктивні форми його вияву (Кордула, 2017). Найновіший науковий доробок дослідників присвячено також питанням застосування інформаційно-комунікативних і соціально-психологічних технологій у навчальному процесі (Кулик, 2019), у професійній діяльності (Ксенофонтов, 2018), для формування комунікативних компетентностей особистості (Лугова, & Панькова, 2018), для створення нового соціокультурного простору (Лук'яненко, 2018), для відновлення особистості після травматичних подій (Титаренко, Дворник, Климчук та ін., 2019). Проте питання розв'язання соціальних конфліктів комунікативно-технологічними засобами, перевірки ефективності комунікативних технологій у реальних умовах, оцінювання результативності їх упровадження в різних практикоорієнтованих сферах суспільства на цей час висвітлені недостатньо і потребують свого подальшого опрацювання.

**Мета статті –** представлення основних результатів завершеного дослідження, спрямованого на розроблення науково-методичних підходів до конструювання комунікативних технологій врегулювання соціальних конфліктів.

**Виклад основного матеріалу дослідження.** З огляду на поставлену мету під час виконання наукової роботи було реалізовано такі завдання: проаналізовано теоретичні напрацювання в галузі психології соціальних конфліктів та здійснено експлікацію ключових понять; виявлено причини і передумови соціальних конфліктів та досліджено специфіку їхнього прояву в різних сферах суспільної практики; визначено соціально-психологічні комунікативні ресурси, що забезпечують ефективність врегулювання соціальних конфліктів; розроблено комплекс послідовних операцій спілкування (комунікативних алгоритмів) для

забезпечення конструктивної міжособистісної комунікації в різних площинах соціальних відносин; окреслено ефекти спілкування, що виявляються в процесі і внаслідок застосування соціально-психологічних комунікативних технологій врегулювання соціальних конфліктів; визначено особливості впливу комунікативних технологій на появу нових суб'єктів (віртуальних соціальних спільнот, віртуальних коаліцій) та зміну ролі й ваги традиційних та умовно традиційних суб'єктів соціальної взаємодії – учасників соціального конфлікту; розроблено науково-методичні підходи до конструювання в різних сегментах соціальної реальності комунікативних технологій врегулювання соціальних конфліктів, що побудовані на врахуванні символічної організації комунікації та соціокультурних особливостей українського суспільства.

Основними методами дослідження за означеною темою були: теоретичний аналіз, типологізація, моделювання, спостереження, бесіда, анкетування, опитування, тестування, експеримент, вербальні проєктивні техніки, SWOT-аналіз, контент-аналіз, праксиметричний метод, консультативні і тренінгові технології, статистичні методи математичної обробки експериментальних даних.

У процесі проведеного дослідження здійснено теоретико-методологічний аналіз основних науково-методичних підходів до конструювання комунікативних технологій мінімізації проявів соціальної поляризації. Підґрунтям для розкриття різних аспектів процесу конструювання комунікативних технологій врегулювання соціальних конфліктів визначено такі основні методологічні підходи: соціальної зумовленості психіки, детермінації, гуманістичний, системний, груповий, диференційований, індивідуальний, особистісно-орієнтований, діяльнісний, компетентнісний, алгоритмічний, комунікативний, діалогічної партиципації.

Щоб розкрити основні поняття дослідження, соціальний конфлікт розглянуто як біполярне явище – протистояння протилежних парадигм, що має свій вияв в активності суб'єкта/суб'єктів, спрямованій на подолання контроверсійних позицій. Під парадигмою в цьому контексті розуміється зумовлений часом та обставинами, сталий на певний період стиль, система уявлень, традиція, цінність, концепція, поведінкова модель, генеральна ідея, закон, за зміною яких можна застосувати граничні умови. У свою чергу, соціально-психологічну комунікативну технологію визначено як такий спосіб реалізації суб'єктами процесу комунікативної діяльності, який здійснюється шляхом розподілення його на ряд конкретних взаємопов'язаних процедур та операцій, що мають своє однозначне, обов'язкове виконання і ведуть до досягнення поставленої мети на заданому рівні ефективності. У зв'язку з цим соціально-психологічну комунікативну технологію означено не стільки як систему із жорсткою регламентацію та організацію суспільного життя, скільки як засіб його стимулювання до самовдосконалення, саморозвитку і самоорганізації. Оскільки конфліктна поведінка особистості, як особливий тип активності, цілком природно характеризується своїми, притаманними тільки їй принципами, стратегіями (способами) і тактиками (прийомами), то вона, цілком очевидно, піддається комунікативній технологізації. З огляду на це властивості розгортання і врегулювання соціального конфлікту розглянуто в межах комунікативно-технологічного підходу, що розкриває нерозривний зв'язок між психічними процесами і спілкуванням, а також визначає необхідність технологізації процесу спілкування в ситуації конфліктної міжсуб'єктної взаємодії. Отже, сутність комунікативно-технологічного підходу полягає в специфічному інструментальному управлінні комунікативним процесом, у його своєрідній технологічній організації та моделюванні, що зумовлює досягнення суб'єктами спілкування поставлених перед ними цілей.

Проаналізовано причини виникнення соціального конфлікту, його основні властивості (біполярність, активність, суб'єктність, процесуальність). Створено феноменологічну та динамічну моделі соціального конфлікту, що дало змогу визначити основні характеристики об'єкта дослідження: структурні, таксономічні, функціональні, динамічні та генетичні. Визначено, що характеристики соціального конфлікту, які розкривають елементи його структури та підкреслюють взаємозумовленість його компонентів всередині єдиного процесу, є такими: виникнення об'єктивної проблемної ситуації; усвідомлення, актуалізація

проблемної ситуації; вирішення учасниками комунікативної взаємодії проблемної ситуації в неконфліктний спосіб; виникнення передконфліктної ситуації в разі неможливості вирішити проблему безконфліктно; наявність інциденту, тобто стимулу, що здатен викликати конфліктогенний комунікативний ефект; ініціація конфліктної ситуації; ескалація конфліктної взаємодії (загострення соціального конфлікту); наявність збалансованої або незбалансованої протидії; згасання конфлікту внаслідок часткової або цілковитої нормалізації міжособистісних чи міжгрупових відносин (постконфліктна ситуація); виникнення передумов для формування нової потенційної проблемної ситуації в разі неостаточного врегулювання соціального конфлікту.

У процесі виконання наукової роботи було висунуто припущення про те, що врегулювання соціальних конфліктів залежить від особливостей комунікативно-технологічної організації простору спілкування його суб'єктів, а комунікативно-технологічне врегулювання соціальних конфліктів, за умови реалізації послідовних операцій спілкування (комунікативних алгоритмів) його учасниками, може суттєво підвищити ефективність міжособистісної взаємодії.

Окреслено основні характеристики, комунікативної соціально-психологічної технології. Серед основних її властивостей виокремлено: масштабність, новизну, ефективність, наукоємність, складність, "час життя", адаптивність, надійність і валідність. Виявлено критерії класифікації соціально-психологічних технологій, які за сукупністю соціальних дій диференційовано на цілеспрямовані, стабілізаційні, адаптаційні, інтегративні, а за рівнем їх реалізації – на мета-, макро-, мезо- і мікротехнології. Своєрідність конструювання технологій неконфліктної міжособистісної взаємодії визначено за такими особистісними, організаційними та інноваційними параметрами: відмінність у вияві особистісного сенсу суб'єктів щодо комунікативної діяльності; їхнє індивідуальне ставлення до процесу спілкування; самостійність під час комунікативної інтеракції; емоційна, смислова, особистісна контактність; умотивованість як обумовленість мовленнєвого вчинку; цілеспрямованість як наявність комунікативної стратегії і тактики; діалогічна партиціпація як спосіб досягнення спільної мети; ситуативність, проблемність, функціональність як засоби організації, ведення та інтерпретації процесу спілкування; новизна та евристичність як здатності суб'єктів спілкування до інноваційних трансформацій.

У процесі дослідження проаналізовано базові світоглядні положення, покладені в основу створення прикладних комунікативних технологій врегулювання соціальних конфліктів. У цьому контексті розглянуто технології "лікування конфлікту", "кола примирення", "ненасильницького спілкування", гарвардського методу принципових переговорів, медіації, "відновної" і "трансформативної" парадигм вирішення конфліктів, технології посередництва, діалогу і прощення. Обґрунтовано підхід, згідно з яким прикладні аспекти врегулювання соціальних конфліктів виходять з апріорних положень про те, що людині притаманна здатність вирішувати конфлікти, спираючись на "загальнолюдську" систему цінностей, яка забезпечує універсальне людське прагнення до вирішення конфліктів мирним шляхом. Поглиблено розуміння того, що підґрунтям створення сучасних комунікативних технологій врегулювання соціальних конфліктів є такі теоретико-методологічні та світоглядні положення: теорія конструктивізму, реляційний погляд на природу людини, різноманітні аспекти, пов'язані із системою "універсальних людських цінностей", переосмислені в річищі "нью-ейдж", гуманістична психологія, клієнт-центрований підхід. Висловлено припущення про те, що наявність в учасників конфлікту відповідної системи цінностей є не тільки підґрунтям, а й головною умовою ефективного застосування означених комунікативних технологій (Гусєв, 2019).

На основі теоретико-методологічного аналізу підходів до конструювання комунікативних технологій врегулювання соціальних конфліктів створено перелік світових і вітчизняних практик щодо такого врегулювання. Виокремлено конфліктогенні чинники, зумовлені процесами державного реформування, як-от: децентралізація державного управління, створення відкритого суспільного простору, а також чинники, пов'язані з

воєнною агресією – територіальні та людські втрати, наявність вимушених переселенців. Вивчено особливості застосування комунікативних технологій врегулювання соціальних конфліктів у системі "влада-громада", у сфері охорони дитинства та сімейної соціальної політики. Розроблено структурно-функціональну модель аналізу соціальних систем, що дало змогу визначити ресурси врегулювання конфлікту на різних рівнях його розгортання: суспільно-державному, груповому та індивідуальному (Бевз, 2018).

Відповідно до поставлених завдань здійснено емпіричне дослідження, метою якого було визначення соціально-психологічних чинників, що дають уявлення про природу функціональності соціальних конфліктів у сфері освіти. Визначено соціально-психологічні ресурси, що забезпечують ефективність розв'язання освітніх соціальних конфліктів. Апробовано засоби соціально-психологічної діагностики і соціально-психологічного проєктування комунікативних процесів в освітньому просторі – ORID-модель (назва цієї технології утворена внаслідок абревіації перших літер слів "об'єктивація" (objective), "рефлексія" (reflective), "інтерпретація" (interpretive), "дія" (decisional), а також технологію аналізу силового поля Курта Левіна, що передбачає можливість визначати допустимі стратегії управління силами, які сприяють або перешкоджають майбутньому перетворенню соціальної ситуації. У цьому контексті під соціально-психологічною стратегією маємо на увазі таку модель узагальнених дій, що сприяє досягненню поставленої мети – приміром, врегулювати соціальний конфлікт – шляхом визначення, координації і перерозподілу особистісних чи організаційних ресурсів. Зазначимо, що впровадження технології сфокусованої бесіди на основі ORID-моделі має для суб'єктів ряд позитивних моментів, а саме: забезпечує повноцінний діалог; розкриває перспективи співпраці; збагачує партнерство; дає змогу учасникам висувати нові ідеї і формулювати чіткі висновки; надає можливість усім членам групи брати участь в обговоренні; веде їх до досягнення консенсусу і взаєморозуміння. Означена технологія забезпечує чотирирівневий процес усвідомлення особистістю конфліктної ситуації через її об'єктивацію, рефлексію, інтерпретацію та ухвалення рішення щодо здійснення конкретних дій і може застосовуватись, зокрема, для надання психологічної допомоги особистості в конструктивному розв'язанні складних життєвих завдань та для підвищення її комунікативної компетентності в разі врегулювання соціальних конфліктів. Наряду з позитивними ефектами, що ведуть до досягнення учасниками згоди і взаєморозуміння, окреслено протилежні очікуваним ефекти спілкування, що виявляються в процесі застосування соціально-психологічних комунікативних технологій у сфері освіти: ефект псевдоконвенційності (порушення досягнутих у процесі обговорення домовленостей, правил), ефект псевдоконсенсусу (досягнення несправжньої, уявної згоди у спірних питаннях), ефект хибної комунікативної компетентності (самовпевненість суб'єкта у своїх комунікативних уміннях, що об'єктивно не підтверджуються).

Узагальнення експериментальних даних, отриманих до і після застосування комунікативних технологій врегулювання соціальних конфліктів серед учителів експериментальної групи, показало наявність позитивних тенденцій у рівні вияву таких вимірювальних показників, як-от: комунікативний потенціал особистості, моральна нормативність поведінки особистості, обсяг інтеракцій і суперечливість міжособистісних стосунків. Для забезпечення конструктивної міжособової комунікації в освітньому вимірі, усвідомлення учасниками проблемної ситуації, актуалізації готовності до подолання ними конфронтацій в освітньому вимірі, підвищення комунікативної компетентності особистості в ситуації соціально-психологічної поляризації модифіковано комплекс комунікативних технологій соціально-психологічної діагностики і соціально-психологічної організації цільового комунікативного простору – технологію сфокусованої бесіди, технологію аналізу проблемної ситуації в середовищі освіти. Опрацьовано комплекс послідовних операцій спілкування (комунікативних алгоритмів) щодо врегулювання соціальних конфліктів для забезпечення конструктивної міжособової комунікативної взаємодії в освітньому вимірі (Петренко, 2019).

Досліджено специфіку конструювання комунікативних технологій врегулювання соціальних конфліктів у соціальних інтернет-мережах. Розроблено технології соціального онлайн-діалогу та онлайн-посередництва. Визначено критерії ефективності розроблених комунікативних технологій врегулювання соціального онлайн-конфлікту в мережевому просторі. Представлено типологію користувачів, схильних до конфліктної комунікації в соціальних мережах: демонстративний, ригідний, імпульсивний, тривожний, уникний типи та миротворці. Серед позитивних ефектів застосування комунікативних онлайн-технологій виділено: переінтерпретацію конфліктної ситуації; позитивний досвід колективного пошуку ефективних шляхів вирішення соціального конфлікту; зміни в ставленні до конфлікту; заохочення учасників конфлікту до пошуку нових рішень; формування відчуття прийняття, підтримки, розділення своїх переживань та емоцій з іншими учасниками конфлікту. Запропоновано модель комунікативних онлайн-практик як складової комунікативних технологій. Визначено конструктивні комунікативні онлайн-практики, що сприятимуть процесу ефективного врегулювання соціальних конфліктів: практики взаєморозуміння, взаємопідтримки, взаємодопомоги, саморозвитку, самовдосконалення, саморозкриття, самовираження і самодемонстрації. Запропоновано принципи коригувальної роботи, що сприяють успішному вирішенню конфліктів у соціальних мережах (Малєєва, 2019).

Проведене емпіричне дослідження дало змогу обґрунтувати доцільність розгляду сімейних конфліктів як власне соціальних. Запропоновано теоретичну модель соціальних конфліктів у сім'ї з урахуванням соціокультурних особливостей, політико-економічної ситуації, соціально-психологічних і біологічних чинників. Виділено основні рівні розгортання соціальних сімейних конфліктів: суспільний, соціально-інституціональний, соціально-груповий, міжособистісний. Виявлено найбільш актуальні теми конфліктів у сім'ї. Описано основні умови організації комунікативного простору для конструктивного вирішення проблем, найважливішими серед яких є: чітке усвідомлення кожною стороною конфліктної взаємодії власних позицій з ключових питань і готовність донести їх в обґрунтованій, діалогічній формі опонентам. Вивчено специфічні ефекти комунікації, що виникають у процесі застосування розробленої технології інтерактивно-діалогічної взаємодії сторін. Визначено ефективні послідовні операції, що сприяють організації цільового комунікативного простору за принципом "човникового руху" (Івачевська, 2018).

Розроблено комунікативну процедуру "Визначення конфліктних зон", що дає змогу прогнозувати розвиток соціального конфлікту і засоби його ефективного врегулювання у професійному середовищі. Визначено критерії тематичної структуризації актуальних у професійній сфері проблем: актуальність, обговорюваність, контекстуальність, інформаційна насиченість, тематична синхронність. Вивчено групи чинників, що утруднюють врегулювання конфліктів у професійному середовищі: зовнішні (соціальні зміни в різних сферах суспільної життєдіяльності, посилення соціальної напруженості, формування нових потреб) і внутрішні (обмеженість ресурсів, втрата та викривлення інформації, швидкі радикальні зміни внутрішньої структури організації). Набули подальшого розвитку ідеї когнітивно орієнтованого спілкування в контексті врегулювання конфліктів у професійному середовищі, а саме: пошуку конвенціональних умов для спільного осмислення та подолання труднощів; створення спільного контуру розуміння проблемної ситуації. Поглиблено уявлення про можливості застосування технології організації діалогічного простору засобами когнітивного спілкування задля врегулювання конфліктної взаємодії та спільного вироблення ефективних рішень (Цукур, 2018).

У процесі дослідження виокремлено передумови конфліктної взаємодії в особливостях соціокультурного поколінного прояву; імплікаціях культурно-історичних реалій минулого і сучасного поколінь; формах проявів суспільного позиціонування. Побудовано теоретичну модель культури поколінної єдності, яка містить параметри культурних поколінних ознак, та окреслено основні коридори проблем поколінних взаємодій. Здійснено вибудовування технології пошуку умовного балансу соціокультурних позицій поколінь. Сформульовано принципи прояву поколінних особливостей у конфліктних

взаємодіях: соціальні, психологічні і комунікативні. Виокремлено три групи підстав для розгортання конфліктного балансування та фактори, що стримують соціальні стимули виникнення конфліктних коливань. До передумов соціокультурних конфліктів і підстав утворення міжпоколінних психологічних дистанцій віднесено прояви поколінних експектацій та особливості культури поколінної єдності, які знаходять вияв у полі співіснування. Представлено аспекти конфліктів поколінь: формування і соціальна презентація поколінних інституцій, субкультурних артефактів і поколінних експектацій; протиставлення соціокультурним традиціям оновленого поколінного світобачення; введення актуальних (осучаснених) поколінних позицій у практики часопростору. У результаті дослідження визначено, що конфліктне соціокультурне балансування поколінь не стає перепоною для продовження взаємодій та культурних комунікацій, не провокує розриви поколінь, а, навпаки, є ознакою необхідності переформатування соціальної реальності (Довгань, 2019).

**Висновки та перспективи подальших досліджень.** Отже, у процесі виконання наукової роботи за темою "Науково-методичні підходи до конструювання комунікативних технологій врегулювання соціальних конфліктів" розглянуто важливі теоретичні та практичні питання щодо специфіки створення і застосування комунікативних технологій врегулювання соціальних конфліктів у різних сегментах соціальної реальності. Представлено найбільш вагомі наукові результати за основними напрямами завершеного дослідження. Розкрито сутність комунікативно-технологічного підходу, концептуальні засади та наукові принципи конструювання комунікативних технологій врегулювання соціальних конфліктів: принцип "човникового руху", принцип впливу поколінних характеристик на конфліктну взаємодію.

Висунуто низку наукових гіпотез про те, що врегулювання соціальних конфліктів залежить від комунікативно-технологічної організації простору суб'єктів спілкування; що ефективність застосування комунікативних технологій зумовлюється системою цінностей учасників конфлікту; про існування поколінної ідентичності.

Побудовано низку теоретичних, емпіричних, структурно-функціональних моделей: модель комунікативно-технологічного врегулювання соціального конфлікту в різних сферах суспільної практики, феноменологічну та динамічну моделі соціального конфлікту, структурно-функціональну модель аналізу соціальних систем щодо проявів протистояння в умовах в сучасної України, теоретичні моделі культури поколінної єдності, врегулювання соціальних конфліктів у професійному та сімейному середовищі, функціональну модель процесу розгортання соціального конфлікту у просторі освіти, емпіричні моделі комунікативного врегулювання соціальних конфліктів у соціальних інтернет-мережах, професійній сфері і сім'ї.

Розширено уявлення про комунікативні інтенції як про суб'єктивні мотиви, що спонукають особистість чи спільноту вступати в процес конфліктної комунікації, та визначено технології нівелювання цих інтенцій. Визначено параметри конструювання соціально-психологічної комунікативної технології: особистісні, процесуальні, інноваційні. Представлено комунікативно-технологічні засоби врегулювання соціальних конфліктів у сфері громадянського суспільства, в інтернет-мережах, у професійному середовищі, в системі освіти, сімейному просторі, а також соціокультурні ресурси врегулювання міжпоколінної конфліктної взаємодії та визначено критерії ефективності їх застосування: універсальність, результативність, гнучкість, оперативність, конструктивність, доступність, простота та зручність. Описано ефекти комунікації, які виникають як у процесі, так і внаслідок застосовування розроблених або модифікованих технологій соціально-психологічної діагностики і соціально-психологічної організації цільового комунікативного простору. Розроблено програми конструювання ефективних комунікацій як планів послідовних операцій (комунікативних алгоритмів), що визначають особливості використання інформації під час врегулювання соціального конфлікту.

Поглиблено уявлення про особливості комунікаційних мереж як систем соціальних і технічних комунікаційних каналів, побудованих відповідно до цілей та умов спілкування.

Розроблено типологію користувачів, схильних до конфліктної комунікації в соціальних мережах.

Завдяки застосуванню комунікативних технологій врегулювання соціальних конфліктів зафіксовано позитивні тенденції у вияві комунікативного потенціалу особистості, обсягу її інтеракцій, моральної нормативності і суперечливості поведінки, що свідчать про ефективність подальшого упровадження таких технологічних засобів у суспільну практику.

Підвищення рівня соціальних, зокрема комунікативних, компетенцій особистості в ситуації соціально-психологічної поляризації перебуває сьогодні у фокусі нашої уваги, проте більш ґрунтовне вивчення особливостей комунікативно-технологічного врегулювання утрудненої міжсуб'єктної взаємодії в різних сегментах суспільної практики залишається перспективним напрямом для майбутніх наукових розвідок.

## Список використаних джерел

Бевз, Г. (2018). Особистісні, соціальні та суспільні ресурси врегулювання соціальних конфліктів: міждисциплінарний підхід. *Humanitarium: Психологія,* 41(1), 7–17.

Гусєв, А. (2019). Діалог як технологія вирішення конфліктів: принципи побудови. *VIII Міжнародна науково-практична конференція "Психолого-педагогічний супровід професійної підготовки та підвищення кваліфікації фахівців в умовах трансформації освіти"* (с. 31–34). Київ. Взято з http://umo.edu.ua/konferenciji.

Гусєв, А. (2019). Світоглядні основи комунікативних технологій врегулювання соціальних конфліктів. *Другий Всеукраїнський конгрес із соціальної психології "Соціальна психологія сьогодні: здобутки і перспективи"* (с. 92-94). Київ. Взято з http://ispp.org.ua/wp-content/uploads/2019/11/Theses-UCSP2019.pdf.

Даниленко, О. (2014). Аналитическая модель конфликта и образ конфликта: между системой и субъектом. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, Серія: Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи*, 1101(32), 30–34.

Довгань, Н. (2019) Конфліктна взаємодія поколінь: соціокультурне балансування. *Психологічні науки: проблеми і здобутки*, (1-2)13-14, 41-60. Взято з https://kymu.edu.ua/upload/pdf_files/zbirnyk_zmist_3.pdf.

Івачевська, О. (2018). Програма емпіричного дослідження специфіки соціальних конфліктів у сучасних сім'ях. *Міжнародна науково-практична конференція "Актуальні питання педагогіки та психології: наукові дискусії"* (с. 93-97). Харків.

Рейманн, К. (2017). *К трансформации конфликта: обзор современных теорий урегулирования конфликтов*. Взято з https://www.berghof-foundation.org/fileadmin/redaktion/Publications/Handbook/Articles/russian_reimann_handbook.pdf.

Коулман, П., & Ферґюсон, Р. (2016). *Результативний конфлікт.* Київ: Наш Формат.

Ксенофонтов, С. (2018). Інформаційно-комунікативні технології в оптимізації підготовки сучасного освітнього фахівця. *Науковий вісник Мукачівського державного університету. Серія "Педагогіка та психологія",* 1(7), 105-107.

Кулик, О. (2019). Роль інформаційно-комунікативних технологій у навчальному процесі в закладах вищої освіти. *Збірник наукових праць професорсько-викладацького складу ДонНУ імені Василя Стуса*, 75-76. Взято з http://jpvs.donnu.edu.ua/article/view/7223.

Ледерак, Дж. П. (2019). *Розбудова миру. Стале примирення в розділених суспільствах*. Київ: Дух і літера.

Лугова, Т., & Панькевич, О. (2018). Інтерактивні методи навчання для подолання пізнавально-психологічних бар'єрів під час формування комунікативних компетентностей майбутніх журналістів. *XII Міжнародна науково-практична конференція "Інформаційна освіта та професійно-комунікативні технології XXI століття"* (с. 273–288). Одеса.

Лук'яненко, О. (2018). Особливості конструювання соціальної реальності в індустріальному та постіндустріальному суспільствах. *Virtus*, (29), 10–14.

Малєєва, Н. (2019). Онлайн-посередництво: особливості комунікативної технології врегулювання соціальних конфліктів у соціальних інтернет-мережах. *Актуальні проблеми психології,* 4(16), 173–181. Взято з http://appsychology.org.ua/data/jrn/v6/i16/21.pdf.

Малєєва, Н. (2019). Соціальний онлайн-діалог як комунікативна технологія врегулювання соціального конфлікту в сучасному суспільстві. *Теорія і практика сучасної психології*, 5(1), 156–161. Взято з http://www.tpsp-journal.kpu.zp.ua/archive/5_2019/part_1/29.pdf.

Петренко, І. (2019). Особливості комунікативно-технологічного розв'язання соціального конфлікту у просторі освіти. *Теорія і практика сучасної психології*, 6(1), 142–147. Взято з http://www.tpsp-journal.kpu.zp.ua/archive/6_2019/part_1/31.pdf

*Розбудова миру. Профілактика і вирішення конфлікту з використанням медіації: соціально-педагогічний аспект* (2016). Київ: Стеценко.

Соломадин И. (Ред.). (2016). *Культура диалога. Разрешение конфликтов. Примирение*. Київ: Дух і літера.

Титаренко, Т. М., Дворник, М. С., Климчук, В. О., Лазоренко, Б. П., Ларіна, Т. О., Мирончак, К. В., … Чернявська, М. О. (Ред.). (2019). *Соціально-психологічні технології відновлення особистості після травматичних подій: практичний посібник.* Кропивницький: Імекс-ЛТД.

Хачатурова, М., & Пойманова, Д. (2014). Роль третьей стороны в разрешении межличностных конфликтов. *Психология. Журнал Высшей школы экономики*, 11(3), 164–176. Взято з https://cyberleninka.ru/article/n/rol-tretiey-storony-v-razreshenii-mezhlichnostnyh-konfliktov.

Цукур, О. (2018). Особливості комунікативно-технологічного врегулювання соціальних конфліктів у професійному середовищі. *Наукові студії із соціальної та політичної психології*, 42(45), 95–103.

Шапиро, Д. (2019). *На емоциях. Как улаживать самые болезненные конфликты в семье, бизнесе и политике*. Москва: Альпина Паблишер.

## References

Bevz, H. (2018). Osobystisni, sotsialni ta suspilni resursy urehuliuvannia sotsialnykh konfliktiv: mizhdystsyplinarnyi pidkhid [Personal, social and social resources for resolving social conflicts: an interdisciplinary approach]. *Humanitarium: Psychology,* 41 (1), 7–17. (in Ukrainian)

Danilenko, O. (2014). Analiticheskaya model konflikta i obraz konflikta: mezhdu sistemoy i subektom [The analytical model of the conflict and the image of the conflict: between the system and the subject]. *Visnyk of the Kharkiv National University, Series: Sociological Studies of Modern Society: Methodology, Theory, Methods,* 1101(32), 30–34. (in Russian)

Dovgan, N. (2019) Konfliktna vzayemodiya pokolin: sotsiokulturne balansuvannya [Conflict Generation Interaction: A Sociocultural Balancing]. *Psychological Sciences: Problems and Achievements,* (1-2)13-14, 41–60. Retrieved from https://kymu.edu.ua/upload/pdf_files/zbirnyk_zmist_3.pdf. (in Ukrainian)

Gusiev, A. (2019). Dialoh yak tekhnolohiia vyrishennia konfliktiv: pryntsypy pobudovy [Dialogue as a technology of conflict resolution: principles of construction]. *VIII International Scientific and Practical Conference "Psychological and pedagogical support of professional training and professional development of specialists in the conditions of educational transformation"* (pp. 31–34). Kyiv. Retrieved from http://umo.edu.ua/conference. (in Ukrainian)

Gusiev, A. (2019). Svitohliadni osnovy komunikatyvnykh tekhnolohii vrehuliuvannia sotsialnykh konfliktiv [World outlook basics of communicative technologies of social conflict management]. *The Second All-Ukrainian Congress on Social Psychology "Social Psychology Today: Achievements and Prospects"* (pp. 92–94). Kyiv. Retrieved from http://ispp.org/wp-content/uploads/2019/11/Theses-UCSP2019.pdf. (in Ukrainian)

Ivachevskaya, O. (2018). Prohrama empirychnoho doslidzhennia spetsyfiky sotsialnykh konfliktiv u suchasnykh simiakh [An empirical program to explore the specifics of social conflict in contemporary families]. *International Scientific and Practical Conference "Topical Issues in Pedagogy and Psychology: Scientific Discussions"* (pp. 93–97). Kharkiv. (in Ukrainian)

Khachaturova, M., & Poymanova, D. (2014). Rol tretyey storony v razreshenii mezhlichnostnykh konfliktov [The role of a third party in resolving interpersonal conflicts]. *Psychology. Journal of the Higher School of Economics*, 11 (3), 164–176. Retrieved from https://cyberleninka.ru/article/n/rol-tretiey-storony-v-razreshenii-mezhlichnostnyh-konfliktov. (in Russian)

Koulman, P., & Fergiuson, R. (2016). *Rezultatyvnyi konflikt* [The resultant conflict]. Kyiv: Nash Format. (in Ukrainian)

Ksenofontov, S. (2018). Informatsiyno-komunikatyvni tekhnolohiyi v optymizatsiyi pidhotovky suchasnoho osvitnoho fakhivtsya [Information and communication technologies in optimization of training of modern educational specialist]. *Scientific Bulletin of Mukachevo State University. Pedagogy and Psychology Series*, 1 (7), 105–107. (in Ukrainian)

Kulyk, O. (2019). Rol informatsiino-komunikatyvnykh tekhnolohiy u navchalnomu protsesi v zakladakh vyshchoi osvity [The role of information and communication technologies in the educational process in higher education institutions]. *Collections of scientific works of the teaching staff of Vasyl Stus DonNU*, 75–76. Retrieved from http://jpvs.donnu.edu.ua/article/view/7223. (in Ukrainian)

Lederak, Dz. P. (2019). *Rozbudova myru. Stale prymyrennia v rozdilenykh suspilstvakh* [Building peace. Sustainable reconciliation in divided societies]. Kyiv: DUKH I LITERA. (in Ukrainian)

Lugova, T., & Pankevich, O. (2018). Interaktyvni metody navchannia dlia podolannia piznavalno-psykholohichnykh barieriv pid chas formuvannia komunikatyvnykh kompetentnostei maibutnikh zhurnalistiv [Interactive learning methods to overcome cognitive and psychological barriers in the future communication skills of future journalists]. *XII International Scientific and Practical Conference "Inform. education and prof. technology of the XXI century"* (pp. 273–288). Odesa. (in Ukrainian)

Lukyanenko, O. (2018). Osoblyvosti konstruiuvannia sotsialnoi realnosti v industrialnomu ta postindustrialnomu suspilstvakh [Features of constructing social reality in industrial and post-industrial societies]. *Virtus*, (29), 10–14. (in Ukrainian)

Maleeva, N. (2019). Onlain-poserednytstvo: osoblyvosti komunikatyvnoi tekhnolohii vrehuliuvannia sotsialnykh konfliktiv u sotsialnykh internet-merezhakh [Online mediation: features of the communication technology of the settlement of social conflicts in social Internet networks]. *Actual Problems of Psychology*, 4 (16), 173–181. Retrieved from http://appsychology.org.ua/data/jrn/v6/i16/21.pdf. (in Ukrainian)

Maleeva, N. (2019). Sotsialnyi onlain-dialoh yak komunikatyvna tekhnolohiia vrehuliuvannia sotsialnoho konfliktu v suchasnomu suspilstvi [Social online dialogue as a communicative technology for solving social conflict in today's society]. *Theory and Practice of Modern Psychology*, 5 (1), 156–161. Retrieved from http://www.tpsp-journal.kpu.zp.ua/archive/5_2019/part_1/29.pdf. (in Ukrainian)

Petrenko, I. (2019). Osoblyvosti komunikatyvno-tekhnolohichnoho rozvyazannya sotsialnoho konfliktu u prostori osvity [Peculiarities of communicative-technology settlement of social conflict in the sphere of education]. *Theory and Practice of Modern Psychology*, 6 (1), 142–147. Retrieved from http://www.tpsp-journal.kpu.zp.ua/archive/6_2019/part_1/31.pdf. (in Ukrainian)

Reimann, K. (2017). *K transformatsii konflikta: obzor sovremennyih teoriy uregulirovaniya konfliktov* [Toward a Transformation of Conflict: A Review of Current Theories of Conflict Resolution]. Retrieved from https://www.berghof-foundation.org/fileadmin/redaktion/Publications/Handbook/Articles/russian_reimann_handbook.pdf. (in Russian)

*Rozbudova myru. Profilaktyka i vyrishennia konfliktu z vykorystanniam mediatsii: sotsialno-pedahohichnyi aspekt* [Building peace. Conflict prevention and resolution using mediation: a socio-pedagogical dimension]. (2016). Kyiv: Stetsenko. (in Ukrainian)

Shapiro, D. (2019). *Na emotsiyah. Kak ulazhivat samyie boleznennyie konfliktyi v seme, biznese i politike* [On emotions. How to resolve the most painful conflicts in the family, business and politics]. Moscow: Alpina Publisher. (in Russian)

Solomadyn, Y. (Ed.). (2016). *Kultura dialoga. Razresheniye konfliktov. Primireniye* [The culture of dialogue. Conflict resolution. Reconciliation]. Kyiv: DUKH I LITERA. (in Russian)

Tsukur, O. (2018). Osoblyvosti komunikatyvno-tekhnolohichnoho vrehuliuvannia sotsialnykh konfliktiv u profesiinomu seredovyshchi [Features of communication and technological settlement of social conflicts in the professional environment]. *Scientific Studies in Social and Political Psychology*, 42 (45), 95–103. (in Ukrainian)

Tytarenko, T. M., Dvornyk, M. S., Klymchuk, V. O., Lazorenko, B. P., Larina, T. O., Myronchak, K. V., … Cherniavska, M. O. (2019). *Sotsialno-psykholohichni tekhnolohiyi vidnovlennya osobystosti pislya travmatychnykh podiy: praktychnyy posibnyk* [Socio-psychological technologies of personality recovery after traumatic events: a practical guide]. Kropyvnytskyi: Imex-LTD. (in Ukrainian)

УДК 159.9 316.6 316.4
DOI: https://doi.org/10.33120/ssj.vi46(49).167

**Довгань Наталія Олександрівна**
кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник
лабораторії психології політико-правових відносин,
Інститут соціальної та політичної психології НАПН України,
м. Київ, Україна
ORCID ID 0000-0001-6150-5211
*1511ndovgan@gmail.com*

# СОЦІОКУЛЬТУРНА ВЗАЄМОДІЯ ПОКОЛІНЬ: ДОСЛІДНИЦЬКІ РЕСУРСИ ДИСКУРС-АНАЛІЗУ

Як один з елементів комплексного соціокультурного дослідження використано критичний дискурс-аналіз (КДА), оскільки визначення специфічних факторів, що опосередковують взаємодію на рівні поколінних мереж, вимагає детального вивчення соціуму і культури часопростору. Описано побудову процедури реалізації КДА на основі розроблених E. G. Guba, Y. S. Lincoln, J. A. Maxwell концепцій якості досліджень і тривимірної моделі N. Fairclough. Для досягнення цілісності інтерпретації даних запропоновано покрокову процедуру КДА: (1) формування кейсів проблемних сфер, що виникають у процесі взаємодії поколінь; (2) визначення в кейсах дискурсивних особливостей модальностей і модусів поколінь; (3) здійснення порівняльного аналізу та узагальнення цих кейсів. Описано алгоритм конкретизації сфер-кейсів першого кроку КДА, необхідного для подальшого опрацювання дискурсивних матеріалів. Обґрунтовано як доречний засіб опрацювання кейсів за допомогою системи лінгвістичного та інтертекстуального аналізу N. Fairclough на другому кроці. Для виокремлення утворених поколіннями смислів лінгвістичну форму КДА доповнено соціолінгвістичним ресурсом – аналізом продуктів текст/контекстуальних зв'язків. За маркери дискурсивної мобільності (відмінностей у часі і просторі) у поколінних взаємодіях взято мовні індекси та порядки індексацій. Визначено, що артикуляція модальностей і модусів поколінь сприяє означенню соціально-психологічних особливостей перебігу взаємодій. Як третій крок КДА запропоновано конструювання особливостей взаємодії поколінь за допомогою порівняння дискурсивних шаблонів. Означено умови узагальнення отриманих даних: 1) використання перехресного підтвердження даних "альтернативними джерелами"; 2) визначення міри частотності виокремлених дискурсивних конструкцій; 3) конкретизація тематичної специфіки їх контекстуального використання. Зроблено висновок, що опис процедури КДА сприяв оптимізації методології аналізу соціокультурного стилю життєдіяльності, що не обмежується лише часовим відрізком життєдіяльності конкретного покоління.

**Ключові слова:** критичний дискурс-аналіз; культурний аспект; лінгвістичний аналіз; інтертекстуальний аналіз; модальності; модуси; мовні індекси; порядки індексацій.

# SOCIOCULTURAL INTERACTIONS OF GENERATIONS: RESEARCH RESOURCES OF THE DISCOURSE ANALYSIS

**Nataliia O. Dovhan**
Ph.D. in Psychology, Senior Research Associate,
Laboratory of the Psychology of Political-Legal Relations,
Institute for Social and Political Psychology, NAES of Ukraine,
Kyiv, Ukraine
ORCID ID 0000-0001-6150-5211
*1511ndovgan@gmail.com*

It is proposed to use critical discourse analysis (CDA) as an element of the comprehensive social-cultural study to determine the specific factors mediating interactions at the level of generation networks for the detailed temporal-space study of society and culture. It is developed the CDA procedure based on research quality concepts proposed by E. G. Guba, Y. S. Lincoln, and J. A. Maxwell, and N. Fairclough's three-dimensional model. In order to achieve the integral data interpretation, a step-by-step CDA procedure is proposed: (1) determination of problem cases appearing in the interactions of generations; (2) revealing of discursive features of generations' modalities and modes within the examined cases; (3) comparative analysis and generalization of the case data. It is described the algorithm of specifying the cases at the CDA first step for further data processing of discursive materials. At the second step, we used N. Fairclough's linguistic and inter-textual analysis as an appropriate case study tool. To highlight the meanings created by generations, the CDA linguistic form was supplemented by sociolinguistic resources – text / contextual analysis was done. Linguistic indices and indexation orders were used as the markers of discursive mobility (time-space changes). It is defined that articulation of modalities and modes of generations helps to determine the socio-psychological features of their interactions. CDA's third step was to determine the characteristics of generational interactions by comparing discursive patterns. The conditions of generalization of the received data are defined: 1) data cross-validation with "alternative sources"; 2) frequency measures of determining discursive constructs; 3) concretization of thematic specifics of their contextual use. It is concluded that the described CDA procedure optimized the methodology for the analysis of socio-cultural lifestyle, which is not limited to the time period of life of a particular generation.

**Keywords:** critical discourse analysis; cultural aspect; linguistic analysis; inter-textual analysis; modality; modes; language indexes; indexing order.

**Постановка проблеми.** Визначальними параметрами соціокультурної взаємодії поколінь як галузі знань, що вивчає закономірності взаємної обумовленості і зв'язків поколінних мереж у соціально-психологічному просторі, є інституційний, позиційний, культурний аспекти реальності. Оскільки пошук специфічних факторів, що опосередковують взаємодію, з одного боку, – це апеляція перш за все до свідомості акторів щодо співвідношення сучасного і "минулого-недієвого" в соціальному житті, а з другого боку – це вирішення питань співіснування і взаємовпливів поколінь у просторі варіативних соціокультурних (СК) порядків, практик, артефактів, то в побудові композиції комплексного аналізу увагу було приділено інтроспекціям поколінних акторів. Такий фокус дослідження пояснювався ще й тим, що трактування змісту СК-параметрів, зрозуміле на рівні окремих індивідів, на рівні взаємодій поколінних мереж викликало певні труднощі, вимагало більш детального аналізу соціуму і культури часопростору (Тэшфел, 1984). Тому для вирішення емпіричних завдань було визнано за доцільне здійснити текст/контекстуальний аналіз контексту (особливостей взаємовпливів соціально-історичних змін) і культурних текстів (порядків, практик, артефактів життя поколінь) за допомогою комплексу методів якісного аналізу даних (ЯАД) і, безпосередньо, дослідження культурного аспекту реальності поколінь – шляхом критичного дискурс-аналізу (КДА).

**Аналіз останніх досліджень і публікацій.** Конструювання процедури КДА соціокультурної взаємодії поколінь здійснювалося на основі запропонованих E. G. Guba, Y. S. Lincoln (1994), J. A. Maxwell (2012) концепцій якості досліджень, за якими *тріангуляція* даних, що передбачає звернення до різних джерел і методів збирання матеріалів, була способом досягнення валідності дослідження, важливим прагматичним інструментом забезпечення якості і вибудовування об'єктивної реальності (Erzberger, & Prein, 1997). Звернення до цієї форми аналізу якісних даних дало змогу відокремити конструкцію поколінної реальності від суб'єктивних поглядів свідомості окремих особистостей (Denzin, & Lincoln, 2011), сприяло отриманню різнопланових матеріалів, проведенню їх порівняльного аналізу (Flick, 2007; Хорошилов, 2012). Використана методична тріангуляція як комплексна стратегія ЯАД стала засобом подолання дискретного характеру цих методологічних складових: методу матриць (Ядов, 1991; Miles, & Huberman, 1986), обґрунтованої теорії

(Strauss, & Corbin; 2001; Charmaz, 2006) і дискурс-аналізу (Flick, 2007; Camic et. al, 2003; Wetherell, & Potter, 2015; Йоргенсен, & Филлипс, 2008).

**Мета статті** – описати процедуру реалізації критичного дискурс-аналізу утворених поколіннями соціокультурних конструкцій, що стають поворотними в реалізації взаємодій.

**Виклад основного матеріалу дослідження.** Перш ніж приступити до опису процедури методу КДА культурних взаємозв'язків і взаємовпливів поколінь, потрібно зупинитися на вибіркових фокусах дослідження взаємодії, що дадуть змогу говорити про СК-процеси, їхній перебіг та історичну трансформацію. Так, на підставі того, що дискурс-аналіз було використано, по-перше, як метод виокремлення голосів поколінних мереж, які здійснюють СК-обміни; по-друге, як метод, що висвітлює особливості конструювання культурних аспектів різних поколінь, стало можливим зосередити увагу на вивченні поколінних культурних практик, а саме способів комунікації та обміну досвідом, формування і прояву (суб) культур – особливостей СК-взаємодій суспільства, що змінюється. Тобто КДА "голосів" поколінь обрано як метод, що дасть змогу сформулювати судження щодо взаємопов'язаних мереж, таких варіативних за інтерпретацією смислів і СК-правил життєдіяльності. Процедура виокремлення порядків дискурсів поколінь була спрямована на означення СК-перетинів (форм, видів зв'язків, правил і стилів) у взаємодіях в умовно структурованій соціальній системі (Wodak, & Meyer, 2001).

Розробляючи аналітичну основу КДА, ми вважали за потрібне дотримуватися принципів системної валідності розуміння (understanding) процесів взаємодії поколінь (Maxwell, 1992). Тому поступове вибудовування цілісної інтерпретації культурного аспекту взаємодій КДА відбувалося покроково (рис.):

1. Формування кейсів проблемних сфер, що виникають у процесі взаємодії поколінь.
2. Визначення в кейсах дискурсивних особливостей модальностей і модусів поколінь.
3. Здійснення порівняльного аналізу та узагальнення даних кейсів.

*Рис.* Модель процедури КДА

На *першому кроці* визначення проблем, з якими стикаються покоління в процесі взаємодії, відбувалось в інформаційному полі питань "Для кого, у яких випадках є проблемною взаємодія і які сфери відносин можуть бути ускладнені?". З огляду на безперервну зміну ролей, акторів у психологічній, віковій, СК-площині постала необхідність виокремлення універсальних сфер, що залишаються значущими для людської життєдіяльності, але суттєво змінюються відповідно до історичного контексту. Адже часові відрізки домінантного становища поколінь не є тривалими, тож смисли, ідеї, світобачення, реалізовані в практиках, з часом, природно, стикаються з історичними вимогами оновлення. Відбувається так звана контекстуальна "перевірка" на конгруентність часу соціально-психологічних потенціалів поколінь. Для конкретизації сфер суперечностей, труднощів і, як наслідок, соціально-психологічних проблем шляхом брейнстормінгу було визначено сфери комунікації, обміну досвідом та утворених (суб)культур поколінь, актуальних з погляду історичного часу і простору. Зрозуміло, що перелік сфер-кейсів був набагато ширший, але для проведення КДА було обрано лише ті, що дістали схвалення у всіх учасників дослідження та були означені як такі, що вимагають уваги у взаємодіях акторів.

За умови, що діагностика проблематики взаємодій між поколіннями відбувалася в непрямий спосіб – шляхом навідних запитань, виокремлення на *другому кроці* модальностей (особливостей способів взаємодій) і модусів поколінь (засобів передавання утворених смислів) давало можливість артикулювати ті соціально-психологічні впливи, які "закріплювали" наявність особливостей і неминучість їхнього вияву у процесі взаємодії. Тому для конкретизації культурних практик як обов'язковий елемент КДА було визначено завдання розмежувати "голоси" поколінь (відповідних СК-стилів) та виокремити домінантні соціально-історичні тенденції, що опосередковують світобачення, а саме смисли модальностей і модуси поколінь.

Щоб досягти мети КДА, було використано систему лінгвістичного та інтертекстуального опрацювання обраних текстів (матеріалів інтерв'ю та наукових статей за тематикою кейсів) (Fairclough, 1995; Wodak, & Meyer, 2001; Blommaert, 2005). У результаті означені форми текстуального аналізу – "texture" of the text, що враховували соціальні і культурні особливості реальності та охоплювали супеечності, складнощі, умови виникнення СК-процесів, – завдяки комплексній інтерпретації контенту підвищували цінність методу КДА. Так, лінгвістична форма була спрямована на аналіз організації та структури текстів лінгвістичних систем, а інтертекстуальна форма охоплювала порядки – конфігурації традиційних текстуальних практик (жанри, дискурси, наративи і т. ін.), доступні в історичному часі поколінням, такі, що могли бути інтерпретовані як тексти конкретних соціальних обставин (Fairclough, 1995; Bakhtin, 1986).

Зокрема, інтертекстуальний аналіз передбачав, що тексти означуються як форми ресурсів, що надаються в рамках дискурсу і залежать від суспільства та історії. Це вимагало реалізації форми інтертекстуального аналізу шляхом опису, з одного боку, жанрів і типів дискурсу, з другого – використання дискурсу як соціального та історичного ресурсу, що утворюється шляхом "переоцінювання" (texts may "re-accentuate" genres) чи переплетення (be mixed in texts) текстуальних жанрів (Fairclough, 1995). Тобто КДА за стратегією N. Fairclough базувався на описах ідеалізованих фактичних текстів, що пройшли трансформацію в жанровому еквіваленті з монотекстуальності в стереотекстуальність і здійснили "входження" історії (суспільства) в текст і цього тексту – в історію: "the insertion of history (society) into a text and of this text into history" (Kristeva, 1980). Це, по-перше, дало змогу завдяки посередницькій позиції інтертекстуального аналізу запобігти розриву між текстом, утвореним поколіннями, і соціально-історичним контекстом. І, по-друге, у межах запропонованої системи аналізу жанрова гетерогенність текстів і лінгвістична неоднорідність не стали перепоною для здійснення КДА, а, навпаки, розширили можливості виокремлення різноманітності поглядів профанного (що звучав голосами інтерв'юйованих) і професійного (текстів наукових робіт) дискурсів. Адже відповідно до трактування дискурсу як дискурсивної практики (Fairclough, 1992a; 1992в) інтертекстуальність разом з мовними актами та узгодженістю (intertextuality, speech acts, coherence) виконувала функцію доведення віддільності текстів від соціальних контекстів. Але слід зауважити, що в КДА обраних інтерв'ю та експертних статей було враховано функціонування в СК-просторі "проявленої інтертекстуальності", що виокремлює презентації поколінних текстів "різних" часів («manifest intertextuality») і "конститутивної інтертекстуальності" («constitutive intertextuality»), яка виокремлює міждискурсивні поколінні впливи. Це стало підставою щоб говорити про ефекти взаємодії за культурними, ідеологічними правилами СК-стилів і підійти до артикуляції принципів встановлення домінування СК-тенденцій, продукованих поколіннями.

Важливо зазначити, що дискурсивна взаємодія поколінь, яка реалізується не тільки в інтертекстуальних, а й у лінгвістичних особливостях, проявляє гетерогенність і в інтерпретаціях акторами функціональності мовлення. Для реалізації лінгвістичної форми КДА було сформульовано основні парадигматичні принципи підходу. По-перше, мова текстів поколінь не вважалася нейтральною та універсальною, тобто всечасово функціональною і актуальною. Це означало, що нерівноцінний за смислами для акторів

різних часів дискурс заслуговує особливої уваги і підлягає оцінюванню. По-друге, соціально утворений, тобто контекстуалізований, дискурс не належить лише одному поколінню, а є продуктом міжпоколінним. По-третє, ідентифікація СК-стилю мовлення (у культурних, ідеологічних проявах) підтверджує зв'язки історичних соціальних процесів та історичних смислів дискурсу поколінь, що відтворюють соціальні системи історичного простору саме в мовних особливостях, притаманних гегемонії СК-стилю певного часу і простору.

Відповідно, для розуміння можливих форм "нерівності" дискурсів сформульовано завдання виокремлення сутності текстів певного СК-стилю за умови запобігання концентрації уваги на пошуках ізольованих мовних конструкцій, характерних для конкретного покоління. Тим самим було наголошено на важливості вивчення не тільки лінгвістичних особливостей текстів, а й значущих смислів, утворених поколіннями в соціолінгвістичних системах, тобто артикуляції продуктів текст/контекстуальних зв'язків, умовно прийнятих конвенційних норм, порядків, правил відносин – віддзеркалення оновлених смислів.

Ідея реалізації лінгвістичної форми КДА полягала в тому, щоб дискурсивні мовні відмінності представити в дослідженні як соціально сконструйовані особливості, які опосередковують історично дієві види зв'язків, комунікацій, способи обміну інформацією, а також означують соціальні позиції, статуси, ролі в суспільному житті. За маркери дискурсивної мобільності (відмінностей у часі і просторі) у поколінних взаємодіях було взято мовні індекси – залежні від історичного контексту смислові значення дій і висловлювань представників поколінь і порядки індексацій – СК-зміни в оформленні/використанні мовних ресурсів і СК-капіталу. Оскільки у взаємодіях мовні засоби і способи, дієві в певному часопросторі, можуть бути не функціональні в інших історичних координатах (за Jan Blommaert), дискурсивні голоси поколінь було означено як такі, що виконують функцію лінгвістичного інструментарію вибудовування порядків СК-індексації на підставі взаємовпливовості і взаємозалежності СК-стилів і маркерів дискурсивної мобільності (Blommaert, 2005).

Важливо наголосити, що лінгвістичну форму КДА було адаптовано в соціолінгвістичному ракурсі для підтвердження припущення, що перебіг СК-взаємодії поколінь відповідає історичному контексту існування (Fairclough, 1992a; 1992в). Для цього за матеріалами теоретичних і практичних розробок J. Blommaert (2005), M. Silverstein (2003), D. Hymes (1996) було побудовано схему узагальнення даних – двохаспектного аналізу поколінних дискурсів, використану на *третьому кроці КДА:* (1) на відповідність і (2) на ефективність мовного індексу покоління вимогам історичного контексту. Схема дала змогу співвіднести соціолінгвістичний феномен порядку індексацій з мовними поколінними індексами на основі розуміння текст/контекстуального ефекту поколінних дискурсів, тобто його стильової фонологічної мінливості. Обраний напрям аналізу обґрунтовувався ще й тим, що в теоретизації дискурсивної одиниці мовні індекси використовувалися як лінгвістичні ознаки історичних контекстів, а саме вибудовані поколіннями СК-смисли. При цьому соціолінгвістичні наголоси знаходили відображення в порядках індексацій як дискурсивних особливостях використання поколінних нематеріальних капіталів/ресурсів, адже припущення щодо конструювання дискурсу відповідно до СК-стилів формулювалося на підставі природності багатоголосного соціального мовлення, мінливості умов існування і відносності культурної стабільності. І тому, згідно з D. Hymes (1996), виокремлюючи мовні форми, функції, можна відтак вибудувати картину ідентичності представників поколінної мережі і водночас конкретизувати суттєві відмінності – не тільки дискурсивні, а й соціально дієві. Отож вивчення мобільності дискурсів у фокусі порядків мовних індексацій доводить доцільність зміщення уваги з "лінгвістичних" на "соціолінгвістичні" форми мовної нерівності, а саме СК-нерівності – нерівності, які дискурсивно розмежовують покоління. Тобто наявну систему соціальних субординацій, автентичних у мовному еквіваленті акторів, і можна, зрештою, тлумачити як результат їхньої контекстуальної (не)конгруентності.

Повертаючись до питання основних позицій *другого кроку* КДА, слід було б пояснити, чому увагу було сфокусовано саме на виокремленні модальностей поколінних взаємодій і модусів утворених смислів. Дослідницькі спроби пошуку критеріїв аналізу суджень, що дають змогу означити проявлені і потенційні дискурсивні особливості поколінь, наявні, можливі чи неконгруентні (нефункціональні) у певному часопросторі, довели необхідність аналізу складних категорій мови і мислення. Саме такими параметрами аналізу, застосованими для осмислення існування непредметного феномену, було означено поняття модальностей поколінних взаємодій і модусів, які стали лакмусом, що дав змогу артикулювати погляди щодо означення "себе" та "інших" у світі культурних, комунікативних, інформаційних взаємодій.

Передбачалося, що специфічне трактування модальних категорій спиратиметься на запропоновані М. Епштейном предикати "могти", "бути" і "знати" – як з позитивним, так і з негативним (з часткою "не») значенням (Эпштейн, 2001). Саме на цьому базувалося трактування модальності як особливості світобачення акторів, що опосередковують перебіг взаємодій, і модусів як сукупності соціальних практик, що уможливлюють конструювання поколіннями СК-смислів. Виокремлення комунікативних, культурних, інформативних рухів, відповідних предикатам "могти", "бути" і "знати", сприяло узагальненню поколінних поглядів щодо текст/контекстуальної конгруентності: того, що є можливим, доречним, важливим у взаємодіях з позиції різних акторів. Пошук модальних категорій здійснювався з урахуванням варіативності вимірів СК-стилів, тобто робота спрямовувалася не на виокремлення пояснень, а саме на доведення зв'язку між вимогами історичної дійсності та особливостями перебігу взаємодії. Отже, психологію СК-взаємодії поколінь було представлено ще з одного боку: крізь призму модальних категорій, а модальні категорії – крізь призму СК-дійсності.

На *третьому кроці* процедури КДА конструювання картини культурного аспекту взаємодії поколінь здійснювалося за допомогою порівняння дискурсивних шаблонів – таких СК-конструкцій, що давали змогу виокремити характерні особливості культурних, комунікативних, інформаційних проявів поколінь у взаємодіях. Пошук було спрямовано на визначення того, як взаємодіють культурні конструкції різних поколінь і які вони виконують життєво важливі – актуальні в історичному контексті – функції. Адже представники поколінь конструюють свої картини світу, тому досягнення текст/контекстуальної конгруентності або її втрата знаходять своє відображення у дискурсах.

У порівняльному аналізі використовувалися виокремлені мовні конструкції як "стандартні" шаблони СК-позиціонування, що мали багаторазове повторення. Було враховано: 1) перехресні ефекти – підтвердження "іншими джерелами" наявності та оцінювання конкретизованих впливів (культурних, комунікативних, дієвих); 2) частотність конструкцій; 3) спеціалізованість контекстуального використання, адже контексти безперервно змінюються і, як наслідок, змінюється потенційність результативності використовуваних патернів. Означені умови здійснення процедури конструкційного узагальнення запобігали отриманню випадкових результатів і дали змогу зробити висновки щодо виокремлення поколінних акторів, їхніх характеристик та особливостей СК-взаємодій.

**Висновки та перспективи подальших досліджень.** Опис процедури реалізації критичного дискурс-аналізу підтвердив можливість використання запропонованого методу для виокремлення особливостей поколінних практик та аналізу сукупності тематично близьких текстів на макросоціальному рівні. Процедура опрацювання кейсів, побудованих на основі тривимірної моделі Н. Феркло, сприяла конкретизації (1) смислової відповідності текстів обраним фокусам проблем; (2) змістовності щодо усвідомленого оцінювання історичних особливостей взаємодії поколінь; (3) типовості проаналізованих "голосів" у профанному та експертному дискурсах. Слід зазначити, що запропоновані соціально-культурні інструменти вивчення поколінних дискурсів допоможуть отримати необхідні дані для побудови теорії, а аналіз релевантності міжпоколінних комунікативних, інформаційних, культурних процесів – розкрити їхній вплив на результативність взаємодії. Отже,

використання комплексного форматування дискурсивних конструкцій культурних, комунікативних, дієвих аспектів дає підстави для застосування аналізу СК-стилю життєдіяльності, не обмеженого лише терміном життєдіяльності конкретного покоління. Адже збережені і передані нащадкам знання, культурні настановлення, засоби комунікації продовжують функціонувати, якщо залишаються конгруентними історичному контексту, або змінюються зі зміною СК-стилів. Тому запропонована процедура КДА дасть змогу означити утворені поколіннями СК-конструкції, поворотні в реалізації СК-взаємодій.

**Список використаних джерел**

Йоргенсен, М. В., & Филлипс, Л. Дж. (2008). *Дискурс-анализ. Теория и метод*. Москва: Гуманитарный Центр.

Страусе, А., & Корбин, Дж. (2001). *Основы качественного исследования: обоснованная теория, процедуры и техники.* Москва: Едиториал УРСС.

Тэшфел, А. (1984). Эксперименты в вакууме. В *Современная зарубежная социальная психология* (с. 229–243). Москва: Издательство Московского университета.

Хорошилов, Д. А. (2012). *Критерии валидности качественного исследования в социальной психологии* (Дис. канд. психол. наук). Москва.

Эпштейн, М. Н. (2001). *Философия возможного*. Санкт-Петербург: Алетейя.

Ядов, В. А. (1991). Стратегии и методы качественного анализа данных. *Социология: методология, методы, математическое моделирование (4М)*, 1, 14–31.

Bakhtin, M. (1986). *Speech Genres and Other Late Essays*. University of Texas Press.

Blommaert, J. (2005). *Discourse: A Critical Introduction.* Cambridge University Press.

Camic, P. M., Rhodes, J. E., & Yardley, L. E. (2003). *Qualitative research in psychology: Expanding perspectives in methodology and design*. American Psychological Association.

Charmaz, K. (2006). *Constructing grounded theory: a practical guide through qualitative analysis.* Thousand Oaks, CA: Sage.

Denzin, N. K., & Lincoln, Y. S. (2011). Introduction: The discipline and practice of qualitative research. In N. K. Denzin & Y. S. Lincoln (eds), *The Sage Handbook of Qualitative Research* (4th ed.; pp. 1–19). Thousand Oaks, CA: Sage.

Erzberger, C., & Prein, G. (1997). Triangulation: Validity and empirically-based hypothesis construction. *Quality and quantity*, *31*(2), 141–154.

Fairclough, N. (1992a). *Discourse and Social Change.* Cambridge: Polity.

Fairclough, N. (1992в). Discourse and text: Linguistic and intertextual analysis within discourse analysis. *Discourse and Society*, 3, 193–217.

Fairclough, N. (1995). *Critical discourse analysis: the critical study of language*. London; New York: Longman Group Limited.

Flick, U. (2007). *Designing Qualitative Research.* London: SAGE Publications Ltd.

Guba, E G., & Lincoln, Y. S. (1994). Competing paradigms in qualitative research. In N. K. Denzin & Y.S. Lincoln (Eds.), *Handbook of qualitative research* (pp. 105–117). Thousand Oaks, CA: Sage.

Hymes, D. (1996). *Ethnography, Linguistics, Narrative Inequality: Towards an Understanding of Voice.* London: Taylor and Francis.

Kristeva, J. (1980). Word, Dialogue and the Novel, Desire. In *Language: A Semiotic Approach to Literature and Art.* New York: Columbia Univ.

Maxwell, J. A. (1992). Understanding and Validity in Qualitative Research. *Harvard Educational Review*, 62(3), 279–300.

Maxwell, J. A. (2012). *Qualitative Research Design: An Interactive Approach*. Retrieved from https://www.researchgate.net/publication/43220402.

Miles, M. B., & Huberman, A. M. (1994). *Qualitative data analysis: An expanded sourcebook*. London: SAGE Publications Ltd.

Silverstein, M. (2003). Indexical order and the dialectics of sociolinguistic life. *Language & Communication*, 23, 193–229.

Wetherell, M., & Potter, J. (2015). Discourse and Social Psychology, postmodernism, and capitalist collusion: An argument for more complex historiographies of psychology. *Theory & Psychology*, 25, 388–395.

Wodak, R., & Meyer, M. (2001). *Methods of critical discourse analysis.* London: SAGE Publications Ltd.

## References

Bakhtin, M. (1986). *Speech Genres and Other Late Essays*. University of Texas Press. (in English)

Blommaert, J. (2005). *Discourse: A Critical Introduction.* Cambridge University Press. (in English)

Camic, P. M., Rhodes, J. E., & Yardley, L. E. (2003). *Qualitative research in psychology: Expanding perspectives in methodology and design*. American Psychological Association. (in English)

Charmaz, K. (2006). *Constructing grounded theory: a practical guide through qualitative analysis.* Thousand Oaks, CA: Sage. (in English)

Denzin, N. K., & Lincoln, Y. S. (2011). Introduction: The discipline and practice of qualitative research. In N. K. Denzin & Y. S. Lincoln (eds.), *The Sage Handbook of Qualitative Research* (4th ed.; pp. 1–19). Thousand Oaks, CA: Sage. (in English)

Epshteyn, M. N. (2001). *Filosofiya vozmozhnogo* [The philosophy of the possible]. St. Petersburg: Aleteyya.

Erzberger, C., & Prein, G. (1997). Triangulation: Validity and empirically-based hypothesis construction. *Quality and quantity*, 31(2), 141–154. (in English)

Fairclough, N. (1992a). *Discourse and Social Change.* Cambridge: Polity. (in English)

Fairclough, N. (1992в). Discourse and text: Linguistic and intertextual analysis within discourse analysis. *Discourse and Society*, 3, 193–217. (in English)

Fairclough, N. (1995). *Critical discourse analysis: the critical study of language*. London; New York: Longman Group Limited. (in English)

Flick, U. (2007). *Designing Qualitative Research.* London: SAGE Publications Ltd. (in English)

Guba, E G., & Lincoln, Y. S. (1994). Competing paradigms in qualitative research. In N. K. Denzin & Y.S. Lincoln (Eds.), *Handbook of qualitative research* (pp. 105-117). Thousand Oaks, CA: Sage. (in English)

Hymes, D. (1996). *Ethnography, Linguistics, Narrative Inequality: Towards an Understanding of Voice.* London: Taylor and Francis. (in English)

Khoroshilov, D. A. (2012). *Kriterii validnosti kachestvennogo issledovaniya v sotsialnoy psikhologii* [Criteria for the validity of qualitative research in social psychology] (Ph.D. in Psychology: 19.00.05). Moscow. (in Russian)

Kristeva, J. (1980). Word, Dialogue and the Novel, Desire. In *Language: A Semiotic Approach to Literature and Art.* New York: Columbia Univ. (in English)

Maxwell, J. A. (1992). Understanding and Validity in Qualitative Research. *Harvard Educational Review*, 62(3), 279–300. (in English)

Maxwell, J. A. (2012). *Qualitative Research Design: An Interactive Approach*. Retrieved from https://www.researchgate.net/publication/43220402. (in English)

Miles, M. B., & Huberman, A. M. (1994). *Qualitative data analysis: An expanded sourcebook*. London: SAGE Publications Ltd. (in English)

Silverstein, M. (2003). Indexical order and the dialectics of sociolinguistic life. *Language & Communication*, 23, 193–229. (in English)

Strause, A., & Korbin, Dzh. (2001). *Osnovy kachestvennogo issledovaniya: obosnovannaya teoriya, protsedury i tekhniki* [Fundamentals of Qualitative Research: Grounded Theory, Procedures, and Techniques]. Moscow: Editorial URSS. (in Russian)

Tajfel, A. (1984). *Eksperimenty v vakuume. Sovremennaya zarubezhnaya sotsialnaya psikhologiya* [Experiments in a vacuum. Contemporary foreign social psychology]. Moscow: Izdatelstvo Moskovskogo universiteta. (in Russian)

Wetherell, M., & Potter, J. (2015). Discourse and Social Psychology, postmodernism, and capitalist collusion: An argument for more complex historiographies of psychology. *Theory & Psychology*, 25, 388–395. (in English)

Wodak, R., & Meyer, M. (2001). *Methods of critical discourse analysis*. London: SAGE Publications Ltd. (in English)

Yadov, V. A. (1991). Strategii i metody kachestvennogo analiza dannykh [Strategies and methods for qualitative data analysis]. *Sotsiologiya: metodologiya, metody, matematicheskoye modelirovaniye (4M)*, 1, 14–31. (in Russian)

Yorgensen, M. V., & Fillips, L. Dzh. (2008). *Diskurs-analiz. Teoriya i metod* [Discourse analysis. Theory and method]. Moscow: Gumanitarnyy Tsentr. (in Russian)

УДК 316.477
DOI: https://doi.org/10.33120/ssj.vi46(49).168

**Мяленко Вікторія Володимирівна**
кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник
лабораторії психології мас та спільнот,
Інститут соціальної та політичної психології
НАПН України,
м. Київ, Україна
ORCID ID 0000-0002-5527-6958
*viktoriia.mialenko@ispp.org.ua*

# ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ КОНСТРУЮВАННЯ ОБРАЗІВ ЛГБТ-ЛЮДЕЙ У СПРИЙНЯТТІ ЇХНІХ БАТЬКІВ ТА ВЧИТЕЛІВ

Зазвичай більшість людей оцінюють себе як толерантних. Розбіжність між декларуванням цього і реальними кейсами життя стала об'єктом нашого дослідження. Якісне дослідження з використанням глибинних інтерв'ю дало змогу проаналізувати та диференціювати образи гея, лесбійки і трансгендерної людини в сприйнятті батьків ЛГБТ-дітей та освітніх працівників. Батьки, на противагу вчителям, схильні ідеалізувати власних дітей, приписуючи їм надзвичайний розум, творчі здібності, досконалість та красу порівняно з їхніми гетеросексуальними однолітками. На нашу думку, це свідчить про незавершеність процесу прийняття власної дитини та її сексуальної орієнтації. Почасти батьки відтворювали звичні стереотипи щодо ЛГБТ-людей, наділяючи їх тими самими рисами, які зазвичай приписуються їм в масовій свідомості, проте почасти і відкидали ці стереотипи, визнаючи, що геї та лесбійки бувають дуже різними. Найменш стереотипізованим виявився образ трансгендерної людини. Можливо, це пов'язано з тим, що в масовій свідомості цей образ має доволі обмежені, фрагментарні та грубі зразки. Описи сімей, у яких є ЛГБТ-людина, доволі типові та узагальнені. Наявність будь-якої проблеми ніколи не прив'язується до сім'ї; можна припустити, що за такими інтерпретаціями приховується почуття провини батьків за те, що їхні діти виявилися "інакшими". Освітні працівники, характеризуючи образи ЛГБТ-людей, відтворюють поширені в масовій свідомості міфи і стереотипи щодо ЛГБТ-спільноти. Так, геї в їхніх описах переважно жіночні, лесбійки – маскулінні, трансгендери – театральні і буфонадні. Серед феноменів сприйняття ЛГБТ-людей учителями слід відмітити "невидимість" для них цих осіб і неусвідомлювану щодо них нетолерантність. "Невидимість" проявляється в тому, що, на думку частини освітян, у їхніх школах та містах ЛГБТ-осіб немає, а "неусвідомлювана" нетолерантність – в обов'язковому декларуванні особою своєї толерантності з необов'язковим дотриманням такої заяви. Основний напрям подальших досліджень передбачає розроблення соціально-психологічної тренінгової технології підвищення толерантності щодо ЛГБТ-осіб.

**Ключові слова:** спільнота; ЛГБТ-спільнота; толерантність; дискримінація; образ ЛГБТ-людей; сприйняття.

# PSYCHOLOGICAL PECULIARITIES OF IMAGES CONSTRUCTING FOR LGBT PEOPLE IN THE PERCEPTION OF THEIR PARENTS AND TEACHERS

**Victoria V. Mialenko**
Ph.D. in Psychology, Senior Research Associate,
Laboratory of Psychology of Masses and Communities,
Institute for Social and Political Psychology, NAES of Ukraine,
Kyiv, Ukraine

ORCID ID 0000-0002-5527-6958
viktoriia.mialenko@ispp.org.ua

Usually, most people consider themselves tolerant. The discrepancy between declaring this and real-life cases is the object of the study. Qualitative research with in-depth interviews made it possible to analyze and differentiate the images of gay, lesbian, and transgender people in perceptions of parents of LGBT children and educators. Parents, in contrast to teachers, tend to idealize their own children by attributing to them extraordinary intelligence, creativity, perfection, and beauty compared to their heterosexual peers. In our opinion, this indicates the incompleteness of the acceptance process of their own child and sexual orientation. Predominantly, parents recreated the usual stereotypes about LGBT people, giving them the same traits that are usually attributed to them in the mass consciousness, but somewhat they rejected these stereotypes, acknowledging that gays and lesbians are very different. The image of a transgender person was the least stereotyped. Perhaps because in the mass consciousness this image has quite limited, fragmentary, and crude patterns. Descriptions of families with an LGBT person are fairly typical and generalized. The presence of any problems is never tied to the family; it can be assumed that such interpretations hide the guilt of parents that their children turned out to be "different". Educators, when characterizing the images of LGBT people, reproduce the widespread myths and stereotypes about the LGBT community. Thus, gays in their descriptions are mostly feminine, lesbians – masculine, transgenders – theatrical, and buffoonery. Among the phenomena of LGBT people perception by teachers, there should be noted the "invisibility" of these people for them and unconscious intolerance towards them. "Invisibility" is displayed in the fact that, according to some educators, there are no LGBT people in their schools and cities. Moreover, "unconscious" intolerance is displayed in the mandatory declaration of their own tolerance with optional adherence to such a statement. The development of socio-psychological training technology to increase tolerance for LGBT people is expected in further research.

**Keywords:** community; LGBT community; tolerance; discrimination; LGBT people image; perception.

**Постановка проблеми.** Вплив політики "традиційних" цінностей, посилення маргіналізації "особливих" груп населення, намагання зберегти привілеї більшості щодо будь-якої меншості призводять до того, що все "інше", "відмінне" і "несхоже" йде в тінь і стає невидимим або позначається як менш значуще, не гідне уваги. Проте сучасне суспільство змінюється, деякі спільноти стають більш видимими для більшості, що викликає доволі різну реакцію. Яким чином ми сприймаємо інших, відмінних від нас? Наскільки ми толерантні до інакшості? І якщо ми сприймаємо або не сприймаємо когось, то який його образ ми малюємо?

**Аналіз останніх досліджень і публікацій, виокремлення нерозв'язаних частин загальної проблеми.** Проблематика ставлення до ЛГБТ-спільноти в українському соціумі стала досліджуватися не так давно, тому ґрунтовних академічних досліджень майже немає. Західна психологічна наука встигла накопичити тут значний доробок (Florack, Scarabis, & Gosejohann, 2005; Lamar, & Kite,1998; Skinner, & Goodfriend, 2009; Nama, MacPherson, & McMillan, 2017; Nqlke, 2018). Що ж до російськомовного простору, то тут можна виокремити два найтиповіших полюси дослідження цієї теми – проблему дискримінації ЛГБТ-спільноти і проблему загрози, які вона несе. Так, наприклад, І. Кон, аналізуючи особливості російської гомофобії, зауважує, що на образ ЛГБТ-особи накладається вплив цілої низки факторів – від власного досвіду спілкування і соціально-демографічних факторів до антизахідної спрямованості (Кон, 2007).

Вплив ЗМІ, безумовно, також причетний до формування певного образу. Так, Р. Осін, досліджуючи вплив ЗМІ на сприйняття ЛГБТ-спільноти, зауважує, що вони породжують доволі суперечливе ставлення до ЛГБТ-осіб. У більшості випадків респонденти приписують ЛГБТ-особі такі вербальні і невербальні способи спілкування, зовнішній вигляд, поведінку в цілому, які свідчать про інфантильність, манірність, демонстративність щодо власної сексуальності, непристойність поглядів і дотику до осіб своєї ж статі, занадто кричущий одяг

та макіяж (Осин, 2019). Розглядаючи образ ЛГБТ-спільноти в масовій свідомості, Ю. Орлова зазначає, що ЛГБТ-особу аналізують через концепт пороку та девіантної поведінки, використовуючи стигматизувальні та віктимні елементи (Орлова, & Осин, 2019). Досить поширений стереотип, що високий рівень гомофобії трапляється лише в невеличких містах і селах, проте дослідження І. Ушакової та Е. Кіреєва свідчать про протилежне. Так, учені зафіксували доволі негативні стереотипи та образи ЛГБТ-осіб у жителів Москви, при цьому інформацію про трансгендерних осіб москвичі отримували в мережі інтернет, ТБ-шоу, кіно і на ТБ-передачах (Ушакова, & Киреев, 2017).

**Мета статті.** Ставлення українського соціуму до ЛГБТ-спільноти доволі мало досліджене, тому нас цікавили питання конструювання образу гея, лесбійки і трансгендерної людини в сприйнятті їхніх батьків та вчителів, психологічні особливості сприйняття в обох групах.

**Виклад основного матеріалу дослідження.** Щоб з'ясувати особливості ставлення батьків та освітніх працівників до ЛГБТ-дітей, було проведено 20 глибинних інтерв'ю. Обстежуваними стали освітні працівники (педагоги, шкільні психологи) і матері геїв, лесбійок, трансгендерних людей віком від 34 до 60 років. Тривалість інтерв'ю становила до 1,5 години. Польові роботи проводилися з 10 вересня по 5 жовтня 2019 року.

Нижче наведено результати аналізу відповідей щодо образу геїв, лесбійок і трансгендерних людей. Ми запитували респондентів: 1. Якими були ваші перші вербальні несвідомі реакції щодо геїв, лесбійок і трансгендерів? 2. Як виглядають типові гей, лесбійка, трансгендер? Які вони за характером? З яких сімей походять? Які професії обирають? З ким товаришують?

Усі ці питання знаходили відгук у наших респондентів, і вони наводили необхідну кількість асоціацій (при цьому майже не виходили за межі інструкції). Слід відмітити, утім, невиразну тенденцію: респонденти намагалися давати менше асоціацій, пов'язаних з трансгендерними людьми, що може свідчити про деяку обережність обстежуваних, з одного боку, і про те, що в них немає тут великої кількості готових зразків у полі соціальних уявлень – з другого.

Сформовані соціальні уявлення респондентів характеризуються доволі високим рівнем узгодженості. Загалом отримані результати дають підстави припустити, що високий рівень ідеалізації батьками власних ЛГБТ-дітей пов'язаний з тим, що процес прийняття ними сексуальної орієнтації або гендеру дитини ще триває. Натомість особливість конструювання образу ЛГБТ-дитини в середовищі освітніх працівників полягала в тому, що перш за все вони намагалися пред'явити власну толерантність.

*Образ гомосексуала у сприйнятті батьків ЛГБТ-дітей*. Описуючи зовнішність хлопця, батьки відзначають його красу, довершеність, акуратність, жіночність, уміння гарно вдягатись, незвичність, своєрідність, нетиповість зовнішнього вигляду. Гея відрізняють особливі жести руками, манірність, хода, вимова. Мами підмітили, що геї бувають двох типів – фемінні або маскулінні. Проте в їхніх описах найчастіше фігурував жіночний образ; як правило, це образ елітарного, "вищого" за інших, майже аристократичного юнака.

Асоціації, які ми віднесли до характерологічних рис геїв, змальовують освічену, виховану, розумну, творчу, креативну, ніжну, цікаву, цілеспрямовану, розвинену та еталонну людину. Вони мають добру і м'яку вдачу. Доволі часто батьки відзначали, що порівняно з "натуралами" геї більш творчі. На їхню думку, найчастіше гомосексуали обирають творчі професії і стають відомими. Батьки, описуючи, чим гей відрізняється від гетеросексуального хлопця, пояснювали, що гомосексуалам подобаються лише хлопці, вони по-іншому дивляться на жінок, не використовують флірт щодо них.

Найбільше батьків непокоїло те, що геїв дискримінують, не приймають у суспільстві; що бути гомосексуалом небезпечно – їм потрібно критися або виїжджати; що батькам треба захищати власну дитину. Батьки виказували страхи за їхнє здоров'я, життя, долю. Найголовнішою була тема страху за власних дітей та їхню безпеку в українському суспільстві.

Описуючи сім'ю хлопця-гея, батьки найчастіше говорили, що типового варіанта немає, що буває по-різному: іноді дитина росте в повній сім'ї, іноді – з мамою. Проблемні відносини, деструктивні сім'ї або якісь сімейні негаразди не згадувалися.

На думку батьків ЛГБТ-дітей, геї найчастіше спілкуються з геями, вони уникають лесбійок і трансгендерних людей, з гетеросексуалами їм нецікаво, а часом небезпечно.

*Образ лесбійки у сприйнятті батьків ЛГБТ-дітей*. Більшість батьків зазначали, що сучасна мода утруднює визначення орієнтації жінки, оскільки значна більшість дівчат яскраво вдягається, фарбує волосся в неймовірні кольори, робить пірсинг і татуювання. Проте можна виокремити два яскраві типажі – "буч" і "фем". "Буч" носить коротку зачіску, одяг, схожий на чоловічий. На противагу їй, "фем" – гіпержіночна, прекрасна, витончена, ніжна, "така дівчинка-дівчинка", – як зауважила одна мама.

Описи характеру також містять дві ролі, хоча батьки зазначають, що лесбійки бувають дуже різні. До речі, стосовно гомосексуальних чоловіків таких зауважень не було. Перший тип характеру – тип активної, цілеспрямованої, розумної, пробивної, іноді агресивної дівчини. Другий тип – тип ніжної, зворушливої, чуйної, милої, чутливої, вихованої, відкритої до спілкування дівчини, готової дати пораду, надати допомогу; такі дівчата більш вразливі і розумні (порівняно з гетеросексуальними особами).

Якщо аналізувати дискримінаційні практики щодо геїв і лесбійок, то, на думку батьків, гомосексуальних жінок дискримінують набагато менше. Вони здаються сексуально надзвичайно привабливими, й оточення, інші люди не бачать у цьому проблеми або взагалі сприймають це байдуже. Проте, зауважимо, такі образи не виникали у батьків лесбійок.

Сім'ю лесбійки описують як звичайну, таку саму, як в інших; наявність обох батьків або якихось негараздів не згадується.

На думку обстежуваних, лесбійки прагнуть спілкуватися з такими самими дівчатами, причому чоловіки не викликають у них відразу. Зазвичай вони уникають інших ЛГБТ-людей або гетеросексуалів. За словами однієї мами, "їм не подобається змішуватися".

*Образ трансгендерної людини у сприйнятті батьків ЛГБТ-дітей*. Якщо щодо геїв і лесбійок можна відстежити як певні стереотипи, так і їх заперечення, то образ трансгендерної людини викликає більше емоційних реакцій – спантеличення, дисонансу, жалю, відрази, співчуття тощо. Якщо ж говорити про образ трансгендерної людини в очах самої трансгендерної особи, то навіть деякі з них засвідчують, що довго вагалися щодо "переходу": їм здавалося, що Т-людина має виглядати як напівоголена жінка з бразильського карнавалу з інтенсивним макіяжем і в пір'ї.

Асоціативний ряд щодо трансгендерів майже не містить описів зовнішності. Іноді траплялися асоціації, що ці люди носять одяг представників протилежної статі. Тобто насправді обстежувані описували транссексуалів. Найчастіше цій людині приписували чоловічий гендер, тобто змальовували образ MtF (Female-to-Male).

Батьки рідко порівнювали геїв і лесбійок між собою, часто зазначали, що відчувають однакові емоції та почуття як щодо геїв, так і щодо лесбійок, при цьому частіше порівнювали групу геїв і лесбійок з транслюдьми. Так, наприклад, для них важливо було знайти "причину" того, як люди "стають" трансгендерними. Як найтиповіші причини вони називали: психічну травму; хворобу; розчарування в комусь або чомусь; значну кількість проблем (мається на увазі психологічних і/або психічних); бажання епатувати; долю, фатум, рок, генетичні причини. Іноді батьки зазначали, що це може бути тимчасова проблема і дитина "переросте".

Серед психологічних особливостей Т-людей найчастіше згадували незрозумілість, відстороненість, дивакуватість, епатаж, непередбачуваність (обстежувані говорили, що не знають, чого чекати від них). Їм приписували гомосексуальну орієнтацію, пояснюючи, що насправді хлопець – гей, проте не може прийняти свою орієнтацію, тому хоче змінити стать. Деякі батьки сумніваються в "справжності" феномену, думають, що потрібно було "більше ременя".

До найбільш згадуваних щодо трансгендерних людей емоцій та почуттів слід віднести: спантеличеність; розгубленість; страх; "хорошу, добру жалість"; бажання відсторонитись; відразу; бажання підтримати; розуміння, що їм досить важко; нерозуміння, як потрібно спілкуватися з транслюдьми; бажання захиститися від них; скарги, що "сердце від них болить".

Батьки, відтворюючи образи геїв і лесбійок, говорили про те, як їм важко, як їх дискримінують, не приймають та відкидають. Проте слово "булінг" не прозвучало ні разу. Стосовно транслюдей першою або другою асоціацією була проблема неприйняття, важкості їхнього становища, ізольованості в суспільстві, дискримінації, цькування. І саме щодо цієї групи найчастіше виявлялися поривання "якось допомогти", "якось підтримати", "підставити плече".

Сім'я трансгендерної людини описувалася як типова і звичайна, без негараздів, або ж із типовими, як і у всіх, негараздами. Якщо дитина з проблемами, то висловлювалося нерозуміння, звідки з'явилися ці проблеми («але точно не із сім'ї»).

Отже, аналіз образів геїв, лесбійок і трансгендерних людей у сприйнятті їхніми батьками дає підстави зробити припущення про гіперідеалізацію ними власних дітей і про те, що процес прийняття власних дітей, їхньої сексуальної орієнтації триває. Так, можна зауважити, що якась частина батьків справді ідеалізує своїх дітей, тоді як від матері гетеросексуальної дитини майже немає шансів почути: "Мій хлопчик особливий, він набагато кращий за гомосексуалів. Він і більш розумний, і більш уважний, а талановитий який! Гомосексуальні діти такими не бувають!".

Дивним видається те, що, по суті, не фіксуються асоціації, пов'язані із сексом, сексуальною орієнтацією. Цієї сфери життя дітей наче не існує. Батьки робили акцент на надзвичайному розумі, творчості та досягненнях їхніх дітей порівняно з гетеросексуальними ровесниками. Почасти батьки відтворювали звичні стереотипи щодо ЛГБТ-людей, наділяючи їх тими самими рисами, які приписують їм у масовій свідомості, проте почасти і відкидали ці стереотипи, визнаючи, що геї і лесбійки бувають дуже різними.

Слід зазначити, що батьки продемонстрували доволі високий рівень поінформованості щодо ЛГБТ-теми. Частина з них намагалися розібратися, чому їхні діти такі, тому багато читали. У їхньому сприйнятті не їхні діти несуть загрозу суспільству, а нетолерантне суспільство є загрозою для їхніх дітей.

Найменш стереотипізованим виявився образ трансгендерної людини. Можливо, це пов'язано з тим, що в масовій свідомості цей образ має доволі обмежені, фрагментарні і грубі зразки. Образ трансгендерної людини більше окреслював ставлення батьків до нього, ніж цілісне сприйняття певного феномену. Відносно Т-людей батьки відчувають розгубленість, бажання допомогти або ж, навпаки, неприйняття. На думку обстежуваних, найбільше дискримінують саме транслюдей.

Цікавим видається те, що описи сімей є доволі типовими, узагальненими («як у всіх, не краще і не гірше»). Якщо констатувалася навність якоїсь проблеми, її ніколи не прив'язували до сім'ї. Можна припустити, що за такими асоціаціями та інтерпретаціями приховується почуття провини батьків за те, що їхні діти виявилися такими.

*Образ гомосексуала у сприйнятті освітніх працівників*. Описуючи зовнішність такого юнака, обстежувані перш за все вказують на його доглянутість; заклопотаність власним зовнішнім виглядом; особливий, ретельно підібраний гардероб; намагання підкреслити свою сексуальність, красу; епатаж, манірність, певні жести руками, посмішку, манеру вимови, особливу самопрезентацію, сексуальність, метросексуальність, намагання привернути до себе увагу. Найчастіше гей асоціюється у них з нетрадиційними сексуальними відносинами, сексом, ненормативністю, особливостями, чоловіками, проблемами, коханням, нерозумінням.

Описуючи характер гомосексуала, освітяни найчастіше використовують слова: милий, м'який, інакший, розумний, нещасний, звичайний, менш духовний (порівняно з гетеросексуалами), цікавий, людина з іншими поглядами, інтересами, потребами. Іноді цей

образ персоніфікований, тоді вчителі називають конкретних осіб. На думку освітніх працівників, геї здебільшого обирають творчі, активні професії.

Привертає увагу й те, що вчителі намагаються моделювати життєвий шлях такої дитини, на відміну від батьків, яким, напевно, замислюватися про це (під час дослідження психологом) доволі боляче. На думку освітян, таким особам непросто пробиватися (і слово яке підібрали!) в житті, їм важко бути щасливими або вони і не будуть щасливими.

Моделюючи сім'ю гея, учителі найчастіше зазначають, що ці хлопчики виросли без батька, або з домінуючою матір'ю, або ж у проблемній сім'ї, або мали проблемні стосунки, або пережили насилля. Сексуальна орієнтація оцінюється як вибір людини, контрольована особливість, перевага, обраний шлях, неприродність, проблема духовності або моралі.

Частина вчителів зазначала, що в їхньому населеному пункті геїв або ЛГБТ-людей узагалі немає. Тобто ця частина нашого суспільства залишається для них невидимою з певних причин. Також, на думку освітян, геї віддають перевагу спілкуванню "зі своїми".

Проте найвиразнішою особливістю ставлення освітніх працівників до ЛГБТ-людей виявилася підкреслена толерантність. Не всі вчителі вживають це слово, тому іноді звучало інше – "дипломатичність". Ця толерантність не завжди є "справжньою, реальною", проте завжди демонстративною. Так, учителі говорили: "я ставлюся до них спокійно"; "вони не викликають у мене відрази"; "вони мені не приємні"; "вони мене абсолютно не чіпляють"; "у мене також є проблеми, не тільки їм складно!". Або, наприклад, одна й та сама людина пояснювала, що вона толерантна і навіть готова спілкуватися, якщо така особа трапиться (звичайно, якщо ця людина не родич, бо родича вона не прийме). Проте далі людина говорить: "Він буде йти із закривавленою рукою і візьметься цією рукою за ручку в під'їзді, а потім за цю ж ручку візьмуться мої діти і заразяться СПІДом. Я не хочу жити з ними в одному під'їзді!". В уяві цієї людини ЛГБТ-особа високоймовірно може бути носієм загрози ВІЛ. А цей цікавий феномен псевдотолерантності дає їй змогу утримувати позитивний образ Я і не усвідомлювати власну нетолерантність та непоінформованість. На нашу думку, ця *неусвідомлювана нетолерантність, або приховувана дискримінація,* стосується не тільки освітніх працівників, а й суспільства загалом.

На перший погляд, неусвідомлювана, приховувана нетолерантність виглядає не дуже "симпатично" і видається негативним феноменом. Проте люди намагаються бути толерантними, визнають це за цінність, ЛГБТ-особи є для них видимі та визнаються ними. Тому ми вважаємо це, безумовно, позитивним соціальним зрушенням.

*Образ лесбійки у сприйнятті освітніх працівників*. Описуючи зовнішність лесбійки, учителі відтворюють три образи. Перший: коротка зачіска, чоловічий стиль в одязі або вдягнена як хлопець, чоловічі манери і "замашки", особливості поводження, іноді пірсинг і татуювання. Другий тип: сексуально приваблива, красуня, сексуально бентежить і чоловіків, і жінок, симпатична, відкрита, може мати руде волосся («руда бестія»). Третій тип: дівчина виглядає абсолютно звичайно, і доки вона себе "не здасть", ти її не вирахуєш. Або, як зауважила обстежувана, "проститутку простіше впізнати, ніж лесбійку".

Найчастіші асоціації щодо лес бійок такі: спосіб життя, краса, секс, нещасна, мужикувата, просто жінка, кохання.

Освітянам доволі складно змоделювати характер або психологічні якості такої жінки. Найчастіше говорили, що вона сумна, нещасна, не зможе бути щасливою, нормальна /як усі /ненормальна, награється і повернеться до норми або вийде заміж, не зустріла "нормального чоловіка".

Що ж до рівня дискримінації лесбійок, то тут учителі погоджуються з батьками і говорять про те, що до лесбійок ставлення більш м'яке, ніж до геїв або трансгендерних людей.

Моделюючи сім'ю лесбійок, освітяни рідше говорили про звичайну, типову сім'ю, а найчастіше припускали наявність неповної сім'ї, проблеми в родині, наявність вітчима, досвід дитячого будинку, досвід дитячих втеч із сім'ї. Що ж до сексуальної орієнтації дівчини, то обстежувані припускали, що це особистий вибір, пошуки себе, експерименти,

спосіб життя, проблеми з моральністю, досвід насилля або розбещення, вроджена особливість.

Коли ж ішлося про вибір професії та кола спілкування, обстежувані найчастіше зазначали, що тут немає якихось закономірностей і може бути досить по-різному.

*Образ трансгендерної людини у сприйнятті освітніх працівників*. Відтворюючи зовнішній образ Т-людини, вчителі змальовували два типи. Перший: театральний, буфонадний, коли чоловік перевдягається в жінку і це, абсолютно очевидно, виглядає комічно і викликає сміх. Другий тип: особа, яка не має прикметних, особливих рис, які її відрізняють, якась невизначена "сіра маса", "немає картинки".

Найчастіше освітяни наводили такі асоціації: "якась травма дитинства"; "незрозумілий, неприйнятний"; "такий вибір людини"; "вони самі себе не приймають"; "людина, яка пережила трагедію; щось погане"; "дві різні частини, які скріпили між собою (дві різні людини, два різних вагончики в одному, слово з двох коренів)".

Як і батьки ЛГБТ-дітей, освітні працівники плутають трансгендерність і кросдресинг, що, напевно, нормально, і приписують трансгендерній особі чоловічий гендер (варіант FtM не був змодельований жодного разу).

Незрозумілість такої людини відображає й особливості опису її психологічних особливостей: наявність травми (травма дитинства, травмування впродовж усього життя, пережив трагедію), абсолютна очевидність певної ненормальності, дивакуватість, відстороненість, пригніченість, проблеми з духовністю, неприйнятість і собою, і суспільством, багато в чому собі відмовляє, нормальний / адекватний / такий, як і інші.

Ця категорія людей викликає найбільший емоційний відгук. Їх жаліють, не сприймають, відчувають до них відразу, їх хочуть підтримати і водночас відкидають, хочуть захистити, визнають їхнє складне становище і тиск суспільства, вони викликають почуття провини або сміх, їх не можна судити.

Сім'ям, де ростуть такі діти, зазвичай приписують проблемність, деструктивність, гіпо- або гіперопіку, неуміння виховувати взагалі. Освітяни моделювали ситуації, коли батьки хлопчика з дитинства перевдягали його в дівчинку, і він звик. Напевно, таким чином обстежувані намагаються осягнути кросдресинг дорослого чоловіка.

Отже, аналіз образів геїв, лесбійок і трансгендерних людей у сприйнятті освітніх працівників відтворює поширені міфи та стереотипи щодо ЛГБТ-спільноти в масовій свідомості. Геям переважно приписують жіночність, прикметними особливостями лесбійок вважають маскулінність, щодо трансгендерів очікують театральності та буфонади або взагалі не розуміють цього феномену.

На відміну від батьків, учителі асоціюють ЛГБТ-осіб із сексуальною сферою та визнають її наявність у таких людей. Також учителі, на відміну від батьків, не ідеалізують осіб з гомосексуальною орієнтацією, не приписують їм надзвичайний розум та красу, хоча й зізнаються, що, напевно, геї більш творчі, ніж гетеросексуали.

Також освітяни відтворили один з ефектів масової свідомості – "невидимість" ЛГБТ-осіб. Він виявився в тому, що вчителі стверджували, що в їхньому місті немає ані геїв, ані лесбійок, ані трансгендерів. (А в одному населеному пункті, на переконання респондента, їх ніколи і не було!).

Ще один цікавий феномен сучасного українського суспільства – неусвідомлювана нетолерантність, або прихована дискримінація. Ідеться про явище, коли людина насправді ніколи не замислювалась, що таке бути толерантним, як приймати відмінну від неї людину. Напевно, ці речі не потрапляли досі в коло уваги особи, не були для неї важливими. Радянські цінності передбачали, що "совєтська" людина повинна бути передбачувано правильною та відповідати комуністичним цінностям. Понад двадцять років самостійності нас вчили суб'єктності, і наразі ми досі вчимося сприймати інакшість. Тому загалом, з огляду на динаміку розвитку українського соціуму, вважаємо цей феномен таким, що свідчить про позитивні зміни.

На нашу думку, можливою ознакою такої неусвідомлюваної нетолерантності є характеристика свого ставлення до ЛГБТ-людей від протилежного, коли вчителі говорили: “він не викликає у мене відразу”; “вони мене абсолютно не чіпляють”; “я не відсторонююся від таких людей, просто вони мені не трапляються”; “я не вважаю їх ненормальними”; “не можу сказати нічого поганого про них”; “вони не погані” тощо. На нашу думку, тут простежується констатація, що в суспільстві до таких людей можуть ставитися по-різному, проте вчитель ставиться добре. Іноді освітяни говорили: “Я вчитель, я не можу собі дозволити бути нетолерантним”.

**Висновки та перспективи подальших досліджень.** За результатами якісного дослідження проаналізовано образи гея, лесбійки і трансгендерної людини у сприйнятті батьків ЛГБТ-дітей та освітніх працівників.

Особливості сприйняття батьками ЛГБТ-осіб полягає в ідеалізації власних дітей, що може свідчити про те, що процес прийняття їхньої сексуальної орієнтації триває. Водночас сексуальність власних дітей завжди відкидається. Попри доволі високий рівень поінформованості щодо ЛГБТ-теми батьки відтворювали звичні для масової свідомості стереотипи, виняток становить фрагментарний, грубий образ трансгендерної людини. Моделюючи сімейний “анамнез” ЛГБТ-людини, батьки, на відміну від освітніх працівників, не приписували сім’ям якихось деструкцій.

Освітні працівники відтворюють типові стереотипи щодо ЛГБТ-осіб, приписуючи геям переважно жіночність, лесбійкам – переважно маскулінність, транслюдям – певну театральність і кросдресинг. Серед виразних феноменів сприйняття слід відзначити “невидимість” ЛГБТ-осіб та неусвідомлювану нетолерантність щодо них. Так, ефект “невидимості” виявляється в тому, що вчителі стверджують, що в їхніх школах і/або містах ЛГБТ-осіб немає і вони ніколи з ними не стикалися.

Феномен неусвідомлюваної нетолерантності проявляється в обов’язковому декларуванні власної толерантності з необов’язковим її усвідомленням, розумінням та дотриманням. Проте, на нашу думку, спроба людини виказувати толерантність уже свідчить про позитивні соціальні зрушення щодо сприйняття інакшості і, до речі, тієї самої “видимості”.

Перспективи подальших досліджень убачаємо в дослідженні образу ЛГБТ-особи в різних групах та розробленні соціально-психологічної технології підвищення толерантності до різноманіття та інакшості.

## Список використаних джерел

Кон, И. С. (2007). Гомофобия как лакмусовая бумажка российской демократии. *Вестник общественного мнения. Данные. Анализ. Дискуссии*, 4, 59–69.

Орлова, Ю., & Осин, Р. (2019). Образ LGBT-сообщества в массовом сознании. *Актуальные проблемы исследования массового сознания: материалы 5-й Международной научно-практической конференции*. Пенза.

Осин, Р. (2019). Отношение к образу ЛГБТ-сообщества у представителей различных социально-демографических групп в России. *Общество: социология, психология, педагогика*, 11, 107–111.

Ушакова, И., & Киреев, Е. (2017). Трансгендерность в современном российском обществе. *Мониторинг общественного мнения: экономические и социальные перемены,* 2, 82–96.

Florack, A., Scarabis, M., & Gosejohann, S. (2005). The effects of self-image threat on the judgment of out-group targets. *Swiss Journal of Psychology*, 64(2), 87–101.

Lamar, L., & Kite, M. (1998). Sex differences in attitudes towards gay men and lesbians: A multidimensional perspective. *The Journal of Sex Research*, 35, 189–196.

Nama, N., MacPherson, P., Sampson, M., & McMillan, H.J. (2017). Medical students’ perception of lesbian, gay, bisexual, and transgender (LGBT) discrimination in their learning environment and their self-reported comfort level for caring for LGBT patients: a survey study. *Medical Education Online*. Retrieved from https://doi.org/10.1080/10872981.2017.1368850.

Nцlke, A.-I. (2018). Making Diversity Conform? An Intersectional, Longitudinal Analysis of LGBT-Specific Mainstream Media Advertisements. *Journal of Homosexuality*, 65(2), 224–255.

Skinner, M. D., & Goodfriend, W. (2009). Perceptions of positive relationship traits in gay and lesbian couples. *Journal of Homosexuality*, 56(3), 319–335.

## References

Florack, A., Scarabis, M., & Gosejohann, S. (2005). The effects of self-image threat on the judgment of out-group targets. *Swiss Journal of Psychology*, 64(2), 87–101. (in English)

Kon, I. S. (2007). Gomofobiya kak lakmusovaya bumazhka rossiyskoy demokratii [Homophobia as a litmus test for Russian democracy]. *Vestnik obshchestvennogo mneniya. Dannyye. Analiz. Diskussii*, 4, 59–69. (in Russian)

Lamar, L., & Kite, M. (1998). Sex differences in attitudes towards gay men and lesbians: A multidimensional perspective. *The Journal of Sex Research*, 35, 189–196. (in English)

Nama, N., MacPherson, P., Sampson, M., & McMillan, H.J. (2017). Medical students' perception of lesbian, gay, bisexual, and transgender (LGBT) discrimination in their learning environment and their self-reported comfort level for caring for LGBT patients: a survey study. *Medical Education Online*. Retrieved from https://doi.org/10.1080/10872981.2017.1368850. (in English)

Nцlke, A.-I. (2018). Making Diversity Conform? An Intersectional, Longitudinal Analysis of LGBT-Specific Mainstream Media Advertisements. *Journal of Homosexuality*, 65(2), 224–255. (in English)

Orlova, Yu., & Osin, R. (2019). Obraz LGBT-soobshchestva v massovom soznanii [The image of the LGBT community in the mass consciousness]. *Aktualnyye problemy issledovaniya massovogo soznaniya: materialy 5 Mezhdunarodnoy nauchno-prakticheskoy konferentsii.* Penza. (in Russian)

Osin, R. (2019). Otnosheniye k obrazu LGBT-soobshchestva u predstaviteley razlichnykh sotsial'no-demograficheskikh grupp v Rossii [Attitude towards the image of the LGBT community among representatives of various socio-demographic groups in Russia]. *Obshchestvo: sotsiologiya, psikhologiya, pedagogika*, 11, 107–111. (in Russian)

Skinner, M. D., & Goodfriend, W. (2009). Perceptions of positive relationship traits in gay and lesbian couples. *Journal of Homosexuality*, 56(3), 319–335. (in English)

Ushakova, I., & Kireyev, Ye. (2017). Transgendernost v sovremennom rossiyskom obshchestve [Transgender phenomenon in modern Russian society]. *Monitoring obshchestvennogo mneniya: ekonomicheskiye i sotsialnyye peremeny,* 2, 82–96. (in Russian)

# ПРОБЛЕМИ ОСВІТИ І ВИХОВАННЯ У СОЦІАЛЬНОМУ ТА ПОЛІТИЧНОМУ ВИМІРАХ

УДК 159.955.2 [316.334.3]
DOI: https://doi.org/10.33120/ssj.vi46(49).170

**Бевз Галина Михайлівна**
доктор психологічних наук, професор,
завідувач лабораторії психології спілкування,
Інститут соціальної та політичної психології НАПН України,
м. Київ, Україна
ORCID ID 0000-0003-2487-5429
*galina.bevz@gmail.com*

## РЕФОРМА ОСВІТИ ТА ОСВІТНЯ ПОЛІТИКА: ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ МІЖДИСЦИПЛІНАРНИХ ЗНАНЬ

Статтю присвячено визначенню континууму понять, які стосуються "реформи" як категорії "змін", задля розширення їх доступності для між- і трансдисциплінарних досліджень, а також укріплення професійних меж психологічних знань. Завдання дослідження: 1) окреслити континуум понять міждисциплінарних знань, що стосуються реформи, зокрема у сфері освіти; 2) визначити сферу компетенції психології в їх інтерпретації та застосуванні для пояснення явищ соціально-психологічного походження, зокрема реформи освіти. Методологія дослідження охоплювала сферу полі-, крос-, між- і трансдиципліпарного контекстів теоретичного вивчення здобутків різних наукових дисциплін щодо континууму понять категорії "зміни". Найбільш повно представлено порівняльний аналіз таких понять, як модернізація, трансформація (оптимізація, раціоналізація), реформа та політика (у сфері освіти), інновація, новація та нововведення, а також зміни та управління змінами. Доведено, що наукова думка лише частково опанувала полі- і кросдисциплінарний аспекти досліджень. Наголошено, що перехід на міждисциплінарний і кросдисциплінарний підхід у вивченні соціальних змін забезпечить наукове інтеграційне підґрунтя для вирішення значущих соціальних питань, яким є реформа у сфері освіти. Обстоюється думка, що застосування теорії дифузії інновації щодо вирішення питань реформування освіти (як соціальної інновації) може слугувати механізмом подолання її історично зафіксованої неуспішності незалежно від країни застосування. Практичне значення здійсненого аналізу полягає: 1) у розподілі повноважень між мета- (галузеве міністерство) і мезо- й мікрорівнями (громада та школи) під час упровадження освітньої реформ; 2) у встановленні значення зміни механізмів щодо різних системних рівнів просування реформи; 3) у розвіюванні міфу про обов'язковий спротив процесам інноваційного розвитку. Ці ж самі аспекти становлять соціальну значущість представленого дослідження. Оригінальність дослідницької роботи полягає в поєднання полі-, крос-, між- і трансдисциплінарних підходів у вивченні складного соціального явища – упровадження реформ, зокрема в освітній галузі.

**Ключові слова:** психологія змін; інновація; міждисциплінарний і трансдисциплінарний підходи; реформа освіти.

# EDUCATION REFORM AND EDUCATIONAL POLICY: PSYCHOLOGICAL ASPECTS OF INTERDISCIPLINARY KNOWLEDGE

**Halyna M. Bevz**
Doctor of Sciences in Psychology, Professor,
Head of the Laboratory of Psychology of Communication,
Institute for Social and Political Psychology, NAES of Ukraine,
Kyiv, Ukraine
ORCID ID 0000-0003-2487-5429
galina.bevz@gmail.com

The article is consecrated to defining a continuum of concepts that refer to "reform" as a category of "change" in order to broaden their accessibility to inter- and trans-disciplinary studies, as well as to strengthen the professional boundaries of psychological knowledge. The objectives of the study are 1) to outline a continuum of concepts of interdisciplinary knowledge regarding reform, currently in the field of education; 2) to determine the sphere of competencies of psychology in their interpretation and application in explaining the phenomena of socio-psychological origin, education reform in particular. The methodology of the study developed in the field of the poly-cross-inter- and trans-disciplinary context of the theoretical study of the assets of different scientific disciplines regarding the continuum of concepts of the "change" category. Comparative analysis of the concepts such as modernization, transformation (optimization, and rationalization), reform and policy (in the sphere of education), novation, newness, and innovation, as well as change and change management are most fully presented in the article. It is proved that scientific opinion has only partially mastered the poly and cross-disciplinary aspect of research. It is argued that transition to the interdisciplinary and cross-disciplinary approach to the study of social change will provide a scientific integration basis for addressing the significant social issues such as reform, for the time being in the sphere of education. It is proved that the application of the theory of innovation diffusion to address the issues of reforming education (as a social innovation) can serve as a mechanism to overcome its historically fixed failure, regardless of the country of application. The practical significance of this analysis presented: 1) in the division of the authorities between the meta (sectoral ministry) and the meso-, as well as the micro-levels (community and schools) in implementing educational reforms; 2) in determining the value of changing the mechanisms in relation to the different systemic levels of promotion of the reform; 3) dispelling the myth of inviolability of the phenomenon of resistance in the processes of innovative development. These same aspects will make up the social significance of the study presented in this article. The originality of the research work is formed by a combination of poly-cross-inter and trans-disciplinary approaches in the study of a complex social phenomenon – which is currently the reform in the sphere of education. Cross-disciplinary should be considered as a promising direction for further studies of complex social phenomena.

**Keywords:** psychology of change; innovation; interdisciplinary and transdisciplinary approaches; education reform.

**Постановка проблеми.** Коловерть соціальних і політичних змін, численні реформи, що зачіпають майже всі сфери життєдіяльності людини, вносять у людське життя нескінченну кількість перемін. Усе це створює підґрунтя для перегляду традиційності та звиклості як категорії постійності крізь призму категорії змінності. Звичний швидкий темп життя, звична поквапливість, звична мінливість, звична нетривкість, звична змінність... Що ж до категорії науки, то темпи її розвитку теж пришвидшуються, і все частіше можна спостерігати перетинання різних сфер знань і трансфер термінології, методів, а також логіки когнітивних схем дисциплінарного аналізу, що інколи здійснюється поквапливо і не завжди супроводжується належним науковим аналізом. З поглибленням процесів глобалізації та формування інформаційного суспільства вимоги до наукових досліджень усе більше зростають, що ставить перед науковцями завдання вже навіть не на рівні полідисциплінарного і міждисциплінарного контекстів наукового осмислення, а на метарівні,

що під силу лише кросдисциплінарним дослідженням метасистемного рівня (Чайка, 2011). Видається, що процес диференціації наукового знання перебуває на стадії завершення свого циклу і набуває інтенцій до переходу на стадію перегляду та інтеграції вже на новому витку розвитку людської цивілізації. Завдання, які сьогодні ставить розвиток суспільства, уже непідвладні лише одній науковій дисципліні і потребують системного осмислення на інтеграційному рівні знань. Практика життя не задовольняється здобутками лише окремої наукової сфери, засвідчуючи безсилля експертів, які прагнуть розв'язати світові проблеми лише шляхом залучення вузькоспеціалізованих фахівців.

До завдань, що потребують вирішення на рівні інтеграції знань метарівня, належать питання реформи. Для нас предметом дослідницької уваги стає саме реформа в системі освіти України, що триває вже кілька років одночасно з іншими реформами (медичною, державного управління, пенітенціарною, судовою тощо), посилюючи або послаблюючи реформаційні процеси в кожній із них. При цьому кожна з інституційних сфер, прагнучи найкращим чином реформувати саме власний напрям, вимагає максимальної уваги до процесів у ній та необхідного рівня підтримки (фінансової, соціальної, правової, громадської тощо) аж до спеціально спрямованого супроводу. Водночас інтенсифікація боротьби за власну сферу виявилася неперспективною і, більше того, програшною: дослідження суспільної підтримки реформ фіксують їхню конкуренцію за ресурси, абсолютну увагу та всеохопне залучення населення в процес реформування, що, зрозуміло, відбивається на станах людей, виявляється у виснаженості їхнього потенціалу та можливостей участі в процесі державотворення (Швець, 2017). Ці та інші соціальні процеси посилюють запит на інтеграцію наукових знань щодо реформ та соціальних змін незалежно від сфери їх прикладного застосування, а також порушують питання про формування єдиного термінологічного континууму та виокремлення тих концептуальних понять, які слід враховувати, здійснюючи плановані соціальні зміни та пожинаючи їхні відтерміновані наслідки.

**Аналіз останніх досліджень і публікацій, виокремлення нерозв'язаних частин загальної проблеми.** Слід зазначити, що сам термін "реформа" визнають похідним від родового терміна "зміни". Останній охоплює цілу низку понять, серед яких*: новація, інновація та нововведення; реконструкція, реструктуризація, трансформація, модернізація й оптимізація та удосконалення; перетворення (реформа, революція, відкриття), рух, перехід, перетворення, та закриття (або стратегія об'єднання/кластеризації); відновлення, відтворення та оновлення; впровадження, транзит; а також розвиток, інтеграція та реінтеграція* тощо (Бойченко, 2015). Практика використання цих понять дуже часто приписує їм ознаки синонімічності, що можна спостерігати як у побутовому плані, так і в законодавчо-нормативних, наукових та методичних текстах, вносячи тим самим певний хаос у їх розмежування. Причиною цього є, зокрема, і неузгодженість міждисциплінарних знань, на що ми вже звертали увагу. Науковець, вивчаючи певне явище у власній царині знань, часто не враховує напрацювання інших галузей як чинника об'ємності бачення певного явища, а також визначення як місця та функції поняття в контексті різних систем, так і можливостей та ризиків його трансферу. Міждисциплінарна узгодженість у використанні цих термінів могла б поглибити наукові надбання кожної з них, а також зменшити ризики спрощення та схематизації щодо їх трактування, що значно підвищило б їхню функціональну здатність як інструменту ідентифікації та диференціації явища, що вивчається.

Питання реформ (зокрема і у сфері освіти), як і змін загалом, є переважно предметом досліджень таких наукових дисциплін, як право, економіка, соціологія, державне управління та педагогіка, і найменшою мірою – психології. Науковий аналіз свідчить про спроби науковців дати вичерпне тлумачення різноманіттю понять категорії "зміни". Так, досить ґрунтовний аналіз термінологічного апарату в контексті економічних теорій інновацій наведено в працях доктора економічних наук В. Іванової (2009). Слід зазначити, що інноваційна економічна теорія базується на теорії довгих хвиль та циклічності інноваційного розвитку М. Кондратьєва, М. Туган-Барановського, теорії економічного розвитку Й. Шумпетера, теорії дифузії інновацій Е. М. Роджерса та моделі дифузії нововведень

Т. Хагерстранда, аналіз здобутків яких досить концентровано наведено в працях сучасних дослідників, зокрема, Ю. Лавриненко (2010) та З. Пересунько (2013). Утім, тлумачення цих понять наразі залишається варіативним і майже всі наукові розробки щоразу починаються з уточнення кожного з них. Так, запропонований Й. Шумпетером (Schumpeter, 1939) термін "інновація", який дослідник трактував як "нову комбінацію виробничих факторів, мотивованих підприємницьким духом", у подальшому був розширений і розгалужений різними науковими школами і підходами залежно від власної практики застосування. Наприклад, у психології питання інновацій розглядають переважно в контексті прикладних досліджень і трактують як дотичні (Петренко, 2019).

У вітчизняній науці порівняльний аналіз терміна "реформа" з іншими суміжними з ним поняттями (модернізація, трансформація тощо) досить розлого подає у своїх працях українська дослідниця у сфері економіки В. Бойченко (2015). Що ж до освіти, то ґрунтовний аналіз процесу її реформування наведено в працях А. Василюка (2009), а питання модернізації освіти розкриваються або як прикладні напрями мезорівня, або як процеси галузевого і світового розвитку макрорівня (Обушна, 2015). Загалом стан вивчення реформ в освіті представлено переважно компаративістськими дослідженнями, результати яких висвітлюються в працях вітчизняних науковців у сфері педагогіки С. Сбруєвої, С. Сисоєвої, К. Шихненко (Джурило та ін., 2018, с. 9-13). Серед зарубіжних дослідників – М. Фуллан (2000), Л. Партелоу, К. Браун, С. Шапіро, С. Джонсон (Partelow et al., 2018), Інь Чен Чен (Cheng, 2009) та ін. У цьому контексті слід відмітити вагомість питання освітньої політики, оскільки саме політика загалом і, зокрема, політика в певній сфері (освіті) спрямовує переміни та утримує досягнуті зміни в процесі їх упровадження. Її контекст на мікро- і макрорівнях розкривається, зокрема, у розвідці І. Семенець-Орлової (2016). Із психологічної точки зору питання освітньої політики вивчаються у зв'язку з явищами суспільної та масової свідомості, що презентуються через настрої, погляди, ставлення та поведінку індивіда і групи. Так, питанням психології формування громадської думки як стану масової та суспільної свідомості присвячені багаторічні наукові дослідження працівників Інституту соціальної та політичної психології, зокрема М. Слюсаревського (2011).

Усе вищесказане ще раз підтверджує, що будь-яка категорія змін, безумовно, є предметом міждисциплінарного аналізу і саме завдяки набутому таким чином інтеграційному ефекту може сприяти вирішенню завдань соціального спрямування. Натомість у переважній більшості досліджень з цієї проблематики психологічна сфера знань залишається малоінтегрованою в міждисциплінарний контекст або ж використовується на побутовому рівні, що видається методологічною помилкою, оскільки психологічна сфера знань презентується саме через людину і суспільні процеси у творенні цих змін. У сфері технічних наук цей дефіцит обмежує міждисциплінарний потенціал досліджень і робить неможливим їх вихід на трансдиципліарний метарівень. А у сфері психологічних досліджень виявлені тенденції неврахування набутків більш "просунутих" у питаннях інноваційних зрушень (перш за все економіки) наукових сфер і проведення психологічних досліджень у межах лише власної системи знань будуть видаватися методологічно необґрунтованими.

**Метою статті** є визначення континууму понять, які стосуються реформи, задля розширення доступу до міждисциплінарного спектра знань та укріплення професійних меж власне психологічних знань. Завдання дослідження: 1) окреслити континуум понять міждисциплінарних знань, що стосуються реформи, зокрема у сфері освіти; 2) визначити сферу компетенції психології в їх інтерпретації та застосуванні для пояснення явищ соціально-психологічного походження, зокрема реформи освіти.

**Виклад основного матеріалу дослідження**. Науковий аналіз підтвердив висловлену раніше думку, що "зміни" стосуються різних рівнів функціонування будь-якої системи – від макро- до мікрорівнів – і завжди проявляються як інтеграційні явища, вивчення яких не може бути обмежене категоріальним апаратом однієї дисципліни. Тож спробуймо розглянути зазначені явища категорії "зміни".

Як поняття "реформа, так і рядоположні поняття (трансформація, оптимізація, модернізація, оптимізація, відновлення) вказують на цільову спрямованість змін, що є рукотворним продуктом людської діяльності і в контексті психологічних дисциплін може вивчатися через категорії розвитку та впливу на рівні індивіда, групи та спільноти" (Протасова, 2012, с. 29). А проте їх поширення в наукових дискурсах відбувається досить довільно. Проведені нами наукові розвідки дали змогу інтегрувати здобутки науковців різних сфер знань і сформулювати континуум цих понять (табл. 1). Аналіз показав, що всі терміни *родової* категорії "зміни" не є специфічною прерогативою лише однієї наукової сфери (Івченко, 2015; Метелева, 2011; Обушна, 2015; Джурило та ін., 2018).

*Таблиця 1*

**Порівняльна характеристика категорій родового поняття "**зміни»

| Назва зміни | Трактування | Механізми/ресурси | Термін | Рівень реалізації |
|---|---|---|---|---|
| Реформа | легітимний цілеспря-мований спосіб зміни соціального устрою або соціального інституту чи його сегмента | синхронізується через процеси еволюційного розвитку; підтримується політикою і владою | понад 10 років | макро/мезо |
| Трансформація | набуття іншої форми як ознаки сутнісних змін | перехідні альтернатив-ні форми в розвитку; особливі форми перехідних структур; засіб запозичення; проєктно-технічні | до 5-10 років | макро/мезо /мікро |
| Модернізація | осучаснення; оновлення | проєктно-технічні | до 10-20 років | макро/мезо /мікро |
| Оптимізація | найефективніший варіант вирішення завдання | проєктно-технічні | до одного року | мезо/мікро |
| Раціоналізація | поліпшення (пояснення) чогось через доцільність | проєктно-технічні | до одного року | мезо/мікро |

В основу наведеної нами систематизації покладено напрацювання української дослідниці-економіста В. Бойченко (2015), а також доробок інших науковців, які зібрали вагомий аналітично-узагальнювальний матеріал у контексті різних наукових дисциплін (економічних, природничих, технологічних, математичних, юридичних, політичних, суспільних тощо) щодо вищеназваних категорій спектру "зміни". Так, термін "трансформація", незалежно від сфери знань, характеризує динамічний процес самоорганізованої системи, яка в результаті входження в нестійкий стан самоорганізовується з подальшим закріпленням набутих змін; презентується як загальна форма розвитку систем, що є складним процесом її перетворення, сутнісні характеристики якої втілюються в новонабутій формі з новими цілями, завданнями та результатами з процесуальними, системними та ситуативними характеристики, що забезпечують системі новий рівень функціонування на новому етапі (еволюційного чи революційного) розвитку. Усе вищесказане не суперечить психологічним знанням. Одним із прикладів трансформаційних змін може бути онтогенез людини, де зовнішні зміни тілесних форм існування людини супроводжуються суттєвим переструктуруванням її особистісних характеристик. Таким чином трансформація, яка зовні проявляється у зміні форми, відображається в якісно/кількісно новій за своєю суттю характеристиці, що забезпечує цілісне виживання та ефективне функціонування певної системи в змінених (внутрішніх/зовнішніх) умовах.

Подібно до трансформації термін "реформа" теж вказує на набуття нової форми, однак такої, яка за умови збереження незмінної своєї основи визначається наперед заданою метою задля спрямування дій на отримання наміченого результату (Джурило та ін., 2018, с. 10). У різних випадках цією "незмінною основою" можуть бути різні аспекти, як-от: структура, функціональне призначення, форма, зміст, суспільні та економічні відносини тощо (там само, с. 9-13, 450). Якщо поняття "трансформація" є характеристикою самої системи та циклічної специфіки її розвитку, то поняття "реформа" – засобом (методом) втручання в систему задля спланованої її зміни в наміченому напрямку. Тож реформа – це організований, спланований та спрямований процес, заданий певною метою. Вона завжди є легітимною, схваленою з боку влади, цілеспрямованою і в подальшому реалізовуваною політикою системи (організації, соціального інституту тощо), що реформується (там само, с. 10). Слід зазначити, що історично реформа зарекомендувала себе як засіб суспільно-політичних перетворень, що розгортаються по ієрархічній траєкторії "зверху-вниз", а також може бути побічним продуктом революції, що закріплює революційні переміни. У цьому контексті реформа має штучно-спланований, наперед визначений (технологічно розроблений) алгоритм дій, постає як форма трансляції інтересів революційного класу (Фролова, 2001, с. 491-492).

Разом з тим *реформа* може мати ознаки природного, еволюційного процесу, що ініціюється суспільною потребою в пошуку відповідної форми для подолання суперечностей соціальної ситуації, що склалася. У цьому випадку реформа є поступовим процесом, що забезпечує пошук, апробацію та закріплення результатів цього пошуку як нового способу дій. Сам процес пошуку стає консолідаційним чинником для її учасників – як самого суспільства, так і спільнот. У цьому контексті можемо трактувати реформу як природний, еволюційний процес, спрямований на перегляд та пошук форми відповідності наявної ситуації зміненим умовам з визначенням та утвердженням нововідкритої чи запозиченої. У результаті такого процесу відбувається виокремлення та усвідомлення проблеми, її об'єктивізація (опредмечування), пошук способу розв'язання, його апробація та досягнення домовленості про опанування нових способів соціального функціонування з подальшим інституційним його закріпленням. Еволюційність процесу реформування забезпечується розширенням компонента аналізу та пошуку рішення, однак напрямок руху залишається той же, тобто "зверху-вниз". Можна сказати, що реформа як механізм і надбання соціальних систем слугує інституціоналізації певного соціального явища як такого, що дає адекватну відповідь на нові, змінені умови функціонування системи. Наукові пошуки довели, що успішність реформ забезпечують три компоненти: чіткість мети як об'єктивізація суспільної потреби; можливість та засоби її реалізації, поділяння реформістських ідей усіма членами суспільства, що виражається в їхній участі та згоді дотримуватися в подальшому узгоджених змін (Фролова, 2001, с. 491-492). А проте виокремлення та оформлення цих компонентів як технології змін може, по-перше, бути штучно скомплектовано і представлено для примусової технологічної реалізації як засіб научіння нової моделі; по-друге, нести ризики негативних наслідків упровадження через штучний характер її розгортання на користь певних інтересів (як правило, владних структур), а не суспільства в цілому.

На думку дослідників, поняття "зміни", як родове, може також проявлятися через *процес*, *результат* і *систему*, що, розгортаючись за законами *еволюційного розвитку*, передбачає можливість *управління* задля спрямування змін у наперед визначеному напрямку, зокрема забезпечення певних інтересів (*управління змінами*) (Василюк, 2009; Бойченко, 2015). У цьому контексті науковці фіксують цілий "потік" термінів. Це перш за все такі, як "інновація", "новація", "нововведення", що вивчаються відповідно до сфери їх застосування (економіка, право, управління, педагогічна діяльність тощо). Порівняльний аналіз показав, що для розмежування цих понять доцільно опиратися на локалізацію фокусу розгляду. Так, з позиції користувача/споживача, який отримав новий продукт (його нову комбінацію), економісти говорять про *інновацію* як основу оновлення системи вартостей (Більска, 2015). Про *новацію* говорять з позиції виробництва як створення нового засобу, технології, що

робить реальним прихід на ринок інноваційного продукту. Тож термін "новація" вказує на засіб, який привів до ринкового успіху, а термін "інновація" фіксує факт виходу на ринок будь-якого нового продукту: технології, предмета, техніки, методу, знань тощо, який завдяки новим комбінаціям (новим якостям) набуває конкурентних переваг (Більська, 2015; Лавріненко, 2010). При цьому термін "*нововведення*" вказує на впровадження в практику чогось нового – його застосування, освоєння, чим може бути як "інновація", так і "новація" (Лавріненко, 2010).

В економічних теоріях інноваційного розвитку предтечею інтеграційних тенденцій (у тому числі і міждисциплінарних) вважається низка наукових здобутків, про які ми вже згадували, а саме: теорія дифузії інновацій Еверета М. Роджерса (Роджерс, 2009), теорія конкурентних переваг Майкла Е. Портера, теорія економічного розвитку Й. Шумпетера (Schumpeter, 1939). Останній обґрунтував закономірність циклічності економічного розвитку, спираючись на теорію довгих хвиль (великі цикли кон'юнктури) М. Кондратьєва, що незмінно транслюється в працях сучасних учених (Лавріненко, 2010). Не вдаючись у деталі економічної теорії, хотіли б зауважити, що перебіг економічної циклічності передбачає чотири динамічні зміни з тенденціями підвищення/пониження в процесах накопичення/видалення (всмоктування/виштовхування), на перехресній зміні яких формуються три типи рівноваги. При цьому кожна наступна фаза циклу стає кумулятивним ефектом попередньої, де рушійною силою порушення рівноваги є саме "інновація", яку виробляє та безперервно змінює сама економічна система і яка не виростає зі старого (традиційного, устояного), а з'являється поряд із ним, зміщуючи його (Чайковская, & Панягина, 2011; Іванова, 2009). Важливим моментом є те, що традиційне (звичне) створює у своєму розвитку просторовий і часовий контексти актуалізації потреби/запиту щодо змін. Однак самі зрушення актуалізуються не із запиту, а із пропозиції, що є сьогодні основою маркетингу (Друкер, 2000). Реалізація зрушень через інновацію формує процес еволюційної динаміки розвитку. Носії інноваційних змін, за Е. Роджерсом (2009), називаються "підприємцями", Тут важливо зауважити, що підприємці як носії змін не виконують цю роль постійно, а опановують її в контексті певної ситуації, а в іншій ситуації цю роль може виконувати інший представник спільноти. Це слід враховувати в управлінні будь-якою організацією, де керівник не може постійно виконувати роль носія інноваційного розвитку, однак має завжди бути успішним адміністратором саме завдяки своїй налаштованості на процес "народження інноваційних зрушень" та підтримку їхніх носіїв. Трактування ролі керівника як постійного лідера організації в контексті інноваційної функції "підприємця" (лідера змін) радше буде ознакою зовнішнього штучно організованого і підтримуваного процесу (технологічного, владного та адміністративного), а не результатом внутрішніх інтенцій щодо розвитку. Саме через це роль керівника організації як постійного носія змін не можна розглядати в еволюційному контексті, оскільки закріплення будь-якої постійності призупиняє розвиток, посилюючи не еволюційні, а стагнаційні циклічні процеси (Більська, 2015).

Також слід зазначити, що в контексті економічного знання у фокус дослідницької уваги потрапляють людина і її оточення як носії змін, що є вже більше предметом не економічних, а психологічних знань. На підтвердження цього Й. Шумпетер розглядає свою економічну теорію лише як окремий випадок більш широкого контексту змін суспільного життя (Schumpeter, 1939), відбувається трансформація ролі підприємця Е. Роджерса в позицію "*лідера змін*", здатного сприймати кожну зміну як можливість і використовувати її максимально ефективно (Друкер, 2000), а в менеджменті виникає цілий напрям "*управління змінами*", що може стосуватися різних сфер життя людини (Гринько, & Гвініашвілі, 2015).

Розгляньмо авторські моделі управління організаційними змінами, зокрема кроки, які сприяють різним типам змін (табл. 2).

*Таблиця 2*

Авторські моделі управління організаційними змінами

| Автор | Кроки моделі |
|---|---|
| К. Левін | 1) розморожування;<br>2) дія;<br>3) заморожування |
| Л. Грейнер | 1) тиск (спонукання);<br>2) посередництво та переорієнтація уваги;<br>3) діагностика та усвідомлення завдань/проблем;<br>4) знаходження нового рішення;<br>5) експеримент та виявлення змін;<br>6) підкріплення та згода |
| Дж. Коттер | 1) атмосфера невідкладності дій;<br>2) команда;<br>3) загальне бачення змін;<br>4) поширення нового бачення;<br>5) упровадження та створення умов для цього;<br>6) планування та досягнення найближчих результатів;<br>7) закріплення досягнень і закріплення перетворень;<br>8) інституціоналізація |
| Д. Дак<br>«крива змін”<br>з орієнтацією<br>на емоційну поведінку | 1) застій;<br>2) підготовка;<br>3) реалізація;<br>4) перевірка на міцність;<br>5) досягнення цілей |
| М. Фулан<br>«стадії змін» | 1) ініціювання/вибір;<br>2) упровадження/імплементація;<br>3) продовження/інституціоналізація;<br>4) результат |
| Дві концепції гарвардської школи | 1) теорія Е (у фокусі – фінанси; рух: згори-вниз;<br>2) теорія О (у фокусі – людський капітал, рух: знизу-вгору через залучення) |

Зауважимо, що для опису послідовності змін використано довільні слова, адаптовані до сприймання їхніх користувачів. Першу ж модель змін запропонував психолог К. Левін як відповідь на організаційні запити щодо розвитку. Вона є прикладом інновації, завдяки якій наукові психологічні знання “дістали доступ” до практичної сфери організаційного розвитку. Усі наведені вище покрокові теорії управління спираються на процеси людської діяльності, пояснення закономірностей яких ґрунтується на психологічних знаннях, як-от: психологічний обмін, утворення групи та групова динаміка, ідіосинкразивний кредит, дифузія відповідальності, конформна поведінка, типи соціальної влади, групова поведінка, концепція групової соціалізації, рольова концепція тощо. І навпаки, ці моделі управління організаційними змінами є сферою застосування знань з менеджменту та економіки. Наразі ж глибина психологічних знань як дотичної сфери залишається недоступною для користувачів – менеджерів та економістів, або має схематичне, спрощене тлумачення. Тому прикладом тут може бути вже описаний вище феномен “керівника – лідера змін” як приписування якостей “лідера змін” статусним членам групи, що в психологічній дисципліні пояснюється явищем “ідіосинкразивного кредиту” Е. Голландера. Тож статусний член групи (тут – керівник організації) отримує більше допусків відхилень у поведінці щодо традиційних групових норм, які, зокрема, можуть бути інноваційними внесками, а критерієм широти таких допусків буде минулий внесок керівника в досягнення цілей організації (Кричевський, 2001, с. 90-92). Як ми вже наголошували, закріплення за керівником організації інноваційної функціональної ролі свідчить радше про усталення стагнаційних

процесів, а не про еволюційний розвиток організації. Тож ми знову засвідчуємо факт міждисциплінарного трансферу – застосування знань дотичної сфери як фонових із певним схематизмом, де може втрачатися як первинний їхній смисл, так і глибина їхньої пояснювальної сили.

Звернімося тепер до питань освітньої політики в контексті підтримки змін: вона вказує на сферу відносин, що має бути врегульована задля підтримання порядку, збереження стабільності в досягненні освітніх цілей у певних умовах суспільного укладу. Освітня політика, як публічна сфера, є підконтрольною громадськості, а як вид державної політики вона реалізується через систему дій, регулятивних заходів, законів і фінансових пріоритетів, визначених органом державної влади або його представниками (Іванюк, 2006). Утверджувана на стратегічному рівні, соціальна політика реалізується через управління та адміністрування і слугує розподілу й перерозподілу ресурсів. Вона може бути як символічною, так і матеріальною, раціональною, прибутковою, регулятивною, спонукальною, самостійною і такою, що уможливлює однобічний або двобічний спосіб реалізації (зверху-вниз і навпаки), задаючи рамки дотримання процедури певного процесу.

Міжнародні документи засвідчують, що розвиток інформаційного суспільства та процеси глобалізації ставлять перед освітньою політикою України такі пріоритети: 1) *децентрація і лібералізація*; 2) *перегляд якості освіти; зв'язки з ринком праці; 3) ефективне використання коштів; 4) рівність в освіті* (Іванюк, 2016, с. 13; 80-81). Зважуючи всі чотири пріоритети освітньої політики, хотіли б зупинитися на *якості освіти* як інвестиції (відповідність ресурсів заданим стандартам), як процесу (навчання, освіти, менеджменту), як продукту (освітній рівень) і результату (зміни суспільства, покращення добробуту) та доданої вартості (індивідуальні та особистісні надбання). У кінцевому підсумку якість освіти може бути оцінена досягненнями відповідно до стандартів освіти, контрактних домовленостей та особистісного попиту споживачів. При цьому система оцінювання має бути автентичною і незалежною на кожному її рівні: клас/школа (самооцінювання); перехідні державні екзамени (ДПА), загальнонаціональне (ЗНО) та міжнародне (PISA, TIMSS тощо) оцінювання, щоб отримані результати можна було порівняти з досягненнями освітніх систем інших країн як основи перегляду їхньої політики (Іванюк, с. 89-91). А. Василюк (2009) зауважує, що освітня реформа виникає як ідея/пропозиція певної концепції (з боку уряду, регіональної влади, громадських об'єднань), що: 1) трансформується в нормативно-правові акти регулювання освітньої діяльності; 2) має стратегічне спрямування; 3) транслюється і посилюється освітньою політикою. Компаративні дослідження щодо освітніх реформ неодноразово підтверджували їхню неефективність через примусовість владної ініціативи, що несе низку структурних перетворень на всіх рівнях функціонування освітньої системи (Фулан, 2000). А проте реформи й далі періодично ініціюються то в тій, то в іншій країні світу. Попри все досвід їх аналізу компаративістами, накопичив на мікро- і мезорівнях (школа і громада) свідчення численних переваг щодо змін у системі освіти. Так, М. Фулан (2000) виокремив позиції, які слід враховувати в ситуації реформ. Ми об'єднали їх у такі блоки:

1) через зміну пріоритетів і їхню неузгодженість така символічна функція освіти, як моральна, стає проблематичною;

2) зміни в освіті мають відповідати навчальним вимогам;

3) навчитися бути проактивним: а) вийти з гомогенної культури; б) бачити суть на межі балансуючих змінних: нова структура способів комунікації, співпраця і хаос; в) долати стан неспокою та емоційне відреагування через фрагментарність і розладнаність реформи, нові умови комунікації та співпраці; д) залагоджувати постійні неузгодженості; ж) бути готовим визначати власні теорії і переконання в новій системі координат;

4) розуміти важливість поєднання колективізму-індивідуалізму; централізації-децентралізації; внутрішнього і зовнішнього в освітньому просторі школи;

5) бути здатним прийняти нове завдання, долучитися до процесу змін та довіряти йому без прагнення ним керувати (Фулан, 2000).

Інші дослідники, не наводячи, однак, успішних прикладів реформи в системі освіти загалом, теж відмічають численні позитивні моменти змін, які спостерігаються на рівні певної школи та громади (Partelow та ін., 2018). Це дає нам підстави говорити про наявність розриву між рівнями носіїв змін. Феномен роз'єднання груп споживачів продукту вже описано в теорії дифузії інновації Е. Роджерса (2009) та в життєвому циклі його прийняття Дж. Мура (2006). Виявлений факт зміни стимульного середовища між ранніми послідовниками (щодо освіти – носіями ідеї реформи, зокрема на макрорівні) і ранньою більшістю (щодо освіти – мезорівень, який відповідає за ефективність процесу впровадження) часто трактують як "прірву", котра не може бути подолана тими ж самими методами (Мур, 2006). На нашу думку, завдання реформування, які висуваються на макрорівні, на всіх інших рівнях мають переглядатися і трансформуватися, наприклад, у процес управління змінами. Умовою успішності такого переходу є трансформація стратегічних завдань макрорівня відповідно до місцевих потреб та можливостей мезо- і макрорівнів. Слід зважати при цьому також на сформованість ієрархії служб "шахти" (на що впливають децентралізація та надання автономії школам), фінансова самостійність та комунікативна компетентність.

Модель управління змінами, яку реформа формує на макрорівні, на мета- і мікрорівнях, має набувати власних форм стратегічної і тактичної реалізації. Їхній адміністративний ієрархічний зв'язок з макрорівнем має бути зруйнованим за умови збереження стратегічного. Тоді етично-ціннісна наступність між рівнями буде зберігатися і водночас надаватиметься свобода у виборі способів досягнення стратегічних цілей залежно від власного поля реалізації: на макрорівні – у координації з галузевим міністерством, на мезо- і макрорівні – відповідно від запитів і потреб надавачів та користувачів послуг. Тож процес децентралізації та надання автономії як школам, так і громадам в ухваленні власних рішень буде умовою успішних рішень. У результаті нівелюється значущість поняття "спротиву змінам", як такого, що втрачає свою актуальність. Це дає підстави стверджувати, що процеси децентралізації є позитивним підґрунтям у просуванні політики реформ, де форма її втілення має визначатися самими виконавцями, тобто школами і громадами.

Науковому "прориву" в осмисленні цих процесів посприяв саме перехід на міждисциплінарні зв'язки та їх інтеграція в трансдисциплінарний контекст дослідження.

**Обмеження дослідження**. Спроба інтегрувати знання окремих дисциплін у спільний континуум була реалізована лише частково. Це обмеження зумовлене саме логікою трансдисциплінарного підходу, який спирається на ресурс попередніх моно-, полі-, крос- і міждисциплінарних досліджень. Досягнувши рівня інтеграції щодо трактування понять "трансформація-модернізація-оптимізація", ми зіткнулися з труднощами при досягненні відповідного ефекту в трактуванні таких понять як "інновація-зміни-управління змінами", а також поняття "політика", зокрема у сфері освіти, саме через недостатній рівень міждисциплінарних досліджень.

**Практична/соціальна значущість дослідження** полягає: 1) в обґрунтуванні необхідності розподілу повноважень між мета- (галузеве міністерство), мезо- і мікрорівнями (громада і школи) у процесі упровадження освітньої реформи; 2) у встановленні значення зміни механізмів щодо різних системних рівнів просування реформи; 3) у розвіюванні міфу про обов'язковий спротив процесам інноваційного розвитку. Важливим підґрунтям для проведення міждисциплінарних досліджень у сфері інноваційного розвитку буде також складений у процесі аналізу континуум термінів родового поняття "зміни".

**Висновки та перспективи подальших досліджень**. Теоретичний аналіз низки понять, що стосуються змін, є підґрунтям для застосування міждисциплінарних знань щодо процесів реформування системи освіти. Перенесення досвіду дифузії інновацій з економічної сфери маркетингу у сферу соціальних інновацій та його уточнення можуть стати перспективним рішенням соціальних проблем, зокрема просування в Україні освітньої реформи. Уточнено, що реформа освіти та освітня політика будуть мати більше шансів на успіх за умов децентралізації (як зниження ієрархічності управлінської "шахти») і

врахування мотиваційно-стимульних змін відповідної категорії носіїв інноваційної концепції реформи. У системі освіти це рівень громади і школи.

Завдяки здійсненій спробі міждисциплінарного аналізу термінів родового поняття "зміни" підтверджено подібність їх трактування незалежно від сфери дисциплінарних знань. Просування цим напрямком дослідницької роботи може стати підґрунтям для ефективного вирішення соціальних питань, зокрема і щодо освітніх змін. Наступним кроком має бути трансдисциплінарний рівень дослідницьких проєктів як більш перспективний напрям вивчення соціально складних явищ.

## Список використаних джерел

Більска, О. В. (2015). Новації та інновації в процесах соціального інновування і механізм їх формування в перехідній економіці. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Економічні науки,* 13, ч. 1, 34–39.

Бойченко, В. С. (2015). Сутність процесу реформування управління розвитком регіону. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Міжнародні економічні відносини та світове господарство*, 3, 29–33. Взято з http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvuumevcg_2015_3_9.

Василюк, А. (2009). Проблеми аналізу освітніх реформ. *Вища школа*, (9), 76–82.

Гринько, Т. В., & Гвініашвілі, Т. З. (2015). Концептуалізація моделей управління змінами на підприємствах в сучасних умовах мінливого суспільства. *Экономика и управление предприятием*, 1/5(21), 34–40.

Джурило, А. П., Глушко, О. З. , Локшина, О. І. та ін. (Ред.) (2018). *Трансформаційні процеси у шкільній освіті країн Європейського Союзу та США*. Київ: Конві прінт.

Друкер, П. Ф. (2000). *Задачи менеджмента в XXI веке.* Москва: Вильямс.

Іванова, В. В. (2009). Дослідження теорії поняття інновації. *Економіка промисловості*, 4, 80–86. Взято з http://nbuv.gov.ua/UJRN/econpr_2009_4_15.

Іванюк, І. В. (2006). *Освітня політика*. Київ: Таксон.

Івченко, Є. А. (2015). Трансформація як поняття та підходи до його розуміння в економічному контексті. *Ефективна економіка*, (12). Взято з http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=5827.

Кричевский, Р. Л., & Дубовская, Е. М. (2001). *Социальная психология малой группы*. Москва: Аспект Пресс.

Лавріненко, Ю. М. (2010). Теоретичні аспекти визначення сутності інновацій. *Вісник Запорізького національного університету*, 2(6), 191–195. Взято з http://web.znu.edu.ua/herald/issues/2010/Vest_Ek6-2-2010-PDF/191-195.pdf.

Метелева, Е. Р. (2011). Модернизация, трансформация, реформа. *Стратегия России*, 2(86), 55–64.

Мур, Дж. А. (2006). *Преодоление пропасти. Маркетинг и продажа хайтек-товаров массовому потребителю*. Москва: Вильям.

Обушна, Н. І. (2015). Модернізація – сучасний тренд розвитку суспільства. *Теорія та практика державного управління,* 3, 36–44. Взято з http://nbuv.gov.ua/UJRN/Tpdu_2015_3_9.

Пересунько, З. М. (2013). Теоретичні аспекти розвитку інноваційної теорії. *Ефективна економіка*, 7. Взято з http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=2192

Петренко, І. В. (2019). Комунікативні технології врегулювання соціального конфлікту: ознаки інноваційності. *Теорія і практика сучасної психології,* 5, Т. 1, 167–173.

Протасова, Н. Г. (Голов. ред.). (2012). *Реформування освіти в Україні: державно-управлінський аспект*. Київ; Львів: НАДУ.

Роджерс, Е. М. (2009). *Дифузія інновацій*. Київ: Києво-Могилянська академія.

Семенець-Орлова, І. А. (2016). Особливості мікро- та макрополітики освітніх змін: аналіз зарубіжного досвіду. *Theory and Practice of Public Administration*, 3(54), 1–10. Взято з http://www.kbuapa.kharkov.ua/e-book/tpdu/2016-3/doc/5/02.pdf.

Слюсаревський, М. М. (2011). Теоретико-методологічні та праксеологічні аспекти проблеми взаємодії суспільства і освіти. *Вища освіта України*, 1, 12–20.

Фролова, И. Т. (Ред.). (2001). *Философский словарь*. 7-е изд. Москва: Республика.

Фуллан, М. (2000). *Сили змін. Вимірювання глибини освітніх реформ*. Львів: Літопис.

Чайка, Я. М. (2011). *Трансдисциплінарність як умова розв'язання складних комплексних проблем (філософсько-методологічний аспект.* (дис. канд. філос. наук). Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ.

Чайковская, Н. В., & Панягина, А. Е. (2011). Сущность инноваций: основные теоретические подходы. *Современная экономика: проблемы, тенденции, перспективы,* (4), 1–11.

Швець, Д. В. (2017). *Психологічні аспекти реформування поліції. Підготовка охоронців правопорядку в Харкові (1917–2017 рр.)*, Матеріали наук.-практ. конф. до 100-річчя підготовки охоронців правопорядку в Харкові. Харків: МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ.

Cheng, Y. C. (2009). Teacher management and educational reforms: Paradigm shifts. *Prospects*, 39(1), 69.

Partelow, L., Brown, C., Shapiro, S., & Johnson, S. (2018). *7 Great Education Policy Ideas for Progressives in 2018.* Center for American Progress. Retrieved from https://cdn.americanprogress.org/content/uploads/2018/03/27134210/7eduPolicyIdeas-brief-2.pdf

Schumpeter, J. (1939). *Business Cycles: A Theoretical, Historical and Statistical Analysis of the Capitalist Process*. New York: McGraw-Hill.

## References

Bilska, O. V. (2015). Novatsii ta innovatsii v protsesakh sotsialnoho innovuvannia i mekhanizm yikh formuvannia v perekhidnii ekonomitsi [Innovations and innovations in the processes of social innovation and the mechanism of their formation in the transition economy.] *Naukovyi visnyk Khersonskoho derzavnoho universytetu. Ekonomichni nauky*, 13, P. 1, 34–39. (in Ukrainian)

Boychenko, V. S. (2015). Sutnist protsesu reformuvannia upravlinnia rozvytkom rehionu [The essence of the process of reforming the development management of the region]. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu. Mizhnarodni ekonomichni vidnosyny ta svitove hospodarstvo*, (3), 29–33. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvuumevcg_2015_3_9. (in Ukrainian)

Chayka, Ya. M. (2011). Transdystsyplinarnist yak umova rozviazannia skladnykh kompleksnykh problem (filosofsko-metodolohichnyi aspekt). [Transdisciplinarity as a condition for solving complex complex problems (philosophical and methodological aspect] (Ph.D. in Philosophy). Kyivskyy natsionalnyy universytet imeni Tarasa Shevchenka, Kyiv. (in Ukrainian)

Chaykovskaya, N. V., & Panyagina, F. U. (2011). Sushchnost innovatsiy: osnovnyye teoreticheskiye podkhody [The essence of innovation: basic theoretical approaches]. *Sovremennaya ekonomika: problemy, tendentsii, perspektivy*, (4), 1–11. (in Russian)

Cheng, Y. C. (2009). Teacher management and educational reforms: Paradigm shifts. *Prospects*, 39(1), 69. (in English)

Druker, P. F. (2000). *Zadachi menedzhmenta v XXI veke* [Management problems in the XXI century]. Moscow: Vilyams. (in Russian)

Dzhurylo, A. P., Hlushko, O. Z., & Lokshyna, O. I. et. al. (Eds.) (2018). *Transformatsiini protsesy u shkilnii osviti krain Yevropeiskoho Soiuzu ta SShA* [Transformational processes in school education in the European Union and the USA]. Kyiv: Konvi print. (in Ukrainian)

Frolova, I. T. (Ed.). (2001). *Filosofskiy slovar* [Philosophical Dictionary]. 7 ed. Moscow: Respublika. (in Russian)

Fullan, M. (2000). *Syly zmin. Vymiriuvannia hlybyny osvitnikh reform* [The forces of change. Measuring the depth of educational reforms]. Lviv: Litopys. (in Ukrainian)

Hrynko, T. V., & Hviniashvili, T. Z. (2015). Kontseptualizatsiia modelei upravlinnia zminamy na pidpryiemstvakh v suchasnykh umovakh minlyvoho suspilstva [Conceptualization of change management models at enterprises in today's changing society]. *Ekonomika i upravleniye predpriyatiyem*, 1/5(21), 34–40. (in Ukrainian)

Ivaniuk, I. V. (2006). *Osvitnia polityka* [Educational policy] Kyiv: Takson. (in Ukrainian)

Ivanova, V. V. (2009). Doslidzhennia teorii poniattia innovatsii [Research the theory of innovation]. *Ekonomika promyslovosti*, (4), 80–86. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/econpr_2009_4_15 (in Ukrainian)

Ivchenko, Ye. A. (2015). Transformatsiia yak poniattia ta pidkhody do yoho rozuminnia v ekonomichnomu konteksti [Transformation as a concept and approaches to its understanding in the economic context]. *Efektyvna ekonomika*, 12. Retrieved from http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=5827/. (in Ukrainian)

Krichevskiy, R. L., & Dubovskaya, Ye. M. (2001). *Sotsialnaya psikhologiya maloy gruppy* [Social psychology of a small group]. Moscow: Aspekt Press. (in Russian)

Lavrinenko, Yu. M. (2010). Teoretychni aspekty vyznachennia sutnosti innovatsii [Theoretical aspects of defining the essence of innovation]. *Visnyk Zaporizkoho natsionalnoho universytetu,* 2(6), 191–195. Retrieved from http://web.znu.edu.ua/herald/issues/2010/Vest_Ek6-2-2010-PDF/191-195.pdf. (in Ukrainian)

Meteleva, E. R. (2011). Modernizatsiya, transformatsiya, reforma [Modernization, transformation, reform]. *Strategiya Rossii*, 2(86), 55–64. (in Russian)

Mur, J. A. (2006). *Preodoleniye propasti. Marketing i prodazha khaytek-tovarov massovomu potrebitelyu* [Bridging the abyss. marketing and sale of high-tech products to the mass consumer]. Moscow: Vilyam. (in Russian)

Obushna, N. I. (2015). Modernizatsiia – suchasnyy trend rozvytku suspilstva [Modernization is a modern trend of social development]. *Teoriia ta praktyka derzhavnoho upravlinnia,* (3), 36–44. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/Tpdu_2015_3_9. (in Ukrainian)

Partelow, L., Brown, C., Shapiro, S., & Johnson, S. (2018). *7 Great Education Policy Ideas for Progressives in 2018.* Center for American Progress. Retrieved from https://cdn.americanprogress.org/content/uploads/2018/03/27134210/7eduPolicyIdeas-brief-2.pdf. (in English)

Peresunko, Z. M. (2013). Teoretychni aspekty rozvytku innovatsiinoi teorii [Theoretical aspects of the development of innovative theory]. *Efektyvna ekonomika,* 7. Retrieved from http://www.economy.nayka.com.ua
/?op=1&z=2192. (in Ukrainian)

Petrenko, I. V. (2019). Komunikatyvni tekhnolohii vrehuliuvannia sotsialnoho konfliktu: oznaky innovatsiinosti [Communicative technologies for managing social conflict: signs of innovation]. *Teoriia i praktyka suchasnoi psykholohii*, 5, vol. 1, 167–173. (in Ukrainian)

Protasova, N. H. (Ed.). (2012). *Reformuvannia osvity v Ukraini: derzhavno-upravlinskyi aspect* [Reforming education in Ukraine: the state-administrative aspect]. Kyiv; Lviv: NADU. (in Ukrainian)

Rogers, E. M. (2009). *Dyfuziia innovatsii* [Diffusion of innovations]. Kyiv: Kyievo-Mohylianska akademiia. (in Ukrainian)

Schumpeter, J. (1939). *Business Cycles: A Theoretical, Historical and Statistical Analysis of the Capitalist Process*. New York: McGraw-Hill. (in English)

Semenets-Orlova, I. A. (2016). Osoblyvosti mikro- ta makropolityky osvitnikh zmin: analiz zarubizhnoho dosvidu [Peculiarities of micro- and macropolitics of educational changes: analysis of foreign experience]. *Theory and Practice of Public Administration*, 3(54), 1–10. Retrieved from http://www.kbuapa.kharkov.ua/e-book/tpdu/2016-3/doc/5/02.pdf. (in Ukrainian)

Shvets, D. V. (2017). *Psykhologhichni aspekty reformuvannia politsii. Pidhotovka okhorontsiv pravoporiadku v Kharkovi (1917–2017)* [Psychological aspects of police reform. Training of law enforcement guards in Kharkiv (1917–2017)]. Materialy naukovo-praktychnoi konferentsii do 100-richchia pidhotovky okhorontsiv pravoporiadku v Kharkovi. Kharkiv: MVS Ukrainy, Kharkivskyi natsionalnyi universytet vnutrishnikh sprav. (in Ukrainian)

Slyusarevskyy, M. M. (2011). Teoretyko-metodolohichni ta prakseolohichni aspekty problemy vzaiemodii suspilstva i osvity [Theoretical, methodological and praxeological aspects of the problem of interaction between society and education]. *Vyshcha osvita Ukrainy*, (1), 12–20. (in Ukrainian)

Vasylyuk, A. (2009). Problemy analizu osvitnikh reform [Problems of analysis of educational reforms]. *Vyshcha shkola*, (9), 76–82. (in Ukrainian)

УДК 159.98
DOI: https://doi.org/10.33120/ssj.vi46(49).171

**Траверсе Тетяна Михайлівна**
доктор психологічних наук, доцент,
професор кафедри соціальної психології факультету психології,
Київський національний університет імені Тараса Шевченка,
м. Київ, Україна
ORCID ID 0000-0002-9031-1173
*traversay@ukr.net*

**Чуніхіна Світлана Леонідівна**
кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник
лабораторії психології спілкування,
Інститут соціальної та політичної психології НАПН України,
м. Київ, Україна
ORCID ID 0000-0002-0813-6741
*s.chunikhina@ispp.org.ua*

# СТОСУНКИ ДОВІРИ І СПРИЙНЯТТЯ ГРОМАДСЬКІСТЮ ОСВІТНІХ РЕФОРМ

Метою статті є окреслення напрямів формування та зміцнення стосунків довіри в системі освіти як чинника успішної реалізації освітніх реформ. На основі оглядового аналізу останніх досліджень та публікацій, присвячених проблемі довіри в системі довіри, показано, що успішність освітніх реформ значною мірою залежить від позитивного ставлення до них педагогічної спільноти і громадськості в цілому. Найбільш надійною основою і водночас неодмінною передумовою позитивного ставлення можуть бути стосунки довіри, що формуються на всіх рівнях міжособової, міжгрупової та організаційної взаємодії в процесі втілення освітніх реформ. Передусім ідеться про стосунки довіри між учителем та учнем, учителями і батьками, учителями та адміністрацією школи і між учителями всередині професійної спільноти. Показано, що українській педагогічній спільноті бракує довіри на кожному із зазначених рівнів стосунків, що є суттєвою перешкодою для формування позитивного ставлення до освітніх реформ і їх успішної практичної реалізації. За результатами аналізу виокремлено три підходи до зміцнення стосунків довіри як 1) когнітивного настановлення, 2) соціальної компетенції та 3) управлінського механізму. Як когнітивне настановлення, стосунки довіри передбачають готовність сприймати конкретні стосунки як передбачувані, безпечні, надійні. У формуванні настановлення на довіру до освітніх реформ значну роль відіграє достатній рівень поінформованості щодо запланованих реформ, а також позитивний досвід взаємодії з іншими суб'єктами освітнього процесу. Як окремий випадок соціальної компетентності, стосунки довіри складаються з кластерів комунікативних навичок та особистісних якостей – доброзичливості, доброчесності, компетентності. Формування стосунків довіри також залежить від рівня довіри до себе. Як управлінський механізм, стосунки довіри постають як замінник і, певною мірою, антагоніст контролю. Перспективи практичного застосування результатів пов'язані з окресленими напрямами зміцнення стосунків довіри. У контексті освітніх реформ це означає необхідність вибудовування управлінського стилю, заснованого на прозорості та колегіальності ухвалення рішень, делегуванні та децентралізації повноважень, взаємному навчанні та обміні професійним досвідом.

**Ключові слова:** стосунки довіри; освітня реформа; настановлення; соціальна компетентність; управління.

# RELATIONAL TRUST AND PUBLIC PERCEPTION OF EDUCATIONAL REFORMS

**Tetiana M. Traverse**
Doctor of Sciences in Psychology, Associate Professor,
Professor at the Chair of Social Psychology, Faculty of Psychology,
Taras Shevchenko Kyiv National University,
Kyiv, Ukraine
ORCID ID 0000-0002-9031-1173
*traversay@ukr.net*

**Svitlana L. Chunikhina**
Ph.D. in Psychology, Senior Research Associate,
Laboratory of Psychology of Communication,
Institute for Social and Political Psychology, NAES of Ukraine,
Kyiv, Ukraine
ORCID ID 0000-0002-0813-6741
*s.chunikhina@ispp.org.ua*

The purpose of the article is to define the ways of establishing and strengthening relational trust in the education system as a factor in the successful implementation of educational reforms. A review of recent studies and publications on trust showed that the success of educational reforms to a large extent depends on the positive attitude of the pedagogical community and the public in general. The most reliable basis, and at the same time a prerequisite for positive relations, can be trust relations that are formed at all levels of interpersonal, inter-group, and organizational interaction in the process of educational reforms implementation. First of all, we speak of trust relations between the teacher and the pupil, the teachers and parents, the teachers and the school administration, and the teachers within the professional community. It is shown that the Ukrainian pedagogical community suffers from a lack of trust at each of these levels of relations, which is a significant obstacle to the formation of a positive attitude towards educational reforms and their successful implementation. The analysis highlighted three approaches to strengthen relational trust, namely, 1) cognitive mindset, 2) social competence, and 3) management mechanism. As a cognitive mindset, trust relations involve a willingness to perceive specific relationships as predictable, safe, and secure. A sufficient level of awareness of the planned reforms, as well as a positive experience of interaction with other actors in the educational process, plays a significant role to strengthen relational trust in educational reforms. As a private case of social competence, a relational trust consists of clusters of communicative skills and personal qualities like kindness, virtue, and competence. Building trust relations also depends on the level of self-confidence. As a management mechanism, the relational trust is a substitute and, to some extent, antagonistic to control. Prospects for the practical application of the results are related to the outlined areas of relational trust strengthening. In the context of educational reforms, this means building managerial, transparent, and participatory decision-making, devolution and decentralization of authority, peer learning, and the exchange of professional experience.

**Keywords:** relational trust; educational reform; mindset; social competence; management.

**Постановка проблеми.** В українському суспільстві сформовано потужний запит на здійснення реформ, зокрема у сфері освіти. Разом з тим сприймання громадськістю конкретних заходів у зв'язку із запланованими реформами часто є скептичним, мінливим і розмитим. Один з вагомих чинників, що впливає на суспільне ставлення до освітніх інновацій, – це довіра до влади та її інститутів, які є основними архітекторами та менеджерами реформ. А проте суспільну оцінку змін, що відбуваються в освіті, не можна пояснити виключно рівнем довіри до влади, адже в освітній сфері переплітається безліч різноманітних та різнорівневих стосунків, які обов'язково передбачають певну довірчу складову.

**Аналіз останніх досліджень і публікацій**, присвячених проблемі суспільної довіри, свідчить про тісний зв'язок між рівнем довіри до запланованих освітніх реформ та успішністю цих реформ (Österman, 2017). Довіра наразі визнається ключовою складовою навчального процесу на всіх освітніх рівнях тією мірою, якою вона характеризує якість відносин між суб'єктами освіти; дає змогу зберегти необхідну частку "прийнятного ризику", адже навчання – це завжди вихід за межі звичного у простір невідомого; є неодмінною передумовою педагогіки партнерства в цілому. Не меншу роль довіра відіграє у формуванні ставлення громадськості до освітніх реформ. Брак довіри закономірно призводить до активізації захисних форм поведінки, найбільш очевидною з яких є пручання будь-яким змінам.

Водночас у контексті сприймання громадськістю освітніх реформ доречно говорити не тільки про довіру до цих реформ, а й про стосунки довіри, які формуються між усіма суб'єктами, тією чи іншою мірою залученими до процесу реформування. З огляду на засади концепції "Нової української школи" стосунки довіри мають охоплювати спільноту в цілому – учителів, батьків, учнів, територіальну громаду, місцеве самоврядування.

Отже, **метою статті** є окреслення напрямів формування та зміцнення стосунків довіри на всіх рівнях міжособової, міжгрупової, організаційної взаємодії, інтегрованих в освітній простір і залучених до реалізації реформ в освіті.

**Виклад основного матеріалу дослідження**

*Основні напрями дослідження стосунків довіри*

Сучасний корпус наукових робіт і досліджень, присвячених стосункам довіри в організаціях, бізнес-процесах, освіті, дає змогу виокремити три ключові напрями, у межах яких довіра розглядається переважно як 1) певне соціальне настановлення, 2) специфічний прояв соціальної компетентності та 3) механізм управління.

*Довіра як соціальне настановлення*

В організаційній та бізнес-психології стосункову довіру (relational trust**)** прийнято диференціювати від довіри з розрахунку (calculative trust). Довіра з розрахунку базується на цілеспрямованій та раціональній оцінці перспективних умов співпраці: зважуванні здобутків та витрат, оцінці ймовірності обману тощо. Високий рівень такої довіри уможливлює взаємовигідну співпрацю сторін, яка базується на невідворотності санкцій за порушення домовленостей та відносній легкості припинення взаємодії. Тобто в основі довіри з розрахунку лежить логічне заохочення і раціональна оцінка добре структурованих здобутків та витрат. Довіра з розрахунку вимагає точності прогнозів щодо майбутніх подій. Натомість стосункова довіра, або стосунки довіри, коріняться в минулому і є результатом багаторазової взаємодії. Вони спираються на ті чи інші форми соціальної прив'язаності, які дають змогу учасникам взаємодії набути впевненості, що кожна сторона дбатиме про інтереси іншої так, ніби вони її власні. Низка дослідників звертає увагу на те, що довіра розвивається на підґрунті взаємозалежності сторін і, по суті, є відображенням поведінкової історії, в якій кожна сторона виконувала (або не виконувала) свої зобов'язання. Тобто стосунки довіри функціонують як евристика, ярлик для оцінки стосунків загалом, а не для кожної окремої транзакції. Довіра являє собою когнітивну систему, яка керує розв'язанням проблем або на основі когнітивної евристики (наприклад, стосунків довіри), або раціональних розрахунків (наприклад, довіри з розрахунку). Довіра з розрахунку спирається на спроможність обраних стимулів (умов співпраці) заохочувати бажану поведінку. Стосунки довіри зумовлюють результативність співпраці через соціальну прихильність та присудження спільним цілям вищого пріоритету порівняно з індивідуальними інтересами: евристичне "ми" спрощує ухвалення рішень на постійній основі.

M. Frederiksen (2014) пропонує три напрями дослідження довіри як феномену, який виникає передусім у просторі стосунків. По-перше, довіра – це настановлення, що пояснюється впливом таких характеристик відносин, як близьке знайомство та обґрунтованість умов взаємодії. Залежно від ступеня вираженості цих ефектів – низької чи високої – виокремлюються чотири типи відносин довіри (табл. 1).

*Таблиця 1*

Типи відносин довіри

| **Рівень обґрунтованості** | **Близьке знайомство** | **Неблизьке знайомство** |
|---|---|---|
| Висока обґрунтованість | (А) Близькі соціальні стосунки, довгострокові робочі відносини, вкорінені у культурі типи взаємодії | (Б) Ринкові транзакції з інституціолізованим гарантіями, інституціолізовані форми взаємодії з незнайомцями |
| Низька обґрунтованість | (В) Звичні форми взаємодії з незнайомцями без інституціолізованих гарантій, знайомі, але ризиковані форми транзакцій | (Г) Незнайомі та незвичні взаємодії і транзакції з незнайомцями без інституціолізованих гарантій |

По-друге, довіра – це стан узгодженого бачення різними людьми однієї й тієї ж ситуації. По-третє, довіра – це процес спільного та одночасного конструювання настановлень і відносин. З позицій стосункового підходу довіра є одночасно конституйованим і конститутивним феноменом. Наприклад, довіра сприяє процесам сенсоутворення і водночас є результатом цих процесів. Незважаючи на вкоріненість довіри в історії відносин та біографії учасників, вона ніколи не є даністю в той чи інший момент, а розгортається новими та непередбачуваними способами залежно від емоційного фону, умов та обставин, що супроводжують відносини.

*Довіра як окремий випадок соціальної компетентності*

Довіра забезпечує психологічно безпечні умови взаємодії, в яких кожна зі сторін може проявити і, що важливо, компенсувати власну вразливість. Забезпечення психологічної безпеки пов'язується з вимогами дотримуватися певних умов взаємодії та/або проявляти певні особистісні якості. Низка досліджень конституює довіру як фактор другого порядку, який походить із загальної дисперсії таких умов або якостей, що є факторами першого порядку. У моделі, запропонованій L. Romero та D. Mitchell (2017), незалежними факторами першого порядку є доброзичливість, компетентність та доброчесність (рис. 1).

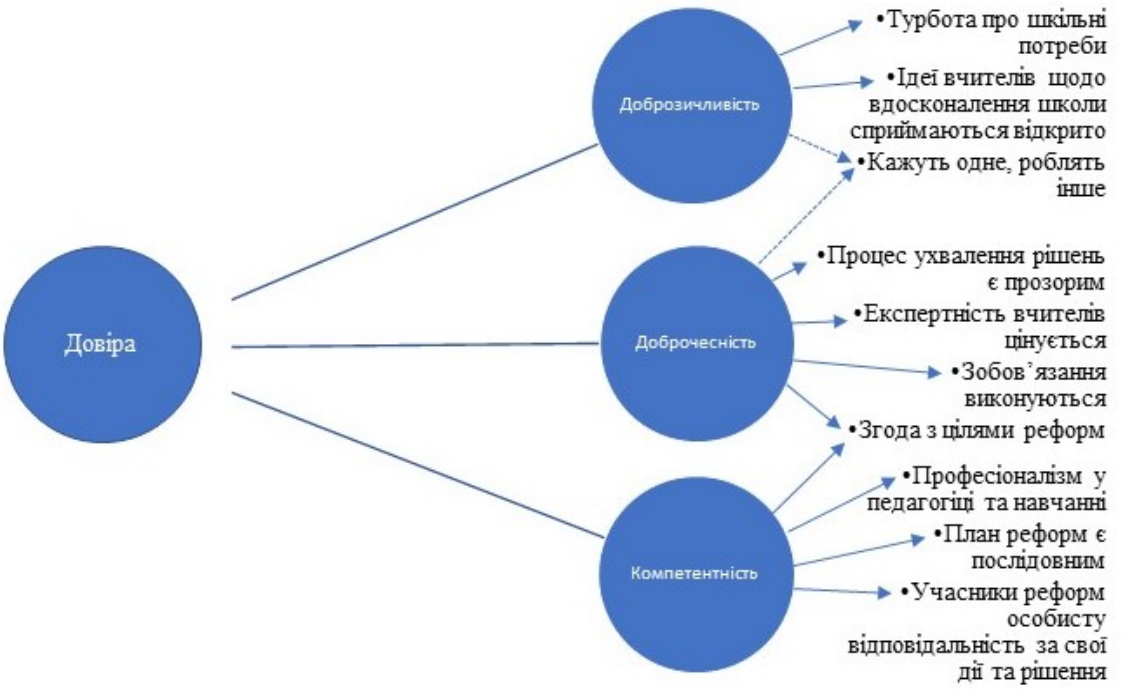


*Рис. 1.* Трифакторна модель довіри (Romero, & Mitchell, 2018)

Для виникнення стосунків довіри необхідною є наявність усіх цих факторів, вираженої достатньою мірою та виявлених у рівних пропорціях. Низький рівень вираженості хоча б однієї складової істотно ускладнює, або навіть унеможливлює, стосунки довіри. Наприклад, висококомпетентна, проте вороже налаштована чи недоброчесна людина матиме певні проблеми з налагодженням стосунків довіри. Ця модель дає змогу чітко визначити причини, що лежать в основі недовіри, та розробити стратегію оптимізації стосунків. Є також моделі довіри, які складаються з чотирьох (компетентність, стурбованість, надійність та відкритість), п'яти (компетентність, доброзичливість, надійність, чесність та відкритість) і навіть десяти компонентів (Romero, & Mitchell, 2018). C. M. Adams та R. C. Miskell (2016) висунули гіпотезу, що довіра складається з п'яти компонентів: доброзичливості, компетентності, чесності, відкритості та надійності – які, утім, не є самостійними факторами, а лише "гранями". На їхнє переконання, довіра є унітарною конструкцію, що складається з єдиного концептуального фактору.

Отже, стосунки довіри визначаються як окремий випадок соціальної компетентності, який проявляється передусім у здатності людей просити одне одного про допомогу, причому на регулярній, а не спорадичній основі (Kallio, & Halverson, 2020). Легкість, з якою члени організації, співробітники або партнери можуть запитувати або надавати допомогу, визначає міру ризику, яку вони можуть собі дозволити в спільній діяльності. Наприклад, у науково-практичній діяльності ознаками стосунків довіри можуть бути: 1) регулярна спільна робота; 2) усталені та збалансовані процедури ухвалення рішень, 3) рівноправна участь кожного на всіх етапах роботи, 4) визнання різноманітних форм експертизи, 5) цілі партнерства, що враховують внесок, ролі та відповідальність членів команди.

*Довіра як ресурс управління*

A. Ariño, J. de la Torre та P. Ring (2001) на прикладі стратегічних альянсів показують, що функції довіри в стосунках можуть бути різними. По-перше, довіра виконує роль механізму контролю, що надає впевненості в партнерській співпраці. Тобто що нижчим є рівень довіри між партнерами, то потужнішим має бути контроль над розвитком партнерства. Друга роль стосунків довіри – це роль механізму управління. Нарешті, стосунки довіри виконують фасилітативну функцію: сторони, які довіряють одна одній, можуть здійснювати спільну діяльність, яку не спроможні здійснювати інші.

Інакше кажучи, довіра створює такі умови для послаблення або усунення контролю та підвищення керованості процесів та систем. Довіра визнається критично важливим ресурсом для вирішення організаційних проблем, оскільки вона спонукає керівників та підлеглих ставити важкі запитання та відповідати на них, стимулює необхідний ризик та спільну перевірку запропонованих рішень. Тобто довіра – це свого роду управлінський акт, і теоретично можна припустити існування управлінського стилю, повністю заснованого на стосунках довіри як повної або часткової заміни традиційних механізмів контролю.

Отже, стосунки довіри в найбільш узагальненому сенсі – це певна якість міжособових, міжгрупових, організаційних стосунків, яка максимально сприяє продуктивній взаємодії людей, груп та організацій за рахунок таких ефектів, як психологічна безпека, узгодженість, прийнятність ризику, відкритість до нового досвіду, зниження потреби в зовнішньому контролі.

Усі ці ефекти є важливими для успішного втілення освітніх реформ, які зачіпають складну та багаторівневу систему людських, професійних, організаційних стосунків і водночас потребують забезпечення належного ступеня безпеки для всіх учасників перетворень.

*Стосунки довіри в освітньому просторі*

Класичним дослідженням впливу стосунків довіри на успішність освітніх реформ можна вважати роботу A. S. Bryk та B. L. Schneider (2002). На базі вивчення результатів упровадження реформи в 400 школах Чикаго в 1990-х роках було виявлено надійний зв'язок між рівнем довіри у шкільному колективі та успішністю впровадження цим колективом запланованих змін. Ці зміни серед іншого передбачали залучення батьків до ухвалення управлінських освітніх рішень на рівні школи та округу. Під довірою в цьому випадку

маються на увазі саме стосунки довіри, які дослідники визначили як взаємопов'язаний набір взаємозалежностей, вбудований в усі соціальні обміни в шкільних громадах. Тобто незалежно від обсягу формалізованих ресурсів впливу, притаманних тій чи іншій позиції людини в шкільній спільноті, усі її учасники значною мірою залежать від інших і потребують залучення інших для досягнення бажаних результатів (рис. 2).

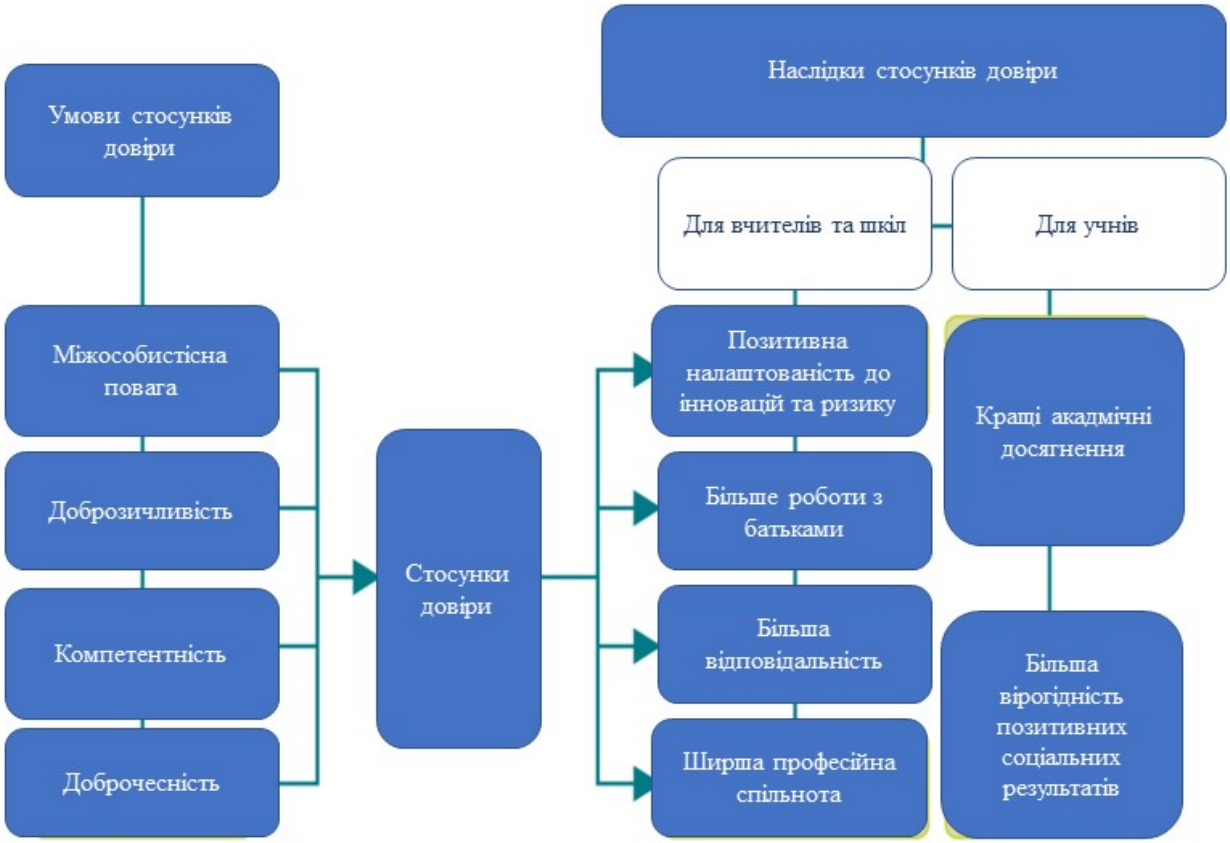


*Рис. 2.* Умови та наслідки стосунків довіри у шкільній спільноті (Harris, Caldwell, & Longmuir, 2013)

Важливим внеском A. S. Bryk та співавторів є виокремлення чотирьох автономних рівнів, на яких розгортаються стосунки довіри і які роблять рівнозначний внесок в успішність шкільних перетворень.

1. Довіра між школою і громадою.

Під громадою маються на увазі передусім сім'ї учнів, проте не тільки вони. Регулярні контакти між школою і батьківською спільнотою є незамінним інструментом встановлення й розвитку спільних цілей та очікувань щодо успішності навчального процесу.

2. Довіра між учителем і адміністрацією школи.

Позиція директора та адміністрації школи загалом має потужний вплив на розвиток довіри до школи і в школі. Важливим є налагодження стосунків з педагогічним колективом, де представники адміністрації демонструють особисту доброчесність, відданість і чесність, заохочують співробітників до участі в ухваленні рішень, створюють безпечне середовище для особистісної ініціативи та випробування нових ідей без ризику наразитися на критику або покарання.

3. Довіра між учителями.

Украй важливою є наявність у школі належних умов та часу для співпраці вчителів: обміну ідеями і знаннями, спільної роботи над удосконаленням професійної практики.

4. Довіра між учнем і вчителем.

Результати численних досліджень переконливо свідчать про те, що довірчі відносини між учнями та вчителями сприяють більшому залученню учнів до навчального процесу, зміцненню психологічного благополуччя та відчуття причетності до шкільного життя і, зрештою, підвищенню успішності навчання (табл. 2).

Ці рівні стосунків довіри взаємопов'язані і сукупно утворюють культуру довіри у школі, яка полегшує процес реформування завдяки тому, що 1) вчителі та батьки більш охоче підтримують реформи, коли більше довіряють одне одному, 2) довіра спонукає до реалізації найскладніших аспектів реформ, 3) довіра сприяє більшій залученості та причетності вчителів до змін, 4) довіра сприяє створенню соціальної структури, у межах якої педагоги, батьки, лідери громад можуть ініціювати та підтримувати процес удосконалення школи.

*Таблиця 2*

Рівні та прояви довіри у школі (Harris, Caldwell, & Longmuir, 2013)

| **Рівень довіри** | **Прояви довіри** |
|---|---|
| Учителі–батьки | - Учителі відчувають підтримку батьків щодо своєї праці;<br>- учителі поважають батьків своїх учнів |
| Учителі–директори (шкільна адміністрація) | - Учителі довіряють словам директора;<br>- директор упевнений у професійності та експертності вчителів |
| Учителі–учителі | - Учителі обмінюються досвідом і знаннями, навчаються одне в одного;<br>- учителі поважають колег, які залучені до процесу перетворень |

C. M. Adams і R. C. Miskell (2016) зазначають, що в налаштованості на зміни та сприйманні освітніх інновацій основну роль відіграє саме взаємна довіра вчителів та директорів, їхня готовність до співпраці, наставництва та професійного обміну. Стосунки довіри на рівні вчитель – учень більше асоціюються з академічним оптимізмом, дисципліною та навчальними досягненнями.

Дослідження китайських учених L. Qiong, G. Qing та H. Wenjie (2019) виявило зв'язок стосунків довіри з пружністю вчителів в умовах стресу та навантажень. Зокрема, довіра у стосунках на рівні вчитель – учень спонукає вчителів до більшої емпатії та поважного ставлення до труднощів, які долають учні, а учнів – до більшої готовності ризикувати та вчитися на помилках. Стосунки довіри на рівні учитель – учитель є основним джерелом підтримки професійного навчання та розвитку, а також заохочують учителів залишатися в професії. Дослідження показали, що стосунки довіри не просто пов'язані з більшою пружністю вчителів в умовах стресу, а чинять, можливо, більший позитивний вплив, аніж створення належних умов праці, зокрема оптимальний розподіл навантажень, наявність необхідних навчальних засобів та ресурсів тощо.

Важливою передумовою формування стосунків довіри в освітньому середовищі є довіра кожного учасника цих стосунків до самого себе. Зокрема, учителі з високим рівнем довіри до себе спроможні передати своїм учням настановлення ставитися до самого себе як цілісної, самоцінної особистості. Такі вчителі здатні орієнтуватися на зону найближчого розвитку учня, вибудовувати навчання відповідно до його/її індивідуальних потреб та здібностей. Дослідження Т. Скрипкіної і К. Тутової (2008) показало, що зорієнтованість учителя на розвиток потенційних позитивних можливостей кожного учня є оптимальним способом прояви довіри. Тобто формування в учнів довіри до себе є відлунням довіри, яку до них проявляє вчитель. Довіра учнів до себе, яка консолідується в стосунках довіри з учителем, передбачає також необхідний пошук способів і стратегій формування власної психологічної позиції щодо самого себе як автономного, самостійного суб'єкта творчої діяльності. А проте однієї лише довіри до себе з боку вчителя для формування стосунків довіри недостатньо. Дослідження показує, що вчителі з високим рівнем довіри до себе, проте з низькою здатністю до емпатії, навпаки, схильні менше довіряти іншим людям, передусім –

учням та батькам. Низький рівень довіри до самого себе спонукає вчителя шукати підтримку в інших людях, делегувати їм відповідальність за значущі події в житті і в професійній діяльності. Загалом для цієї групи вчителів характерна недовірливість, підозрілість, високий самоконтроль у соціальних контактах.

*Стосунки довіри у вітчизняному освітньому середовищі*

Дані моніторингових досліджень громадської думки, які щороку здійснює Інститут соціальної та політичної психології НАПН України, свідчать про наявність усталеного суспільного консенсусу щодо необхідності реалізації освітніх реформ (Слюсаревський, Гуменюк, Дворник, & Черниш, 2019). Станом на вересень 2020 р. загалом погоджувалися з твердженням, що вітчизняна система освіти потребує реформування, близько двох третин населення (64,6%). А проте оцінка громадськістю самого перебігу освітніх реформ та їхніх проміжних результатів є досить мінливою. Зокрема, протягом 2015–2020 років громадська думка щодо того, чи в основному в правильному, чи в неправильному напрямі розвивається вітчизняна система освіти, змінювалася кілька разів. Так само коливалися суспільні оцінки перебігу освітніх реформ: одного року переважали позитивні оцінки, іншого – негативні, потім знову позитивні. На момент останнього опитування цілком або скоріше позитивно хід реформування системи освіти в Україні оцінювали 19,5%, зовсім або скоріше негативно – 26,3%, не змогли відповісти однозначно 43,3% респондентів. Показник довіри громадськості до органів управління освіти також є мінливим. Найбільшою мірою коливання рівня довіри притаманні громадянам, які безпосередньо пов’язані з освітою – педагогічним працівникам та членам сімей учнівської та студентської молоді. У 2017 р. було зафіксовано найкращі показники балансу довіри/недовіри до Міністерства освіти і науки України, коли частка респондентів, які цілком або скоріше довіряли Міністерству (59,6% серед педагогічних працівників і 38,8% серед батьків), помітно переважала частку тих, хто висловлював недовіру (27,5% педагогів та 31,8% батьків). Проте вже з наступного року ситуація почала погіршуватися і на момент останнього опитування показник недовіри до освітнього відомства перевищував показник довіри на 11,7% у цілому по вибірці, на 16,2% – серед педагогічної спільноти, на 7,7% – серед батьків. Тобто навіть за умови очевидної налаштованості більшості українських громадян на реформи в освіті нестабільний рівень суспільної довіри до органів управління освітою та мінливість суспільних оцінок щодо того, чи належним чином ідуть реформи, можуть бути причиною пручання громадян будь-яким конкретним змінам.

Рівень довіри також впливає на ставлення громадськості до окремих аспектів та напрямів реформи. Зокрема, основні переваги реформи більшість громадян пов’язує зі збільшенням в освітній системі ступенів свободи та підвищенням прикладної цінності здобутих знань – можливістю застосовувати знання на практиці, обирати предмети за індивідуальною схильністю учнів, приділяти більше уваги власній профорієнтації, аніж виконанню загальнообов’язкової програми (GfK Ukraine, 2017). Водночас ключові ризики, які більшість громадян вбачають в освітній реформі, пов’язані саме з браком довіри: державі не вистачить коштів на завершення реформи, місцева влада та адміністрації шкіл зловживатимуть повноваженнями та фінансовими можливостями.

Дослідження практик довіри в українських школах показують, що вчителі стикаються із серйозними труднощами в обговоренні помилок та проблем або висловленні сумнівів (Василів, 2018). Учителі не бачать себе джерелом змін, відчувають нестачу поваги та довіри від батьків, учнів і директорів, мають сумніви щодо відповідальності та спроможності учнів учитися, очікують більшої залученості батьків до навчання і виховання учнів, зазначають брак культури співпраці між колегами, незадоволені рівнем управління та лідерства у школі.

Тобто йдеться про слабкість або брак стосунків довіри на всіх чотирьох рівнях міжособової взаємодії: учитель – учитель, учитель – учень, учитель – громада (батьки), учитель – адміністрація, а також на рівні довіри до себе як самоцінного та повноправного суб’єкта освітньої діяльності. Така ситуація істотно знижує чутливість усіх учасників навчального процесу, включно із вчителями та керівниками шкіл, до щоденних операцій у школі, навчання та розвитку школи загалом, поглиблює відчуження та ізольованість членів педагогічного колективу.

*Напрями зміцнення стосунків довіри в освітньому просторі*

Отже, брак або відсутність довіри на всіх рівнях міжособової взаємодії, інтегрованих в освітній процес, є вагомою причиною пручання громадян у цілому і представників педагогічної спільноти зокрема втіленню необхідних (і запланованих) освітніх інновацій. Відповідно, формування і зміцнення стосунків довіри: до себе, до інших – людей і систем – є критично важливою передумовою позитивно-активного ставлення громадськості до освітніх реформ.

Зважаючи на проведений вище аналітичний огляд досліджень, присвячених проблематиці довіри, можна виокремити кілька напрямів консолідації стосунків довіри в освітньому просторі: формування настановлень; формування компетенцій; формування управлінської культури.

*Формування настановлень*

Довіра як когнітивне настановлення до освітніх реформ має спиратися передусім на ступінь ознайомленості зі змістом, цілями та інструментами реформ, а по-друге, на евристичне сприймання системи відносин, які склалися в освітній сфері внаслідок політичних, культурних, економічних та інших впливів. Як показують дослідження, рівень поінформованості громадськості про реформи, які плануються і здійснюються сьогодні в галузі освіти, залишається низьким. На момент останнього опитування лише 24% громадян вважали себе повністю або скоріше поінформованими, тоді як 59,3% зізналися, що нічого або майже нічого не знають про освітні реформи (Слюсаревський та ін., 2019). Можна припустити, що частина відповідей "нічого не знаю" психологічно еквівалентна позиції "не хочу знати", тобто низька поінформованість може бути різновидом психологічного захисту від потенційно некомфортної інформації. І це варто враховувати під час планування інформаційних та просвітницьких кампаній, адресованих як широкому загалу, так і вузькопрофільним цільовим аудиторіям. Інформування населення в цьому випадку не має обмежуватися суто передаванням інформації, а має бути націленим на сприйняття громадянами цієї інформації як належної, релеватної, осмисленої і, зрештою, на її "привласнення". Одним з напрямів забезпечення такого інформування може бути технологія збагачення громадської думки (Фролов, 2013).

Не менш важливим з точки зору довіри як настановлення є створення належної історії стосунків між усіма учасниками освітніх реформ. Розуміння стосунків довіри як результату і водночас процесу з налагодження двосторонніх або багатосторонніх контактів має накладати особливі зобов'язання на кожну сторону стосунків. У цьому контексті варто враховувати, що кожен учасник стосунків є водночас і об'єктом довіри (кому довіряють), і її суб'єктом (хто довіряє), і тому висока персональна відповідальність, послідовність та чесність є постійними вимогами у формуванні стосунків довіри. Це правило однаково працює на кожному з рівнів стосунків: організаційному, персональному, груповому.

*Формування компетенцій*

Стосунки довіри будуються на підґрунті певних соціальних навичок і компетенцій, які можна і потрібно розвивати в кожного з учасників стосунків. Серед таких навичок варто згадати:

- навички ненасильницького спілкування;
- навички запиту та надання допомоги;
- навички запиту та надання зворотного зв'язку;
- навички емпатійного слухання;
- навички із саморегуляції.

Важливе значення для формування стосунків довіри мають самоставлення і самосприймання учасника взаємодії як компетентної, самоцінної особистості, здатної до самоконтролю і розвитку. Цілком доречною формою психологічного втручання в цьому випадку є різноманітні інструменти соціально-психологічного тренінгу, які можуть широко і систематично впроваджуватися в навчальний, виховний та організаційно-управлінський процеси і згодом стати інтегрованою складовою цих процесів.

*Формування управлінської культури*

Оскільки стосунки довіри суттєво полегшують функції контролю, а іноді й скасовують їх необхідність, довіра і контроль можуть бути антагоністичними проявами управлінської культури. Тобто надмірний контроль може "з'їдати" простір, у якому мали б розвиватися стосунки довіри.

У контексті освітніх реформ це означає необхідність вибудовування такого стилю управління освітнім процесом у цілому та імплементацією інновацій зокрема, який базуватиметься на:

– прозорості та колегіальності ухвалення рішень;
– делегуванні та децентралізації повноважень;
– взаємному навчанні та обміні професійним досвідом.

**Висновки та перспективи подальших досліджень.** Успішність освітніх реформ значною мірою залежить від позитивного ставлення до них педагогічної спільноти і громадськості в цілому. Найбільш надійною основою і водночас необхідною передумовою позитивного ставлення можуть бути стосунки довіри, що формуються на всіх рівнях міжособової, міжгрупової та організаційної взаємодії в процесі втілення освітніх реформ. Передусім ідеться про стосунки довіри між учителем та учнем, учителями і батьками, учителями та адміністрацією школи і між учителями всередині професійної спільноти. Дослідження показують, що українській педагогічній спільноті бракує довіри на кожному із зазначених рівнів стосунків, що є суттєвою перешкодою для формування позитивного ставлення до освітніх реформ і їх успішної практичної реалізації.

Психологічні засоби зміцнення стосунків довіри передбачають конструювання цих стосунків як когнітивного настановлення, соціальної компетенції та механізму управління.

Як когнітивне настановлення, стосунки довіри передбачають готовність сприймати конкретні стосунки як передбачувані, безпечні, надійні. У формуванні настановлення на довіру до освітніх реформ значну роль відіграє достатній рівень поінформованості всіх зацікавлених та відповідальних сторін щодо запланованих реформ, а також позитивний попередній досвід взаємодії.

Як окремий випадок соціальної компетентності, стосунки довіри складаються з кластерів комунікативних навичок та особистісних якостей – доброзичливості, доброчесності, компетентності. Значною мірою формування стосунків довіри залежить від рівня довіри до себе, притаманного кожному учаснику взаємодії.

Як механізм управління, стосунки довіри постають як замінник і, певною мірою, антагоніст контролю. У контексті освітніх реформ це означає необхідність вибудовування управлінського стилю, заснованого на прозорості та колегіальності ухвалення рішень, делегуванні та децентралізації повноважень, взаємному навчанні та обміні професійним досвідом.

Перспективним напрямом подальших досліджень є розроблення та апробація ефективних технологій побудови та зміцнення стосунків довіри між суб'єктами освіти в процесі втілення ними освітніх інновацій.

## Список використаних джерел

Василів, Ю. (2018). Виклик довіри та уважності у школах. Взято з https://nus.org.ua/view/vyklyk-doviry-ta-uvazhnosti-u-shkolah/.

Скрипкина, Т. П., & Тутова, Е. А. (2008) Доверие в структуре профессиональной компетентности учителя. *Российский психологический журнал*, 5 (1), 45–51.

Слюсаревський, М., Гуменюк, О., Дворник, М., & Черниш, Л. (2019). *Соціальна ситуація в Україні: особливості відображення трансформаційних процесів у громадській думці (2014–2018): довідник.* Київ: Талком.

Фролов, П. (Ред.) (2013). *Модернізаційні процеси в освіті та суспільстві: психотехнології супроводу.* Кіровоград: Імекс-ЛТД.

Adams, C. M., & Miskell, R. C. (2016). Teacher trust in district administration: A promising line of inquiry. *Educational Administration Quarterly*, 52(4), 675–706.

Ariño, A., de la Torre, J., & Ring, P. S. (2001). *Roles played by relational trust in strategic alliances*. IESE Research Papers, D/432). Retrieved from https://ideas.repec.org/p/ebg/iesewp/d-0432.html.

Bryk, A. S., & Schneider, B. L. (2002). *Trust in schools: A core resource for improvement.* New York, NY: Russell Sage Foundation.

Frederiksen, M. (2014). Relational trust: Outline of a Bourdieusian theory of interpersonal trust. *Journal of Trust Research*, 4(2), 167–192.

GfK Ukraine (2017). Критичне мислення проти популізму. Взято з https://ces.org.ua/wp-content/uploads/2017/11/report_critical_thinking_ukr-FINAL-for-web.pdf

Harris, J., Caldwell, B., & Longmuir, F. (2013). *Literature review: A culture of trust enhances performance,* Australian Institute for Teaching and School Leadership, Melbourne.

Kallio, J. M., & Halverson, R. R. (2019). Designing for Trust-building Interactions in the Initiation of a Networked Improvement Community. *Frontiers in Education*, 4, 154–169.

Li, Q., Gu, Q., & He, W. (2019). Resilience of Chinese Teachers: Why Perceived Work Conditions and Relational Trust Matter. *Measurement: Interdisciplinary Research and Perspectives*, 17(3), 143–159.

Österman, M. (Submitted). In education we trust?: Social trust and institutional reform of education. Retrieved from http://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:uu:diva-332620

Romero, L. S., & Mitchell, D. E. (2018). Toward understanding trust: A response to Adams and Miskell. *Educational Administration Quarterly*, 54(1), 152–170.

## References

Adams, C. M., & Miskell, R. C. (2016). Teacher trust in district administration: A promising line of inquiry. *Educational Administration Quarterly*, 52(4), 675–706. (in English)

Ariño, A., de la Torre, J., & Ring, P. S. (2001). *Roles played by relational trust in strategic alliances*. IESE Research Papers, D/432). Retrieved from https://ideas.repec.org/p/ebg/iesewp/d-0432.html. (in English)

Bryk, A. S., & Schneider, B. L. (2002). *Trust in schools: A core resource for improvement.* New York, NY: Russell Sage Foundation. (in English)

Frederiksen, M. (2014). Relational trust: Outline of a Bourdieusian theory of interpersonal trust. *Journal of Trust Research*, 4(2), 167–192. (in English)

Frolov, P. (Ed.) (2013). *Modernizatsiini protsesy v osviti ta suspilstvi: psykhotekhnolohii suprovodu.* Kirovohrad: Imeks-LTD. (in Ukrainian)

GfK Ukraine (2017). Критичне мислення проти популізму. Взято з https://ces.org.ua/wp-content/uploads/2017/11/report_critical_thinking_ukr-FINAL-for-web.pdf

Harris, J., Caldwell, B., & Longmuir, F. (2013). *Literature review: A culture of trust enhances performance,* Australian Institute for Teaching and School Leadership, Melbourne. (in English)

Kallio, J. M., & Halverson, R. R. (2019). Designing for Trust-building Interactions in the Initiation of a Networked Improvement Community. *Frontiers in Education*, 4, 154–169. (in English)

Li, Q., Gu, Q., & He, W. (2019). Resilience of Chinese Teachers: Why Perceived Work Conditions and Relational Trust Matter. *Measurement: Interdisciplinary Research and Perspectives*, 17(3), 143–159. (in English)

Österman, M. (Submitted). In education we trust?: Social trust and institutional reform of education. Retrieved from http://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:uu:diva-332620. (in English)

Romero, L. S., & Mitchell, D. E. (2018). Toward understanding trust: A response to Adams and Miskell. *Educational Administration Quarterly*, 54(1), 152–170. (in English)

Skrypkyna, T. P., & Tutova, E. A. (2008). Doveriye v strukture professionalnoy kompetentnosti uchitelya. *Rossiyskiy psikhologicheskiy zhurnal,* 5 (1), 45–51. (in Russian)

Slyusarevskyy, M., Humenyuk, O., Dvornyk, M., & Chernysh, L. (2019). *Sotsialna sytuatsiia v Ukraini: osoblyvosti vidobrazhennia transformatsiinykh protsesiv u hromadskii dumtsi (2014–2018): dovidnyk.* Kyiv: Talkom. (in Ukrainian)

Vasyliv, Yu. (2018) Vyklyk doviry ta uvazhnosti u shkolakh. Retrieved from https://nus.org.ua/view/vyklyk-doviry-ta-uvazhnosti-u-shkolah/. (in Ukrainian)

УДК 316.6
DOI: https://doi.org/10.33120/ssj.vi46(49).172

**Кравчук Світлана Леонтіївна**
кандидат психологічних наук, доцент,
старший науковий співробітник
лабораторії психології спілкування,
Інститут соціальної та політичної психології
НАПН України,
м. Київ, Україна
ORCID ID /0000-0002-6951-1912
*757kravchuk@gmail.com*

# ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ СТАВЛЕННЯ СТУДЕНТІВ ПЕДАГОГІЧНИХ СПЕЦІАЛЬНОСТЕЙ ДО РЕФОРМУВАННЯ ЗАГАЛЬНОЇ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ

Метою дослідження було виявити психологічні особливості ставлення студентів педагогічних спеціальностей до реформування загальної середньої освіти. Вибірку склали 129 українських студентів (67 жінок і 62 чоловіки) віком від 19 до 23 років, які здобувають першу вищу освіту у трьох українських вишах: Національному педагогічному університеті імені М. П. Драгоманова, Національному лінгвістичному університеті, Київському університеті імені Бориса Грінченка. Під час емпіричного дослідження використовувалась авторська анкета для виявлення суб'єктивних ставлень до реформи у сфері загальної середньої освіти та методика вимірювання комунікативної та соціальної компетентності В. Куніциної. З'ясовано, що у студентської молоді педагогічних спеціальностей позитивне ставлення до реформи у сфері загальної середньої освіти переважає над негативним. Загалом переважна більшість студентів педагогічних спеціальностей, які мають бажання взяти активну участь у впровадженні реформи загальної середньої освіти, досить добре поінформовані про реформу, переконані в необхідності реформування загальної середньої освіти, довіряють реформі загальної середньої освіти (порівняно із студентами педагогічних спеціальностей, які не мають бажання брати активну участь у впровадженні реформи). У студентів, які мають бажання активно долучитися до впровадження реформи загальної середньої освіти, більшою мірою розвинене вміння розв'язувати міжособистісні проблеми, а також краще сформовані сценарії поведінки в складних і конфліктних ситуаціях завдяки знанню механізмів міжособової взаємодії і володінню репертуаром рольової поведінки порівняно із студентами, які не мають такого бажання. Визначено, що студентська молодь педагогічних спеціальностей виокремлює такі характеристики нової української школи: 1) модернізованість; 2) інноваційність; 3) забезпечення цікавого навчання; 4) оновлення навчальної програми; 5) комп'ютеризованість; 6) залучення молодих висококваліфікованих вчителів; 7) спрямованість на особистість; 8) нове ставлення до учнів; 9) навчання українською мовою; 10) орієнтація на європейські стандарти. Ця молодь вважає, що загальна середня освіта перш за все потребує таких змін: 1) розроблення та впровадження нових технологій навчання, інтеграції ІТ-технологій в освітній процес; 2) підвищення кваліфікації вчителів; 3) формування мотивації дітей до навчання; 4) забезпечення особистого підходу до кожного учня; 5) підвищення престижу професії вчителя через підвищення рівня оплати і відбір вчителів за професійними й психологічними критеріями; 6) забезпечення практичного засвоєння знань, практичної цінності знань; 7) зміни освітньої програми в загальноосвітній школі, програми і системи навчання іноземних мов, навчальної програми з урахуванням розвитку у дітей креативності, творчого мислення, пізнавальних інтересів; виховання патріотизму і культури, розвитку духовності; упровадження електронних підручників. Серед важливих умов забезпечення підтримки реформи загальної середньої освіти студентською молоддю педагогічних спеціальностей називалися такі: 1) формування у молоді позитивного

ставлення до змісту освітньої реформи та освітніх інновацій шляхом роз'яснення наслідків освітньої реформи та наведення переконливих доказів позитивного впливу освітніх інновацій на якість навчання; 2) переконування студентської молоді в необхідності реформи загальної середньої освіти через роз'яснення, спілкування та обговорення; 3) залучення студентської молоді до різноманітних форм активності, які популяризують освітню реформу та освітні інновації, та заохочення її до ініціативи й активності; 4) формування у студентської молоді усвідомлення важливості особистого внеску у просування освітньої реформи та освітніх інновацій; 5) формування у неї психологічної готовності до діалогу та залучення до колективного обговорення; 6) підтримка студентської молоді, яка виявляє бажання і готовність до впровадження освітніх інновацій; 7) популяризація переваг, які вона отримує від упровадження освітньої реформи та освітніх інновацій. Перспектива подальшого дослідження вбачається в ґрунтовному теоретико-емпіричному дослідженні соціально-психологічних чинників педагогічного партнерства учасників процесу реформування освіти. Практичне значення дослідження проблеми психологічних особливостей ставлення студентської молоді педагогічних спеціальностей до реформування загальної середньої освіти полягає в тому, що його результати дадуть змогу вдосконалити процес упровадження освітніх інновацій, оптимізувати використання наявних ресурсів і мінімізувати ризики недосконалих нововведень.

**Ключові слова:** ставлення; студентська молодь; реформування; загальна середня освіта.

# PSYCHOLOGICAL FEATURES OF THE ATTITUDES OF PEDAGOGICAL SPECIALTIES' STUDENTS TOWARDS THE REFORM OF GENERAL SECONDARY EDUCATION

**Svitlana L. Kravchuk**
Ph.D. in Psychology, Associate Professor, Senior Researcher,
Laboratory of Psychology of Communication,
Institute for Social and Political Psychology, NAES of Ukraine,
Kyiv, Ukraine
ORCID ID 0000-0002-6951-1912
*757kravchuk@gmail.com*

The purpose of the study was to identify the psychological characteristics of the attitudes towards the general secondary education reforming in a sample of 129 Ukrainian students (67 women and 62 men) aged 19 to 23 years, who receive their first higher education in pedagogical specialties. The sample was collected from 3 Ukrainian universities: M. P. Dragomanov National Pedagogical University, National Linguistic University, and Boris Grinchenko Kyiv University. The empirical study used an author's questionnaire aimed at identifying subjective attitudes towards the reform in the field of general secondary education and the questionnaire measuring communicative and social competence by V. M. Kunitsyna. It is revealed that among the student youth of pedagogical specialties the positive attitude to the reform in the field of general secondary education prevails over the negative one. In general, the vast majority of pedagogical students who wish to take an active part in the implementation of general secondary education reform, are well informed about the reform, convinced of the need to reform general secondary education, and trust general secondary education reform (compared to pedagogical students who do not want to take an active part in the implementation of the reform). Students who want to actively participate in the implementation of general secondary education reform have a more developed ability to solve interpersonal problems, as well as better scenarios of behavior in complex and conflict situations due to knowledge of interpersonal mechanisms and role repertoire compared to students who do not have such a desire. It is determined that the student youth of pedagogical specialties distinguishes the following characteristics of the new Ukrainian school: 1) modernization; 2) innovation; 3) providing interesting learning; 4) updating the curriculum; 5) computerization; 6) involvement of young highly qualified teachers; 7) focus on personality; 8) a new attitude towards students; 9) teaching in the Ukrainian language; 10) focus on European standards. These young people believe that general

secondary education first of all needs the following changes: 1) development and implementation of new learning technologies, integration of IT technologies into the educational process; 2) professional development of teachers; 3) formation of children's motivation to study; 4) providing a personal approach to each student; 5) increasing the prestige of the teaching profession by increasing the level of payment and selection of teachers according to professional and psychological criteria; 6) ensuring the practical acquisition of knowledge, the practical value of knowledge; 7) changes in the educational program in the school, the program and system of teaching foreign languages, the curriculum taking into account the development of children's creativity, creative thinking, cognitive interests; education of patriotism and culture, development of spirituality; introduction of electronic textbooks. Among the important conditions for supporting the reform of general secondary education by students of pedagogical specialties are the following: 1) formation of a positive attitude among young people to the content of educational reform and educational innovations by explaining the consequences of educational reform and providing convincing evidence; 2) convincing student youth in the need to reform general secondary education through explanation, communication and discussion; 3) involvement of student youth in various forms of activity that promote educational reform and educational innovations, and encourage them to initiative and activity; 4) formation of student youth awareness of the importance of personal contribution to the promotion of educational reform and educational innovations; 5) formation of psychological readiness for dialogue and involvement in collective discussion; 6) support for student youth who show a desire and willingness to implement educational innovations; 7) popularization of the benefits that youth receives from the introduction of educational reform and educational innovations. The prospect of further research is seen in a thorough theoretical and empirical study of socio-psychological factors of the pedagogical partnership of participants in the process of education reform. The practical significance of studying the problem of psychological features of the attitudes of student youth of pedagogical specialties towards the reform of general secondary education is that its results will improve the process of introducing educational innovations, optimize the use of available resources and minimize risks of imperfect innovations.

**Keywords:** attitude; student youth; reform; general secondary education.

**Постановка проблеми.** Негативне ставлення до реформування освіти, брак розуміння необхідності розвитку освіти як пріоритетного напряму державної політики, безсистемність освітніх інновацій, корупція в освіті, низький рівень мотивації до навчання у дітей і молоді, невмотивованість учителів і викладачів до реформування освіти є серйозними бар'єрами на шляху до впровадження освітніх інновацій. Налагодження педагогічного партнерства серед учасників процесу реформування освіти сприяє успішному впровадженню освітніх інновацій і створенню освітнього середовища, адаптованого до освітніх потреб будь-якої дитини. Сучасна реформа загальної середньої освіти вимагає від учителів адекватного ставлення до кожної дитини в навчальному колективі, урахування її фізичних, розумових та інтелектуальних особливостей, наявності у педагога сформованих компетенцій для надання дитині психолого-педагогічної підтримки і розвитку її творчого потенціалу.

Надання якісної загальної середньої освіти всім дітям, забезпечення профільного навчання є важливими умовами їхньої подальшої успішної соціалізації, особистісної і професійної самореалізації, повноцінної участі в житті суспільства. Саме тому на сьогодні найактуальнішою проблемою є розвиток такої освітньої системи, яка сприяла б формуванню здорового і безпечного способу життя, протистояла негативним соціальним процесам, зокрема правопорушенням серед юнацтва та молоді, наркоманії, алкоголізму, безпритульності, релігійному і національному екстремізму тощо.

Студенти педагогічних спеціальностей є як потенційними, майбутніми педагогами, викладачами, так і батьками. Поінформованість щодо специфіки освітніх інновацій, позитивне ставлення студентів педагогічних спеціальностей до реформування загальної середньої освіти визначають їхню психологічну готовність до впровадження освітніх інновацій. Така психологічна готовність є однією з важливих складових професійної компетентності студентської молоді педагогічних спеціальностей. Саме тому проблема дослідження особливостей ставлення студентської молоді педагогічних спеціальностей до

реформування загальної середньої освіти набуває все більшої актуальності та практичної значущості.

**Аналіз останніх досліджень і публікацій.** Р. Нісбет і Дж. Коллінз зазначають, що одним із бар'єрів у впровадженні освітніх інновацій є брак особистої зацікавленості в їх упровадженні (Nisbet, & Collins, 2001). Дж. Річардс вважає, що серед численних бар'єрів до впровадження освітніх інновацій найбільш істотним є негативне особисте ставлення (Richards, 2002).

Особисте ставлення до освітньої реформи визначається значною мірою поінформованістю щодо специфіки освітніх інновацій. На думку Р. Блуїна, В. Ріффі, Е. Робінсона, Д. Бек, Ч. Гріна, П. Джойнер, А. Перскі та Г. Поллака, підтримка впровадження освітніх інновацій має ґрунтуватися на переконливих доказах їхнього позитивного впливу на якість навчання (Blouin et al., 2009). Поінформованість учасників освітнього процесу про специфіку освітніх інновацій впливає на формування позитивної думки щодо необхідності їх упровадження.

Важливим внеском у дослідження проблеми подолання спротиву освітнім інноваціям є праці Е. Терхарта. Дослідник вважає, що брак особистої зацікавленості у впровадженні освітніх інновацій, сумніви в необхідності їх упровадження є важливими причинами спротиву впровадженню освітньої реформи (Terhart, 2011). Викладачі витрачають багато часу на підготовку і викладання своїх дисциплін, що формує їхню переконаність щодо оптимальної освітньої стратегії. Така переконаність, зазначає Е. Терхарт, є головним чинником протидії змінам (Terhart, 2013).

Б. Ахінштейн і Р. Огава виокремлюють низку психологічних чинників, що заважають упровадженню освітніх інновацій: нерозуміння важливості партнерства; конкуренція за престиж; несприйняття ідей колег; брак інтересу до нових ідей, які пропонуються керівництвом; переконаність, що ідеї вчителів, студентів, батьків щодо забезпечення якості освіти не мають значення (Achinstein, & Ogawa, 2006).

На думку Дж. Ціммермана і С. Сарасона, серед чинників, які протидіють освітній реформі, такі: нестабільність політичної ситуації та економіки, складність демографічної ситуації, розшарування суспільства за матеріальним становищем сімей, неготовність певної частини освітян до інноваційної діяльності, несприйняття частиною суспільства запропонованих реформ (Zimmerman, 2006; Sarason, 1990).

І. Семенець-Орлова (2017) зазначає, що українська освіта за роки незалежності фактично не стала загальнонаціональним пріоритетом, як наслідок – освітні зміни мали здебільшого зовнішній, формальний характер і не сприяли підвищенню якості освіти (Семенець-Орлова, 2017). На переконання Л. Г. Сокурянської (2016), освітні реформи гальмуються станом економіки України, політичною та економічною кризою, яку переживає суспільство. За результатами її дослідження, як студенти, так і викладачі нарікають на те, що освітні реформи не мають відповідного ресурсного забезпечення, без якого можлива тільки їх імітація. Дослідниця зазначає, що низька ефективність освітніх реформ може бути зумовлена тим, що МОН не залучає до їхньої розробки тих, хто безпосередньо має втілювати ці реформи в життя.

Надзвичайно важливими видаються результати досліджень Д. Глейчера щодо проблеми подолання спротиву інноваціям (див. Beckhard, 1969). Він, зокрема, розробив формулу енергії для процесів змін, яка дає змогу зрозуміти, як саме мають бути збалансовані різні фактори, щоб процес змін справді привів до успіху. Формула має такий вигляд:

$$\mathbf{C} = (\mathbf{a} \times \mathbf{b} \times \mathbf{d}) > \mathbf{x}, \text{ де:}$$

C – кількість енергії для зміни;
a – міра незадоволеності наявним станом;
b – ясність бачення, мета;
d – перші видимі кроки до бажаної зміни;
x – матеріальні та емоційні витрати на зміну.

Із формули випливає, що зміна енергії (C) є достатньою, якщо добуток трьох факторів – міри незадоволеності наявним станом (a), ясності бачення мети (b), перших видимих кроків у напрямку бажаної зміни (d) – є більшим, ніж матеріальні та емоційні витрати на зміну (x). Глейчер зазначає, що ці фактори по-різному сприймаються й оцінюються різними учасниками, різними групами та підрозділами осіб, різними рівнями організації. На його думку, ця формула вказує на те, що зміни є непрозорим, поступовим процесом, має постійну динаміку.

А. Ортіз пропонує низку практичних рекомендацій щодо подолання спротиву змінам. Дослідник вважає, що спротив інноваціям буде меншим, якщо:

1) члени цільової системи відчувають, що цей проєкт інновацій є їхнім власним;
2) проєкт інновацій підтримують усі рівні системи;
3) інновація пропонує значні вигоди;
4) інновація є сумісною з цінностями та ідеалами учасників і не загрожує автономії та безпеці системи членів;
5) запропонований досвід є новим і цікавим для всіх учасників;
6) учасники усвідомлюють потребу в змінах, а рішення про нововведення є консенсусними (Ortiz, 2012).

Отже, поінформованість щодо специфіки освітніх інновацій, усвідомлення потреби в змінах, довіра, позитивне ставлення до освітньої реформи визначають психологічну готовність до впровадження освітніх інновацій.

Саме тому ми зосередили свою увагу на особливостях ставлення до реформи у сфері загальної середньої освіти, оскільки наша мета – обґрунтувати умови підтримки студентською молоддю педагогічних спеціальностей реформи загальної середньої освіти.

**Мета статті:** виявити психологічні особливості ставлення студентської молоді педагогічних спеціальностей до реформування загальної середньої освіти.

**Виклад основного матеріалу дослідження.** Учасниками дослідження були 129 осіб – українські студенти (67 жінок і 62 чоловіки) віком від 19 до 23 років, які здобувають першу вищу освіту у трьох українських вишах: Національному педагогічному університеті імені М. П. Драгоманова, Національному лінгвістичному університеті, Київському університеті імені Бориса Грінченка. Емпіричне дослідження проводилося протягом квітня-червня 2019 року з використанням етичних принципів та кодексів поведінки Американської психологічної асоціації (2010).

Процедура емпіричного дослідження передбачала розроблення авторської анкети для дослідження суб'єктивних ставлень до реформи у сфері загальної середньої освіти. Наша анкета є комбінацією відкритих і закритих запитань (із 27 запитань – 17 відкритих, 2 закритих і 8 напівзакритих). Також ми скористалися методикою вимірювання комунікативної та соціальної компетентності В. Куніциної (Куницына, 2003).

Визначено, що значна кількість студентів педагогічних спеціальностей (52,7 % опитаних) мають позитивне ставлення до освітньої реформи у сфері загальної середньої освіти, серед них 40,3% осіб характеризуються позитивним ставленням без активної участі в процесі реформування освіти і 12,4% – мають позитивне ставлення з активною участю в процесі реформування. Ще 24,8% опитаних не визначили своє ставлення до освітньої реформи у сфері загальної середньої освіти. Значно менша частка респондентів з негативним ставленням та активним спротивом процесу реформування (відповідно 3,9% осіб) та негативним ставленням без активного спротиву процесу реформування (відповідно 13,9% осіб) (табл. 1).

Отже, значна частка студентів педагогічних спеціальностей (43,4% опитаних) висловлює бажання взяти активну участь у впровадженні реформи загальної середньої освіти в Україні, тоді як 31,8% не мають такого бажання (табл. 2).

*Таблиця 1*

**Ставлення студентів педагогічних спеціальностей до освітньої реформи у сфері загальної середньої освіти**

| Ставлення | Частота виборів | Частка у вибірці, % |
|---|---|---|
| позитивне з активною участю в процесі реформування освіти | 16 | 12,4 |
| позитивне без активної участі в процесі реформування освіти | 52 | 40,3 |
| негативне з активним спротивом процесу реформування | 5 | 3,9 |
| негативне без активного спротиву процесу реформування | 18 | 13,9 |
| невизначене («важко відповісти») | 32 | 24,8 |
| інша відповідь | 6 | 4,7 |
| разом | 129 | 100,0 |

*Таблиця 2*

**Розподіл відповідей студентської молоді педагогічних спеціальностей на питання "**Чи хотіли б ви взяти активну участь у впровадженні реформи загальної середньої освіти в Україні?»

| Варіанти відповіді | Частота виборів | Частка у вибірці, % |
|---|---|---|
| так | 56 | 43,4 |
| ні | 41 | 31,8 |
| важко відповісти | 19 | 14,7 |
| інша відповідь | 13 | 10,1 |
| разом | 129 | 100,0 |

На основі авторської дослідницької анкети для визначення суб'єктивних ставлень до реформи у сфері загальної середньої освіти було сформовано дві групи учасників дослідження: 1-ша група – студенти педагогічних спеціальностей, які мають бажання взяти активну участь у впровадженні реформи загальної середньої освіти в Україні (56 осіб), 2-га група – студенти педагогічних спеціальностей, які не мають такого бажання (41 особа). Інші респонденти (32 особи із загальної вибірки) не увійшли в жодну із груп, оскільки обрали інші варіанти відповіді.

Виявлено істотні відмінності у відповідях респондентів першої і другої груп щодо поінформованості про реформу загальної середньої освіти, яка здійснюється сьогодні в Україні (табл. 3).

*Таблиця 3*

**Особливості поінформованості респондентів щодо реформи загальної середньої освіти в Україні (Розподіл відповідей на питання "Чи вважаєте ви себе достатньо поінформованим про реформу загальної середньої освіти, яка здійснюється** сьогодні в Україні?»)

| Варіанти відповіді | Групи респондентів | | | |
|---|---|---|---|---|
| | 1-ша (56 осіб) | | 2-га (41 особа) | |
| | Частота виборів | Частка у вибірці, % | Частота виборів | Частка у вибірці, % |
| так | 48 | 85,7 | 17 | 41,5 |
| ні | 3 | 5,4 | 14 | 34,1 |
| важко відповісти | 1 | 1,8 | 4 | 9,8 |
| інша відповідь | 4 | 7,1 | 6 | 14,6 |
| разом | 56 | 100 | 41 | 100 |

Встановлено, що переважна більшість респондентів першої групи (85,7% опитаних) поінформована про реформу загальної середньої освіти, яка здійснюється сьогодні в Україні. У другій групі частка поінформованих студентів (41,5%) значно менша.

Виявлено істотні відмінності у відповідях респондентів першої і другої груп на запитання про те, чи, потребує вітчизняна загальна середня освіта реформування (табл. 4).

*Таблиця 4*

**Розподіл відповідей респондентів на запитання "**Чи вважаєте ви, що вітчизняна загальна середня освіта потребує реформування?»

| Варіанти відповіді | Групи респондентів | | | |
|---|---|---|---|---|
| | 1-ша (56 осіб) | | 2-га (41 особа) | |
| | Частота виборів | Частка у вибірці, % | Частота виборів | Частка у вибірці, % |
| так | 47 | 83,9 | 12 | 29,3 |
| ні | 4 | 7,1 | 24 | 58,5 |
| важко відповісти | 2 | 3,6 | 2 | 4,9 |
| інша відповідь | 3 | 5,4 | 3 | 7,3 |
| разом | 56 | 100,0 | 41 | 100,0 |

З'ясовано, що переважна більшість респондентів першої групи (83,9%) вважають, що вітчизняна загальна середня освіта потребує реформування. У другій групі так вважають лише 29,3% респондентів, причому 58,5% опитаних цієї групи переконані, що вітчизняна загальна середня освіта не потребує реформування.

Виявлено також істотні відмінності у відповідях респондентів першої і другої груп щодо довіри до освітньої реформи у сфері загальної середньої освіти (табл. 5).

*Таблиця 5*

**Особливості довіри респондентів до освітньої реформи у сфері загальної середньої освіти (Розподіл відповідей на питання "**Чи довіряєте ви освітній реформі у сфері загальної середньої освіти?»)

| Варіанти відповіді | Групи респондентів | | | |
|---|---|---|---|---|
| | 1-ша (56 осіб) | | 2-га (41 особа) | |
| | Частота виборів | Частка у вибірці, % | Частота виборів | Частка у вибірці, % |
| так | 46 | 82,1 | 12 | 29,2 |
| ні | 0 | 0 | 22 | 53,7 |
| важко відповісти | 4 | 7,1 | 3 | 7,3 |
| інша відповідь | 6 | 10,7 | 4 | 9,8 |
| разом | 56 | 100 | 41 | 100 |

Загалом переважна більшість респондентів першої групи (82,1%) довіряє освітній реформі у сфері загальної середньої освіти, тоді як у другій групі частка таких респондентів лише 29,2%. Слід зазначити, що 53,7% респондентів другої групи не довіряють освітній реформі.

За допомогою однофакторного дисперсійного аналізу виявлено істотні відмінності в соціально-психологічній компетентності респондентів першої і другої груп (табл. 6).

Виявлено, що у студентів педагогічних спеціальностей, які мають бажання взяти активну участь у впровадженні реформи загальної середньої освіти в Україні, більшою мірою виражена соціально-психологічна компетентність (середнє значення – 4,189), порівняно із студентами педагогічних спеціальностей, які не мають такого бажання (відповідно, середнє значення – 2,032).

*Таблиця 6*

**Особливості вираження соціально-психологічної компетентності у студентів педагогічних спеціальностей, які мають бажання взяти активну участь у впровадженні реформи загальної середньої освіти в Україні (відповідно, група 1),** та у студентів, які не мають такого бажання (відповідно, група 2)

| Показник | Групи | Середнє значення | Стандартне відхилення | Рівень значущості |
|---|---|---|---|---|
| соціально-психологічна компетентність | 1-ша | 4,189 | 0,982 | $p < 0,001$ |
| | 2-га | 2,032 | 0,917 | |

У студентів педагогічних спеціальностей першої групи більшою мірою розвинене вміння розв'язувати міжособистісні проблеми, а також краще сформовані сценарії поведінки в складних і конфліктних ситуаціях завдяки знанню механізмів міжособової взаємодії і репертуару рольової поведінки.

Цікавими видаються відповіді респондентів на питання "Які у Вас виникають асоціації (слова / образи), коли Ви чуєте "Нова українська школа»? Назвіть перші три" (табл. 7).

*Таблиця 7*

**Особливості асоціативних реакцій студентів педагогічних спеціальностей на стимул "**Нова українська школа»

| Особливості асоціативних реакцій | Наявність асоціації, % | Відсутність асоціації, % |
|---|---|---|
| демократична | 17,8 | 82,2 |
| модернізована | **97,2** | 2,8 |
| комп'ютеризована | **61,4** | 38,6 |
| навчання українською мовою | **38,9** | 61,1 |
| нове ставлення до учнів | **41,3** | 58,7 |
| нові правила | 9,8 | 90,2 |
| високий рівень знання іноземних мов | 17,7 | 82,3 |
| молоді висококваліфіковані вчителі | **51,4** | 48,6 |
| незалежність | 11,8 | 88,2 |
| оновлена навчальна програма | **64,8** | 35,2 |
| цікаве навчання | **83,2** | 16,8 |
| орієнтованість на особистість | **44,7** | 55,3 |
| практична спрямованість | 27,9 | 72,1 |
| інноваційність | **86,7** | 13,3 |
| престиж школи | 19,6 | 80,4 |
| відповідальність | 16,8 | 83,2 |
| орієнтація на європейські стандарти | **36,5** | 63,5 |

З огляду на отримані результати студентська молодь педагогічних спеціальностей виокремлює такі характеристики Нової української школи:

1) модернізованість;
2) інноваційність;
3) забезпечення цікавого навчання;
4) оновлена навчальна програма;
5) комп'ютеризованість;
6) молоді висококваліфіковані вчителі;
7) спрямованість на особистість;
8) нове ставлення до учнів;
9) навчання українською мовою;
10) орієнтація на європейські стандарти.

Відтак було проаналізовано відповіді студентської молоді педагогічних спеціальностей на запитання “Яких змін, на ваш погляд, потребує сучасна загальна середня освіта?” (табл. 8).

*Таблиця 8*

Думки студентів педагогічних спеціальностей щодо змін,
яких потребує сучасна загальна середня освіта

| **Варіанти відповіді** | **Вибір, %** | **Відсутність вибору, %** |
|---|---|---|
| зміни в освітній програмі в загальноосвітній школі | 30,9 | 69,1 |
| можливість обирати дисципліни за інтересами | 21,7 | 78,3 |
| забезпечення особистого підходу до кожного учня | **63,6** | 36,4 |
| освіта без корупції | 15,4 | 84,6 |
| формування мотивації дітей до навчання | **69,7** | 30,3 |
| запровадження розвиненої системи гуртків | 7,9 | 92,1 |
| освіта в україні потребує кардинальних змін | **52,6** | 47,4 |
| орієнтація на європейські стандарти | 21,8 | 78,2 |
| перекваліфікація вчителів іноземних мов | 22,8 | 77,2 |
| зміна програми і системи навчання іноземних мов | 30,9 | 69,1 |
| практичне засвоєння знань, практична цінність знань | **36,9** | 63,1 |
| підвищення кваліфікації вчителів | **78,8** | 21,2 |
| розроблення та впровадження нових технологій навчання, інтеграція іт-технологій в освітній процес | **96,4** | 3,6 |
| підвищення престижу професії вчителя через підвищення рівня оплати і відбір вчителів за професійними й психологічними критеріями | **60,8** | 39,2 |
| зміна навчальної програми з метою розвитку у дітей креативності, творчого мислення, пізнавальних інтересів, виховання патріотизму і культури, розвитку духовності | 30,9 | 69,1 |
| упровадження корпоративно-шкільних правил, що дисциплінують учнів | 15,7 | 84,3 |
| упровадження електронних підручників | 30,9 | 69,1 |
| забезпечення міжпредметних зв’язків | 8,9 | 91,1 |
| упровадження нових навчальних підручників | 23,8 | 76,2 |

На думку студентів педагогічних спеціальностей, загальна середня освіта перш за все потребує таких змін:

1) розроблення та впровадження нових технологій навчання, інтегрування ІТ-технологій в освітній процес;

2) підвищення кваліфікації вчителів;

3) формування мотивації дітей до навчання;

4) забезпечення особистого підходу до кожного учня;

5) підвищення престижу професії вчителя через підвищення рівня оплати і відбір вчителів за професійними й психологічними критеріями;

6) забезпечення практичного засвоєння знань, практичної цінності знань;

7) зміни освітніх програм у загальноосвітній школі; зміна програми і системи навчання іноземних мов; зміна навчальної програми з метою розвитку у дітей креативності, творчого мислення, пізнавальних інтересів, виховання патріотизму і культури, розвитку духовності; упровадження електронних підручників.

Відповідаючи на запитання “Серед джерел отримання інформації про Нову українську школу які для вас є найкращими?”, переважна більшість студентів педагогічних спеціальностей (61,2% опитаних) обрали інтернет-ресурси; 20,1% – телебачення і радіомовлення (табл. 9).

*Таблиця 9*

**Джерела отримання студентами педагогічних спеціальностей**
інформації про Нову українську школу

| Джерела отримання інформації | Частота виборів | Частка, % |
|---|---|---|
| телебачення і радіомовлення | 26 | 20,1 |
| статті в газетах і журналах | 8 | 6,2 |
| інтернет-ресурси | 79 | 61,2 |
| обговорення теми з друзями і знайомими | 6 | 4,7 |
| інша відповідь | 10 | 7,8 |
| разом | 129 | 100,0 |

Досить цікавою є думка студентів педагогічних спеціальностей про особливості впливу реформування загальної середньої освіти на бажання батьків навчати своїх дітей за кордоном (табл. 10).

*Таблиця 10*

**Розподіл відповідей респондентів на питання "**Як, на вашу думку, вплине реформа загальної середньої освіти на бажання батьків навчати своїх дітей за кордоном?»

| Варіанти відповіді | Частота виборів | Частка, % |
|---|---|---|
| вплине в бік зростання такого бажання | 36 | 27,9 |
| вплине в бік зменшення такого бажання | 65 | 50,3 |
| ніяк не вплине | 22 | 17,1 |
| інша відповідь | 6 | 4,7 |
| разом | 129 | 100,0 |

Отже, наявність у студентів педагогічних спеціальностей позитивного ставлення до реформи у сфері загальної середньої освіти, їхня поінформованість щодо специфіки освітньої реформи, усвідомлення важливості освітніх інновацій є важливими умовами педагогічного партнерства учасників процесу реформування освіти.

**Практична і соціальна значущість дослідження.** Практичне і соціальне значення дослідження психологічних особливостей ставлення студентської молоді педагогічних спеціальностей до реформування загальної середньої освіти полягає в тому, що його результати дадуть змогу вдосконалити процес упровадження освітніх інновацій, оптимізувати використання наявних ресурсів і мінімізувати ризики недосконалих нововведень.

**Висновки та перспективи подальших досліджень.** У студентської молоді педагогічних спеціальностей позитивне ставлення до реформи у сфері загальної середньої освіти переважає над негативним. Переважна більшість студентів педагогічних спеціальностей, які мають бажання взяти активну участь у впровадженні реформи загальної середньої освіти, достатньо поінформована про реформу, порівняно зі студентами педагогічних спеціальностей, які не мають такого бажання. Переважна більшість студентів педагогічних спеціальностей, які мають бажання взяти активну участь у впровадженні реформи, переконані в необхідності реформування загальної середньої освіти – на противагу студентам педагогічних спеціальностей, які не мають такого бажання. Переважна більшість студентів педагогічних спеціальностей, які мають бажання взяти активну участь у впровадженні реформи загальної середньої освіти, довіряють реформі загальної середньої освіти, тоді як студенти, які не мають бажання, не виявляють такої довіри. У студентів педагогічних спеціальностей, які мають бажання взяти активну участь у впровадженні реформи загальної середньої освіти, більшою мірою розвинене вміння розв'язувати міжособистісні проблеми, а також краще сформовані сценарії поведінки в складних і конфліктних ситуаціях завдяки знанню механізмів міжособової взаємодії і володінню репертуаром рольової поведінки порівняно зі студентами педагогічних спеціальностей, які

не мають такого бажання. Студентська молодь педагогічних спеціальностей виокремлює такі характеристики Нової української школи: 1) модернізованість; 2) інноваційність; 3) забезпечення цікавого навчання; 4) оновлення навчальної програми; 5) комп'ютеризованість; 6) залучення молодих висококваліфікованих вчителів; 7) спрямованість на особистість; 8) нове ставлення до учнів; 9) навчання українською мовою; 10) орієнтація на європейські стандарти. Студентська молодь педагогічних спеціальностей вважає, що загальна середня освіта перш за все потребує таких змін: 1) розроблення та впровадження нових технологій навчання, інтегрування ІТ-технологій в освітній процес; 2) підвищення кваліфікації вчителів; 3) формування у дітей мотивації до навчання; 4) забезпечення особистого підходу до кожного учня; 5) підвищення престижу професії вчителя через підвищення рівня оплати і відбір учителів за професійними й психологічними критеріями; 6) забезпечення практичного засвоєння знань, їх практичної цінності; 7) зміни в освітній програмі в загальноосвітній школі, програми і системи навчання іноземних мов, навчальної програми з метою розвитку у дітей креативності, творчого мислення, пізнавальних інтересів, виховання патріотизму і культури, розвитку духовності; упровадження електронних підручників. Важливими умовами забезпечення підтримки реформи загальної середньої освіти студентською молоддю педагогічних спеціальностей є такі: 1) формування позитивного ставлення до змісту освітньої реформи та освітніх інновацій через роз'яснення наслідків освітньої реформи та наведення переконливих доказів позитивного впливу освітніх інновацій на якість навчання; 2) переконливе доведення необхідності реформи загальної середньої освіти через роз'яснення, спілкування та обговорення; 3) залучення до різноманітних форм активності, які популяризують освітню реформу та освітні інновації, і заохочення до ініціативи й активності; 4) формування усвідомлення важливості особистого внеску у просування освітньої реформи та освітніх інновацій; 5) формування психологічної готовності до діалогу та залучення до колективного обговорення; 6) підтримка студентської молоді, яка має бажання і готовність до впровадження освітніх інновацій; 7) популяризація переваг, які отримує студентська молодь від упровадження освітньої реформи та освітніх інновацій.

**Перспективу подальшого дослідження** вбачаємо в ґрунтовному теоретико-емпіричному дослідженні соціально-психологічних чинників педагогічного партнерства учасників процесу реформування освіти.

## Список використаних джерел

Куницына, В. Н. (2003). *Межличностное общение.* Санкт-Петербург: Питер.

Семенець-Орлова, І. А. (2017). Нормативно-правове забезпечення освітніх змін в Україні. *Theory and Practice of Public Administration,* 3(58), 1–10.

Сокурянська, Л. Г. (2016). Реформування вітчизняної вищої школи в оцінках учасників освітнього процесу. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*, 36, 108–113.

Achinstein, B., & Ogawa, R. (2006). What the Resistance of New Teachers Reveals about Professional Principles and Prescriptive Policies. *Harvard Educational Review*, 76(1), 30–63.

Beckhard, R. (1969). *Organization Development: Strategies and Models.* MA: Addison-Wesley.

Blouin, R., Riffee, W., Robinson, E., Beck, D., Green, C., Joyner, P., Persky, A., & Pollack, G. (2009). Roles of Innovation in Education Delivery. *American Journal of Pharmaceutical Education*, 73(8). Retrieved from https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC2828315/.

Nisbet, R. I., & Collins, J. M. (2001). Barriers and Resistance to Innovation. *Australian Journal of Teacher Education*, 3(1), 1–29.

Ortiz, Chr. A. (2012). *The Psychology of Lean Improvements: Why Organizations Must Overcome Resistance and Change the Culture.* London: Routledge.

Richards, J. (2002). Why Teachers Resist Change (And What Principals can do about it). *Principal,* 81(4), 75–77.

Sarason, S. (1990). *The Predictable Failure of Educational Reform. Can we Change Course Before it's too Late?* San Francisco, CA: Jossey-Bass.

Terhart, E. (2011). *Lehrerberuf und Professionalität: Gewandeltes Begriffsverständnis – neue Herausforderungen*. Weinheim: Beltz.

Terhart, E. (2013). Teacher resistance against school reform: reflecting an inconvenient truth. *School Leadership & Management*, 33(5), 11–14.

Zimmerman, J. (2006). Why Some Teachers Resist Change and What Principals Can Do about It. *NASSP-Bulletin,* 90(3), 238–249.

## References

Achinstein, B., & Ogawa, R. (2006). What the Resistance of New Teachers Reveals about Professional Principles and Prescriptive Policies. *Harvard Educational Review*, 76(1), 30–63. (in English)

Beckhard, R. (1969). *Organization Development: Strategies and Models.* MA: Addison-Wesley. (in English)

Blouin, R., Riffee, W., Robinson, E., Beck, D., Green, C., Joyner, P., Persky, A., & Pollack, G. (2009). Roles of Innovation in Education Delivery. *American Journal of Pharmaceutical Education*, 73(8). Retrieved from https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC2828315/. (in English)

Kunitsyna, V. N. (2003). *Mezhlichnostnoye obshcheniye* [Interpersonal communication]. St. Petersburg: Piter. (in Russian)

Nisbet, R. I., & Collins, J. M. (2001). Barriers and Resistance to Innovation. *Australian Journal of Teacher Education*, 3(1), 1–29. (in English)

Ortiz, Chr. A. (2012). *The Psychology of Lean Improvements: Why Organizations Must Overcome Resistance and Change the Culture.* London: Routledge. (in English)

Richards, J. (2002). Why Teachers Resist Change (And What Principals can do about it). *Principal,* 81 (4), 75–77. (in English)

Sarason, S. (1990). *The Predictable Failure of Educational Reform. Can we Change Course Before it's too Late?* San Francisco, CA: Jossey-Bass. (in English)

Semenets-Orlova, I. A. (2017). Normatyvno-pravove zabezpechennya osvitnikh zmin v Ukrayini [Legal support for educational changes in Ukraine]. *Theory and Practice of Public Administration*, 3(58), 1–10. (in Ukrainian)

Terhart, E. (2011). *Lehrerberuf und Professionalität: Gewandeltes Begriffsverständnis – neue Herausforderungen* [Teachers and Professionalism: Changing Concepts – New Challenges]. Weinheim: Beltz. (in German)

Terhart, E. (2013). Teacher resistance against school reform: reflecting an inconvenient truth. *School Leadership & Management*, 33 (5), 11–14. (in English)

Zimmerman, J. (2006). Why Some Teachers Resist Change and What Principals Can Do about It. *NASSP-Bulletin,* 90(3), 238–249. (in English)

УДК 159.9
DOI: https://doi.org/10.33120/ssj.vi46(49).169

**Цукур Ольга Григорівна**
молодший науковий співробітник
лабораторії психології політико-правових відносин,
Інститут соціальної та політичної психології НАПН України,
м. Київ, Україна
ORCID ID 0000-0003-0886-0091
*olga.tsukur@gmail.com*

# КОНСТРУКТИВНА ПОВЕДІНКА УЧАСНИКІВ ОСВІТНЬОГО ПРОЦЕСУ В НАДЗВИЧАЙНІЙ СИТУАЦІЇ: ПРОБЛЕМА ВИБОРУ КРИТЕРІЇВ

Конструктивну поведінку особистості в надзвичайній ситуації представлено як діалектичну єдність об'єктивності її уявлень про навколишній світ і суб'єктивного самовизначення під час оцінки надзвичайних подій. Виокремлено підходи до вивчення конструктивної поведінки учасників освітнього процесу в надзвичайній ситуації: як вибудовування основи для подальшої ефективної роботи; як налаштування на творче співробітництво; як досягнення домовленостей, результативності. Основним завданням дослідження було визначення психологічних критеріїв готовності учасників освітнього процесу до конструктивної поведінки в надзвичайних умовах. Своєрідність поведінки учасників освітнього процесу в надзвичайних умовах описано за параметрами: відмінності в суб'єктивному сприйнятті ситуації; індивідуального ставлення до процесу діяльності; самостійності в процесі професійної інтеракції; емоційної, смислової, особистісної контактності; умотивованості як обумовленості вчинку; цілеспрямованості як наявності поведінкової стратегії і тактики; діалогічної партиципації як способу досягнення спільної мети; ситуативності, проблемності, функціональності як засобів організації, ведення та інтерпретації процесу взаємодії. На основі аналізу теоретичних і практичних напрацювань визначено та описано критерії конструктивності поведінки учасників освітнього процесу в надзвичайних обставинах: ефективність, адаптивність, гнучкість, активність, ініціативність, стійкість, критичність, рефлексивність. Пропоновані критерії можуть слугувати основою для подальшого дослідження психологічної готовності учасників освітнього процесу до конструктивних дій у надзвичайних ситуаціях. Зроблено висновок, що в надзвичайній ситуації дії особистості можуть мати різну спрямованість і різний ступінь ефективності щодо цілей спільної діяльності і самого учасника освітнього процесу, його особистісного зростання. Конструктивні дії спрямовані на подолання труднощів та пошук шляхів оптимізації зовнішніх і внутрішніх ресурсів задля збереження фізичного, психологічного здоров'я та соціального благополуччя всіх суб'єктів освітнього процесу. До кола питань, що є перспективними та актуальними для подальших досліджень, віднесено напрацювання оптимальних алгоритмів реагування учасників освітнього процесу в надзвичайній ситуації та розроблення відповідних методичних рекомендацій і соціально-психологічних технологій.

**Ключові слова:** конструктивність; конструктивна взаємодія; надзвичайні умови; учасники взаємодії; психологічна стійкість.

# CONSTRUCTIVE BEHAVIOR OF THE EDUCATIONAL PROCESS PARTICIPANTS IN EMERGENCY SITUATION: THE PROBLEM OF CRITERIA CHOICE

**Olga H. Tsukur**
Junior Researcher,
Laboratory of Psychology of Politico-Legal Relationships,
Institute for Social and Political Psychology, NAES of Ukraine,
Kyiv, Ukraine

ORCID ID 0000-0003-0886-0091
*olga.tsukur@gmail.com*

The constructive behavior of an individual in an emergency situation is presented as a dialectical unity of the objectivity of personal ideas about the world around and subjective self-determination in the assessment of emergencies. There are singled out the approaches to studying the constructive behavior of participants in the educational process in an emergency situation: as building a basis for further effective work; as a setting for creative collaboration; as reaching of agreements, effectiveness. The main task of the study was to determine the psychological criteria of readiness of educational process participants to constructive behavior in emergency conditions. The peculiarity of emergency behavior of educational process participants is described by the following parameters: differences in the subjective perception of the situation; individual attitude towards the process of activity; independence in the course of professional interaction; emotional, semantic, personal contact; motivation as a conditionality of the act; purposefulness as the presence of behavioral strategy and tactics; dialogic participation as a way to achieve a common goal; situationality, problematization, functionality as the means of organizing, conducting, and interpreting the process of interaction. Based on the analysis of theoretical and practical studies, the criteria for constructive behavior of participants in the educational process in emergency circumstances are defined and described: efficiency, adaptability, flexibility, activity, initiative, stability, critical thinking, reflexivity. The proposed criteria can serve as a basis for further study of the psychological readiness of the educational process participants to constructive action in emergencies. It is concluded that in an emergency, the actions of the individual may have different orientations and different degrees of effectiveness in relation to the goals of joint activities and the participant himself in the educational process, personal growth. Constructive actions are aimed at overcoming difficulties and finding ways to optimize external and internal resources to preserve the physical, psychological health, and social well-being of all subjects in the educational process. The range of issues that are promising and relevant for further research includes the development of optimal algorithms to respond to the educational process participants in emergencies and the development of appropriate methodical recommendations and socio-psychological technologies.

**Keywords:** constructiveness; constructive interaction; emergency conditions; participants of interaction; psychological stability.

**Постановка проблеми.** Актуальність обраної теми визначається необхідністю вивчення психологічних феноменів, що супроводжують переживання суб'єктами надзвичайних ситуацій. Науково-теоретичне та соціальне значення дослідження пов'язане з необхідністю розроблення науково-практичних засад забезпечення психологічної готовності учасників освітнього процесу до дій у надзвичайних умовах. Передусім це стосується визначення критеріїв конструктивності поведінки таких суб'єктів, що дасть змогу вдосконалювати практики надання соціально-психологічної допомоги учасникам освітньої взаємодії в запобіганні негативним наслідкам стресогенних подій та їх подоланні.

Основною тенденцією розвитку соціальних процесів в умовах настання надзвичайних подій є трансформація традиційних форм та зв'язків і послідовне формування якісно нового типу організації та функціонування суспільства. З огляду на це особливо важливими для наукового розв'язання і соціальної практики стають такі питання:

– напрацювання оптимальних алгоритмів реагування індивідуальних та колективних суб'єктів (зокрема учасників освітнього процесу) у надзвичайній ситуації;

– проведення психологічних досліджень, спрямованих на вивчення дестабілізаційних факторів у різних сферах суспільної діяльності, зокрема й освітньої, в умовах надзвичайної ситуації;

– формування в учасників освітнього процесу готовності до здійснення конструктивних дій у надзвичайних умовах;

– розроблення методичних рекомендацій та упровадження в освітній процес відповідних соціально-психологічних технологій, що сприятимуть забезпеченню психологічної безпеки учасників освітнього процесу.

**Аналіз останніх досліджень і публікацій та виокремлення невирішених частин загальної проблеми.** Сучасна наука приділяє велику увагу питанням, пов'язаним із дослідженням соціальної поведінки особистості та її взаємодії з навколишнім світом. Специфічними формами такої взаємодії є спільна діяльність і спілкування. У комунікативному суспільстві важливими показниками конструктивної соціальної поведінки можуть бути її якісні характеристики. А з огляду на комунікативну природу психічного, згідно з якою всі психічні процеси та явища (як і сама особистість) є феноменом комунікації людини із соціальним світом, реакції, переживання та дії людини в разі виникнення певної життєвої ситуації (зокрема й надзвичайної) залежать від сформованих у неї суб'єктивних ставлень до таких подій та відповідних поведінкових стратегій.

На сьогодні більшість досліджень, що так чи так є дотичними до проблематики поведінки особистості в надзвичайних ситуаціях, зосереджені переважно на вивченні окремих аспектів її прояву. А це певним чином утруднює цілісне розуміння готовності особистості до ефективної взаємодії за надзвичайних умов. Крім того, стрімка зміна умов життя може впливати на спрямованість поведінки суб'єктів у соціальному просторі загалом.

Спроби концептуального осмислення готовності особистості до конструктивної поведінки бачимо в науковому доробку вітчизняних та зарубіжних учених, зокрема Г. Андреєвої (2004), М. Дьяченко (1985), Л. Кандибовича (2017), В. Латинова (1993), Р. Мертона (1992), В. Пономаренко (2017). Окремі аспекти, релевантні проблематиці конструктивності поведінки особистості в надзвичайних умовах, досліджували Н. Гусак (психосоціальна підтримки в умовах надзвичайних ситуацій), В. Чернобровкін (психологічні аспекти прийняття рішень у складних ситуаціях), Д. Ісаєв (соціальне походження емоційних стресів як інтегративної відповіді особистості на когнітивну оцінку стресогенної ситуації), С. Хобфолл (профілактика та корекція патогенних реакцій особистості на травматичні життєві події) та ін.

Водночас системних та цілісних підходів до вивчення конструктивної поведінки суб'єктів у надзвичайних ситуаціях, залучення освітян до профілактики, дій та подолання наслідків таких ситуацій практично не напрацьовано. Отже, комплексне психологічне дослідження проблематики вибору критеріїв конструктивності поведінки учасників освітнього процесу в надзвичайних та небезпечних ситуаціях є актуальною науковою проблемою у світлі її концептуального, методологічного і практичного значення.

**Метою статті** є здійснення теоретико-методологічного аналізу соціально-психологічних підходів до вивчення конструктивної поведінки суб'єктів у надзвичайній ситуації та визначення психологічних критеріїв готовності учасників освітнього процесу до конструктивної поведінки в надзвичайних умовах.

**Виклад основного матеріалу.** Перш ніж перейти до аналізу основних наукових підходів до визначення критеріїв конструктивності поведінки учасників освітнього процесу в надзвичайній ситуації, варто пояснити логіку виокремлення цієї проблематики з-поміж усієї сукупності в межах актуального наукового дискурсу. А для цього слід уточнити зміст понять "надзвичайна ситуація", "надзвичайні умови", "конструктивність".

У Кодексі цивільного захисту України надзвичайна ситуація, у широкому сенсі, визначається як "порушення нормальних умов життя і діяльності людей на окремій території чи об'єкті, спричинене аварією, катастрофою, стихійним лихом або іншою небезпечною подією, у тому числі епідемією, яке призвело (може призвести) до неможливості проживання населення на території чи об'єкті, ведення там господарської діяльності, загибелі людей та/або значних матеріальних втрат" (Кодекс…, 2020, ст. 2). Натомість поняття "надзвичайні умови" зазвичай вважають більш специфічним й інтерпретують як "виняткові, особливі, надзвичайні обставини, що загрожують життю і здоров'ю людей, мають вплив стрес-факторів, сприймаються та оцінюються як небезпечні, складні, безвихідні ситуації, унаслідок чого підвищують тривожність, емоційну напруженість, створюють психотравмуючий вплив на психіку людини" (Порядок психологічного забезпечення…, 2017, ст. 2). Як бачимо, зазначені вище поняття не є тотожними за своєю суттю. Але змістове наповнення одного з

них органічно доповнює змістову характеристику іншого, що дає нам підстави для аналізу конструктивності поведінки особистості як соціально та психологічно зумовленої категорії.

Сучасні науковці, прискіпливо досліджуючи доробок у галузі психології надзвичайних ситуацій, невпинно класифікують, типологізують, виокремлюють види таких ситуацій тощо. Інтерес, власне ж, до проблематики поведінки особистості в надзвичайних ситуаціях помічаємо переважно в наукових працях соціологів у контексті світових, державних, суспільних подій. Однак інтерпретація та підходи до визначення окремих понять самі по собі призводять до гострої дискусії в широких колах науковців. Наприклад, шерег авторів (зокрема навчальних посібників і методичних праць) серед дотичних понять виокремлюють: "напружені ситуації"; "загрозливі умови"; "складні ситуації"; "стресові ситуації"; "гострі подієві ситуації; "нештатні умови"; "особливі умови" (Дьяченко, 1985; Смирнов, 2006; Крюкова, 2004; Чебыкина, 2014). У пропонованих підходах до означення надзвичайних ситуацій відображається специфіка та багатогранність таких подій.

У разі настання надзвичайної ситуації важко виокремити сферу життєдіяльності людини, якої б не торкнулися зміни. Яскравим прикладом може слугувати освітня галузь. Проблемні ситуації діяльності відрізняються появою нових завдань, які потребують свого вирішення в надзвичайних обставинах. Такі ситуації вимагають мобілізації пізнавальних здібностей учасників освітнього процесу і їхньої емоційної стійкості. Адже критичні (аварійні) ситуації пов'язані з помітно мінливими умовами, в яких відбувається діяльність. Виникає небезпека появи утруднень під час виконання завдань у результаті часткової чи повної перебудови взаємодії (Смирнов, 2006). Як ніколи актуалізується необхідність налагодження конструктивної взаємодії між усіма суб'єктами освітнього процесу: керівниками закладів, науково-педагогічними/педагогічними працівниками, учнями, студентами, фахівцями соціально-психологічної служби освітніх закладів, батьками або особами, які їх замінюють.

Взаємодія в освітній сфері характеризується переважно параметрами повторюваності й схожості і сприймається більшістю учасників як звична. У таких ситуаціях людина діє багато в чому на рівні автоматизму, а витрати психічних і фізичних сил залишаються на більш-менш однаковому рівні. Інша справа – надзвичайні ситуації. З огляду на їхню складність вони вимагають мобілізації додаткових психічних і фізичних ресурсів. Тим складніше перебудувати діяльність таким чином, щоб освітній процес залишався неперервним, доступним та ефективним. Адже поведінка людини в надзвичайних ситуаціях відрізняється від повсякденної (Крюкова, 2004).

У контексті вищезазначеного ми погоджуємося із зауваженням Н. Гусак (2017), що важка ситуація породжується переважно об'єктивними обставинами, але її складність значною мірою визначається суб'єктивною складовою. Близьким за змістом є і доробок відомих учених-психологів М. Дьяченка, Л. Кандибовича, В. Пономаренка. Науковці вказують на важливість суб'єктивного сприйняття надзвичайної (в їхньому тезаурусі – напруженої) ситуації: "напружена ситуація – це таке ускладнення умов діяльності, яке набуло для особистості особливого значення. Іншими словами, складні об'єктивні умови перетворюються на напружену ситуацію тоді, коли вони сприймаються, розуміються, оцінюються людьми як важкі, небезпечні тощо" (Дьяченко, 1985, с. 52). Крім того, будь-яка ситуація передбачає включеність у неї колективного або індивідуального суб'єктів (у нашому дослідженні це учасники освітнього процесу). Сказане безпосередньо стосується надзвичайної ситуації, в якій зміст об'єктивної діяльності об'єднується з потребами, мотивами, цілями, відносинами людини. Тож можна говорити про єдність об'єктивного і суб'єктивного. Об'єктивне – це ускладнені умови і процес діяльності; суб'єктивне – стан, настановлення, способи дій в обставинах, які різко чи докорінно змінилися. Спільне, що характеризує вплив надзвичайної ситуації на будь-яку сферу життєдіяльності людини, а зокрема і на освітню, – це постання досить складних для суб'єкта завдань, що потребують вирішення в нових умовах, та зміна психічного стану особистості (Чебыкина, 2014).

Тут доцільно детальніше розглянути певні характеристики надзвичайної ситуації загалом:

1. За своєю силою впливу така ситуація виходить за межі наявних, усвідомлених можливостей людини і потребує формування нових якостей (готовність до конструктивної поведінки) та/або залучення додаткових ресурсів.

2. Призводить до ускладнення умов діяльності, які суб'єктивно сприймаються, розуміються й оцінюються людиною як важкі, незрозумілі.

3. Людина стикається з перешкодами чи неможливістю реалізації своїх мотивів, прагнень, цінностей, інтересів.

4. Така ситуація викликає негативні функціональні стани, порушення психологічної регуляції діяльності і тим самим знижує ефективність і надійність діяльності.

5. Надзвичайна ситуація веде до появи стану психологічної та соціальної напруженості і вимагає максимальної мобілізації ресурсів з боку індивідуальних та колективних суб'єктів (Туриніна, 2017).

Ряд авторів виокремлює стан соціальної напруженості як окрему проблему дослідження в межах психології надзвичайних ситуацій. Так, Д. Шмонін (1999) вважає соціальну напруженість "незадоволеністю, що виникає в результаті великого розриву між рівнем очікувань змін у різних сферах суспільного життя та рівнем їх реалізації" (с. 6). О. Чернявська (2001) розуміє її як "особливий стан соціальної системи (групи, спільноти, суспільства), що перебуває в процесі вимушених змін, в основі якого лежить стійке почуття соціальної незадоволеності, що відбивається на стані суспільної свідомості і поведінки соціальних суб'єктів" (с. 9). А. Зайцев (1993) тим часом майже рядопокладає соціальну напруженість та власне надзвичайну ситуацію. Р. Мертон (1992) використовує поняття соціальної напруженості, хоч і в непрозорому вигляді, для аналізу умов та характерних особливостей виникнення і розгортання процесу соціальної аномії й показує, що вона є джерелом різних форм поведінки (як конструктивної, так і деструктивної) і має у своїй основі прийняття або неприйняття змін, що відбуваються в суспільстві. На соціальну напруженість як передумову настання надзвичайної ситуації вказують й інші науковці, зазначаючи, що на сьогодні є два принципово різних наукових підходи до тлумачення цього поняття. Перший – розглядає її як природну активну систему, що супроводжує будь-який природний процес та є основою досягнення суспільством поставлених цілей у надзвичайних умовах. Другий – як специфічний негативний стан соціуму, який виникає внаслідок несприятливих умов (Орбан-Лембрик, 2004). Ряд соціологів намагаються навіть вивести категорію напруженості за межі аналізу соціологічної науки, вважаючи напруженість індивідуальними станами, що не можуть бути застосовані для пояснення колективних дій. Тож поступово проглядається відмова від системного підходу до трактування напруженості на користь підкреслення її психологічних складових – тривожності, роздратованості, стресу тощо.

У другій половині XX ст. зріс інтерес як до теоретичного наукового доробку в галузі психології надзвичайних ситуацій, так і до різного роду емпіричних досліджень, що інтенсивно провадяться, до вивчення не лише поведінкових проявів (через взаємодію – діяльність та спілкування) колективних суб'єктів, а й індивідуальних. У фокусі уваги перебувають питання конструктивності та ефективності поведінки особистості в надзвичайних ситуаціях.

Попри вагомість напрацювань у царині дослідження поведінкових проявів особистості в надзвичайних ситуаціях деякі труднощі виникають, коли йдеться про аналіз поняття "конструктивна поведінка". Сучасні наукові напрацювання з педагогіки, психології, соціології в більшості своїй зосереджуються на визначенні конструктивності поведінки через взаємодію суб'єктів під час діяльності та спілкування. Спроба розмежувати ці поняття привела нас до розуміння необхідності вивчення основних відмінностей цих понять, а також необхідності аналізу етимології слова "конструктивний". "Конструктивний" походить від латинського constructivus, що означає "творчий". У цьому розумінні поняття тлумачиться в трьох значеннях: як вибудовування основи для подальшої роботи; як налаштування на

творче співробітництво; як досягнення домовленостей, результативності (Яценко, 1999). Інше розуміння поняття ґрунтується на вивченні продуктивності, тобто такого, що може слугувати основою для вибудовування нового чи зміцнення вже наявного. М. Яценко під конструктивністю пропонує розуміти діловий, реалістичний підхід до пошуку шляхів і способів вирішення проблеми. На думку дослідника, конструктивною (раціональною, продуктивною) взаємодія стає тоді, коли вона цілеспрямовано вибудовується на основі співпраці учасників і являє собою спільну діяльність зацікавлених одна в одній особистостей; відображає їхнє прагнення до самовдосконалення, самоактуалізації, продуктивного розв'язання суперечностей; передбачає гнучкість настановлень і поглядів, бажання прийняти і зрозуміти неповторність особистості одне одного (Яценко, 2013). Так, А. Анцупов (2006) під конструктивною взаємодією розуміє вид соціальної взаємодії, що характеризується, з одного боку, продуктивністю і результативністю спільної діяльності, а з другого – емоційною задоволеністю процесом і результатом суб'єктів взаємодії. А от В. Латинов (1993) у своїх наукових пошуках зосереджується лише на об'єктивних характеристиках взаємодії, оминаючи суб'єктивне, особистісне значення ситуації для учасників такої взаємодії, що, на наш погляд, не враховує усіх змістових характеристик цього поняття. Досить часто на поняття "конструктивність" ми натрапляємо в роботах, присвячених характеристиці конфліктної поведінки людини, де конструктивність взаємодії постає як одна з можливих стратегій виходу з конфлікту (Анцупов, & Шипилов, 2007). Але, як показує практика, конструктивна поведінка актуалізується не тільки в конфліктних, а й у так званих важких життєвих ситуаціях. Досвід конструктивної взаємодії формується в реальних, різноманітних за змістом, формою і складом учасників ситуаціях взаємодії.

Вітчизняний та зарубіжний науковий доробок містить велику кількість класифікацій ситуацій життєдіяльності, у межах яких і формується той реальний досвід конструктивної поведінки, про який ішлося вище:

- за гостротою перебігу – кризові і катастрофічні ситуації (Є. Бабосов);
- за складністю – прості, важкі та екстремальні (А. Кочарян, А. Федотов);
- за напруженістю – нейтральні і конфліктні (В. Латинін);
- за масштабом – повсякденні і проблемні (А. Елої);
- за характером прояву – конфлікти, ситуації фізичної небезпеки та ситуації невідомості (К. Левін);
- за походженням – інформаційні, імовірнісні, ситуації когнітивної складності та поведінкові (О. Матюшкін);
- за принципом виникнення – вільно обрані та нав'язані ззовні (Р. Еммонс).

Узагальнюючи підходи до визначення класифікаційних ознак, видається можливим виділити два основних типи ситуацій: просту (повсякденну) – звичну для особистості, і надзвичайну (напружену, складну, екстремальну) – коли вимоги до особистості виходять за межі звичного (норми). Потенційно більш насиченими з погляду формування досвіду конструктивної поведінки є важкі ситуації, хоча з погляду вироблення сукупності умінь і навичок важливого значення набувають прості ситуації повсякденної взаємодії.

Чимало науковців зазначають, що актуальним предметом сучасних досліджень конструктивної поведінки мають стати її змістові характеристики, а отже, наявні знання про соціальну взаємодію та методологія її дослідження можуть лягти в основу вивчення засад конструктивності поведінки особистості. Також потрібно відмітити, що реалізацію цього завдання полегшують суміжні розробки:

- опис конструктивних життєвих сценаріїв у концепції транзактного аналізу (Е. Берн);
- концепція "конструктивного мислення" (Л. Рудіна);
- ефективні стратегії поведінки в практиці соціальної роботи (А. Пінкус і А. Мінахан);
- конструктивне вирішення педагогічних конфліктів (В. Пітюков);

– конструктивні і неконструктивні стратегії поведінки особистості в складній життєвій ситуації (О. Алєксєєва);

– ефективні стратегії прийняття рішень (К. Поппер).

Аналіз різних підходів та наукового бачення конструктивності дав змогу сформувати певні загальні уявлення про конструктивну поведінку учасників освітнього процесу як особливого типу активності, що характеризується своїми, притаманними тільки їй принципами, стратегіями (способами) і тактиками (прийомами); як здатності особистості ефективно (у широкому сенсі цього слова) діяти в складних ситуаціях соціальної взаємодії. Крім власного уявлення про надзвичайну ситуацію кожного учасника освітнього процесу, в освітньому середовищі важливими є уявлення освітян як колективного суб'єкта. Адже від цього напряму залежить успішність організації навчального процесу.

Вибір того чи іншого типу поведінки в складній ситуації, як ми вже зазначали вище, залежить від багатьох факторів та умов. Теоретичне узагальнення проаналізованих досліджень з проблематики психології надзвичайних ситуацій дало змогу визначити критерії конструктивності поведінки учасників освітнього процесу в надзвичайних обставинах:

1. Ефективність (оптимізація власних ресурсів задля досягнення бажаного результату: розуміння спільної мети діяльності, спільності і єдності завдань, розуміння мотивів поведінки в різних ситуаціях, адекватність оцінок і самооцінок).
2. Адаптивність (здатність швидко пристосовуватися до змін у надзвичайних умовах).
3. Гнучкість (здатність швидко й адекватно реагувати на зміни, що виявляється в перебудові наявних способів вирішення завдань, у зміні способу реагування, що перестає бути ефективним, на оптимальний чи продуктивний).
4. Активність (участь у перетворювальних процесах, які відбуваються внаслідок надзвичайних подій).
5. Ініціативність (підтримка старих і налагодження нових зв'язків у надзвичайних умовах).
6. Стійкість (урівноваженість, опірність, що дає змогу протистояти життєвим труднощам; зберігати здоров'я й працездатність у надзвичайних ситуаціях).
7. Критичність (добирання інформації для перевірки власних гіпотез та побудови прогнозу розгортання подій, що підвищує як адаптивність особистості в соціумі, так і ефективність її діяльності в професійному та особистісному сенсі).
8. Рефлексивність (здатність до самоаналізу для досягнення бажаного результату, потреба в саморозвитку та самоактуалізації).

Отже, можна стверджувати, що надзвичайна ситуація характеризується наявністю складної "обстановки", активністю мотивів особистості, порушенням відповідності між вимогами діяльності і професійними можливостями людини. Дії можуть мати різну спрямованість і різний ступінь ефективності щодо цілей спільної діяльності і самого суб'єкта, його особистісного зростання. Конструктивні дії спрямовані на подолання труднощів та пошук шляхів оптимізації зовнішніх і внутрішніх ресурсів задля збереження фізичного, психологічного здоров'я та соціального благополуччя особистості.

**Висновки та перспективи подальших досліджень.** Можна констатувати, що в соціологічній та психолого-педагогічній літературі, незважаючи на наявність передумов для диференціації досліджуваної категорії – конструктивності поведінки, на сьогоднішній день немає точного визначення, що виражалося б у кількісних і якісних характеристиках означеного поняття. Проблема конструктивності розробляється в психології у контексті: вивчення ділової взаємодії, для аналізу проблем прийняття рішень; у межах концепції транзактного аналізу (наголошується, що людина, аналізуючи інформацію і прогнозуючи ймовірності, здобуває знання для ефективної взаємодії з навколишнім світом); ідей гуманістичної психології (людська природа від початку характеризується як позитивна, конструктивна); дослідження розмаїття поведінки людини у важкій життєвій ситуації

(конструктивні способи розв'язання надзвичайних ситуацій характеризуються досягненням мети з опорою на власні сили та здатністю особистості до прогностичних дій) тощо.

Теоретико-методологічний аналіз основних наукових підходів до вивчення конструктивної поведінки особистості дає підстави визначити її як усвідомлене, осмислене ставлення, де свідоме передбачає створення певного образу дійсності, а осмислене – позбавлене помилкових уявлень, наповнене достовірним знанням. Водночас конструктивність передбачає суб'єктивність як найбільш повне вираження інтересів і прагнень особистості. Тому можна говорити про діалектичну єдність об'єктивності уявлень про навколишній світ і суб'єктивного самовизначення, коли йдеться про оцінювання явищ і подій навколишнього світу.

Теоретично визначені критерії конструктивності поведінки учасників освітнього процесу на емпіричному етапі буде покладено в основу подальшого дослідження психологічної готовності учасників освітнього процесу до конструктивних дій у надзвичайних ситуаціях.

## Список використаних джерел

Анцупов, А. (2006) *Конфликтология в схемах и комментариях.* Санкт-Петербург: Питер.

Анцупов, А., & Шипилов, А. (2007). *Конфликтология*. Санкт-Петербург: Питер.

Гусак, Н. (Ред.) (2017). *Психосоціальна підтримка в умовах надзвичайних ситуацій: підхід резилієнс: посібник з проведення тренінгу.* Київ: Пульсари.

Дьяченко, М. (Ред.). (1985). *Готовность к деятельности в напряженных ситуациях: психологический аспект*. Минск: Университетское.

Зайцев, А. (1993). Социально-трудовой конфликт – это норма. *Социологические исследования*, 8, 21–26.

*Кодекс цивільного захисту України.* 5403-VI розд. I ст. 2. (2020). Взято з https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5403-17#Text.

Крюкова, Т. (2004). *Психология совладающего поведения.* Кострома: Авантитул.

Латынов, В. (1993). Конфликт: протекание, способы разрешения, поведения конфликтующих сторон. *Иностранная психология*. Т. 1, № 2, 87–93.

Мертон, Р. (1992). Социальная теория и социальная структура. *Социологические исследования*, 2, 118–124.

Орбан-Лембрик, Л. (2004). *Соціальна психологія особистості і спілкування*. Київ: Либідь.

*Порядок психологічного забезпечення в Державній службі України з надзвичайних ситуацій*. z1390-17 розд. I ст. 2. (2017). Взято з https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1390-17#n14.

Смирнов, В. (2006). *Педагогические условия формирования опыта конструктивного взаимодействия у курсантов военного вуза в трудных ситуациях жизнедеятельности*. (Дис. канд. пед. наук). Костромской государственный университет имени Н. А. Некрасова, Кострома. Взято из http://www.dslib.net/teoria-vospitania/pedagogicheskie-uslovija.

Туриніна, О. (2017). *Психологія травмуючих ситуацій.* Київ: Персонал.

Чебыкина, О. (2014). Немного о конструктивном взаимодействии. *Концепт: научно-методический электронный журнал,* 20, 296–300. Взято из http://e-koncept.ru/2014/54319.htm.

Чернявська, О. (2001). *Механізм впливу соціальних змін на соціальну напруженість в сучасній Україні (на прикладі мегаполісу)*. (Автореф. дис. канд. соціол. наук). Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна, Харків. Взято з http://avtoreferat.net/content/view/7143/62.

Шмонин, Д. (1999). Методологические предпосылки оценки социальной напряженности в сфере социально-трудових отношений. *Социология*, 3, 4–7.

Яценко, Н. (2013). *Прикладне імітаційне моделювання як аналітична основа прийняття управлінських рішень*. Харків: Бізнес Інформ.

Яценко, Н. (1999). *Толковый словарь обществоведческих терминов*. Санкт-Петербург: Лань.

## References

Antsupov, A. (2006). *Konfliktologiya v skhemakh i kommentariyakh* [Conflictology in diagrams and comments]. St. Petersburg: Piter. (in Russian)

Antsupov, A., & Shipilov, A. (2007). *Konfliktologiya* [Conflictology]. St. Petersburg: Piter. (in Russian)

Chebykina, O. (2014). Nemnogo o konstruktivnom vzaimodeystvii [A little about constructive interaction]. *Concept: Scientific-methodical electronic journal,* 20, 296–300. Retrieved from http://e-koncept.ru/2014/54319.htm. (in Russian)

Cherniavska, O. (2001). *Mekhanizm vplyvu sotsialnykh zmin na sotsialnu napruzhenist v suchasnii Ukraini (na prykladi mehapolisu)* [The mechanism of the impact of social change on social tensions in modern Ukraine (on the example of the metropolis)]. (Abstract of Ph.D. dissertation). Kharkivskyi natsionalnyi universytet im. V. N. Karazina, Kharkiv. Retrieved from http://avtoreferat.net/content/view/7143/62. (in Ukrainian)

Dyachenko, M. (Ed.). (1985). *Gotovnost k deyatelnosti v napryazhennykh situatsiyakh: psikhologicheskiy aspekt* [Readiness to act in stressful situations: psychological aspect]. Minsk: Universitetskoye. (in Russian)

Husak, N. (Red.) (2017). *Psykhosotsialna pidtrymka v umovakh nadzvychainykh sytuatsii: pidkhid rezyliiens: posibnyk z provedennia treninhu* [Psychosocial support in emergencies: a resilience approach: a training manual]. Kyiv: Pulsary. (in Ukrainian)

*Kodeks tsyvilnoho zakhystu Ukrainy* [Code of Civil Protection of Ukraine]. 5403-VI rozd. I st. 2. (2020). Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5403-17#Text. (in Ukrainian)

Kriukova, T. (2004). *Psikhologiya sovladayushhego povedeniya* [Psychology of coping behavior]. Kostroma: Avantitul. (in Russian)

Latynov, V. (1993). Konflikt: protekaniye, sposoby razresheniya, povedeniya konfliktuyushhikh storon [Conflict: course, methods of resolution, behavior of the conflicting parties]. *Inostrannaya psikhologiya* [Foreign psychology], 1(2), 87–93. (in Russian)

Merton, R. (1992). Sotsialnaya teoriya i sotsialnaya struktura [Social theory and social structure]. *Sotsiologicheskiye issledovaniya* [Sociological research], 2, 118–124. (in Russian)

Orban-Lembryk, L. (2004). *Sotsialna psykholohiia osobystosti i spilkuvannia* [Social psychology of personality and communication]. Kyiv: Lybid. (in Ukrainian)

*Poriadok psykholohichnoho zabezpechennia v Derzhavnii sluzhbi Ukrainy z nadzvychainykh sytuatsii* [The order of psychological support in the Civil Service of Ukraine for Emergencies]. z1390-17 rozd. I st. 2. (2017). Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1390-17#n14. (in Ukrainian)

Shmonin, D. (1999). Metodologicheskiye predposylki otsenki sotasialnoy napryazhennosti v sfere sotsialno-trudovykh otnosheniy [Methodological prerequisites for assessing social tension in the field of social and labor relations]. *Sotsiologiya* [Sociology], 3, 4–7. (in Russian)

Smirnov, V. (2006). *Pedagogicheskiye usloviya formirovaniya opyta konstruktivnogo vzaimodeystviya u kursantov voennogo vuza v trudnykh situatsiyakh zhiznedeyatelnosti* [Pedagogical conditions of formation of experience of constructive interaction at cadets of military high school in difficult situations of life]. (Ph. D. Thesis). Kostromskoy gosudarstvennyy universitet imeni N. A. Nekrasova, Kostroma. Retrieved from http://www.dslib.net/teoria-vospitania/pedagogicheskie-uslovija. (in Russian)

Turynina, O. (2017). *Psykholohiia travmuiuchykh sytuatsii* [Psychology of traumatic situations]. Kyiv: Personal. (in Ukrainian)

Yatsenko, N. (2013). *Prykladne imitatsiine modeliuvannia yak analitychna osnova pryiniattia upravlinskykh rishen* [Applied simulation as an analytical basis for management decisions]. Kharkiv: Biznes Inform. (in Ukrainian)

Yatsenko, N. (1999). *Tolkovyy slovar obshhestvovedcheskikh terminov* [Explanatory Dictionary of Social Science Terms]. St. Petersburg: Lan. (in Russian)

Zaytsev, A. (1993). Sotseialno-trudovoy konflikt – eto norma [Social and labor conflict is the norm]. *Sotsiologicheskiye issledovaniya* [Sociological research], 8, 21–26. (in Russian)

# ФОРУМ ІЗ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ ПРОБЛЕМАТИКИ

УДК 316/159.942
DOI: https://doi.org/10.33120/ssj.vi46(49).173

**Губеладзе Ірина Гурамівна**
кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник
лабораторії психології мас та спільнот,
Інститут соціальної та політичної психології НАПН України,
м. Київ, Україна
ORCID ID *0000-0001-8023-6408*
*irynagubeladze@gmail.com*

## СОЦІАЛЬНІ ПРАКТИКИ ВОЛОДІННЯ ЯК ПРОСТІР РЕАЛІЗАЦІЇ ПОЧУТТЯ ВЛАСНОСТІ

У статті розглядаються соціальні практики, що виникають і функціонують на основі прояву почуття власності в різних сферах, серед яких фінансова сфера, територія, матеріальні речі, соціальні контакти, інформаційний простір, тіло, часовий режим, життєдіяльність організації, цінності, ідеї, думки, громадянська сфера. Метою дослідження є визначення та обґрунтування соціальних практик володіння, завдяки яким можлива реалізація почуття власності. Під соціальними практиками володіння розуміються унормовані, структуровані соціальні дії, в яких особа проявляє себе як власник і реалізує своє почуття власності. За результатами проведення фокус-груп було визначено найтиповіші соціальні практики як економічного, так і неекономічного характеру, які у своїй основі мають прояв почуття власності. За допомогою експертного опитування серед запропонованого переліку практик визначено ті, які найбільшою мірою відповідають критеріям соціальних практик володіння: розподіл і планування витрат; персоналізація і маркування своєї території; купівля/продаж речей; спілкування з близькими людьми, рідними і друзями; викладання фото, інформації про себе в інформаційному просторі; догляд за собою і своїм тілом; планування свого часу, розпорядку дня; виконання посадових обов'язків; створення інтелектуального або творчого продукту; участь у справах місцевої громади. Актуалізація реалізації почуття власності в соціальних практиках можлива завдяки посиленню контролю над об'єктом власності через глибше його пізнання та самоінвестування своїх сил, знань, зусиль в об'єкт власності. Реалізація почуття власності залежить від змісту як економічних, так і неекономічних соціальних практик, соціальної цінності власності, соціально-культурних традицій співпраці та конкуренції у взаємодії, особливостей міжособової взаємодії щодо привласнення. Перспективи подальших досліджень пов'язуються з моделюванням соціальних практик, що виникають на основі почуття власності, та емпіричним вивченням особливостей їх функціонування.

**Ключові слова:** соціальні практики; почуття власності як соціально-психологічний феномен; психологічна власність; соціальні практики володіння.

# SOCIAL PRACTICES OF POSSESSION AS A SPACE FOR SENSE OF OWNERSHIP IMPLEMENTATION

**Iryna H. Hubeladze**
Postdoctoral Researcher, Ph.D. in Psychology, Senior Researcher Associate,
Laboratory of Masses and Communities,
Institute for Social and Political Psychology, NAES of Ukraine,
Kyiv, Ukraine
ORCID ID *0000-0001-8023-6408*
*irynagubeladze@gmail.com*

The paper deals with the social practices that create and function on the basis of a sense of ownership in various human spheres: financial sphere, territory, material things, social contacts, informational space, body, time, organizational space, values, ideas, thoughts, civil sphere. The purpose of the articles is to identify and disseminate social management practices that can realize a sense of ownership. Social practices of possession are understood as normalized, structured social actions in which a person manifests themselves as the owner and realizes their sense of ownership. According to the results of the focus groups, the most popular social practices of both economic and non-economic nature were identified, which should show a sense of ownership in their base. With the help of an expert description, among the proposed list of practices, those that are most responsible for the protection of social management practices were identified: allocation and planning of costs; personalization and marking of the territory; buying / selling things; communication with close people, relatives and friends; uploading photos, information about yourself in the information space; taking care of yourself and your body; planning your time, the order of the day; performance of official duties; creation of an intellectual or creative product; participation in the affairs of the local community. The actualization of the sense of ownership realization in social practices is possible through the strengthening of control over the object of property, through deeper knowledge and self-investment of their forces, knowledge, efforts on the object of possession. Sense of ownership realization depending on the content of both economic and non-economic social practices, the social value of possession, socio-cultural traditions of employees, and competition in interaction, features of interpersonal interaction with privacy. Perspectives for further research are in the modeling of social practices based on a sense of ownership functioning and in the empirical study of the peculiarities of their functioning.

**Keywords:** social practices; sense of ownership as a socio-psychological phenomenon; psychological ownership; social practices of possession.

**Постановка проблеми.** Власність, зокрема і в її соціально-психологічному аспекті, відіграє вагому роль у житті як особи, так і спільноти, будь-якої соціальної групи чи суспільства загалом з огляду на ті впливи, які породжує переживання почуття власності в соціальних стосунках і взаємодії. Власність як соціально-психологічне явище має дуальну природу – з одного боку, виявляючись через соціокультурний контекст, з другого боку – відтворюючи і продукуючи його. Власність, почуття власності, мотивація привласнення зумовлюють різні соціальні дії осіб і необхідність співвіднесення їх з іншими, із спільним соціальним контекстом та нормами. Тож актуальність дослідження полягає у визначенні тих соціальних практик, які здійснює особа, спираючись на своє почуття власності, у різних сферах життєдіяльності. Ці практики визначають спосіб мислення і дії відповідно до певних індикаторів, наприклад: “моє” – “не моє”, “для нас” – “не для нас”. Як стверджує П. Бурдьє (1998), саме соціальні практики дають змогу нам як соціальним суб’єктам перевіряти свої поведінкові акти на відповідність сталим уявленням про навколишню дійсність за критеріями доступності/недоступності, належності/неналежності. Оскільки соціальні практики сприяють усвідомленню особистістю власної неперервності, дають їй змогу гнучко реагувати на соціальні зміни, рухатися назустріч новому досвіду, сприяють пошуку оновлених ідентичностей (Титаренко, 2014, с. 11), постає необхідність з’ясувати, яким же

чином соціум визначає формування почуття власності особи та його реалізацію в соціальних практиках володіння і як реалізація почуття власності в певних соціальних практиках трансформує соціальну реальність. Бо саме в практиках, через практики і завдяки практикам ми змінюємося, спілкуємося, набуваємо і передаємо досвід.

**Аналіз останніх досліджень і публікацій** свідчить, що соціальні практики як об'єкт наукових пошуків уже досить довго перебувають у фокусі уваги дослідників, особливо соціологів, філософів, психологів (П. Бурдьє, В. Волков, Н. Коваліско, О. Кочубейник, К. Настояща, Т. Титаренко, О. Хархордін, К. Черемних, С. Яремчук та ін.). Науковці розглядають різні їхні типології залежно від спрямування і тематики дослідження. Найбільш близьким поняттям до соціальних практик володіння є соціальні практики споживання (Я. Зоська, Н. Коваліско, В. Тарасенко), які визначають як діяльність, спрямовану безпосередньо на одержання і споживання товарів, послуг чи інформації та розпоряджання ними. Автор теорії психологічної власності Джон П'єрс та його послідовники активно розробляють теорію в межах організаційної психології (Pierce, Kostova, & Dirks, 2002); поступово з'являються напрацювання, присвячені становленню громадянського суспільства на основі розвитку почуття власності щодо власної держави.

Однак бракує системного підходу до аналізу реалізації означеного феномену в різних сферах життєдіяльності людини, а отже, у різноманітті її соціальних практик. У сучасній соціально-психологічній науці поза увагою дослідників досі залишаються соціальні практики володіння, що виникають і реалізуються на основі почуття власності. Теоретичні та емпіричні розвідки в цьому напрямі дали б змогу побудувати моделі реалізації почуття власності в соціальних практиках, з'ясувати особливості їх функціонування та чинники актуалізації/деактуалізації.

**Метою статті** є визначення, обґрунтування та розкриття сутності соціальних практик володіння, які уможливлюють реалізацію почуття власності.

**Виклад основного матеріалу дослідження**. У сучасній соціальній теорії під практиками розуміють звичні, рутинні соціальні дії, засновані на колективному досвіді суб'єктів, які мають певні атрибуції (Настояща, 2018, с. 61). Практики є безпосередньо зрозумілими й передбачуваними, вони сприймаються як щось природне, а тому їх важко відрефлексувати. Як стверджує А. Reckwitz (2002), соціальне існує не в головах людей, не в дискурсі і не в інтерсуб'єктній взаємодії, а в рутинізованих способах поведінки, тобто у практиках (p. 247). Соціальні практики здійснюються завжди у взаємодії з іншими. Але не з тими, кому ми себе протиставляємо, а з тими, з ким ми поділяємо власну повсякденність.

Соціальні практики мають чітку структуру – зовнішню і внутрішню будову, зміст та форму. Практики завжди є соціокультурними і фоновими, латентними – і не тому, що вони приховані, а тому що вони настільки очевидні, що ми їх не помічаємо, як не помічаємо і буденну повсякденність, оскільки зосереджені переважно на стратегічних питаннях, власних емоціях і думках. Практику часто можна сплутати зі звичкою, оскільки і те, і друге є традиційною дією. Однак звичка є здебільшого індивідуальною, особистісною, унікальною, персоналізованою, а соціальна практика – загальнопоширена, масова.

Соціальну практику можна розглядати і як соціальну дію, і як конструкт свідомості, і як елемент культури. Дослідники соціальних практик (Настояща, 2018; Титаренко, Кочубейник, & Черемних, 2014; Яремчук, 2017) пропонують такі критерії для їх визначення: *неусвідомлюваність, рутинність, фоновість* (забезпечує мимовільне функціонування особи в соціумі, тим самим культурно вбудовує її в цей соціум, робить особу його частиною); *повторюваність, відтворюваність* (кожну практику особа повторює у своєму житті безліч разів); *автоматичність* (формується завдяки повторюваності); *культурозумовленість* (їхня природа відповідає системі культури, окреслює соціальні практики як культурний елемент, певний культурний код належності до певної субкультури); *тілесність* (біологічна репрезентація соціальних практик за допомогою тіла); *рухливість* (яким чином відбувається ця практика, які дії, у якій послідовності робить той, хто здійснює практику); *процесуальність* (схильність до самозмін); *вимірюваність* (придатна для обчислень і

підрахунків); *правилозумовленість, нормативність, конвенційність* (прив'язка до виконання певного узгодженого алгоритму, правила, виробленого тією чи іншою спільнотою); *спільність, колективність* (звичні, регулярні для певних спільнот) (Настояща, 2018; Титаренко, Кочубейник, & Черемних, 2014; Яремчук, 2017). Зважаючи на множинність спільнот, яка може бути безкінечною і продукувати множинність реальностей, кожна з них виробляє свої правила для своїх практик (Щюц, 2003). Внутрішньо вони зумовлюються габітусом, а зовнішньо – соціальною структурою. Означені характеристики є загальними для практик незалежно від того, з якої позиції їх розглядають і до якого типу відносять. Саме вони визначають практику як практику, відрізняючи її від інших елементів культурної системи (Настояща, 2018, с. 58). Вони забезпечують континуальність, поступальність, еволюційність конструювання особистістю себе і свого життя. Практикування, ідентифікування та автономізація неможливі без постійної двосторонньої взаємодії і комунікації із соціумом, найближчим оточенням, культурним і природним простором, із власним минулим і майбутнім, що забезпечує взаємопроникнення соціального та індивідуального (Титаренко, 2014, с. 15).

З огляду на багатогранність і широку палітру соціальних практик постає потреба в їх систематизації і типологізації. Однак і досі ці спроби не привели до вироблення єдиної чіткої системи. Типологізація практик може здійснюватися на різній основі, зокрема і за сферами практикування, що є горизонтальною типологією (Настояща, 2017, с. 173). Частіше дослідники створюють свою типологію, залежно від цілей власного дослідження.

Об'єктивною основою типологізації соціально-психологічних практик може бути зміст її аспектів та основ. Наприклад, досліджують релігійні соціальні практики (О. Козловський), практики успіху (С. Карпенко), практики життєконструювання (Т. Титаренко, О. Кочубейник, К. Черемних), практики споживання (В. Тарасенко), практики як маркер стилю споживання (Н. Коваліско), комунікативні практики (Н. Луман). Відповідно, можуть бути визначені та проінтерпретовані практики володіння як видові щодо загалом соціальних практик. Тобто *соціальні практики володіння* – це унормовані, структуровані зразки поведінки, соціальні дії, в яких особа проявляє себе як власник і реалізує своє почуття власності.

Так, говорячи про соціальні практики володіння, ми спираємося на визначення феномену почуття власності та основні сфери його реалізації. *Почуття власності* як соціально-психологічний феномен ми розуміємо як суб'єктивне емоційне переживання людини щодо належності їй певних об'єктів власності, що відображає зміст та значення, яке мають для неї реальні або абстрактні, конкретні або узагальнені об'єкти власності, тобто все те, що можна назвати своїм (Губеладзе, 2019).

Таке емоційне переживання людини щодо різних об'єктів власності, що виникає в процесі її відносин з навколишнім світом, формується і проявляється під час взаємодії із соціумом, через соціальні практики і завдяки їм. У ньому відбиваються значення об'єктів власності, стосунків з іншими людьми навколо власності, потреби і мотиви психологічного привласнення. Почуття власності як конструкт самосвідомості особи, що реалізується в соціальних практиках та виступає водночас чинником і результатом (наслідком) міжособової взаємодії, є багатовимірним утворенням, специфіка якого визначається організацією його складових і гетерогенністю його проявів.

Почуття власності формується, розвивається і функціонує через соціальні інститути, соціальну символіку, деякі традиції і соціальні практики. Як емоційний стан, почуття власності розвивається і, хоча і має свої біологічно детерміновані підстави, є продуктом життя людини в суспільстві, її спілкування і виховання. Завдяки йому виявляється стійке ставлення людини з її настановленнями і переконаннями до об'єктів власності, самої себе, інших людей і суспільних подій. Воно вибудовується на основі і в результаті взаємодії людей, їхньої боротьби за досягнення суспільно важливої мети. Почуття власності як соціально-психологічний феномен сформувалось у суспільно-історичному житті людей, у процесі їхнього спілкування, і його функціонування неможливе поза соціальним контекстом,

а отже, воно стало важливим засобом оцінки вчинків і поведінки людей, регулювання взаємин особистості.

Платформою, чи то ареною, де проявляється почуття власності, є психологічний простір особистості, який, як суб'єктивно значущий фрагмент буття, визначає актуальну діяльність і стратегію життя людини. Він охоплює комплекс фізичних, соціальних і суто психологічних явищ, з якими людина себе ототожнює (територія, особисті речі, тіло, соціальні прив'язаності, настановлення тощо). Ці явища можуть набувати значущості відповідно до психологічної ситуації, маючи для суб'єкта особистісний смисл, що починає оберігатися усіма фізичними і психологічними засобами.

С. Нартова-Бочавер (2008) виокремила шість вимірів психологічного простору особистості, які відображають фізичний, соціальний і духовний аспекти людського буття: власне тіло; територія; особисті речі (артефакти); часовий режим; соціальні зв'язки; смаки (цінності) (с. 138). На нашу думку, у часи інтенсивного розвитку інформаційних технологій доречно було б додати до цього переліку віртуальний простір особистості та психологічну власність в організації, стосунки з державою. Важливими умовами реалізації почуття власності, представленими в соціальних практиках, є зміст соціальних як економічних, так і неекономічних практик, соціальна цінність власності, соціально-культурні традиції співпраці та конкуренції у взаємодії, міжособова взаємодія з привласнення тощо. Як і будь-які інші соціальні практики, практики володіння можуть відрізнятися в різні історичні періоди і на різних етапах життя особи та залежать від її місця проживання, статусу і соціальних ролей. Вони можуть описувати, характеризувати, відображати як "близький", повсякденний життєвий світ особистості, так і "масштабні", суспільні явища (Яремчук, 2017, с. 61).

Для верифікації соціальних практик володіння ми провели 10 фокус-груп, до яких було залучено108 учасників. Це студенти-психологи, які здобувають ступінь бакалавра (IV курс) та ступінь магістра. У кожній групі працювало 10-11 учасників. Їм пропонувалося виокремити найбільш поширені і типові соціальні практики володіння у відповідній сфері та обговорити особливості їхнього прояву. Кожна фокус-група працювала над окремою сферою реалізації почуття власності.

Оскільки учасниками фокус-груп були, так би мовити, пересічні громадяни, які не є фахівцями з теорії соціальних практик чи економічної психології, їм давалося пояснення, що таке соціальні практики, які їхні виразні особливості, що таке почуття власності і соціальні практики володіння. Наводилися приклади, в яких сферах може реалізовуватися почуття власності. Далі під час обговорення учасники визначали найбільш типові соціальні практики володіння у відповідній сфері. Обґрунтовували, як ми відчуваємо втрату і що може посилювати переживання почуття власності в даній сфері. Учасникам важливо було розуміти, що соціальна практика – це лише елемент, частина всього різноманіття дій, які може здійснювати особа. І варто відрізняти її від вчинку, дії, правила, ритуалу за певними ознаками. Оскільки соціальні практики є фоновими і рутинними, їх важко відрефлексувати і відчути, то для ефективної роботи у фокус-групі було застосовано техніки відсторонення, опису та інтерпретації (Волков, & Хархордин, 2008, с. 24-25). Завдяки роботі фокус-груп було напрацьовано перелік соціальних практик володіння в різних сферах (табл.).

Соціальні практики володіння можуть актуалізуватися і набирати ваги завдяки посиленню формування і реалізації почуття власності через: здійснення контролю над об'єктом власності, інтимне пізнання об'єкта власності, самоінвестування людиною своїх сил, знань, зусиль в об'єкт власності (Peck, & Shu, 2018, p. 9; Pierce, Kostova, & Dirks, 2002).

Наступний етап дослідження полягав у визначенні найбільш відповідних соціальних практик володіння у кожній зі сфер. Визначені під час фокус-груп соціальні практики володіння було згруповано, а відтак запропоновано 10 експертам для оцінки на відповідність визначенню соціальних практик. Експертами стали психологи-науковці, які досліджують соціальні практики. Оцінку ступеня узгодженості думок експертів ми визначили за допомогою коефіцієнта конкордації.

*Таблиця*

**Соціальні практики володіння в різних сферах життєдіяльності особи**
(за результатами фокус-груп)

| | **Сфери прояву почуття власності** | **Приклади соціальних практик** | **Сумарний ранг** | **Коефіцієнт конкордації, Ккон** |
|---|---|---|---|---|
| 1. | Фінансова сфера (гроші) | Робити заощадження | 2 | 0,803 |
| | | Приховувати свій прибуток від інших | 5 | |
| | | Розподіл і планування витрат | 1 | |
| | | Споживацькі практики – витрати грошей | 4 | |
| | | Ведення спільного бюджету | 3 | |
| 2 | Територія | Прибирання | 4 | 0,834 |
| | | Декорування, ремонт | 3 | |
| | | Персоналізація і маркування своєї території | 1 | |
| | | Захист, обмеження своєї території (закриті двері, замки) | 2 | |
| 3 | Матеріальні речі | Розташування речей у певному порядку і його дотримання | 5 | 0, 714 |
| | | Персоналізація речей, або маркування | 3 | |
| | | Догляд за речами | 2 | |
| | | Витрачання часу на речі (вибір, придбання, догляд тощо) | 4 | |
| | | Купівля, продаж речей | 1 | |
| 4 | Соціальні контакти | Спілкування з близькими людьми, рідними і друзями | 1 | 0,813 |
| | | Прояви ревнощів | 4 | |
| | | Дотримання традицій | 3 | |
| | | Налагодження контактів у соціальних мережах | 2 | |
| 5 | Інформацій-ний простір | Заглиблення в специфічну тему, тему інтересу (відстежування специфічного контенту, підписка на нього) | 3 | 0,784 |
| | | Застосування фільтрів | 5 | |
| | | Викладання фото, інформації про себе | 1 | |
| | | Комунікація з іншими через уподобання і коментарі | 4 | |
| | | Створення унікального контенту | 6 | |
| | | Ведення і персоналізація власного акаунта | 2 | |
| 6 | Тіло | Догляд за собою | 1 | 0,735 |
| | | Заняття спортом, тренування | 2 | |
| | | Дотримання здорового способу життя | 3 | |
| | | Носіння комфортного одягу | 4 | |
| 7 | Час | Планування свого часу, розпорядку дня | 1 | 0,768 |
| | | Дотримання/недотримання дедлайнів | 2 | |
| | | Виставлення пріоритетів | 4 | |
| | | Дотримання дисципліни, повага до часу інших (не спізнюватися) | 3 | |
| 8 | Організація, компанія | Виконання посадових обов’язків | 1 | 0,822 |
| | | Підвищення кваліфікації та власної професійної експертності | 4 | |
| | | Додаткове навчання у вільний час | 5 | |
| | | Планування робочого часу | 3 | |
| | | Прийняття рішень на роботі | 2 | |

| | **Сфери прояву почуття власності** | **Приклади соціальних практик** | **Сумарний ранг** | **Коефіцієнт конкордації, Ккон** |
|---|---|---|---|---|
| 9 | Ідеї, думки | Створення інтелектуального або творчого продукту | 1 | 0,736 |
| | | Поширення інтелектуального або творчого продукту | 4 | |
| | | Ведення щоденника | 2 | |
| | | Створення історій (сторіз) та власних постів у соцмережах (щось схоже на блок інформаційного простору) | 5 | |
| | | Ведення інтелектуальних дискусій | 3 | |
| 10. | Громадянська сфера | Сплата податків | 5 | 0,706 |
| | | Прояв громадянської активності, волонтерство | 4 | |
| | | Членство в громадських організаціях | 2 | |
| | | Участь у справах місцевої громади | 1 | |
| | | Переконування друзів, близьких, знайомих у правильності своїх громадянських поглядів | 3 | |
| | | Застосування відповідної символіки | 6 | |

Експертна оцінка послідовно включала такі основні етапи: 1) формування групи фахівців-експертів; 2) підготовка бланка опитувальника для експертів; 3) опитування експертів; 4) обробка даних; 5) статистична обробка експертних оцінок. Експерти добиралися за критеріями їхньої високої професійної кваліфікації (кандидати і доктори психологічних наук, які мали значний досвід роботи в галузі соціальної психології), компетентності щодо соціальних практик, об'єктивності та незацікавленості в результатах експертизи. Через карантинні обмеження і дистанційну форму роботи опитування експертів проводилося в онлайновому форматі (їм було розіслано анкети).

Експертам слід було прорангувати кожну із запропонованих соціальних дій, пов'язаних із проявом почуття власності в різних сферах, відповідно до критеріїв визначення саме соціальних практик. Рангове оцінювання зводилося до визначення вагомості (значущості) кожного показника відповідним рангом. Найбільш важливий показник позначено рангом R = l, а найменш значущий – рангом R = n, де n – кількість запропонованих показників. Чим ближче значення коефіцієнта конкордації W до 1, тим вища узгодженість думок експертів, а значення, менші за 0,5-0,7, вважалися незадовільними. Значущість коефіцієнта конкордації визначалася за критерієм $\chi^2$ Пірсона.

Отже, з огляду на статистичну значущість отриманих коефіцієнтів конкордації можемо зробити висновок про високу узгодженість думок експертів, що дає підстави говорити про коректність проведеного дослідження і можливість використовувати отримані дані в подальшому дослідженні. Зокрема, виокремлені в такий спосіб соціальні практики володіння ми плануємо використати для подальшої роботи, а саме для створення моделей реалізації почуття власності в соціальних практиках.

**Практична/соціальна значущість дослідження** полягає в можливості використання отриманих даних для подальшої побудови моделей реалізації почуття власності в соціальних практиках. А на їх основі стає можливим прогнозування можливостей актуалізації/ деактуалізації почуття власності, послаблення негативних наслідків його дії та посилення позитивного впливу на життя людини і суспільства, а також розроблення відповідних рекомендацій.

**Висновки та перспективи подальших досліджень**. Отже, під соціальними практиками володіння ми розуміємо унормовані структуровані соціальні дії, через які особа проявляє себе як власник і реалізовує почуття власності. Як найтиповіші соціальні практики

володіння визначено такі: розподіл і планування витрат; персоналізація і маркування своєї території; купівля/продаж речей; спілкування з близькими людьми, рідними і друзями; викладання фото, інформації про себе в інформаційному просторі; догляд за собою і своїм тілом; планування свого часу, розпорядку дня; виконання посадових обов'язків; створення інтелектуального або творчого продукту; участь у справах місцевої громади. Соціальні практики володіння як простір реалізації почуття власності можуть бути як економічно, так і неекономічно зумовленими.

Перспективи подальших досліджень убачаємо в емпіричному вивченні особливостей функціонування і моделюванні соціальних практик, що виникають на основі почуття власності.

## Список використаних джерел

Бурдье, П. (1998). Структура, габитус, практика. *Журнал социологии и социальной антропологии*. Взято из http://www.old.jourssa.ru/1998/2/4bourd.html.

Волков, В., & Хархордин, О. (2008). *Теория практик*. Санкт-Петербург: Изд-во Европейского университета в Санкт-Петербурге.

Губеладзе, І. Г. (2019). Почуття власності як соціально-психологічний феномен: концептуалізація поняття. *Наукові студії із соціальної та політичної психології,* 43 (46), 141–148. Взято з https://doi.org/10.33120/ssj.vi43(46)

Зоська, Я. В. (2011). Соціальні практики сучасного споживача в Україні. *Грані. Соціологія,* 6 (80), 94–97.

Карпенко, С. Р. (2016). Социально-философские практики успеха. *Грані,* 138, 45–49. Взято из http://nbuv.gov.ua/UJRN/Grani_2016_138_9.

Коваліско, Н. (2010). Теорія практик, практики і дослідження стратифікаційних порядків. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг,* 2, 49–63.

Козловський, О. Р. (2007). *Релігійна свідомість і релігійні практики населення сучасної України як предмет соціально-філософського аналіз*у. Київ.

Луман, Н. (2003). Что такое коммуникация? *Проблемы теоретической социологии,* 4, 114–125.

Луман, Н. (2000). Невероятность коммуникации. *Проблемы теоретической социологии.* Взято из https://gtmarket.ru/laboratory/expertize/2972

Нартова-Бочавер, С. К. (2008). *Человек суверенный: психологическое исследование субъекта в его бытии*. Санкт-Петербург: Питер.

Настояща, К. В. (2018). Атрибуції поняття практики: колізії означення та пошуки верифікацій. *Соціологія*, 21(1), 56–62. Взято з https://doi.org/10.15421/17186.

Тарасенко, В. І. (1993). *Соціологія споживання: методологічні проблеми.* Київ.

Титаренко, Т. М., Кочубейник, О. М., & Черемних, К. О. (2014). *Психологічні практики конструювання життя в умовах постмодерної соціальності.* Київ: Міленіум.

Шюц, А. (2003). *Смысловая структура повседневного мира: Очерки по феноменологической социологии.* Москва: Институт Фонда "Общественное мнение".

Яремчук, С. (2017). Соціальні практики як чинники функціонування соціальних інститутів. *Релігія та соціум*, 1 (25), 57–62.

Peck, J., & Shu, S. B. (Eds.). (2018). *Psychological Ownership and Consumer Behavior*. Springer International Publishing. Retrieved from https://doi.org/10.1007/978-3-319-77158-8.

Pierce, J. L., Kostova, T. & Dirks, K. T. (2002). The state of psychological ownership: Integrating and extending a century of research. *Review of General Psychology,* 7(1). Retrieved from https://doi.org/10.1037//1089-2680.7.1.84.

Reckwitz, A. (2002). Toward a Theory of Social Practices: A Development in Culturalist Theorizing. *European Journal of Social Theory*, 5(2), 243–263. Retrieved from https://doi.org/10.1177/13684310222225432.

## References

Burdye, P. (1998). Struktura, gabitus, praktika [Structure, habitus, practice]. *Zhurnal sotsiologii i sotsialnoy antropologii*. Retrieved from http://www.old.jourssa.ru/1998/2/4bourd.html. (in Russian)

Hubeladze, I. H. (2019). Pochuttia vlasnosti yak sotsialno-psykholohichnyi fenomen: kontseptualizatsiia poniattia [Sense of ownership as a socio-psychological phenomenon: conceptualization of the concept]. *Naukovi studii iz sotsialnoi ta politychnoi psykholohii,* 43 (46), 141–148. Retrieved from https://doi.org/10.33120/ssj.vi43(46). (in Ukrainian)

Karpenko, S. R. (2016). Sotsialno-filosofskiye praktiki uspekha [Socio-philosophical practices of success]. *Grani,* 138, 45–49. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/Grani_2016_138_9. (in Russian)

Kovalisko, N. (2010). Teoriia praktyk, praktyky ta doslidzhennia stratyfikatsiinykh poriadkiv [Theory of practices, practices and research of stratification orders]. *Sotsiolohiia: teoriia, metody, marketynh,* 2, 49–63. (in Ukrainian)

Kozlovskyy, O. R. (2007). *Relihiina svidomist ta relihiini praktyky naselennia suchasnoi Ukrainy yak predmet sotsialno-filosofskoho analizu* [Religious consciousness and religious practices of the population of modern Ukraine as a subject of socio-philosophical analysis]. Kyiv. (in Ukrainian)

Luman, N. (2000). Neveroyatnost kommunikatsii [Incredible Communication]. *Problemy teoreticheskoy sotsiologii*. Retrieved from https://gtmarket.ru/laboratory/expertize/2972 (in Russian)

Nartova-Bochaver, S. K. (2008). *Chelovek suverennyy: psikhologicheskoye issledovaniye subyekta v yego bytii* [Man is Sovereign: the Psychological Study of the Subject in His Being]. St. Petersburg: Piter. (in Russian)

Nastoyashcha, K. V. (2018). Atrybutsii poniattia praktyky: kolizii oznachennia ta poshuky veryfikatsii [Attributions of the concept of practice: collisions of definitions and search for verifications]. *Sotsiolohiia,* 21(1), 56–62. Retrieved from https://doi.org/10.15421/17186. (in Ukrainian)

Peck, J., & Shu, S. B. (Eds.). (2018). *Psychological Ownership and Consumer Behavior*. Springer International Publishing. Retrieved from https://doi.org/10.1007/978-3-319-77158-8. (in English)

Pierce, J. L., Kostova, T. & Dirks, K. T. (2002). The state of psychological ownership: Integrating and extending a century of research. *Review of General Psychology,* 7(1). Retrieved from https://doi.org/10.1037//1089-2680.7.1.84. (in English)

Reckwitz, A. (2002). Toward a Theory of Social Practices: A Development in Culturalist Theorizing. *European Journal of Social Theory*, 5(2), 243–263. Retrieved from https://doi.org/10.1177/13684310222225432. (in English)

Shyuts, A. (2003). *Smyslovaya struktura povsednevnogo mira: Ocherki po fenomenologicheskoy sotsiologii* [The semantic structure of the everyday world: Essays on phenomenological sociology]. Moscow: Institut Fonda "Obshchestvennoye mneniye". (in Russian)

Tarasenko, V. I. (1993). *Sotsiolohiia spozhyvannia: metodolohichni problemy* [Sociology of consumption: methodological problems]. Kyiv. (in Ukrainian)

Tytarenko, T. M., Kochubeynyk, O. M., & Cheremnykh, K. O. (2014). *Psykholohichni praktyky konstruiuvannia zhyttia v umovakh postmodernoi sotsialnosti* [Psychological practices of constructing life in the conditions of postmodern sociality]. Kyiv: Milenium. (in Ukrainian)

Volkov, V., & Kharkhordin, O. (2008). *Teoriya praktik* [Theory of Practices]. St. Petersburg: Izdatelsvo. Yevropeyskogo universiteta v Sankt-Peterburge. (in Russian)

Yaremchuk, S. (2017). Sotsialni praktyky yak chynnyky funktsionuvannia sotsialnykh instytutiv [Social practices as factors in the functioning of social institutions]. *Relihiia ta sotsium*, 1 (25), 57–62. (in Ukrainian)

Zoska, Ya. V. (2011). Sotsialni praktyky suchasnoho spozhyvacha v Ukraini [Social practices of the modern consumer in Ukraine]. *Hrani. Sotsiolohiia,* 6 (80), 94–97. (in Ukrainian)

УДК 316.6
DOI: https://doi.org/10.33120/ssj.vi46(49).174

**Остафійчук Романна Юріївна**
аспірант, асистент кафедри теоретичної та практичної психології,
Національний університет "Львівська політехніка",
м. Львів, Україна
ORCID ID 0000-0003-2696-0491
*romannakalun@gmail.com*

# КОНКУРЕНТОСПРОМОЖНІСТЬ ЯК ОРГАНІЗАЦІЙНИЙ І ОСОБИСТІСНИЙ ФЕНОМЕН У ДИСКУРСІ СОЦІАЛЬНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

Метою статті був аналіз конкурентоспроможності як організаційного і особистісного феномену для визначення базових соціально-психологічних елементів цього явища. Методологічною основою дослідження стало вчення про психологію організацій і дослідження конкурентоспроможності персоналу організації. Конкурентоспроможність постає в дискурсі соціальної психології як організаційний феномен, здебільшого властивість персоналу організації. Поряд із цим вона може бути досліджена і як організаційно-особистісний феномен – як у контексті командної конкурентної взаємодії з іншими організаціями, так і індивідуальної – з іншими працівниками. Професіогенез є важливим, але недостатнім чинником формування конкурентоспроможності, оскільки забезпечує лише її інструментальну складову. Конкурентоспроможність працівника формується в процесі конкуренції. Її розвиток є максимальним, якщо в індивідуальному досвіді особистості часто траплялося суперництво з подібними їй за рівнем кваліфікації професіоналами. Якщо такого досвіду не було, конкурентоспроможність може не сформуватися зовсім, навіть якщо рівень професіоналізму особи є високим. Конкурентоспроможність – це ціннісна, мотиваційна та інструментальна (професійна) готовність працівника організації до реалізації конкурентної поведінки, результатом якої є виграш у конкурентній боротьбі. Обмеження дослідження пов'язані з його теоретичним характером. Видаються доцільними подальші емпіричні дослідження структурних елементів конкурентоспроможності (інструментальної, мотиваційної, ціннісної) як психологічної готовності працівника організації до успішної конкурентної поведінки. Практичне значення дослідження полягає в можливості застосування знань про структуру конкурентоспроможності в управлінській діяльності топменеджменту організацій щодо регулювання конкурентної поведінки працівників.

**Ключові слова:** конкурентність; конкурентна поведінка; персонал організації; конкурентоспроможність персоналу; конкурентоспроможність працівника.

# COMPETITIVENESS AS AN ORGANIZATIONAL AND PERSONAL PHENOMENON IN THE DISCOURSE OF SOCIAL PSYCHOLOGY

**Romanna Y. Ostafiichuk**
Ph.D. student, Professor Assistant,
Department of Theoretical and Practical Psychology
National Universitet "Lviv Politechnik",
Lviv, Ukraine
ORCID ID 0000-0003-2696-0491
*romannakalun@gmail.com*

The aim of the article is to analyze competitiveness as an organizational and personal phenomenon, to determine its basic socio-psychological elements. The methodological basis of our approach is the doctrine of the psychology of organizations and the study of the competitiveness of the organization's staff. Competitiveness appears in the discourse of social psychology as an organizational phenomenon, mostly an attribute of the organization's staff. Along with this, it can be studied as an organizational and personal phenomenon both in the context of team competition with other organizations, and personal one – with other employees. Professiogenesis is an important but insufficient factor in the formation of competitiveness, as it provides only its instrumental component. The competitiveness of the employee is formed in the course of the competition. Its development is maximal if in the personal experience there was often a rivalry with similar professionals in terms of qualifications. In the absence of such experience, competitiveness may not be formed at all, even if the level of professionalism of the person is high. Competitiveness determined as a value, motivational, and instrumental (professional) readiness of the organization's employee to implement competitive behavior, the result of which is a win in the competition. The limitation of the study is its theoretical nature. Further empirical studies of the structural elements of competitiveness (instrumental, motivational, value) as the psychological readiness of the employee of the organization for successful competitive behavior seem appropriate. The practical significance of the study lies in the possibility of applying knowledge about the structure of competitiveness in the top management activities of organizations to regulate the competitive behavior of employees.

**Key words:** competitiveness; competitive behavior; organization's staff; staff competitiveness; competitiveness of the employee.

**Постановка проблеми**. Розвиток ринкових відносин неможливий без розвитку конкуренції. Її успішність пов'язана з конкурентоспроможністю – системною властивістю як групи, так і особистості.

У науковій літературі цей феномен найчастіше розглядають як такий, що має організаційну природу (конкурентоспроможність персоналу організації, конкурентність чи змагальність організаційного клімату), і рідше – як міжособистісну чи особистісну. Водночас якщо конкурентоспроможність притаманна персоналу організації як групі, то й особистість не може не бути її носієм. Тоді конкурентність чи змагальність можуть бути характеристикою стосунків; властивістю ментальності; інструментальною і термінальною цінністю, яка поширюється і в організаціях, і в суспільстві загалом. Постає проблема психологічного наповнення поняття конкурентоспроможності, розкриття психологічної природи явища конкурентоспроможності, як групової, так і індивідуальної; виокремлення її базових соціально-психологічних ознак.

**Аналіз останніх досліджень і публікацій**. Переважну більшість досліджень і публікацій з порушеної проблеми присвячено конкурентоспроможності персоналу організації. Аналізують її також і як характеристику організаційного клімату. Як особистісний феномен цю властивість розглядають значно рідше.

У найбільш загальному значенні конкурентоспроможність (від англ. competitiveness – конкурентоздатність, конкурентність, змагальність) розуміють як здатність певного суб'єкта (або об'єкта – якщо йдеться про товар) перевершити конкурентів в умовах наявного ринку (Swab, & Johnson, 2019). Результатом конкурентоспроможності є фінансова/маркетингова/ організаційна перемога над конкурентами: наприклад, домінування на ринку внаслідок пропозиції кращого (якіснішого, дешевшого) товару, адекватнішого обслуговування клієнта, швидшої доставки тощо.

Конкурентоспроможність як явище може існувати лише в умовах конкуренції (та, зокрема, ринкової економіки). Тому є наукова традиція аналізувати конкурентоспроможність групи чи особи в контексті конкурентних ринкових відносин.

Конкуренція як стан ринкових відносин спонукає економіку і суспільство до розвитку, оскільки вона:

1) змушує підприємців постійно шукати й знаходити нові види продукції і послуг;

2) сприяє виробництву продукції високої якості за розумними цінами;

3) спонукає оперативно реагувати на зміну потреб покупців;

4) є могутньою альтернативою монополізму;

5) сприяє розвитку техніки, науки, технології, інформаційних систем (Бучинська, 2016).

У процесі постійної конкуренції конкурентоспроможність розвивається як властивість організації та її персоналу.

Конкурентоспроможність персоналу визначають як поєднання професійних, компетентнісних, ділових та маркетингових характеристик персоналу як певного людського ресурсу, що стабільно забезпечує організації перемогу в конкурентній боротьбі на ринку (Бучинська, 2016); як сукупність джерел конкурентних переваг і самих переваг у персоналу підприємства та здатність персоналу практично реалізувати їх, задовольняючи водночас потреби суспільства, підприємства та працівника (Kilduff, 2010); як сукупність природних, освітньо-професійних, ділових та моральних якостей працівників, які найбільше користуються попитом у певний період ринкової кон'юнктури (Смирнов, 2007); як готовність до вмілого використання індивідуальних конкурентних переваг, пов'язаних з професіогенезом працівника, усупереч конкуруючим соціальним інституціям (Ward, 1995).

Показники конкурентоспроможності персоналу підприємства часто поділяють на дві великі групи – загальні (маркетинговий потенціал, фінансовий потенціал, інноваційний потенціал, культурно-комунікативний потенціал тощо) та індивідуальні (професійно-кваліфікаційні характеристики, фізичні характеристики, функціональна якість праці тощо). Водночас зазначають, що конкурентоспроможність персоналу забезпечується також за рахунок ефективної системи управління ним і системи менеджменту підприємства.

Разом з тим конкурентоспроможність як поняття чи категорія аналізу ще не набула достатньою мірою статусу психологічного поняття. Чимало сучасних американських організаційних психологів зазначають, що проблема конкурентоспроможності в організаціях вивчена у психології недостатньо (Swab, & Johnson, 2019; Kilduff, 2010; Neale, & Bazerman, 1985).

Р. Сваб і П. Джонсон вважають, що конкурентоспроможність в організаціях впливає на різноманітні сфери життя особистості, зокрема: динаміку стосунків (особливо у випадку суперництва); індивідуальні відмінності (наприклад, риси характеру), організаційний клімат; організаційні результати. Ці автори запропонували багаторівневу інтегративну модель конкуренції та конкурентоспроможності (особистісної і командної), яка включає індивіда, групу та ситуацію (Swab, & Johnson, 2019).

У свою чергу, дослідження Т. Флетчера, Д. Меджора і Д. Девіса показали взаємовплив конкурентоспроможності працівників і конкурентного клімату організації (на вибірці працівників ІТ). Результати засвідчили, що вплив конкурентного клімату залежав від рівня конкурентоспроможності і давав деякі небажані "побічні ефекти". По-перше, вплив конкурентного клімату був більш стресогенним для осіб з нижчим рівнем конкурентоспроможності – можливо, внаслідок очікування поразки. По-друге, конкурентний психологічний клімат був пов'язаний з більшим стресом незалежно від рівня конкурентоспроможності учасників експерименту. По-третє, клімат конкуренції спричиняв стрес незалежно від оцінювання результатів виконаних завдань. Беручи до уваги результати дослідження, автори рекомендують менеджерам бути обережними, коли йдеться про заохочення конкурентного клімату (Fletcher, Major, & Davis, 2007).

Цікавими є також праці, які акцентують увагу на конкурентоспроможності як групи, так і особистості.

Дослідження Е. А. Уорда присвячене мотивації вибору стратегії конкуренції або стратегії співпраці. Метою був пошук кореляцій між мотивацією досягнень та локусом контролю, з одного боку, і вибором стратегії конкуренції або співпраці – з другого боку. Результати показали, що мотивація уникнення конкурентних стратегій має позитивну кореляцію з очікуванням контролю з боку високостатусних співробітників (Ward, 1995). На нашу думку, це може свідчити про те, що вибір конкурентної поведінки (і

конкурентоспроможність) більшою мірою запрограмований зовнішніми організаційно-психологічними чинниками, ніж вибір стратегії співпраці.

М. Ніл і М. Базерман зосередили свою увагу на здатності медіаторів досягати рішень, які приводять до інтегративних результатів на конкурентних ринках. Учасники дослідження брали участь у мульти-транзакційному, багатосторонньому моделюванні конкурентного ринку. У результаті дослідження виявлено: 1) викличні цілі значно підвищували самоефективність учасників і їхню конкурентоспроможність; 2) складність цілей суттєво і негативно впливала на ефективність діяльності учасників; 3) під впливом складності цілей істотно знижувалася комунікативна ефективність як складова конкурентоспроможності (Neale, & Bazerman, 1985).

Г. Кілдафф досліджував суперництво, конкуренцію і конкурентоспроможність як суб'єктивні (особистісні) феномени, що дають змогу відмежувати їх від феноменів організаційних. На його думку, суперництво є явищем суб'єктивним, його не можна визначити суто характеристиками конкурентного клімату – воно може виникати поза об'єктивними причинами конкуренції. Суперництво виникає на основі попередніх інтеракцій (які не враховуються в більшості досліджень). Більше того, люди й далі конкурують – навіть після того, як причина суперечки зникла (для ілюстрації автори наводять експеримент, коли людям давали завдання, під час виконання якого вони були змушені конкурувати; пізніше завдання змінювали так, щоб кооперація була в їхніх інтересах – але люди конкурували й далі). Конкурентоспроможність особи залежить від її індивідуального досвіду конкуренції. Насамперед важливо, чи досягала людина в процесі конкуренції того, за що вона змагалася, і наскільки часто це траплялося. Окрім того, конкурентоспроможність особи залежить від характеристик її конкурента. Якщо професійна кваліфікація конкурента відповідає рівню цієї особи (однакова), то конкурентоспроможність останньої зростає. Але значно нижча чи значно вища професійна кваліфікація конкурента, навпаки, призводить до зниження конкурентоспроможності особи. Тривала в часі конкуренція може породжувати сильне суперництво, оскільки накопичуються емоційні переживання, що є результатом попередньої конкуренції. Кілдафф наводить дані щодо спортивних змагань, зокрема між баскетбольними командами: чим більше ці команди грали між собою, тим більше було між ними виявів суперництва (вплив часу суперництва); чим рівніший був рахунок між командами, тим більше зростало суперництво між ними (вплив фактору соціального порівняння) (Kilduff, 2010).

**Мета статті** – аналіз конкурентоспроможності як організаційного і особистісного феномену для визначення його базових соціально-психологічних ознак.

**Виклад основного матеріалу дослідження.** У наведених вище публікаціях конкурентоспроможність аналізують як здатність персоналу якісно виконувати поставлені трудові завдання і в умовах конкуренції досягати кращої реалізації інтересів роботодавця та клієнта; здатність спрямовувати свої природні, освітньо-професійні, ділові, соціально-психологічні властивості на забезпечення ринкової потреби в якісних товарах і послугах та ефективності діяльності організації загалом. Часто, визначаючи конкурентоспроможність як певний перелік властивостей, мають на увазі, що деякі з них є розмаїтими і залежать від спрямування діяльності організації, а деякі – стандартними. До цих стандартно згадуваних рис можна віднести, зокрема, характеристики таких сфер: 1) ділової спрямованості; 2) професійної компетентності; 3) мотиваційної.

Цей підхід є слушним, хоча й має істотні недоліки.

По-перше, недоліком є потенційна "невичерпність" списку характеристик, які забезпечують конкурентоспроможність персоналу організації.

По-друге, неочевидним видається підхід до конкурентоспроможності як до однозначно бажаної риси, яку треба розвивати. Поряд з конструктивними можна назвати багато деструктивних характеристик цього явища. У контексті соціально-психологічного аналізу конкуренція наближена до конфлікту. Так, негативні характеристики конкурентної взаємодії полягають у 1) негативних почуттях, намірах, настановленнях щодо конкурентів;

2) надмірному соціальному порівнянні і зниженні самооцінки; 3) екстраполяції конкуренції на інші суперечливі питання та перетворенні нормальної конкуренції на боротьбу за владу, в якій кожен прагне виграти раз і назавжди; 4) піднесенні мотиваційної та ціннісної значущості конфлікту, що починає задавати критерії ціннісної оцінки усіх сфер життя.

По-третє, слід зауважити, що конкурентність і конкурентоспроможність можна розглядати не лише як характеристику групи (персоналу), а і як рису особистості, властивість міжособових стосунків, як інструментальну і термінальну цінність, притаманну певним суспільствам.

Розкриваючи конкурентоспроможність як особистісний феномен, слід зазначити, що за своїм смисловим наповненням цей термін певною мірою співвідноситься з термінами "самоефективність", а також "змагальність", "схильність до суперництва", навіть "конфліктність". Усі ці явища як характеристики особистості набувають гармонійного поєднання в контексті їхнього смислового зв'язку з проблемами організації, її рухом до ефективності, стосунками конкуренції з іншими організаціями. Відповідно, конкурентоспроможність належить розглядати не як властивість особистості, а як характеристику працівника організації, котрий є носієм організаційного клімату та організаційних цінностей. Тому змагальність і конкурентність можуть і не бути притаманні особистості, але як член організації людина вступає в конкурентні стосунки і внаслідок цього напрацьовує і демонструє конкурентоспроможність. У цьому випадку ми розглядаємо працівника як частину персоналу, а отже, на нього екстраполюються організаційно значущі властивості персоналу, а також соціальні очікування, які передбачають вияви конкурентоспроможності з його боку.

Проаналізуймо конкурентоспроможність працівника організації із соціально-психологічного погляду. У цьому дискурсі конкурентоспроможність постає як ціннісна, мотиваційна, міжособистісна та інструментальна (професійна) готовність працівника організації до реалізації конкурентної поведінки, результатом якої є виграш у конкурентній, ринковій боротьбі; перевершення бізнес-конкурентів на ринку (або в межах організації).

З огляду на це маємо підстави говорити про трикомпонентну структуру конкурентоспроможності.

Перш за все вона включає в себе достатню інструментальну підготовку працівника організації до своєї діяльності. Цей компонент формується, на нашу думку, ще в період професійної підготовки особи і розвивається в процесі набуття нею досвіду професійної діяльності. Отже, інструментальний компонент конкурентоспроможності містить у собі два елементи: професійний та індивідуально-досвідний. Досвід роботи в організації є досить важливим для формування конкурентоспроможності, оскільки надає конкретних поведінкових форм загальним інтенціям змагальності та конкурентності. Особистість засвоює соціально прийнятні форми вияву конкурентної поведінки, підпорядковує її інтересам організації, соціальному контролю. Якщо ж особистість має низьку вираженість змагальності як базової інтенції, у процесі професійної діяльності вона навчається необхідної конкурентної поведінки та способів її регулювання.

Хотіли б підкреслити, що важливим є не лише досвід здійснення професійної діяльності, а власне досвід змагальності і конкурентної поведінки. Як було зазначено вище, для розвитку конкурентоспроможності має також значення, з якими конкурентами особі доводилося мати справу. Змагання з конкурентами, що значно перевершують особу за рівнем професіоналізму або іншими важливими для конкурентної боротьби якостями, не допомагають у розвитку конкурентоспроможності. Така ж сама ситуація спостерігається і в разі конкуренції з особами, які істотно поступаються щодо цих якостей. Найбільше сприяє підвищенню конкурентоспроможності досвід конкурентної боротьби з рівними (подібними) суперниками, зокрема досвід успішності. Саме він і підвищує мотивацію змагальності та конкурентної поведінки.

Отже, інструментальна складова конкурентоспроможності охоплює два компоненти: 1) професійну підготовленість; 2) досвід роботи в організації.

Конкурентоспроможність містить також блок мотиваційної готовності до конкуренції. Адже саме мотивація суперництва, прагнення перевершити конкурента зумовлюють конкурентну поведінку. Без них ця поведінка не реалізується, а отже, конкурентоспроможність залишиться на латентному рівні, лише як потенційна властивість особи. Можна припустити, що ця мотивація включає в себе прагнення досягти успіху, високу самооцінку і віру в себе, високу самоефективність і самоактуалізацію, прагнення до лідерства і домінування в стосунках.

Мотивація бути конкурентоспроможним передбачає не лише готовність обійти конкурентів на ринку, а й здатність бути членом команди, розуміти і поділяти стратегію своєї організації на ринку, коригувати свою конкурентну поведінку згідно з вказівками керівництва. Занадто "егоцентрична" мотивація конкурентної поведінки спричиняє неузгодженість дій персоналу і може зашкодити цілям організації. Це свідчить про те, що є, вочевидь, певний "оптимум" мотивації змагальності та конкурентоспроможності, який визначається умовами діяльності організації.

Отже, мотивація конкурентності та конкурентоспроможності також містить два елементи: прагнення конкуренції заради самоствердження і мотивація командної діяльності та афіліації до своєї групи. Крім того, конкурентоспроможність (і конкурентна поведінка як її вияв) передбачають ціннісну готовність до конкуренції, тобто термінально виправдовують суперництво як таке, не засуджують його на користь співпраці, постулюють його необхідність для життя суспільства.

Ставлення до конкурентності та змагальності в українському суспільстві є, на нашу думку, доволі амбівалентним. З одного боку, соціальне порівняння і змагальність поширені в нашому суспільстві (прагнення "бути не гіршим за інших", у підтексті – "кращим за інших»); з другого – укоріненими є орієнтація на неформальні зв'язки всередині організації, соціальні настановлення на кшталт "не висовуйся", "ми всі в одному човні", "ти – мені, я – тобі" і т. ін. Такі цінності та настановлення істотно обмежують конкурентну поведінку навіть усупереч закликам керівництва до змагання, кар'єрного зростання тощо. У цьому ціннісному контексті конкурентоспроможність може поставати як суб'єктивно неприваблива риса.

Зі сказаного випливає, що ціннісна складова конкурентоспроможності потребує її оцінки як цінності або антицінності для конкретної особистості чи субкультури її життєдіяльності.

**Обмеження дослідження.** Дослідження наразі обмежене лише теоретичним аналізом проблеми, який, утім, є необхідним для створення теоретичної моделі досліджуваного феномену та адекватних подальших наукових розвідок.

**Практична/соціальна значущість дослідження** полягає в наданні можливості топменеджменту організацій регулювати конкурентну поведінку та рівень конкурентоспроможності як персоналу організації, так і працівника завдяки знанню структури та моделі досліджуваного феномену.

**Висновки та перспективи подальших досліджень.** Отже, конкурентоспроможність постає в дискурсі соціальної психології як організаційний феномен, здебільшого властивість персоналу організації, зумовлена ситуацією ринкової конкуренції. Поряд із цим вона може бути досліджена і як організаційно-особистісний феномен – як у контексті командної конкурентної взаємодії з іншими організаціями, так і індивідуальної – з іншими працівниками.

Конкурентоспроможність працівника формується в процесі конкуренції. Її розвиток є максимальним, якщо в індивідуальному досвіді особистості часто траплялося суперництво з подібними їй за рівнем кваліфікації професіоналами. Якщо такого досвіду не було, конкурентоспроможність або не формується зовсім, або виявляє себе незначною мірою, навіть якщо рівень професіоналізму особи є достатньо високим.

Конкурентоспроможність – це ціннісна, мотиваційна та інструментальна (професійна) готовність працівника організації до реалізації конкурентної поведінки, результатом якої є виграш у конкуретній боротьбі. Мотивація конкурентності та конкурентоспроможності

включає в себе два прагнення, сумарна дія яких може бути суперечливою: 1) прагнення конкуренції заради самоствердження і 2) прагнення командної діяльності, афіліації до своєї групи. Професіогенез є важливим, але недостатнім чинником формування конкурентоспроможності і вияву конкурентної поведінки, оскільки забезпечує лише її інструментальну складову.

У подальшому видається доцільним дослідити, зокрема емпірично, тенденції та закономірності функціонування всіх складових конкурентоспроможності (інструментальної, мотиваційної, ціннісної) як психологічної готовності працівника організації до успішної конкурентної поведінки.

## Список використаних джерел

Бучинська, Т. В. (2016). Конкурентоспроможність персоналу як основний чинник підвищення ефективності діяльності підприємства. *Науковий вісник Ужгородського національного університету,* 10 (1), 74–77.

Смирнов, О. О. (2007). Діагностика конкурентоспроможності персоналу в системі управління інноваційною діяльністю підприємства. В *Управління інноваційним процесом в Україні: проблеми, перспективи, ризики* (с. 566–572). Львів: Видавництво Національного ун-ту "Львівська політехніка".

Fletcher, T., Major, D., & Davis, D. (2007). The interactive relationship of competitive climate and trait competitiveness with workplace attitudes, stress, and performance. *Journal of Organizational Behavior*, 29 (7), 118–121.

Kilduff, G. J. (2010). The Psychology of Rivalry: A Relationally Dependent Analysis of Competition. *Academy of Management Journal*, 53 (5), 943–969.

Neale, M., & Bazerman, M. (1985). The effect of externally set goals on reaching integrative agreements in competitive markets. *Journal of Organizational Behavior,* 6 (1), 98–111.

Swab, R. G., & Johnson, P. D. (2019). Steel sharpens steel: A review of multilevel competition and competitiveness in organizations. *Journal of Organizational Behavior,* 40 (2), 212–215.

Ward, E. (1995). Correlates of motivation for competitive or cooperative strategy among employed of motivation adults. *Journal of Organizational Behavior,* 16 (1), 121–125.

## References

Buchynska, T. V. (2016). Konkurentospromozhnist personalu yak osnovnyi chynnyk pidvyshchennia efektyvnosti diialnosti pidpryiemstva [Competitiveness of staff as the main factor in improving the efficiency of the enterprise]. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu*, 10 (1), 74–77. (in Ukrainian)

Fletcher, T., Major, D., & Davis, D. (2007). The interactive relationship of competitive climate and trait competitiveness with workplace attitudes, stress, and performance. *Journal of Organizational Behavior*, 29 (7), 118–121. (in English)

Kilduff, G. J. (2010). The Psychology of Rivalry: A Relationally Dependent Analysis of Competition. *Academy of Management Journal*, 53 (5), 943–969. (in English)

Neale, M., & Bazerman, M. (1985). The effect of externally set goals on reaching integrative agreements in competitive markets. *Journal of Organizational Behavior,* 6 (1), 98–111. (in English)

Smyrnov, O O. (2007). Diahnostyka konkurentospromozhnosti personalu v systemi upravlinnia innovatsiinoiu diialnistiu pidpryiemstva [Diagnosis of staff competitiveness in the management system of innovative activity of the enterprise]. In *Upravlinnia innovatsiinym protsesom v Ukraini: problemy, perspektyvy, ryzyky* (pp. 566–572). Lviv: Vydavnytstvo Natsionalnoho universytetu "Lvivska politekhnika". (in Ukrainian)

Swab, R. G., & Johnson, P. D. (2019). Steel sharpens steel: A review of multilevel competition and competitiveness in organizations. *Journal of Organizational Behavior,* 40 (2), 212–215. (in English)

Ward, E. (1995). Correlates of motivation for competitive or cooperative strategy among employed of motivation adults. *Journal of Organizational Behavior,* 16 (1), 121–125.

**УДК** 316.4.066
DOI: https://doi.org/10.33120/ssj.vi46(49).175

**Коваль Геннадій Валерійович,**
аспірант кафедри психології,
Запорізький національний університет,
м. Запоріжжя, Україна.
ORCID 0000-0002-3250-0128
*Gennadiy83zp@i.ua*

# ДО АНАЛІЗУ ПРОБЛЕМИ ДЕМАРКАЦІЇ СКЛАДОВИХ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ ТАКСОНОМІЇ

Статтю присвячено розгляду проблематики демаркації складових соціально-психологічної таксономії. Як метод дослідження застосовано теоретичний аналіз вітчизняного та пострадянського соціально-психологічного дискурсу. Показано, що проблема демаркації складових соціально-психологічної таксономії стосується насамперед розмивання упорядкованості на рівні співвідношення та обсягу таксона. Зауважено, що під кутом зору первинної специфікації соціально-психологічного таксона постульовано його принципову складеність з елементів. У зв'язку з цим за критерій первинної специфікації взято можливість обчислення елементів таксона і його результат, унаслідок чого вторинна специфікація таксона набуває залежності від якісної специфіки тих елементів, що становлять сукупність. Підкреслено, що якісна специфіка елементів сукупності виникає з диференціації понять елемент/одиниця. Зазначена закономірність підводить проблематику демаркації складових соціально-психологічної таксономії під дискурс ідеї цілого. Зауважено, що соціально-психологічна інтерпретація ідеї цілого в контексті проблематики демаркації складових соціально-психологічної таксономії зумовлює відтворення усталеної проблеми цілісності, а також порушує суто предметно-специфічне питання щодо специфіки постання об'єктів соціально-психологічної таксономії, де цілісність є формотворчим принципом. Показано можливість екстраполяції методичних настанов, вироблених для концепту "одиниця аналізу психічного", на концепт "одиниця аналізу соціально-психологічного". При цьому обґрунтовано підведення під зміст концепту "одиниця аналізу соціально-психологічного" терміна "особистість". Обґрунтовано формулювання проблеми демаркації складових соціально-психологічної таксономії як питання про варіативність соціально-психологічних форм психічного. Як емпіричну інтерпретацію взаємозв'язку проблеми варіативності соціально-психологічних форм психічного з проблемними обширами її перспективної розробки зроблено припущення про специфіку соціально-психологічної зумовленості характеристик образу.

**Ключові слова:** соціально-психологічна одиниця; соціально-психологічна таксономія; колективна суб'єктність; форма психіки.

# TO THE ISSUE OF DEMARCATION OF SOCIO-PSYCHOLOGICAL TAXONOMY'S COMPONENTS

**Hennadiy V. Koval**
Ph.D. student, Department of Psychology,
Zaporizhzhia National University,
Zaporizhzhya, Ukraine
ORCID 0000-0002-3250-0128
*Gennadiy83zp@i.ua*

The article is dedicated to the issue of demarcation of components of socio-psychological taxonomy. Theoretical analysis of national and post-Soviet socio-psychological discourse is used as a research method. It is shown that the problem of demarcation of components of social-

psychological taxonomy, first of all, refers to the blurring of orderliness at the level of the ratio and volume of the taxon. It is noted that from the point of view of the primary specification of the socio-psychological taxon it is postulated its fundamental composition of elements. In this regard, the criterion of the primary specification is the ability to calculate the elements of the taxon and its result, due to which the secondary specification of the taxon becomes dependent on the qualitative specificity of the elements that make up the summation. It is emphasized that the qualitative specificity of the elements of the population arises from the differentiation of the concepts of element/unit. This pattern brings the issue of demarcation of the components of socio-psychological taxonomy under the discourse of the idea of the whole. It is noted that the socio-psychological interpretation of the idea of the whole in the context of the demarcation of the components of socio-psychological taxonomy causes the reproduction of the established problem of integrity, and also raises a purely subject-specific question about the specifics of socio-psychological taxonomy, where the integrity stands as a formative principle. It is shown the possibility of extrapolation of methodical instructions developed for the concept of "unit of psyche's analysis" to the concept of "unit of socio-psychological analysis". At the same time, the term "personality" is substantiated, to sum up, the concept of "unit of analysis of socio-psychological". It is substantiated the formulation of the problem of demarcation of components of socio-psychological taxonomy as a question of the variability of socio-psychological forms of the psyche. As an empirical interpretation of the relationship between the problem of variability of socio-psychological forms of psyche with the problematic scope of its future development, an assumption is made about the specifics of socio-psychological conditionality of image characteristics.

**Keywords:** socio-psychological unit; socio-psychological taxonomy; collective subjectivity; forms of psyche.

**Постановка проблеми.** У межах наявного соціально-психологічного дискурсу досить експліцитними є уявлення щодо таксономії об'єктів вивчення (Андреева, 2007, с. 142). При цьому таксоном постає як більш-менш цілісна складова. Зокрема, цілком усталеними є такі складові таксономії, як особистість, мала група, середня група (організація), велика група. Великі групи містять у собі таксони груп організованих і груп стихійних (там само, с. 148). Як бачимо, наявна соціально-психологічна таксономія базується на принципах будь-якої систематики – упорядкованості за критеріями системності, ієрархічності, супідрядності, співвідношення та обсягу.

Утім, зрозуміло, що соціально-психологічна систематика вибудовується в умовах низки відкритих проблем, таких як особистість/суспільство, колективна/індивідуальна суб'єктність, особистість/індивідуальність, які розмивають насамперед упорядкованість на рівнях співвідношення та обсягу таксонів. Вдавшись до образного порівняння, можемо говорити про "короткі замикання" суперечностей саме на перетинах об'єктів розмежування. Зокрема, Г. Андреєва у межах запропонованої таксономії розглядає проблематику класифікації місця суспільного руху в просторі таксонів стихійної/організованої груп (Андреева, 2007, с. 176). У доробку А. Брушлинського та його послідовників актуалізується проблематика розмежування індивідуального/колективного суб'єктів (Журавлев, 2009, с. 72). В. Васютинський як "одвічне" розглядає проблематичність водорозділу між Я/Ми (Васютинський, 2010, с. 32). Як не менш проблемне дослідник означує співвідношення між реальною групою та спільнотою, з одного боку, і спільнотою/масою – з другого (там само, с. 7–9). На проблематику демаркації стихійної контактної групи в межах таксонів груп середніх і великих звертає увагу М. Слюсаревський (2018, с. 127). У межах постмодерних настановлень та методології постнекласичного дискурсу соціальності пропонується переглянути категорію особистості, насамперед під кутом зору проблематики її розпорошеності на межах інтерсуб'єктивного простору комунікативних полів (Титаренко, 2014, с. 25–26, 32–33).

**Аналіз останніх досліджень і публікацій, виокремлення нерозв'язаних частин загальної проблеми.** Означені місця "коротких замикань" спонукають до рефлексії та виокремлення тих підстав побудови таксономії, які, вочевидь, є додатковими щодо загальних принципів побудови систематики і якими, як доцільно припустити, і зумовлено проблемну

демаркацію соціально-психологічних таксонів. Інакше кажучи, йдеться про необхідність експлікації специфіки постання соціально-психологічного таксона як такого, а це й "зосереджує" проблему не в колі принципів побудови систематики, а в колі принципів виокремлення таксона.

Як підхід до виокремлення таксона, як це демонструє наведена на початках таксономія Г. Андрєевої, можна розглядати ідею кількісного розподілу. Тобто припускається, що наявність певної кількості елементів у межах тієї або тієї сукупності є достатньою підставою для класифікації та первинної специфікації об'єкта аналізу. При цьому, як бачимо, більш-менш зберігається соціологічний підхід до виокремлення предмета аналізу, а отже, до певної міри, проблема демаркації складових соціально-психологічної таксономії в межах первинної специфікації може бути проілюстрована відомим евбулідівським парадоксом "Купа".

Як відомо, за допомогою цього парадоксу демонструється проблематика невизначеності, яка спонукає до розробки нечіткої логіки (Williamson, 1997). У її межах запропоновано ймовірнісний підхід до вирішення проблеми демаркації входження елемента в сукупність, яка має ознаки нечіткої множини. Тобто, по суті, пропонується обчислювати вірогідність того, наскільки виконується правило тотожності (множина залишається самототожною) під час здійснення в її межах елементарних арифметичних операцій (n+1; n-1) (там само, p. 924). При цьому перевіряється діапазон функції істинних значень при, як правило, числових уточненнях визначення сукупності. Утім, зрозуміло, що якщо більш строго підійти до розкриття змістового навантаження терміна "купа" – як до сукупності (як правило, однорідних елементів), обчислення кількісного складу якої неможливе, недоцільне або занадто трудомістке, тобто такої сукупності, щодо якої проблематичним є застосування числа і, відповідно, операцій обчислення, – то парадокс знімається. Неважко помітити, що в межах соціально-психологічного дискурсу означене розуміння "купи" еквівалентне поняттю "маса" і, дещо меншою мірою, номінальному полюсу спільноти (Васютинський, 2010, с. 18).

Можемо підсумувати, що в межах проблеми демаркації соціально-психологічних таксонів соціологічний підхід до соціально-психологічної проблематики постулює принципову складеність таксонів з елементів, обчислення сумарної характеристики яких, утім, не завжди видається можливим. Отже, як можливість обчислення, так і результат обчислення кількісного складу сукупності можна вважати критерієм первинного упорядкування таксонів щодо співвідношення та обсягу.

Натомість традиційно усталений у добу класичної раціональності підхід до соціально-психологічної проблематики, де остання постає як сполучна ланка між соціологічним і психологічним аналізом, переводить предмет аналізу таксономії в річище інтрапсихічного розгляду, постулюючи можливість вести мову про соціально-психологічні таксони (групи) як складові індивіда (Слюсаревський, 2007, с. 53). Тоді завдання соціально-психологічного аналізу зводиться до синтезу цих, вочевидь, діаметрально протилежних підходів, маючи на меті розкрити способи буття таксона (колективного суб'єкта) в межах індивіда (там само). Звідси випливає, що вторинну специфікацію таксона поставлено в залежність від якісної специфіки тих елементів, що становлять сукупність. Доброю ілюстрацією такого підходу може слугувати уведена, зокрема, Л. Виготським диференціація понять елемент/одиниця як підґрунтя принципово відмінних видів аналізу (Выготский, 1982, с. 17–16). При цьому критерієм диференціації означених понять стає реалізація принципу "голографічності" в підході до визначення терміна "одиниця". Тобто припускається, що на відміну від елемента певної сукупності, який репрезентує лише себе як частину даної сукупності, одиниця як елемент сукупності (у повному або більш-менш згорнутому вигляді) містить у собі репрезентацію всієї сукупності.

Відповідно, якщо вести мову про людство як ідеальний об'єкт соціальної психології, де його ідеальність обумовлена покладанням усе-спільності, єдності як необхідного кінцевого результату еволюції людського виду (Слюсаревський, 2005, с. 12) і, тим самим, як гранично можливої сукупності (тобто сукупності всіх сукупностей), то розмаїття таксонів на

такому ідеальному об'єкті може бути виокремлене і впорядковане принаймні у два способи: за критерієм можливості та/або результату обчислення елементів сукупності; за критерієм організованості сукупності за елементами чи одиницями. При цьому зрозуміло, що елемент та одиниця як способи організації соціально-психологічного таксона перебувають радше у відносинах несумісності, аніж взаємодоповнення. У межах психологічного дискурсу ця обставина, власне, й утілюється в розмежуванні термінологічних навантажень понять індивід/особистість (Ткаченко, 2009, с. 114–117). Так, самоочевидно, що якщо таксон задано за елементами, то таким елементом є індивід. Хоча варто зауважити, що в разі такого позиціонування не враховується змістове навантаження терміна "індивід", де під ним розуміється результат переважно біологічної детермінованості людини (там само). Щоправда, якщо взяти до уваги думку тих дослідників, які визначають особистість як сукупність набутих у процесі соціалізації ролей і статусів (соціологічний підхід, наприклад, у Б. Парыгина (1971, с. 101)), то особистість постає як концепт, який відбиває результат "реалізації" на індивіді переважно соціальної детермінованості людини (там само, с. 61–62). Водночас, якщо розглядати термін "особистість" як "одиницю" аналізу соціально-психологічного таксона, то, крім ролей і статусів, у концепті особистості, окрім іншого, також відбиваються ті спільнотні характеристики, які "реалізовуються" в індивіді як члені певної сукупності, що, власне, і робить його одиницею цієї сукупності.

Отож бачимо, що розуміння особистості як сукупності соціально-психологічних одиниць, що актуально чи потенційно може бути "реалізованою" в індивіді, постає як критерій вторинного упорядкування таксонів, що, утім, жодним чином не полегшує проблему їх демаркації щодо співвідношення та обсягу. Тому маємо підстави припустити, що в розкритих підходах до розробки проблематики демаркації соціально-психологічних таксонів не враховуються настановлення такого підходу, де соціально-психологічний аналіз мислиться не як "бідна пасербиця" психологічного та соціологічного аналізу (Слюсаревський, 2013, с. 12), а від початків містить як свій предмет незвідну до суголосної феноменології специфіку.

**Мета статті** полягає в аналізі можливості постановки питання про варіативність соціально-психологічних таксонів та підґрунтя їх демаркації.

**Виклад основного матеріалу дослідження.** Якщо прийняти тезу про "непрозорість" психічного як постулат, то можна експлікувати низку наслідків. Перший самоочевидний наслідок доречно сформулювати у вигляді імплікації, а саме: якщо психіка "непрозора", то зв'язок носія психічного з іншим носієм психічного можливий лише опосередковано. Звідси, якщо опосередкованість зв'язку між носіями психічного (незалежно від того, що виступає його посередником) є неодмінною умовою, то психіка, пов'язана з іншою психікою, і, навпаки, не пов'язана – це принципово різні форми існування психічного.

А втім, якщо зв'язок є формою існування цілого, то пов'язаність – такою його характеристикою, у якій розкривається якісно специфічна відмінність існування елементів у формі цілого. Відтак, якщо припускати, що соціально-психологічний зв'язок (тобто зв'язок одного носія психічного з іншим носієм психічного) виконує функцію окремого виду зв'язку, то характеристика пов'язаності, притаманна цьому виду зв'язку, має бути уточнена в терміні "спільність". При цьому доречно наголосити, що спільність як характеристика утвореного в просторі соціально-психологічної взаємодії зв'язку (тобто характеристика соціально-психологічного як явища загалом) увиразнює (характеризує) в собі: з одного боку – специфіку набуття та функціонування такого зв'язку, з другого боку – специфіку того "цілого", що утворилося внаслідок зв'язку. Тобто спільність є змістовно залежною: від специфіки посередника зв'язку та зовнішньо- або внутрішньосуб'єктних процесів взаємодії з таким посередником; від специфіки утвореної внаслідок зв'язування (спілкування) структури "цілого".

Звідси випливає, що порушена проблематика, а отже, і необхідність подальшої розробки конструкта "спільність", лежить у площині того підходу до предметної специфіки соціально-психологічних явищ, який представлено в доробку Л. Виготського. Ідеться, зокрема, про широковідоме його твердження, що "колектив створює у тієї чи іншої дитини

вищі психічні функції" (Выготский, 1983, с. 146), де, вочевидь, колектив і постає у формі певного цілого. Власне, уже неважко узагальнити цитоване твердження як окремий підхід до предметної проблематики соціальної психології, мета якого – розкрити специфіку соціально-психологічної зумовленості психічного.

Усталена в сучасному соціально-психологічному дискурсі специфіка соціально-психологічної зумовленості може бути розкрита з огляду на уявлення про *предмет соціальної психології.* Звернімося до визначення, запропонованого М. Слюсаревським, який об'єднує в ньому "індивідуальні та надіндивідуальні (групові, колективні, масові) психічні явища, що зумовлюються історичною та культурною єдністю людей, їх взаємодією, спільною діяльністю і виявляються в особливостях індивідуальної, групової та міжгрупової поведінки" (Слюсаревський, 2013, с. 30). Як бачимо, ідеться про певні феномени (психічні явища), які вирізняються з-поміж інших психічних явищ за конкретним критерієм їхньої зумовленості. Отже, соціально-психологічна феноменологія, яка відображається в певних психологічних (чи психічних) характеристиках, що виявляють себе в поведінкових феноменах різного рівня даності, за визначенням зумовлюється цілком конкретним рядом чинників. Отже, наведений ряд зумовлення – історична і культурна єдність людей, їхня взаємодія, спільна діяльність – у першому наближенні й постають як специфічно соціально-психологічні чинники. При цьому в межах першого елемента ряду чинником є історичний та соціокультурний процес розвитку людства, тоді як третій елемент ряду постає як конкретизований момент взаємодії, тобто конкретизує другий елемент ряду.

Отож у підсумку бачимо, що специфіка соціально-психологічного спричинення розкривається як зумовленість психічних феноменів процесом взаємодії людей, яка розгортається на тлі здобутків безперервного історично-культурного процесу розвитку людства та проявляється в еволюціонуванні поведінкових феноменів людини. Проілюструвати означене можна, вдавшись до рефлексії конкретних наслідків такого позиціонування специфіки соціально-психологічної зумовленості. Зокрема, у диспозиційній моделі зумовлення соціальної поведінки В. Ядова представлено ієрархічну чотириступеневу сукупність трьох рядів взаємозалежних змінних – потреб, ситуацій їх задоволення та диспозицій (Ядов, 2013). Диспозиції при цьому дослідник розглядає як закріплені в досвіді характеристики особистості, набуті внаслідок "зіткнення" потреб і типових ситуацій їх задоволення (які, очевидно, змінюються в процесі культурно-соціального поступу). Утворившись за певних умов, диспозиційні утворення в подальшому виконують регулятивну функцію щодо соціальної поведінки людини.

Можемо відтак виснувати, що диспозиція є типовим утворенням, яке має соціально-психологічну природу, адже поєднує в собі наявні характеристики особистості. Тому специфіка соціально-психологічної зумовленості розкривається радше як специфіка соціально-психологічного, аніж психічного, спричинення поведінки. При цьому самі чинники, що зумовлюють специфіку соціально-психологічного як явища, винесено "за межі" людини – у простір історично-культурного ряду явищ. Натомість позиціонування соціально-психологічного зв'язку як принципово відмінної форми існування психічного припускає й необхідність розкриття специфіки соціально-психологічної зумовленості психічного як такого. Тобто розкриття зворотного впливу набутої в процесі спілкування спільності як характеристики зв'язку і, відповідно, форми цілого на функціонування психічного в цій новій формі. Адже, якщо повернутися до зауваженого на початках аналізу засновку про "непрозорість" психічного, стає очевидним, що новоутворене "ціле" як форма психічного принципово не може бути винесене за межі носія психічного без втрати сутнісної характеристики – психічного. При цьому новоутворене "ціле" з позиції концепту соціально-психологічної одиниці актуалізує порушену проблематику в межах більш загального проблемного обширу "ідеї цілого", адже одиниця як певна усталена форма за необхідністю стає носієм характеристики цілісності. "Ідея цілого" як загалом, так і в межах соціально-психологічної проблематики може мати досить просте формулювання: ціле не зводиться до

сукупності своїх частин (Слюсаревський, & Хазратова, 2013). Це формулювання також надає осмисленості висловлюванню "динаміка функціонування частин зумовлена цілим" (там само).

Отже, соціально-психологічна інтерпретація ідеї цілого спричинює своєрідне розуміння цілісності як формотворчого принципу організованості соціально-психологічного таксона. Інакше кажучи, цілісність як емерджентна властивість зумовлює виникнення певної сукупності, упорядкованої цілісністю. Виходить, соціально-психологічна інтерпретація ідеї цілого відтворює усталену проблему цілісності, де пояснення потребує як емерджентний перехід кількості в нову якість, так і, власне, специфіка зворотного впливу емерджентних новоутворень на ту множину елементів, на якій реалізується цілісність. Водночас така інтерпретація в контексті проблематики демаркації складових соціально-психологічної таксономії не лише зумовлює відтворення усталеної проблеми цілісності, а й спричинює суто предметно-специфічне питання щодо специфіки постання об'єктів соціально-психологічної таксономії, де цілісність є формотворчим принципом.

З дискурсу історії соціально-психологічного знання можемо зауважити, що уявлення про специфіку зумовлення елементів цілим зазнали своєрідного розвитку. Зокрема, завдяки реконструкції С. Московічі соціологічного вчення Е. Дюркгайма виявлено позиціонування такого впливу через розрізнення механічної та органічної солідарності як способу зв'язку між людьми. Зокрема, підґрунтям першого типу солідарності є колективна свідомість, підґрунтям другого – розподіл праці (Московичи, 1998). Таким чином, розробка уявлень про підґрунтя взаємозв'язку між людьми стала підставою для гіпотези про існування суспільства, яке, відповідно, являє собою зовнішню детермінанту зв'язку людини з людиною, вплив якої за необхідністю пов'язаний з функцією примусу цього гіпотетичного суб'єкта. Окрім того, самим С. Московічі переосмислено специфіку такого впливу, й із зовнішньої щодо людини детермінанту примусу перетворено на внутрішню та виражено в змістових навантаженнях таких термінів, як "колективні вірування та уявлення", "ідея", "харизма" тощо (там само). Тобто можемо зауважити, що специфіка зумовленості взаємозв'язку між цілим і його частинами розкрита через позиціонування детермінанти примусу до зв'язку (утримання форми цілого) як внутрішнього чинника.

Позиціонуючи новоутворене "ціле" як внутрішній щодо людини чинник, бачимо, що методологічне підґрунтя його аналізу зосереджене в межах вищезгаданих настанов Л. Виготського щодо критеріїв виокремлення концепту "одиниця аналізу психічного". Так, видається цілком припустимим екстраполювати ці настанови на концепт "одиниця аналізу соціально-психологічного" (як форми психічного). При цьому так само можна припустити, що термін "особистість" якраз і є "одиницею аналізу соціально-психологічного", яка за необхідністю репрезентує собою певне ціле, частиною якого вона є. Щоб проілюструвати означене, доречно звернутися до процесуального підходу до розробки цього поняття, що реалізований, зокрема, у моделі Т. Титаренко. Згідно з цією моделлю особистість – це суб'єкт самоконструювання, який проявляє себе не так у поведінці (індивідуальній, груповій чи міжгруповій), як у процесах ідентифікування, діалогування, автономізації та практикування (Титаренко, 2014). Тобто в процесах безпосередньої репрезентації себе як актуалізованої (даної "тут і тепер») одиниці певного цілого, з яким вона перебуває не лише у відношеннях репрезентації, а й повсякчасної взаємодії, результати якої, власне, безперервно й репрезентуються.

Отже, складові таксономії мають залежати від специфіки набуття та функціонування спільності, тобто від результатів процесу спілкування (як процесу утворення зв'язку) (Коваль, 2018). Виходить, процес утворення зв'язку має бути дотичним також і до утворення певного "цілого", з яким особистість перебуває у відносинах репрезентації. Оскільки природа "форми цілого" виявляється як внутрішній щодо людини результат зв'язку, то питання щодо складових таксономії може бути сформульовано як питання щодо наявної варіативності соціально-психологічних форм психічного і меж між ними, інакше кажучи – щодо кількісної характеристики форм спільності та підґрунтя демаркації між означеними формами. Як бачимо, питання полягає в тому, що соціально-психологічна таксономія має

розглядатися не під соціологічним кутом зору, де достатнім підґрунтям для демаркації між складовими таксономії є уявлення про кількісний склад елементів цілого, що підлягають "зв'язуванню", а під кутом зору уявлень про специфіку спільності як характеристики зв'язку між носіями психічного, який можливий лише за умови опосередкованості та обмежений носієм психічного.

Формулювання твердження про специфіку соціально-психологічної зумовленості психічного припускає, що в цьому твердженні взаємовідношення між соціально-психологічним і психічним розкривається як взаємовідношення між формою і змістом, де соціально-психологічне як форма психічного є чинником щодо змістів психічного. При цьому останні розкриваються як традиційно усталене в психологічному дискурсі узагальнення основного продукту психічного – суб'єктивного образу об'єктивної дійсності. Це значить, що специфіка соціально-психологічної зумовленості, очевидно, має полягати в тому, що в межах соціально-психологічних форм психічного створюються можливості для продукування принципово відмінних від інших форм психічного змістів психічного.

Отже, особистість як одиниця аналізу складових соціально-психологічної таксономії змістовно постає як суб'єкт зумовлення специфіки колективної суб'єктності (як динамічного аспекту спільності). Тобто специфіка колективної суб'єктності (як чинника активності) у соціально-психологічному своєму зумовленні залежить від реалізації інтегративної функції особистості, аргументом якої є певний вид спільності. Конкретно – від процесів, що реалізуються особистістю щодо певного цілого (складника соціально-психологічної таксономії), неподільною частиною якого особистість є і відносини з яким вона собою репрезентує. Тому інтегративна функція особистості може бути розкрита як функція відповідності певному соціально-психологічному таксону, тобто особистість як одиниця аналізу може набувати певного значення щодо обмеженої множини потенційно можливих значень. Отож залежно від набутого значення має спостерігатися варіативність зумовлення характеристик суб'єктивного образу об'єктивної реальності.

Усі ці зауваги не лише створюють методологічні передумови для теоретичного обґрунтування можливості постановки питання про варіативність соціально-психологічних форм психічного, а й означують також напрям просування в питанні можливості емпіричної перевірки теоретично обґрунтованих припущень. Тобто якщо буде показано відтворення на образі зумовлених специфікою набутої спільності характеристик, то тим самим також буде продемонстровано неоднорідність тих "цілих", щодо яких інтегративна функція особистості виконується. Отже, вирішення проблеми демаркації складових соціально-психологічної таксономії ми "підводимо" під проблематику характеристик суб'єктивного образу об'єктивної дійсності, де специфікою певного "цілого" має бути задано варіативність критеріїв конституювання образу.

**Висновки та перспективи подальших досліджень**. Показано, що проблему демаркації складових соціально-психологічної таксономії можна сформулювати як питання про варіативність соціально-психологічних форм психічного. При цьому припущення про специфіку соціально-психологічної зумовленості характеристик конституйованого образу постає як емпірична інтерпретація взаємозв'язку проблеми варіативності соціально-психологічних форм психічного з проблемними обширами її перспективної розробки. У межах емпіричної апробації концептуальних засад дослідження порушеної проблематики першочергове завдання полягає в методичному забезпеченні виявлення специфіки реконструкції на образі характеристик "цілого" в їх зумовленості соціально-психологічним таксоном.

Разом з тим сформульовано й низку зауваг, що показують проблематичність такого спрощеного підходу до формулювання концептуальних засад дослідження варіативності соціально-психологічних форм психічного та можливостей їх емпіричної апробації. Якщо позиціонування форм соціально-психологічного зв'язку як специфічних форм психічного є підґрунтям специфікації характеристик суб'єктивного образу об'єктивної дійсності, то має йтися про таке новоутворення, як простір постання та функціонування специфічно своєрідних змістів психічного. А проте якщо дотримуватися постулату "непрозорості"

психічного, то зв'язок носіїв психічного можливий лише за умови опосередкованості і він має бути обмежений носієм психічного. Тобто посередник, завдяки якому уможливлюється зв'язок, сам має бути даним як зміст психічного. Звідси випливає, що в людині "реалізовується" не лише соціально-психологічний зв'язок, а й інші форми психічного, щодо яких людина є носієм множинної суб'єктності. Тобто йдеться про необхідність виокремлення варіативності суб'єктних активностей, що "реалізуються" в людині у тій чи тій формі організації психічного. При цьому зовсім не очевидною є відповідь на питання щодо синхронічності, або, навпаки, послідовності такої реалізації. Це означає, що на образі буде відображена не лише специфіка соціально-психологічного таксона, а й специфіка інших форм психічного. Тому проблема полягає в можливості диференціації характеристик, заданих різними формами психічного у змісті психічного. Цьому, утім, мають передувати аналіз та диференціація варіативності форм психічного, що "реалізуються" в людині і в сукупності породжують простір постання та функціонування специфічних об'єктів-образів як основного змісту (продукту) психічного.

Подальший теоретичний аналіз наведених зауваг до формулювання концептуальних засад дослідження варіативності соціально-психологічних форм психічного є перспективним напрямком розробки порушеної проблематики.

## Список використаних джерел

Андреева, Г. (2007). *Социальная психология.* (5-е изд.). Москва: Аспект Пресс.

Васютинський, В. (2010). *Психологічні виміри спільноти*. Київ: Золоті ворота.

Выготский, Л. (1983). *История развития высших психических функций. Собрание сочинений: в 6-ти томах.* Т.3. Москва: Педагогика.

Выготский, Л. (1982). *Мышление и речь. Собрание сочинений: в 6-ти томах*. Т.2. Москва: Педагогика.

Журавлев, А. (2009). Коллективный субъект: основные признаки, уровни и психологические типы. *Психологический журнал*, 30(5), 72–80.

Коваль, Г. (2018). Модель спілкування в дослідженні і виокремленні специфіки колективної суб'єктності. *Проблеми сучасної психології,* 2(14), 50–60.

Московичи, С. (1998). *Машина, творящая богов*. Москва: Центр психологии и психотерапии.

Парыгин, Б. (1971). *Основы социально-психологической теории*. Москва: Мысль.

Слюсаревський, М. (2013). Історіогенез соціальної психології як джерело уявлень про її змістовий обсяг і дисциплінарну будову. В М. М. Слюсаревський (Ред.), *Історіографічні та методологічні координати теорій соціальної психології* (с. 9–33). Кіровоград: Імекс-ЛТД.

Слюсаревський, М. (2005). Методологічна ситуація в психологічній науці та перспективи соціальної психології. *Наукові студії із соціальної та політичної психології*, 10(13), 3–14.

Слюсаревський, М. (2007). Належність до спільноти як соціально-психологічний феномен. *Психологічні перспективи*, 10, 53–58.

Слюсаревський, М. (2018). Наукові уявлення про складові психіки великих груп: спроба "інвентаризації". *Наукові студії із соціальної та політичної психології,* 41(44), 126–156.

Слюсаревський, М., & Хазратова, Н. (2013). Основні зарубіжні та радянські соціально-психологічні теорії. В М. М. Слюсаревський (Ред.), *Історіографічні та методологічні координати теорій соціальної психології* (с. 155–212). Кіровоград: Імекс-ЛТД.

Титаренко, Т. (2014). Соціально-психологічні практики особистісного життєконструювання. В Т. Титаренко, О. Кочубейник, К. Черемних, *Психологічні практики конструювання життя в умовах постмодерної соціальності*. Київ: Міленіум.

Ткаченко, О. (2009). Принципи, категорії і методологічні проблеми психології. *Психологія і суспільство*, 1(35), 44–133.

Ядов, О. (2013). *Саморегуляция и прогнозирование социального поведения личности: Диспозиционная концепция.* Москва: ЦСПиМ.

Williamson, T. (1997). Vagueness. *Philosophy and Phenomenological Research*, 57(4), 921–928. Retrieved from https://www.jstor.org/stable/2953810.

## References

Andryeva, G. (2007). *Sotsialnaya psikhologiya* [Social Psychology]. Moscow: Aspekt Press. (in Russian)

Koval, H. (2018). Model spilkuvannia v doslidzhenni i vyokremlenni spetsyfiky kolektyvnoi subiektnosti [The model of communication in a research and differentiation of a specificity of collective subjectivity]. *Problems of modern psychology,* 2(14), 50–60. (in Ukrainian)

Moskovichi, S. (1998). *Mashina, tvoryashchaya bogov* [A machine that creates gods]. Moscow: Tsentr psikhologii i psikhoterapii. (in Russian)

Parygin, B. (1971). *Osnovy sotsialno-psikhologicheskoy teorii* [Basis of socio-psychological theory]. Moscow: Mysl. (in Russian)

Slyusarevskyy, M. (2013). Istoriohenez sotsialnoi psykholohii yak dzherelo uiavlen pro yii zmistovyi obsiah i dystsyplinarnu budovu [The historiogenesis of social psychology as a source of ideas about its semantic scope and disciplinary structure]. In M. M. Slyusarevskyy (Ed.), *Historiographical and methodological coordinates of theories of social psychology* (pp. 9–33). Kirovohrad: Imeks-LTD Publ. (in Ukrainian)

Slyusarevskyy, M. (2005). Metodolohichna sytuatsiia v psykholohichnii nautsi ta perspektyvy sotsialnoi psykholohii [Methodological Situation in Psychological Science and Social Psychology Prospects]. *Scientific studios on social and political psychology*, 10(13), 3–14. (in Ukrainian)

Slyusarevskyy, M. (2007). Nalezhnist do spilnoty yak sotsialno-psykholohichnyy fenomen [Belonging to the community as a socio-psychological phenomenon]. *Psykholohichni perspektyvy,* 10, 53–58. (in Ukrainian)

Slyusarevskyy, M. (2018). Naukovi uiavlennia pro skladovi psykhiky velykykh hrup: sproba “inventaryzatsii” [Scientific Ideas on Psychics Components of Large Groups: Inventorization Attempt]. *Scientific studios on social and political psychology*, 41(44), 126–156. (in Ukrainian)

Slyusarevskyy, M., & Khazratova, N. (2013). Osnovni zarubizhni ta radianski sotsialno-psykholohichni teorii [Basic foreign and Soviet socio-psychological theories]. In M. M. Slyusarevskyy (Ed.), *Historiographical and methodological coordinates of theories of social psychology* (pp. 155–212). Kirovohrad: Imeks-LTD Publ. (in Ukrainian)

Tkachenko, O. (2009). Pryntsypy, katehorii i metodolohichni problemy psykholohii [Principles, categories and methodological problems of psychology]. *Psychology and Society*, 1(35), 44–133. (in Ukrainian)

Tytarenko, T. (2014). Sotsialno-psykholohichni praktyky osobystisnoho zhyttiekonstruiuvannia [Socio-psychological practices of personal life design.]. In T. Tytarenko, O. Kochubeinyk, K. Cheremnykh, *Psykholohichni praktyky konstruiuvannia zhyttia v umovakh postmodernoi sotsialnosti*. Kyiv: Millennium. (in Ukrainian)

Vasiutynskyi, V. (2010). *Psykholohichni vymiry spilnoty* [The psychological dimensions of the community]. Kyiv: Zoloti vorota. (in Ukrainian).

Vygotskiy, L. (1982). *Istoriya razvitiya vysshykh psikhicheskikh funktsiy Sobraniye sochineniy: v 6 tomakh. Tom 3.* [The history of the development of higher mental functions]. Moscow: Pedagogy. (in Russian)

Vygotskiy, L. (1982). *Myshleniye i rech. Sobraniye sochineniy: v 6 tomakh. Tom 2.* [Thinking and Speaking]. Moscow: Pedagogy. (in Russian)

Williamson, T. (1997). Vagueness. *Philosophy and Phenomenological Research*, 57(4), 921–928. Retrieved from https://www.jstor.org/stable/2953810. (in English).

Yadov, O. (2013). *Samoregulyatsiya i prognozirovaniye sotsialnogo povedeniya lichnosti: Dispozitsionnaya kontseptsiya* [Self-regulation and forecasting of social behavior of a person: Dispositional concept]. Moscow: TSSPiM. (in Russian)

Zhuravlev, A. (2009). Kollektivnyy subyekt: osnovnyye priznaki, urovni i psikhologicheskiye tipy [Collective subject: main attributes, levels and psychological types]. *Psychological journal,* 30(5), 72–80. (in Russian)

Підписано до друку 28.12.2020 р.
Наклад 300 прим. Зам. № 0403-20

Літературне редагування: *Т. А. Кузьменко*

Оператори: *І. В. Микитенко, І. В. Трохимець*

Переклад та редакція анотацій (англ.): *М. С. Дворник*

Надруковано з оригіналу-макета, виготовленого
в Інституті соціальної та політичної психології НАПН України
*Л. П. Черниш*

Видавець і виготовлювач ТОВ “Талком»
03115, м. Київ, вул. Львівська, 23, тел./факс (044)424-40-69, 424-56-26
E-mail: ukraina.vdk@email.ua
Свідоцтво суб’єкта видавничої справи ДК № 4538 від 07.05.2013 р.